Y. N. ROZALİYEV

TÜRKİYE'DE KAPİTALİZMİN GELİŞME ÖZELLİKLERİ

(1923 - 1960)

ONUR
YAYINLARI

TÜRKİYE'DE KAPİTALİZMİN GELİŞME ÖZELLİKLERİ

(1923-1960)

Y. N. ROZALİYEV

BİRİNCİ BASKI

TÜRKİYE'DE KAPİTALİZMİN GELİŞME ÖZELLİKLERİ

(1923-1960)

Y. N. ROZALİYEV

ÇEVİREN

AZER YARAN

Y. N. Rozaliyev'in *Osobennosti Razvitiya Kapitalizma vı Turtsii (1923-1960)*, (İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturı, Moskova 1962) adlı yapıtını, Rusça aslından Azer Yaran dilimize çevirmiş, ve kitap, *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişme Özellikleri, (1923-1960)* adı ile, *Onur Yayınları* tarafından, Aralık 1978 tarihinde. Ankara'da, *İlkyaz Basımevi*'nde dizdirilip bastırılmıştır.

İÇİNDEKİLER

7 Giriş

22 BİRİNCİ BÖLÜM. — 20 Yıllarında Türkiye'de Toplumsal-Ekonomik Gelişme

22 Tarım
23 Devrimden Sonra Türkiye'de Toprak Mülkiyeti
24 Türk Köylülüğünü Sömürme Yöntemleri
28 Türkiye'nin Çeşitli Bölgelerinde Meta—Para ve Kapitalist İlişkilerin Gelişmesindeki Düzensizlik
32 Türkiye İç Pazarının Gelişmesi
38 Sanayi
51 Yabancı Sermaye

56 İKİNCİ BÖLÜM. — Yabancı Sermaye Egemenliğine Karşı Savaşım

56 Kemalistlerin Sanayi Politikası
60 Hükümetin Yabancı Sermaye Politikası
68 Ulusal Özel Girişimin Gelişmesinin Özendirilmesi
72 1929-1933 Yılları Dünya Ekonomik Bunalımı ve Türk Hükümetinin Politikası

78 ÜÇÜNCÜ BÖLÜM. — Türkiye Sanayiinde Kapitalizmin İlkel Biçimleri

80 Tekstilde El Emeğine Dayalı Üretimin Yayılması
88 El İle Üretimde Kapitalist Mülkiyetin Gelişmesi
94 El İle Üretimde Büyük Sermaye

100 DÖRDÜNCÜ BÖLÜM. — Kapitalist Özel Mülkiyete Çağdaş Biçimlerin Gelişmesi

106 Ulusal Sermayenin Yoğunlaşması
109 Büyük Sermaye Ana Grubunun Doğuşu

123 BEŞİNCİ BÖLÜM. — İkinci Dünya Savaşı Öncesi Devlet Kapitalist Girişimleri

123 Devlet Kapitalizminin Niteliği
130 1923-1933 Yıllarında Devlet Kapitalizmi Sistemi
139 1929-1933 Bunalım Döneminde Devlet Girişimciliğinin Yeni Biçimleri
141 1929-1933 Dünya Ekonomik Bunalımından Sonra Devlet Kapitalist Girişiminin Güçlenmesi
150 İkinci Dünya Savaşı Öncesinde Devlet Kapitalizmi Sistemi

155 ALTINCI BÖLÜM. — Sanayi İnşa Planları ve Devlet Sektörünün Finansman Kaynakları

157 İktisadî Kalkınma Planları
164 Sınaî İnşa Malî Kaynakları
174 Sovyetler Birliği'nin Ekonomik Yardımı

187 YEDİNCİ BÖLÜM. — İkinci Dünya Savaşından Sonra Özel Sermayenin Gelişmesi

187 Savaş Sırasında Türkiye'nin Ekonomik Durumu
193 Savaş Sonrasında Tarım
202 Savaş Sonrasında Hisse Senetli Ulusal Sermayenin Gelişmesi
205 Ulusal Sermayenin Yoğunlaşma ve Merkezileşmesinde Büyüme. Banka Büyük Sermayesi
220 Büyük Sermaye. Sanayiin Bazı Alanlarında Tekelci Örgütlerin Oluşması
241 Devlet Aygıtı Üzerinde Büyük Sermaye Etkisinin Güçlenmesi
248 Büyük Özel Sermayenin Bazı Gelişme Özellikleri

253 SEKİZİNCİ BÖLÜM. — İkinci Dünya Savaşından Sonra Devlet Kapitalizmi
254 Devlet Kapitalizmi Konusunda Siyasal Savaşım
261 Bankacılıkta ve Sanayide Devlet Kapitalizmi
275 Tarımda Devlet Sermayesi ve Büyük Özel Sermaye

291 DOKUZUNCU BÖLÜM. — Emperyalist Yayılma ve Türkiye Büyük Sermayesi
291 İkinci Dünya Savaşından Sonra Emperyalist Sermayenin Yayılması
307 Ekonomik "İstikrar" Girişimleri
313 Türkiye'de Sınıflar ve Sınıf Savaşımı

325 *Ekler*
338 *Adlar Dizini*
342 *Yer Adları Dizini*

GİRİŞ

YÜZYILIMIZIN ilk çeyreğinde, Türkiye'de, emperyalizmin egemenliğinin varolduğu ve feodal kalıntıların devam ettiği koşullarda, kapitalizmin büyümesine bağlı toplumsal-ekonomik gelişmelerin sonucu olan iki burjuva devrim yaşanmıştır. Türkiye'de bu iki devrim, Rusya devrimlerinin dolaysız etkisi altında kaldı. Hem jöntürk devriminin (1908), hem de kemalist (1919-1933) devrimin temel içeriği, anti-emperyalistti. Ama bu iki devrimin anti-emperyalist içeriği, farklı düzeydeydi ve bu, Türkiye'deki devrimlerin başlangıç noktasında sınıf ve kurtuluş savaşımı gerginliğinin değişik düzeylerde bulunması ile, ve aynı şekilde, ikinci devrimin, kapitalizmin genel bunalımının derinleştiği, Sov-

yet devletinin varolduğu koşullarda meydana gelmesiyle açıklanmaktadır.

1908 burjuva devrimi göstermiştir ki, Türkiye'de kapitalizmin gelişmesi, artık, feodalizm ve yabancı sermaye egemenliği ile en keskin bir çelişkiye girmiştir. Ama ülkedeki toplumsal-ekonomik gelişmenin genel düzeyi, o zamanlar henüz oldukça düşüktü. Jöntürk devrimi, halk kitlelerinin etkin olarak katılmadığı bir zümre eylemi olarak belirmiştir. V. İ. Lenin, şunu belirtiyordu: "Eğer 20. yüzyıl devriminden örnek almak gerekirse, hem Portekiz, hem de Türk devrimini, kuşkusuz, burjuva devrimleri olarak kabul etmek gerekir. Ama ne biri, ne de diğeri 'halk' devrimi değildir, çünkü her iki devrimde de halk kitlelerinin büyük çoğunluğu, etkin ve bağımsız olarak, kendi ekonomik ve siyasal istemleriyle belirgin biçimde yer almamışlardır."[1] V. İ. Lenin, Jöntürk devrimini, "proleter nitelikte olmayan" hareketlerden saymıştır.[2]

Ulusal sermayenin gelişmesine yardımcı olan bir dizi girişimine karşın, (Sanayii Teşvik Yasasının kabulü, kapitülasyonların kaldırılması, ticaret ve tarım alanlarında bazı önlemlerin gerçekleştirilmesi), jöntürk hükümeti, Türkiye'nin emperyalist devletlere olan bağımlılığını zayıflatmada belirgin bir başarı sağlayamadı. Üstelik jöntürklerin yönetimi sonucu, ülke, kendisini yıkıma götürecek bir savaşa sürüklendi ve Almanya'nın ekonomik ve siyasal uydusu durumuna dönüştü.[3]

Osmanlı İmparatorluğunun yarı-sömürge durumunun korunması, ülkede, bütün keskinliğiyle köklü dönüşümler sorununu ortaya çıkarmıştır. Türkiye'de ulusal kurtuluş savaşımının başlamasından çok önce, V. İ. Lenin, bu hareketin kaçınılmazlığını görmekle kalmamış,[4] gelecekteki hareketin

[1] V. İ. Lenin, *Gosudarstvo i Revolyutsiya*, s. 388.
[2] V. İ. Lenin, *Tetradi po İmperializmu*, s. 637.
[3] V. İ. Lenin, *Patsifizm burvaznıy i Patsifizm Sotsialistiçeskiy*, s. 172.

burjuva demokratik ve ulusal kurtuluşçu niteliğini de belirtmiştir.[5]

Türkiye'nin ulusal bağımsızlığını kazanması, gerçekten tüm ulusun davası olarak, Türk toplumundaki bütün sınıfların amaç ve dileği idi. Ama farklı sınıflar, ülkenin ilerdeki gelişme yollarını değişik biçimlerde görüyorlardı.

İşçi sınıfı ve emekçi köylülük, ulusal devrimde zaferi, toplumun sömürücülerden gelecekteki toplumsal kurtuluşunun ilk ve en kaçınılmaz koşulu olarak görüyordu. Ulusal burjuvazi, kendi konumunun güçlenmesi, emekçileri sömürme alanının genişlemesi ve kârının yükselmesi için ülkenin siyasal bağımsızlığa kavuşmasından yanaydı. İşçi sınıfının az sayıda ve zayıf örgütlü oluşu, Türk burjuvazisi ile bir bölüm toprak ağasına, devrimi yönetme ve zaferin meyvelerinden yararlanma olanağı vermiştir. Ulusal burjuvazi ile bir bölüm toprak ağasının, hareketin yönetimini ele geçirmelerinin sonucu olarak, devrim, sürekli olmamıştır. Ülkede feodal kalıntılar ve emperyalizmin etkisi devam etmiştir.

Anti-emperyalist harekette zafer, siyasal bağımsızlığın kazanılması ve bunu izleyerek, Türkiye'nin ekonomik bağımsızlığı için savaşım, daha çok, Sovyet Rusya tarafından sağlanan etkin destek koşullarında mümkün olmuştur. Sorun, yalnızca, Sovyet Rusya'nın, büyük devletler arasında, yeni hükümeti ilk tanıyan devlet olmasından, Türk halkına büyük maddî yardım sağlanmasından ve Türkiye'yi dış politikada tecrit edilmekten kurtarmasından ibaret değildir. Emekçilerin bağımlılığının her görünüm ve biçimine karşı, sömürgeciliğe ve savaşa karşı savaşan işçi ve köylü cumhuriyeti olarak Sovyet Rusya'nın kurulmuş olması ve varlığı, yeni cumhuriyet Türkiye'sinin bağımsızlık uğruna ba-

[4] V. İ. Lenin, *O broşyure Yuniusa*, s. 296.

[5] V. İ. Lenin, "Sosyalist Devrim ve Ulusların Kaderlerini Tayin Hakkı (Tezler)", *Ulusların Kaderlerini Tayin Hakkı*, Sol Yayınları, Ankara 1977, s. 145.

şarılı savaşımı için, belirleyici bir anlam taşıyordu. Ulusal kurtuluş hareketinin zaferi, yalnızca onun gücüyle değil, Büyük Ekim Sosyalist Devriminin zaferi sonucu dünyada oluşan yeni koşullarla da belirleniyordu.

/Jöntürk ve kemalist devrimleri, Türkiye'de kapitalist mülkiyetin gelişmesi, ulusal burjuvazinin oluşması yolunda önemli aşamalar olmuşlardır. Türk burjuvazisinin gelişmesi, bir dizi özellik taşıyordu; özellikle, her iki burjuva devriminin de sonuna değin sürmeyişi, ve bu devrimlerden sonra, ülkede, bir yandan feodalizmin kalıntılarının devam etmesi, öte yandan emperyalist devletlerin güçlü etkisinin sürekli olarak hissedilmesi, bu özelliklerin doğuşuna neden olmuştur.

Türkiye'nin ekonomik geri kalmışlığı, sanayiinin zayıflığı ve kapitalist dünyaya bağımlılığı, ticarî sermayenin, özellikle büyük liman kentlerindeki aracı ticaret sermayesinin büyük ölçüde gelişmesine yolaçmıştır. Türkiye burjuvazisi zayıftı ve ezici çoğunluğu başka milliyettendi.

En başta İstanbul'a kümelenmiş olan komprador burjuvazi, olağanüstü boyutlarda yabancı malların ticarî işlemleriyle uğraşıyordu. Onun ulusal pazarla ilişkisi sınırlıydı. Ülkenin ekonomik bağımsızlığının güçlendirilmesi, komprador burjuvazinin çıkarlarıyla bağdaşmıyordu. Bu burjuvazinin en etkin kesimini, yabancı sermayeye sıkı sıkıya bağlı sarraflar (banker-tefeciler) oluşturuyordu. Kemalist devrim döneminde, burjuvazinin bu kesimi, karşı-devrimciliğini açıkça ortaya koymuştur.

Ulusal pazarın gelişmesi ölçüsünde, ülkede, komprador burjuvazinin bir başka kesimi, daha çok Anadolu limanlarında (İzmir, Adana, Samsun, Trabzon) kümelenen Türk burjuvazisi, giderek büyük rol oynamaya başladı. Bu kesim, temelde, ülkenin iç bölgelerinin tarım ürünlerini satın alıyor ve yabancı firmalara satıyordu. Burjuvazinin bu kesimi, köylülükle, zengin köylüler ve toprak ağalarıyla, ül-

kenin tüm tarım kuruluşlarıyla ilişki içersindeydi. Anadolu'nun komprador burjuvazisinin, kendi gelişmesi ölçüsünde, İstanbul burjuvazisi ile (özellikle başka milliyetlerden burjuvazi ile) çelişkisi, gittikçe daha keskinleşti.

Türkiye'de meta—para ilişkilerinin ve mülkiyetin gelişmesiyle, ülke ekonomisindeki konumunun güçlenmesi kemalist devrimden sonra farkedilir biçimde hızlanan bir ulusal burjuvazi göze çarpmaya başladı. Tüccar-tefeci sermayesi, giderek daha sık fabrika işletmelerine yatırıldı ve sanayi sermayesine yükseldi. Komprador burjuvazinin etkisi zayıfladı, bir bölümü ise ulusal burjuvaziye dönüşmeye başladı. Ulusal Kurtuluş hareketinin zaferinden sonra, ulusal burjuvazinin gücü ve etkisi sürekli olarak artmıştır.

Dünya kapitalist sisteminin genel bunalımı dönemindeki seyriyle sıkı sıkıya bağlı olan Türk kapitalizminin gelişmesi, son iki on yıl içinde hızlandı. Bu yıllar, Türkiye'de, emperyalizmin etkisinin güçlenmesiyle karakterize edilir. Bunun sonucu olarak, daha genç olan Türk kapitalizmi, açık bir biçimde, çürüme, dağılma ve gerileme belirtileri göstermektedir.

Okurun ilgisine sunulan bu kitap, Kurtuluş Savaşının bitiminden 1960 Mayısına kadarki dönemde, Türkiye'de kapitalizmin gelişmesinin bazı özelliklerinin tahliline ayrılmıştır.

Türkiye gibi, Doğunun nispeten gelişmiş bir ülkesinde, kapitalizmin gelişme sorunlarını incelemek önemli ve güncel dir; bu inceleme yapılmadan, ülkenin yalnızca toplumsal ve ekonomik gelişmesini değil, siyasal gelişmesini de derinden tahlil etmek ve açıklamak zordur. Örneğin, Türkiye'de yabancı sermayenin savaş-sonrası yayılmasını alalım. Gerçekler, emperyalist tekellerin bu ülkedeki faaliyetlerinin, ulusal büyük sermayenin gelişme ve faaliyet özellikleriyle kopmaz biçimde bağlı bulunduğunu gösteriyor. Türkiye'nin sanayi potansiyelinin büyüme sorunu da, aynı şekilde, ülkede kapitalist gelişme, özellikle devlet kapita-

lizminin gelişme sorunlarıyla içiçe örülüdür. Bizim görüşümüze göre, günümüzde, tarım konusunu da, ulusal büyük sermayenin faaliyetinden ayrı olarak ele almak olanak dışıdır. Oluşmakta olan ulusal tekelci sermayenin nitelik ve rolünün, Türkiye'de sınıf savaşımının tahlili bakımından öğrenilmesi zorunludur.

Ülkede, siyasal iktidarın, ulusal burjuvazi ve bir bölüm toprak ağasının eline geçtiği, ekonominin ise esas olarak geri kaldığı koşullarda kapitalist mülkiyetin gelişmesinin temel özelliklerini izlemeyi ve olanak ölçüsünde derinden tahlil etmeyi, yazar baş ödev olarak görür.

Özel sermaye ve devlet sermayesi sektörlerinde ve bütün olarak Türk kapitalizminin evriminde, mülkiyetin çeşitli biçimlerinin araştırılmasına özellikle özen gösterilmiştir. Gerçekler, ekonomik bakımdan geri kalmış Türkiye'de, kapitalizmin gelişmesinin kendine özgü bir dizi özellikleri olduğunu göstermektedir, ve bu gelişmenin biçimlenme tarihi de gelişmiş kapitalist ülkelerde geçen süreçlerden ayrılmaktadır. Türk burjuvazisinin yapısının türdeş olmaması da önemlidir. Bu burjuvazinin arasında, temsilcilerinin siyasal konumlarını da etkileyen, belirli özel çıkarlara sahip olan değişik tabakalar bulunmaktadır.

Marx, Engels ve Lenin'in, kapitalizmin gelişme yolları üzerine çeşitli ülkelerin, bu arada Doğu ülkelerinin sanayi ve tarımında kapitalist mülkiyet biçimlerine ilişkin saptamaları, bu çalışmanın yöntembilimsel temelini oluşturdu. V. İ. Lenin'in Rusya'da kapitalizmin gelişmesi ve emperyalizm üzerine çalışmaları ile diğer yapıtları, yazar için özel bir önem taşımıştır. V. İ. Lenin, Doğu halklarının, bu arada Türkiye'nin tarihsel yazgısını ilgiyle izlemiştir. O, bir dizi çalışmasında, Osmanlı İmparatorluğunun Batı ülkelerinin yarı-sömürgesi durumuna dönüşmesine değinmiş, emperyalist devletlerin Türkiye'ye karşı yağmacı niyetlerini göstermiş ve Türk halkının devrimci hareketlerinin klasik

tanımlarını vererek, bu devrimlerin sınırlı oluşunun nedenlerini ortaya koymuştur. V. İ. Lenin, uzun yıllar süren Türk-Sovyet dostluk ilişkilerinin temelini atmıştı. V. İ. Lenin'in Türkiye'nin tarihi ve ekonomisi konularında gösterdikleri, bu çalışmanın temelinde yer almıştır.

Kapitalist ülkelerdeki durumun niteliği, bütün yönleriyle, Kasım 1957 tarihli sosyalist ülkeler komünist ve işçi partileri temsilcileri toplantısının belgelerinde ve Kasım 1960 tarihli komünist ve işçi partileri temsilcileri toplantısının kararlarında ortaya konuyordu. Bu çalışmada, bu kararlarda yer alan düşüncelerden yararlanılmıştır.

SBKP 22. Kongresinin belgelerinde, kapitalizmin çağımızdaki aşamasında, genel bunalımının derin bilimsel tahlili verilmiştir; yazar, İkinci Dünya Savaşından sonra Türkiye'de kapitalist mülkiyetin gelişme yollarını araştırırken bunlara dayandı.

Türkiye'de kapitalizmin gelişme süreci ve bunun özellikleri, ülkenin tarihini ve ekonomisini araştıran Sovyet yazarlarının ilgisini uzun zamandır çekiyordu. Bu sorunları ilk araştıranlar arasında, A. Alimov, İ. Butayev, K. Vasilyevskiy, İrandust, G. S. Lopatin, A. D. Noviçev, B. Ferdi ve başka yazarlar vardı.[6] Örneğin, İ. Butayev, *Doğuda Ulusal Devrim, Türkiye Sorunu* adlı çalışmasında, ulusal kurtuluş hareketi dönemi ve sonrasında Türkiye'de toplumsal-ekonomik süreçlerin ciddî tahlilini vermiştir. İ. Butayev'in kitabının başarısı, bir dizi önemli sürecin kendi dinamiği içinde anlatılmış olmasındadır. Yazar, hisse senetli ulusal sermayenin gelişmesine, jöntürk hükümetinin faaliyeti konularına, kemalistlerin ekonomik alandaki ilk işletmelerine büyük bir yer ayırmıştır.

İrandust'un *Kemalist Devrimin Eyleme Geçirici Güçleri* kitapçığında, "kemalizmin toplumsal temelinin" tahlilinin bir denemesi veriliyordu. Bazı eksikliklerine karşın, İran-

[6] Yararlanılan yazın dizini kitabın sonundadır.

dust'un çalışmasının, Türkiye'deki kapitalist ilişkilerin araştırılmasında belirgin bir yeri olmuştur.

Türkiye'deki toplumsal-ekonomik olguların araştırılmasında gerçek birer başarı da, K. Vasilyevskiy ve B. Ferdi'nin tarım konusundaki çalışmalarıydı. Bu yazarların keskin polemik tonunda yazılmış makaleleri, zengin gerçek belgeler içeriyordu ve araştırma derinliğine göre o zaman için benzerleri yoktu. Aslında, Türkiye'nin tarımsal yapısını araştırmaya ilk olarak K. Vasilyevskiy girişti; Türk köyünde kapitalizmin gelişmesinin birçok özelliğine ilk ilgi gösteren o oldu, ortakçılığın ayrıntılı tahlilini yaptı, kemalist hükümetin "ticaret-sanayi burjuvazisi ve kapitalist tipten toprak ağaları" ile bağını gösterdi. Kuşkusuz, K. Vasilyevskiy, bazı yazarlarla polemiğe düşmüş ve bazan da yargıya varmada acele etmişti. Ama onun çalışmalarına değin, Türkiye'de tarım konusundaki Sovyet yazınında öylesine derin ve geniş bir açıklık olmamıştı. Ne yazık ki, ölümünden sonra, bu bilim adamının değerli çalışmaları önemli ölçüde unutulmuştur.

Türkiye tarımında kapitalist mülkiyet sorunlarının araştırılmasına ilk girişenlerden biri olan B. Ferdi'nin çalışmaları da önemli ilgi uyandırmıştı. Devrim sonrası Türkiye ekonomisinin yeni olgularını aydınlatan bir dizi makale, onun kaleminden çıkmadır.

Bu çalışmanın yazarı, Türkiye'nin 20 ve 30 yıllarındaki tarımsal yapısını anlatırken, en başta K. Vasilyevskiy ve B. Ferdi'nin araştırmalarına dayanmıştır.

20 ve 30 yıllarında, bizim ülkemizde, Türkiye tarihi ve ekonomisi üzerine bir dizi ilginç ve kapsamlı çalışma yayınlanmıştı. Bu çalışmaların yazarları, ortaya çıkan olguların derin tahlilini yaparak, ülkenin toplumsal-ekonomik gelişmesinin sorunlarıyla şu ya da bu ölçüde ilgilenmişlerdi. Örneğin, A. Şnurov'un 1929 yılında yayımlanan *Türkiye Proleteryası* kitapçığında, Türkiye'de işçi sınıfının oluşma

yollarını ve onun ulusal ve yabancı sermayeye karşı savaşımını gösterme denemesi yapılıyordu.

A. Alimov'un "Türkiye'de Devletçilik" adlı makalesinde, bu ülkedeki devlet kapitalizminin bilimsel olarak araştırılması sorunu ilk kez ortaya konuyordu. Yazar, burjuva bilim adamlarının, devletçiliği sınıflar üstü bir olgu olarak gösterme girişimlerinin içyüzünü açığa çıkardı. Bizim görüşümüze göre, A. Alimov, temelde, devletçiliğin ve onun doğuş nedenlerinin güvenilir karakteristiğini vermişti.

A. D. Noviçev'in *Dünya Savaşı Öncesinde Türkiye Ekonomisi Denemeleri, Dünya Savaşı Döneminde Türkiye Ekonomisi, Yeni Zamanda Türkiye Köylülüğü* gibi kitaplarında ve "Türkiye Tekstil Sanayii", "Çağdaş Türkiye'nin Sınaî Gelişme Sorunu", "Çağdaş Türkiye'nin Sanayi Politikası" gibi makalelerinde, Türkiye sanayiinde ve tarımında kapitalist mülkiyetin gelişme konuları aydınlatılıyordu.

Türkiye'de egemen çevrelerin tarım politikası, tarımın durumu, köylülerin 40 yıllık dönemdeki durumunun ve savaşımlarının geniş bir gerçek belge temelinde tahlil edildiği *Yeni Zamanda Türkiye Köylülüğü* çalışması, belirtilmeye değer. Yazar, Türkiye'de tarımsal ilişkilerin evrimini kemalist devrim döneminden alarak günümüze değin inceliyordu. Tarımda kapitalizmin gelişmesi konularına özel ilgi gösteren yazar, yerinde olarak, "19. yüzyıl sonunda ve 20. yüzyılın başında, Türkiye tarımında kapitalist ilişkilerin oluşmasının yeni bir olgu olduğunu" belirtiyordu. Tarımda uzmanlaşma hız kazanmıştı. Bu süreç, özellikle kıyı bölgelerinde gelişti. Yarı-feodal ve kapitalist sömürü yöntemlerini sıkı sıkıya uyum içinde tutarak köylüleri sömüren kapitalist-toprak ağaları ve zengin köylülerin işletmeleri ise, esas olarak, bu bölgelerde bulunuyordu. Tarım proletaryasının temel kadroları da buralarda yoğunlaşıyordu.[7] A. D. Noviçev, Türkiye'de kapitalist mülkiyetin İkinci Dünya Sa-

[7] A. D. Noviçev, *Krestyanstvo Turtsii vı Noveyşeye Vremya*, s. 5.

vaşı sonrasındaki gelişmesini de özel olarak araştırdı ve Türk köyünde sınıf çelişkilerinin derinleştiğine işaret etti.

Kemalistlerin tarım politikası ve 1923-1929 yıllarında Türkiye'de köy ekonomisinin durumu konusunda kapsamlı bir makaleyi de A. S. Tveritinova yayımladı.

G. S. Lopatin'in Türkiye'de para sürümü ve bankalar konusundaki çalışması ilginçtir. Bu, Türkiye maliyesi üzerine yapılan ilk araştırmadır. Yazar, ülkedeki banka sermayesinin bir dizi özelliğini görmüştür. Kredi dağıtımının devletçe düzenlenmesinin, "ayrı ayrı bankaların, sanayi kapitalizmi aşamasındaki diğer kapitalist ülkelerde olduğundan daha uyumlu çalışmaları"na olanak sağladığını ilk kez o göstermiştir. Yazarın önemli bir vargısı olarak şu ilkesel savı okumak gerekiyor: "Türkiye'nin ulusal kredi sistemi, gerçekte, 15 yıl önce yeniden oluşturulmuştur ve buna bağlı olarak da kapitalist dünyadaki en genç kredi sistemidir. Bu sayede, sistemin kuruluşunda, kapitalist ülkelerdeki kredi işlemlerinin birikmiş tüm deneyimi gözönünde bulundurulmuştur."[8]

A. F. Miller'in çalışmalarında, özellikle *Yeni Türkiye Tarihi Denemeleri* adlı monografisinde gelişmesini ortaya koyduğu gibi, kemalist devrim sonrası dönemde de ulusal burjuvazi ile komprador burjuvazinin temsilcileri arasında, keskin bir siyasal savaşım geçmiştir. Yazar, burada, devletçilik politikasının ülke ekonomisi için taşıdığı büyük öneme değiniyor, Sovyetler Birliği'nin, Türkiye'ye, sanayiini geliştirmesi için çıkar gözetmeden sağladığı yardımı anlatıyordu.

İ. A. Genin ve B. M. Dantsig'in makale ve kitapları, Türkiye'de kapitalizmin gelişmesi konularında gerçek belgeler içermektedir. İ. A. Genin'in "Türkiye'de Sınaî Gelişme ve Onun 'Beşyıllığı' ", B. M. Dantsig'in "Türk Bankaları" makaleleri ilgi uyandırmıştı. B. M. Dantsig'in ülkenin

[8] G. S. Lopatin, *Denejnoye obraşçeniye i kredit stran Vostoka...*, s. 39.

sanayii konusunda bilgi verdiği *Türkiye* kitabında da, Türk sermayesinin İkinci Dünya Savaşı yıllarında artarak yoğunlaşmasına değiniliyordu.

"Türkiye Ekonomisinde Devletçilik, İçeriği ve Anlamı" başlıklı makale de B. M. Dantsig'in kaleminden çıkmadır. Yazar, bu çalışmasında, Türkiye'de devletçiliği, ülkedeki genel ekonomik geri kalmışlığın ve ulusal sermayenin gelişmesindeki zayıflığın yarattığını ortaya koymuştur. Şunları yazıyor B. M. Dantsig: "Türkiye'de devlet kapitalizminin (devletçiliğin) ayırdedici özelliği, onun, emperyalizm çağında siyasal bağımsızlığına kavuşmuş bir ülkede doğmuş ve gelişmiş, ve ekonomik (ve siyasal) bağımsızlığın güçlenmesine yönelik olmasındadır."[9] Makale, bütünüyle Türkiye'deki devlet kapitalizmi sistemi üzerine ilginç bilgiler içermektedir. Ancak, yazar, devlet kapitalizminin, ulusal sermaye biçimlerinden biri olduğunu ve bunun bileşim öğesi devlet sermayesi ve özel sermayenin Türkiye'de benzer olduklarını söylememiştir. B. M. Dantsig, Türkiye'de, İkinci Dünya Savaşı sonrasında devlet kapitalizminin evriminden sözederken, bunu, özel büyük sermayenin konumunun güçlenmesi konularına bağlamıyordu.

Y. F. Ludşuveyt'in *Türkiye* kitabında, ülkenin ekonomik coğrafyası ile ilgili geniş bilgiler vardır. Bu çalışma, ülkenin ekonomik bölgelerinin belirlenmesinde, sınaî işletmelerin dağılımı ve diğer konuların saptanmasında yararlı olmuştur.

İkinci Dünya Savaşından sonra pek çok yazar, Türkiye tarımında kapitalizmin gelişmesi konularına özel bir ilgi göstermişlerdir. Yukarda değinilen A. D. Noviçev'in monografisinden başka P. P. Moiseyeva'nın *Çağdaş Türkiye'de Tarımsal Gelişmeler* çalışması ile birkaç makalesi, A. M. Valuyskiy, B. M. Dantsig ve P. P. Moiseyeva'nın ortak ma-

[9] B. M. Dantsig, *Etatizm, yevo suşçnost i znaçeniye vı ekonomike Turtsii*, s. 201.

kalesi, O. K. Kirillovaya'nın, Y. K. Sarkisova'nın makaleleri gibi çalışmalar, 1960 yılında yayınlanmıştır. Bu çalışmaların yazarları, İkinci Dünya Savaşından sonra, Türkiye tarımında kapitalist gelişmenin hızlandığını, bunun ülke ekonomisi için önemli toplumsal-ekonomik sonuçları olduğunu belirtiyorlardı.

Türk basını ve resmî kaynaklardan alınan bilgilere dayanılarak düzenlenen geniş bir doğru malzeme, 1924-1929 yıllarında *SSCB Türkiye Ticaret Temsilciliği Bülteni*'nde yer almıştır.

Osmanlı İmparatorluğunun feodal nitelikteki ekonomik ve siyasal baskı koşullarında Bulgar kapitalizminin doğuşu ile ilgili araştırmalara, Bulgaristan Halk Cumhuriyetinin bilim adamlarınca büyük katkıda bulunulmuştur. Örneğin, B. Tsvetkova, Hr. Gandev, N. Todorov, vb., bu alanda başarılı çalışmalar yapmışlardır.

Örneğin, N. Todorov, 1958 yılında "19. Yüzyıl İkinci Çeyreğinde Bulgaristan'da Manüfaktürün Gelişmesi Üzerine",[10] ve "19. Yüzyılın Birinci Yarısında Bulgaristan Tekstil Üretiminde Kapitalist İlişkilerin Doğuşu"[11] gibi kapsamlı çalışmalarının yanında, 19. yüzyılda Bulgar topraklarında kapitalizmin doğuşu üzerine de özel bir araştırma yayınlamıştır.[12]

Bulgar bilim adamları, çağımız Türkiye'sinde kapitalizmin gelişmesi ve emekçi kitlelerin durumu konusunda önemli çalışmalar yapmışlardır. Örneğin, 1959 yılında Sofya'da yayınlanan M. Bilalof'un *Türkiye'de İşçi ve Köylülerin Durumu* kitapçığı,[13] ile 1961 yılında yayınlanan H. Okan'ın *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi* adlı kitabı bunlar arasındadır.[14]

[10] "Uçenıye zapiski İnstituta Slavyanovedeniya AN SSSR", 1958, t. XVI.

[11] "Kratkiye soobşçeniya İnstituta Slavyanovedeniya AN SSSR", 1958, vın. 23.

[12] N. Todorov, *La genése du capitalisme dans les provinces bulgaris de l'Empire Ottoman an cours de la premiére motiè du XIX-e siécle* ("Etudes historiques, à l'occasion du XI-e Congès international des scienses historiques — Stockholm 1960"), Sofya 1960.

[13] M. Bilalof, *Türkiye'de İşçilerin ve Köylülerin Durumu*, Sofya 1959.

[14] H. Okan, *Razvitiye na kapitalizma vı Turtsiya*, Sofya 1961.

Türk ve Batı Avrupalı burjuva tarihçileri ve iktisatçıları, Sovyetler Birliği'nce Türkiye'ye yapılan yardım konusunda özenle susmakta, çoğu kez gerçekleri kasıtlı olarak çarpıtmakta, olayları yanlış yorumlamakta ve aktarmaktadırlar. Gerçek durumun açıklığa kavuşması için, biz, Türkiye'nin ekonomik bağımsızlığının güçlenmesi yolunda Sovyet yardımının gerçek anlamını gösterme olanağını veren malzemenin bulunduğu arşivlerde araştırma yaptık. Türk ve yabancı kaynaklarla bu kitabın aynı konularda sık sık değişik rakamlar içerdiğini gözönünde bulundurmak gerekir. Bu veriler, genel olarak, karşılaştırılmamıştır. Bu nedenle de, doğal olarak çalışmamızı zorlaştırmıştır.

Türkiye'de kapitalist mülkiyetin gelişmesinin tarz ve özelliklerinin, Sovyet yazınında yeni araştırılmaya başlandığını da aynı şekilde belirtmek gerekir. Bu, Türk ve Batı Avrupa dillerinde gerekli yazın ve kaynakların yokluğu başta olmak üzere, pek çok nedene dayanmaktadır. Türk egemen çevreleri, gerçek durumu, ne olursa olsun, saklamak için çaba göstermektedir. Herhangi bir "sınıflar" sözü, Türk resmî çevrelerince, önceleri "gereksiz" sayılmış, sonraları ise hapis ile cezalandırılan bir suç olarak nitelendirilmiştir. Ülkede "sınıflar ve sınıf savaşımı" üzerine konuşmayı yasaklayan yasalar vardır. Yabancı burjuva yazın da, belli nedenlerden dolayı, kural olarak, bu konuyla ilgilenmemiştir.

Kitapta aydınlatılan konuların araştırılmasında diğer ülkelerin aynı sorunları üzerine yapılan çalışmaların büyük yardımı oldu: A. İ. Levkovskiy'in monografisi *Hindistan'da Kapitalizmin Gelişmesinin Bazı Özellikleri,* V. İ. Pavlov'un *Hint Burjuvazisinin Oluşumu,* V. E. Motilev'in *Finans-Kapital ve Örgüt Biçimleri, Yabancı Ülkelerin Ekonomi Tarihi* çalışmaları, F. Y. Polyanskiy'in *Yabancı Ülkelerin Ekonomi Tarihi (Kapitalizm Aşamasında)*, A. P. Pogrelsinskiy'in *Rusya'da Tekelci Devlet Kapitalizmi,* makalelerden derlen-

miş olan *Doğu Ülkelerinde Devlet Kapitalizmi, Çağdaş Kurtuluş Hareketi ve Ulusal Burjuvazi* ve diğerleri.

Bu kitabın yazarı, çeşitli çalışmalarında Türk ulusal sermayesinin gelişme özelliklerine sık sık değinmiştir. *İkinci Dünya Savaşından Sonra Türkiye Proletaryasının Durumu Üzerine Denemeler* kitabında, devletçiliğin içeriği ortaya konmuş, Türkiye'nin ekonomisi ve siyaseti için taşıdığı anlamı göstermeye çalışmıştır. Burada ise, sanayideki Türk ve yabancı hisse senetli özel sermayenin niteliği verilmiştir. "Türkiye Ulusal Bankaları" makalesinde ülkede banka sermayesinin yoğunlaşması konusu gözden geçirilmiş ve ayrı ayrı bankaların ekonomideki rolünün gösterilmesine çalışılmıştır. Devlet kapitalizmi sorunu, "Türkiye'de Devlet Kapitalizmi", "Türkiye'de Devlet Kapitalizmi ve Ulusal Burjuvazi" ve benzeri çalışmalarda aydınlatılmıştır. 1958 yılında yayınlanan bir makale, Türkiye sanayiinde kapitalizmin alt biçimlerinin gelişmesi konularına ayrılmış,[15] 1960 yılında yayınlanan "Lenin ve Türkiye" adlı makalede de, Türkiye'deki toplumsal-ekonomik olgularla ilgili Lenin'in tanımlamalarına özel bir dikkat gösterilmiştir.

Kitap üzerine çalışırken, yazar, her şeyden önce, Türk resmî kaynaklarından yararlandı: nüfus, sanayi ve tarım sayımları, resmî istatistik verileri, yasama yıllıkları, Türk hükümetinin belli kararları. Bunun yanısıra kitap, Türk yazarlarının çalışmalarında yer alan bilgileri de içermektedir: K. Köylü, K. Apak, C. Aydınelli ve M. Akın, C. Talas, Ö. L. Barkan, S. Zaim, H. Cillov, H. Tahsin, H. Saka, C. Sarç, S. Tosbi, M. Alpaslan, O. Okyar, C. Kutay, A. Hamdi, T. Alp, Ş. Aykut, M. Atalay, R. Ziyaoğlu, C. Forman ve diğerleri.

Türkiye işçi sınıfı üzerine kapsamlı broşürlerin yazarı Hikmet Kıvılcımlı'nın ve Bayar-Menderes kliğinin rejimini gözler önüne seren çalışmanın yazarı Vecdi Bürün'ün çalış-

[15] Y. N. Rozaliyev, *Nızşiye formı kapitalizma vı promışlennosti Turtsii (na primere tekstilnovo proizvodstva).*

maları bizim için ilgi uyandırıcıdır. Kitapla ilgili çalışma için, S. Üstüngel'in birçoğu Rus diline çevrilmiş bulunan yapıtları özel değer taşımaktadırlar.

Batı Avrupa dillerinde, Türkiye'ye ilişkin yazın oldukça geniş olmakla birlikte, genel kural olarak, betimleme niteliğinden öteye gitmemekte ve genellikle de Türkiye'de kapitalist girişimin gelişmesine ilişkin bilgiler içermemektedir. Son yıllarda çoğunlukla İngilizce olan ve Türk yazarlarının yabancı sermaye yatırımı biçimlerini anlatan kitapları göze çarpmaktadır. Örneğin, R. Cenan'ın *Türkiye'de Yabancı Yatırımlar* kitapçığı bunlardan biridir.

Okura sunulan kitapta İstanbul'daki İngiliz Ticaret temsilcilerince düzenlenen Türk ekonomisi ile ilgili özetlerden yararlanılmıştır. Gene kitapta, Dünya Bankasının 1951 yılı çalışma raporundan, Amerikan yayını *Türkiye'de Yatırımlar* (1956) derlemesinden, E. Vedat, H. Bostanoğlu, M. Köymen'in makalelerinden, D. E. Vebster'in *Atatürk Türkiyesi* kitabından ve *Sanayileşme Yolunda Türkiye* (*1937*) adlı yayından çeşitli alıntılar yapılmıştır.

Ayrıca Türk yazarlarının Türkiye'deki çeşitli gazete ve dergilerde çıkan makale ve bildirilerden yararlanılmıştır: *Türk Ekonomisi, İktisadî Yürüyüş, Forum, Türkiye İktisat Gazetesi, Ekonomi Gazetesi, Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası Bültenleri,* hükümet bülteni olan *T. C. Resmî Gazete, Ulus, Zafer, Cumhuriyet, İstanbul* ve diğer gazeteler.

Yazar, bu emeğinin, okura çağdaş Türkiye'nin toplumsal-ekonomik gelişme özelliğini ve Türk kapitalizminde beliren yeni olguları daha iyi anlamakta yardımcı olacağı umudundadır. Bununla birlikte, Türkiye'de kapitalizmin gelişmesinin başlıca özelliklerinin tahlili, pek çok iktisatçı, tarihçi ve türkoloğun daha fazla araştırma ve çalışmasını gerektirmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

20 YILLARINDA TÜRKİYE'DE TOPLUMSAL-EKONOMİK GELİŞME

TARIM

Yabancı sermayenin ülkedeki uzun süren egemenliğine ve feodal-sultan rejiminin kapitalizmin gelişmesi önüne koyduğu engellere karşın, Türkiye'de kapitalist girişimcilik gelişmiş ve 29 Ekim 1923 tarihinde cumhuriyetin ilânıyla, ülke tarihinde yeni bir dönem başlamıştır.

Burjuva ulusal kurtuluş devriminin devindirici gücü, Anadolu köylülüğü idi. M. V. Frunze'nin 1921 yılında yazdığı gibi, "hareket, her şeyden önce yabancı işgalcilere karşı, apaçık bir ulusal nitelik taşıyor. Hareket, Türk subayları ve memurlarının önemli çoğunluğu ile köy ve kent emekçi kitlelerine dayanıyor. Yalnız, giderek sınıfsal gruplar açık seçik oluşmaya başlamakta, özellikle,

temel ve ana kaynak olan Anadolu köylülüğünün rolü, kendisini daha çok hissettirmektedir."[1]

Geniş köylü hareketine karşılık, devrim, tarım sorununun çözümünü sağlamamış, Türk köyünde feodalizmi yoketmemiştir. Bu durum, köy ve kentlerde güçlü konumunu koruyan çok sayıda feodalizm kalıntılarıyla içiçe örülü kapitalist ilişkilerin uzun ve acılı gelişmesine yolaçtı. Tüm bunlar, kemalist devrim sonrasında Türkiye'nin toplumsal-ekonomik yapısına kendine özgü damgasını vurmuştur.

DEVRİMDEN SONRA TÜRKİYE'DE TOPRAK MÜLKİYETİ

Birinci Dünya Savaşı başlangıcına doğru büyük toprak sahibi ağalar (köy nüfusunun %1'i) tüm işlenen toprakların %39,3'ünü, küçük toprak ağaları ve zengin köylüler (%4) toprakların %26,2'sini ellerinde tutuyorlar, köylü ailelerin (köy nüfusunun %95'i) payına ise işlenen toprakların %34,5'i kalıyordu.[2]

Kemalist devrimden sonra Türkiye'de toprak mülkiyetinin tablosu az değişmiştir. Türkiye'de 1920 yılları sonu ve 30 yılları başındaki toprak mülkiyeti ve toprak kullanımına ilişkin güvenilir veriler yoktur. Üstelik bazı bilgilere göre büyük toprak sahiplerinin ülkede tüm işlenen toprakların %40-50'sini ellerinde tuttukları sonucuna varmak olanaklıdır. Yaklaşık %40 oranında toprak, çoğu durumda, ücretli tarım işçisi kullanan varlıklı ve orta köylülerin ellerinde bulunuyordu. Yoksullar —toprağın bir bölümünün sahibi ya da bütünüyle topraktan yoksun bırakılmış köylüler (köy nüfusunun %65-70'i)—, işlenen toprakların %5-10'unu kullanıyorlardı.[3]

[1] M. V. Frunze, *Po tu storonu Çyornovo Morya*, s. 258.

[2] İ. Buntayev, *Natsionalnaya Revolyutsiya na Vostoke. Problema Turtsii*, s. 45-46.

[3] Bu sonuçlar şu çalışmalarda yayınlanan veriler temelinde yapılmıştır: Vasilyevskiy, *Protiv Pravoopostunistiçeskih kontsepsiy vı Agrarnom Voprose Turtsii*, kitap 4-5, s. 66; Vasilyevskiy, *Nomye danniye o zemelnih otnoşeniyah*

Ülkede "önemli bir yedek tarım işçisi ordusu oluşturan"[4] 450 bin topraksız köylü ailesi bulunuyordu.

Ekonomik bölgelere göre toprak mülkiyeti tablosu, genel verilerden bazı sapmalar göstermektedir. Örneğin Orta Anadolu'da, zengin köylüler, toprak ağalarına oranla daha çok toprağı ellerinde bulunduruyorlardı.[5]

Kemalist devrimden sonra, toprağın büyük toprak sahipleri elinde yoğunlaşması önemli oranda hızlanmıştır.

Ülkenin doğusundaki köylülüğün topraksızlaşması, özellikle ağalık tarafından mülksüzleştirme esasına dayanırken, bu süreç Orta ve Batı Anadolu'da köylülüğün tabakalaşması, bunun içinden zengin köylü işletmelerinin doğması ve aynı şekilde, toprak ağalığının kapitalist işletmelere dönüşmesi biçiminde gelişmiştir.

TÜRK KÖYLÜLÜĞÜNÜ SÖMÜRME YÖNTEMLERİ

İşlenen toprakların büyük çoğunluğunu toprak ağalarının ve zengin köylülerin elde tutması, yüzbinlerce köylünün feodal, yarı-feodal ve kapitalist yöntemlerle amansız biçimde sömürülmelerinin maddî temelini oluşturmuştur.

1931 yılında Ankara'da, ülkenin 53 yöresinde uygulanan anketin gözden geçirildiği bir tarım kongresi düzenlendi. Sovyet iktisatçısı K. Vasilyevskiy, sözkonusu anket verileri üzerinde çalışarak şu sonuçlara varmıştır: Türkiye'de her bölgede ortakçılık yaygınlaşmıştır, bununla birlikte toprak kirası (rant), kural olarak, ürünün ⅓-½'sini oluşturmaktadır; bu durum yalnızca tahıl ekilen bölgelerde değil, sınaî bitkiler üreten kıyı bölgelerinde de sözkonusudur; ortakçı-

vı Turtsii, s. 137, 141, 142; B Ferdi. *Turyetskiye krestyane i Kemalistkaya Revolyutsiya*, s. 39; "Agrarnıy vopros i krestyanskoye Dvijeniye", rehber, kitap III, "Vostok i kolonii" 1932, s. 83.

[4] B. Ferdi. *Turyetskiye krestyane i kemalistkaya Revolyutsiya*, s. 39.

[5] Veriler, B. Ferdi'nin Kasım 1930 tarihli raporunda yeralmıştır. Bilgiler, Vasilyevskiy'in makalesi *Noviye Dannıye o zemelnıh Otnoşeniyah vı Turtsii*, s. 137'de veriliyor.

lık kirası, feodal-köleci nitelik taşımakta ve köylünün tüm artı-ürününü aldıktan başka, köylü için gerekli olanın önemli bölümünü de kopartmaktadır.[6] "Kısaca —diye bitiriyordu Sovyet bilim adamı— Türkiye koşullarındaki ortakçılık, serfliğe yaklaşan arı feodal toplumla olduğu gibi, kapitalist iliskiler öğeleriyle de alaca-bulaca olarak birleşmektedir."[7] K. Vasilyevskiy, Türkiye'de —yarıcılık, kesimcilik, marabacılık, vb. diye adlandırılan— toprak kirası biçimlerini özenle araştırarak, ortakçılığın, köylülüğün sömürülmesinde bir geçiş biçimi olduğunu ve kapitalist ilişkiler yönünde, giderek evrimleştiğini göstermiştir.[8]

Köyde feodalizmin hızlanan çürümesi ve kapitalist ilişkilerin geri olması, tüccar-tefeci sermayenin asalak faaliyetleri için uygun koşulları yaratmıştır. Türk iktisatçısı Mehmet Zeki, 1930 yılında şöyle yazıyordu: "Anadolu'da en düşük tefeci faizi %50 oranındadır. Ama sık sık bu oran iki kat yükselmektedir. Tefeciye bağımlı hale gelen köylü, gayri menkulünün ipotek edilmesi ve ürününün en düşük düzeyde, "göz kararıyla" değerlendirilme esasına göre, aldığı kredinin faizlerini bile ödeyememektedir."[9] Bir başka Türk iktisatçısı İ. Hüsrev, tefeci kredisinin her tarafta yaygınlaştığını bildiriyordu. Birçok bölgede köylüler, tarla, bağ ve bahçelerini tefeciye rehin vermişler ve bunların birçoğu artık mallarından yoksun kalmışlardı. Örneğin Giresun'da "daha önce fındık bahçelerine sahip olanlar, şimdi ortakçı ve işçi olarak çalışıyorlar". Ortakçıya dönüşen eski toprak sahiplerinin, üretimin gelişmesinden tümüyle hiç bir çıkarları yoktur ve bunlar "bahçelerin imarına önem vermemektedirler".[10]

Ağır vergilerin baskısı altında köylülüğün durumu kö-

[6] Vasilyevskiy, *Harakteristika fedodalnih i polufeodalnih metodov ekspluatatsii turyetskovo krestyanstva...*, s. 61-65.

[7] Aynı yapıt, s. 67.

[8] Vasilyevskiy, *Protiv pravooportunistiçeskih kontseptsiy vı Agrarnom voprose Turtsii*, kitap 4-5, s. 77-79; kitap 6-7, s. 42.

[9] M. Zeki, *Türkiye Teracimi Ahval Ansiklopedisi*, s. 747.

[10] İ. Hüsrev, *Türkiye'de Ziraî Kooperatif Hareketi*, s. 25.

tüleşiyordu. 1925 yılına değin Türkiye'de, iltizam sistemi yoluyla toplanan üründen, "aşar" biçiminde, aynî ortaçağ vergisi alınıyordu. Mültezimler, "aşar" toplama hakkını hükümetten alıyor ve kendileri için önemli bir kâr sağlayarak başkasına satıyorlardı. En sonunda vergi toplayıcılar, çok sayıda mültezim ve ara-mültezimlere verilmiş "aşar" hakkını, bu kendine özgü haracı, yalan yanlış, olanak bulduğunca köylülerin sırtından çıkarıyorlardı.

Aynî vergi, Türk köyünde feodal kalıntıların korunmasına yardımcı oluyordu. 1925 Şubatında, yeni hükümet, bunun yerine, tarımda gerçekleştirilen üretim değerinin %8-10'u ölçüsünde parasal vergi getirdi.[11] Aynı zamanda, arazi vergisi oldukça yükseltilmiş, harç ve diğer vergilendirme biçimlerinde (hayvan ve inşaat vergileri, yerel vergiler, vb.) önemli artışlar olmuştur. Ama, parasal vergilerdeki bu artışa karşın, ortaçağ "aşar"ının kaldırılmasını, köylülük, özellikle onun en zengin tabakaları sevinçle karşılamıştı.[12]

Aynî vergi kaldırılarak yerine parasal vergi konulması, kemalist hükümetin köydeki önlemlerinin burjuva niteliğini gösteriyordu. Diğer kararlar da, aynı şekilde, yeni iktidarın faaliyetlerinin niteliği konusunda kuşku bırakmıyorlardı. 1925 Nisanında toprak üzerinde özel mülkiyet hakkını güçlendiren ve toprakla ilgili ticarî işlemlerin genişlemesini kolaylaştıran, arazi yazımına ilişkin yeni yasa kabul edilmişti.[13]

1926 yılında, devlet toprakları üzerinde oluşan özel mülkiyeti hukuksal olarak sağlamlaştıran yeni Medeni Kanun yürürlüğe girmiştir. Medeni Kanun, kuşkusuz, ağa-zengin köylü takımının köydeki egemenliğini güçlendirmiştir.[14]

Hükümet, tarım makinelerinin kullanımını yaygınlaştırmaya girişmiş, bu amaçla, makine kullanan işletmeler için özendirici önlemler içeren bir dizi yasa kabul edilmiştir.

[11] "Torgovıy bülleten Torgpredstva SSSR vı Turtsii", Mart 1925, s. 6.
[12] B. Ferdi, *Turyetskiye krestyane i kemalistkaya Revolyutsiya*, s. 43.
[13] A. D. Noviçev, *Krestyanstvo Turtsii vı novcyşeye vremya*, s. 67.
[14] Aynı yapıt, s. 64-65.

Örneğin, bu yasalardan birinde, tarım makineleriyle 200 dönümden fazla ekim yapanlara ödül konulmuştu.[15] Ayrıca, traktör ve diğer tarım makinelerinin yakıtı, tüketim ve tekel vergisinden bağışık tutulmuştu. Gübre ithalinde de kolaylıklar sağlanmıştı.[16] Hükümet birçok önlemlerle kooperatiflere yardım ediyor, meyve, incir, tahıl, vb. taşınmasında demiryolu tarifelerini indiriyordu.[17]

Türk hükümeti, Ziraat Bankası aracılığıyla, tarım ve tarımla ilgili kooperatiflere kredi verilmesine özel önem vermekteydi. Ziraat Bankası, Cumhuriyet hükümetinin önlemlerinde büyük rol oynuyordu. 1923 Eylülünde, Meclis, tohum, hayvan ve tarım araçları satın alınarak bunların dağıtımı için bankaya 1,1 milyon lira tutarında kredi sağlanmasını benimsedi. Kasım ayında da Meclis, gene bu amaçlar için 2 milyon lira daha ayırdı ve 1923 yılı sonuna doğru yurt dışından 250 traktör sağladı.[18] 1924 Martında, banka, eski işlevleri ve adı korunmak üzere, hükümetçe denetlenen bir hisse senetli ortaklık olarak yeniden örgütlendi. Ortaklar (yerel yönetim organları), hisse senetlerini, "aşar" vergisinden, daha sonra ise arazi vergisinden yapılan kesinti düzeninde yapılmış olan ödentilerin payı oranında almışlardı.[19] "Aşar"ın kaldırılmasına değin belediyeler aynî verginin %1'ini banka fonuna ayırmak zorundaydılar. Bu ödenek tutarı sonradan arazi vergisinin %6'sı olarak saptanmıştır.[20]

Sonraki yıllarda Ziraat Bankası çalışmalarını hızlandırdı. Tarıma ayrılan kredi tutarı aşağıdaki gibiydi (milyon lira üzerinden):[21]

[15] B. Ferdi, *Turyetskiye krestyane i kemalistkaya Revolyutsiya*, s. 45-46.
[16] A. S. Tveritinova, *Ob agrarnoy politike i sostoyanii krestyanskovo hozyaystva vı Turtsii vı 1923-1929 gg...*, s. 47.
[17] C. H. Woods, *Reports on the economic...*, 1925, s. 10-11.
[18] C. H. Woods, *Reports on the economic...*, 1924, s. 17-18.
[19] K. Köylü, *Ziraat İktisadı, Zirai İşletmecilik*, s. 287.
[20] *Türkiye Cumhuriyetinin 10 Yılı*, s. 97-98.
[21] G. S. Lopatin, *Dyenejnoye Obraşçeniye i kredit Stran Vostoka...*, s. 53.

1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933
18	17	22	20	27	28	29	29

Sovyet iktisatçısı G. S. Lopatin'in hesaplarına göre, Ziraat Bankasınca sağlanan yıllık borç tutarı, tarımsal üretimin meta bölümünün toplam değerinin %10'unu oluşturuyordu.[22]

Türk hükümetinin önemli önlemleri arasında, devlet üretme çiftliklerini de anmak gerekir. Mustafa Kemal tarafından 1925 Mayısında Ankara yakınında geniş bir arazi üzerinde kurulan ve ileri bir tarım tekniği ile tahıl, süt ve meyve işleyen küçük işletmeleri içeren çiftlik, bu tür girişimin ilkidir. 1926 yılında Tarsus, Yalova, Silifke, ve başka yerlerde de kurulan bu çiftlikler, ücretli emek-gücü ve tarım makineleri kullanan kapitalist işletmeler olarak kurulmuşlardır.[23]

Genel olarak, hükümet önlemleri, köydeki toprak ilişkilerinin kapitalist yolda evrimini hızlandırmak için önemli bir anlam taşımakla birlikte, sözkonusu işletmeler, köyde feodal kalıntıların korunmasını sağlayan ağalık toprak mülkiyetine dokunmamaktaydı.

TÜRKİYE'NİN ÇEŞİTLİ BÖLGELERİNDE META–PARA VE KAPİTALİST İLİŞKİLERİN GELİŞMESİNDEKİ DÜZENSİZLİK

Türkiye'de feodalizm, Avrupa ülkeleri feodalizmine göre daha dirençli ve uzun ömürlü olmuştur.

Feodalizmin dağılmasının uzayıp giden niteliği, kapitalist ilişkilerin yavaş gelişmesi, yeni ilişkilerin eskileriyle sıkıca örülmesine yolaçmıştır. Kemalist devrim döneminde köyde yarı-feodal ilişkiler egemen niteliğini sürdürmüş, tefecilikle uyum kazanmış ortakçılık da köylülüğün sömürülmesinin başta gelen biçimi olmuştur.

[22] Aynı yapıt, s. 54.
[23] *İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi*, c. IV, s. 35-36.

Türkiye'ye akışı özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında güçlenmiş olan yabancı sermaye, bir yandan esnaf-zanaatçı sanayiinin birçok temsilcisinin batmasına neden olurken, öte yandan da feodal doğal ekonomideki çürümenin hızlanmasına, meta—para ilişkilerinin gelişmesine, özellikle batı ve güney-batı bölgelerinde, daha çok, Türkiye'nin Avrupa ülkelerinin bir tarımsal türevine dönüşmesine bağlı olarak, yeni sanayi faaliyeti biçimlerinin doğmasına yolaçmıştır. Yabancı sermayenin Türkiye'nin çeşitli bölgelerindeki etkisi, bu bölgelerin toplumsal-ekonomik gelişmesinde düzensizlik doğuran bir farklılık gösteriyordu. Örneğin, 1927 yılında B. Ferdi, ülkeyi toplumsal-ekonomik gelişme düzeyine göre, —Doğu ve Orta Anadolu yaylası ve Kuzey Küçük Asya olarak— üç bölüme ayırmak gerektiğini belirtmişti.[24]

Doğu Anadolu, doğal ekonominin ağır basmasıyla, feodal toprak mülkiyeti ve köylülüğün yalnızca gerçek anlamda değil, hukuksal anlamda da toprak hakkının bulunmamasıyla karakterize oluyordu.

Orta Anadolu ve Kuzey Küçük Asya ise başka bir görünümdeydi. Buralardaki toprakların oldukça fazla parçalanmış olması göze çarpıyordu. Küçük ve orta köylülük nüfusun çoğunluğunu oluşturuyordu. Büyük toprak sahiplerinden toprak kiralanmasının oldukça yaygın olduğu bu bölgelerde, ortakçılık egemendi.

Batı ve Güney Anadolu'da —Eskişehir, İzmir, Adana çevrelerinde— birkaç bin hektar genişliğinde büyük "çiftlikler" bulunuyordu. Onlarca kiracı ve yüzlerce maraba, kısmen kentte ve hatta yurt dışında yaşayan toprak sahibine çalışıyorlardı. Toprak kirasında kapitalist biçime sık sık rastlanıyordu. Kapitalist çiftliklerde tarım araçları kullanılıyordu. Esas olarak, ihraç malları olan pamuk, tütün, keten, haşhaş, üzüm, zeytin, vb. ürünler yetiştiriliyordu. Bu bölgelerde sözkonusu ürünleri işleyen fabrikalar da az de-

[24] B. Ferdi, *Turyetskiye krestyane i kemalistkaya revolyutsiya*, s. 40-41.

ğildi. "Ücretli tarım işçileri ordusu, kıtlık döneminde emekgücü talebi bulunan yörelere gider ve ağır tarla işleri görür. Küçük çiftçilik yapılsa bile, bu, Orta Anadolu taşrasına göre oldukça önemsizdir."[25]

K. Vasilyevskiy çalışmasında şöyle der: "Türkiye, değişik toplumsal-ekonomik biçimlerin alaca-bulaca birleşmesiyle karışık bir örgütü temsil ediyor. Doğu illerinde, Kürdistan'da ve Akdenizin bazı bölgelerinde, henüz az bozulmuş doğal ekonomi temeli üzerinde çoban-kabile biçimi ve feodal düzen görüyoruz."[26]

Orta Anadolu'da ve Karadeniz kıyılarında küçük üreticilerin yerel pazar ve esnaf-zanaatçı kenti ile sıkı ilişki içinde bulunan dağınık ekonomileri göze çarpıyordu. Ürünün yetiştirilmesinde teknik yönden uzmanlaşmış olan İzmir, Adana, Samsun ve Trabzon çevreleri, kapitalist yöntemleri tarım ekonomisinde uygulamanın yaygınlığı bakımından, Türkiye'nin öteki bölgeleri ile derin bir farklılık gösteriyordu. "Bu bölgelerde dikkati çeken şey, büyük toprak parçalarının, esas olarak, kapitalist ekonomi üzerinde tarım yapan toprak ağalarının elinde yoğunlaşması ve feodal kalıntılarla, son zamana dek henüz tam anlamıyla yok olmamış kölelik kalıntılarının yerini, kapitalist sömürü biçimine bırakmasıdır."[27]

Türkiye'nin tarım sorunları konusunda uzman olarak tanınan Prof. D. M. Jukovskiy şunları yazıyor: "Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde mülk sahipliği hacmi büyük değiliklik göstermektedir. Anadolu'nun doğu illeri yarı-feodal nitelikte büyük toprak mülkiyetinin olduğu bölgelerdir. Batı Anadolu ve Adana-Mersin bölgesinde büyük toprak mülkiyeti —hem de en büyük toprak mülkiyeti— vardır. Buralarda ... 2.000'den 20.000 dönüme varan ölçülerde ve önemli sayıda ücret-

[25] Aynı yapıt, s. 41.

[26] Vasilyevskiy, *Protiv pravooportunistiçeskih kontseptsiy vı agrarnom voprose Turtsii*, kitap 4 5, s. 76.

[27] Aynı yapıt.

li emek-gücü kullanan büyük ağalık toprakları, 'çiftlikler' bulunmaktadır. Son olarak, Orta ve Kuzey Anadolu'da küçük ve orta toprak mülkiyeti ağır basmakla birlikte, kendi toprağından sağladığı gelirle ailesini besleyebilecek durumda olmayan köylüler, 'mirî'ye [yani, [hazineye ait] toprakları kiralamaya —*Y. R.*] yönelmektedirler."[28]

Türkiye'nin çeşitli bölgelerindeki farklı toplumsal-ekonomik koşullara Türk yazarları da dikkati çekmişlerdir. Örneğin, İ. Hüsrev, 1930 yıllarında, yollardan ve ticaret merkezlerinden uzak yerleşim noktalarında doğal ekonominin egemen olduğunu yazıyordu. Köylünün ürettiği ürünün büyük bölümü "üreticinin gene kendisi tarafından tüketilir. Bu durumda, üretimin temel amacı kâr değil, özel tüketimin ve devlete ödenecek vergilerin karşılanmasıdır.".[29] Bu durum, ülkenin doğu bölgeleri için ayırdedici bir özellik taşır.

İ. Hüsrev'in bildirdiğine göre, örneğin, Ankara'daki tarım kongresinde Bitlis, Muş ve Erzincan illerindeki duruma ilişkin raporda, buralarda üretilen buğdayın %80'inin yerinde tüketildiği belirtilmektedir. "Köylü ancak kendi gereksinmesini sağlar. Pazara sürülen malların oranı yüzde-ikiyi geçmez. ... Çorap, çamaşır, hatta kundura ve elbise gibi maddelerin genellikle aile üyeleri tarafından yapıldığı görülür."[30] Hayvancılık bölgelerinde de durum aynıdır: "Köylünün pazar ile olan bağı sınırlıdır." Birçok durumda alışveriş para ile değil, mal ile yapılmaktadır. "Örneğin, kasabada çalışan zanaatçı, malını, köylüyle, nakit değil, tarımsal mallar karşılığı değişiyordu."[31] Bununla birlikte İ. Hüsrev, (başta Batı Anadolu olmak üzere) meta—para ilişkilerinin güçlü gelişme gösterdiği bölgelerden sözet-

[28] P. M. Jukovskiy, *Zemledelçeskaya Turtsiya*, s. 135.
[29] İ. Hüsrev, *Türkiye'de Ziraî Kooperatif Hareketi*, s. 20 21.
[30] İ. Hüsrev, *Türkiye Köy İktisadiyatı*, s. 22.
[31] İ. Hüsrev, *Türkiye'de Ziraî Kooperatif Hareketi*, s. 20.

mektedir. Buralarda tarım tekniğine sahip büyük işletmeler bulunuyordu.

Çeşitli bölgelerdeki meta—para ve kapitalist ilişkilerin düzensizliği kapitalizmin oluşumunu etkilemiştir. Feodalizmin çürüme sürecinin uzunluğu ve bu çürüme ile kapitalist gelişme arasındaki kesinti dönemi, kapitalizmin ayırıcı özellikleridir; Türkiye'de kapitalizmin bu oluşum özellikleri, açıktır ki, kemalist devrim sonrasında, bir ölçüde, tarımsal gelişmenin özelliklerini de belirlemiştir.

Türkiye'de ilkel birikim süreci de, aynı şekilde, bir dizi özellik göstermektedir. Köylülüğün feodal sömürüsü, köylü topraklarının ağalarca ele geçirilmesi, birkaç yüzyıl sürmüştür, ancak bu süreç eski üretim ilişkilerinin yenileriyle, kapitalist üretim ilişkileriyle yer değiştirmesi şeklinde olmamıştır. Türkiye'de köylülüğün yarı-feodal sömürülme biçimi olan ortakçılık on yıllarca sürmüştür. Bu durum feodalizmin bir kalıntısı olarak, kemalist devrimden sonra da varlığını korumuştur. Toprak ağalığı mülkiyetinin korunması, bu olgunun ekonomik temelini oluşturmaktadır.

TÜRKİYE İÇ PAZARININ GELİŞMESİ

Köydeki feodal kalıntılar, gelişen pazar ekonomisinin kapitalist ekonomiye dönüşmesi ve ülkede iç pazarın oluşması bakımından önemli bir engeldi.

1920 yıllarında Türkiye'nin her yanında pazar ekonomisinde bir gelişme ve bazı bölgelerde belirli bir tip meta üretimi konusunda uzmanlaşma gözlenmektedir. İ. Hüsrev, şöyle der: "Bugün Türkiye'deki köy ekonomisinde yalnız kişisel gereksinmeler için üretim yapan, ekonominin ideal tipine, yani basit üretim biçimine raslama olanağı yoktur. Türkiye'de en geri bölgelerdeki köy bile, şu ya da bu düzeyde, pazarla ilişki içindedir."[32] K. Vasilyevskiy'in hesaplamala-

[32] Aynı yapıt, s. 22.

rına göre, ülkenin bazı bölgelerinde ekonominin %80'i üretimini pazarlayabilmekteydi. Örneğin, Muğla, Burdur ve Kırklareli bölgeleri ekonomilerinin %80'i, üretimlerini, %80 oranına kadar pazarda satıyorlardı. Bir başka deyişle, buralarda pazara yönelik üretim yapılmaktaydı. Ama diğer bölgelerde (Sinop, Divriği, Eskişehir, Düzce) meta üreten ekonomi oranı ancak %10-25 kadardı.[33] Köylerde üretilen ürünlerin önemli bölümünün tüketicileri, sınaî bakımdan gelişmiş Avrupa ülkeleriydi. 1924-1933 yıllarında, tarımsal üretim, ülkenin tüm ihracatının %80'inden fazlasını oluşturuyordu. Bu arada tahılın ihracattaki payı %34-45, tütünün %22-30, pamuğun %7-10, hayvansal ürünlerin ise %12-20 oranındaydı.[34]

En gelişmiş meta—para ilişkilerine Batı ve Güney-Batı Anadolu bölgelerinde raslanmakla birlikte, ülkenin doğusundaki meta ilişkilerinde de bir gelişme görülmekteydi. "Kürtlerin hayvancılık ekonomisinde ticarî sermayenin uygulanmasına değinmeden geçmek olanaksızdır —diye yazıyordu 1932 yılında K. Vasilyevskiy—; tüccar-tefeci sermayesi, göçebe hayvancılık ekonomilerine, en başta, canlı hayvan, yün, deri, süt ürünleri (peynir, yağ, vb.) satın alarak sızıyor. Doğrudan kullanıma uygun olmayan bazı üretim artıkları da, Kürt ve diğer topluluklara ait tüccarlar aracılığıyla pazarlanır. Her ne olursa olsun, Kürdistan'ın hayvancılık ekonomisindeki meta—para ilişkileri ortadadır ve bu, kimi bölgelerde daha çok, kimi bölgelerde de daha az gelişmektedir. Birçok bölgede, Kürt aşiret reisi olan kişi, artık, 'tüccar'a ve tefeci-celebe dönüşmüştür."[35]

İ. Hüsrev, ülkenin doğusundaki bazı bölgelerde, üretim ve tüketimin birbirinden ayrılmakla kalmayıp, üretim (istih-

[33] Vasilyevskiy, *Harakteristika Feodalnıh i polufedalnıh metodov ekspluatatsii turetskovo krestyanstva...*, s. 58.

[34] Ş. R. Hatipoğlu, *Dış Ticaretimizde Ziraatin Payı*, s. 7-9.

[35] Vasilyevskiy, *K agrarnım otnoşeniyam vı Kurdistane...*, s. 130.

sal) ve imal işlerinin de birbirinden ayrıldığına dikkati çeker. Örneğin, Trabzon çevresinde süt hayvancılığı gelişmişti. Kentten her hafta İstanbul'a 80, İzmir'e 20 fıçı tereyağı gönderiliyordu. Bu tereyağı satan tüccarlar, sütü köylülerden satın alarak işliyorlar ve tereyağı üretiyorlardı. Kars ve Ardahan'da da aynı durum vardı.[36]

1920-30 yıllarında, Türkiye'nin doğu illerinde, yerleşikliğin bir belirtisi olan hızlı nüfus artışına da değinmek gerekir. Özellikle Doğu Anadolu'da 1935-1940 yıllarında hızlı bir nüfus artışı görülmüştür.[37] Açıktır ki, böyle geniş ve zengin doğal kaynaklara sahip bir bölgede yerleşikliğe yönelinmesi, meta—para ilişkileri ile kapitalist ilişkilerin gelişmesine yolaçacak niteliktedir.

Tahıl ve yüksek nitelikte yün sağlamakta başta gelen Orta Anadolu'da meta—para ilişkileri diğer bölgelere göre daha hızlı gelişmiştir. Burada yıllık yün üretimi 500 bin okkaya (650 ton) ulaşmıştı, bunun 200 bin okkası Ankara'da tüketilmekte, kalanı yurtdışına ihraç edilmekteydi.[38]

Kemalist devrimden sonra, Orta Anadolu'da köylülüğün dağılması ve bir bölümünün yoksullaşması, önemli oranda hızlanmıştır. 1930 yılında K. Vasilyevskiy şunları yazmaktadır: "Günümüzde Türk gazeteleri 'yorganlılar' denilen bir insan kategorisinin Ankara'ya akın ettiğinden sözediyorlar. Bu 'yorganlılar', yoksullaşarak, iş aramak üzere kente koşan ve yoksulluktan aç ve bakımsız insanlar olarak 'yorganına' bürünüp sokaklarda sürünmek durumunda kalmış köylüleri anlatmaktadır."[39] Yazar, doğu illerinden Adana ve İzmir çevrelerine pamuk toplanması ve diğer tarla işlerinin görülmesi için 100 bin kadar mevsimlik işçi gittiğini belirtmektedir. O dönemde ülkenin batı ve güney batı bölgelerin-

[36] İ. Hüsrev, *Türkiye Köy İktisadiyatı*, s. 64-65.
[37] N. Tunçdilek ve E. Tümertekin, *Türkiye Nüfusu*, s. 30-31.
[38] M. Zeki, *Türkiye Teracimi Ahval Ansiklopedisi*, s. 885.
[39] Vasilyevskiy, *Protiv pravooportunistiçeskih kontseptsiy vı agrarnom voprose Turtsii*, kitap 6-7, s. 36.

de kümelenmiş bulunan ve toprak ağaları ile zengin köylülerin çiftliklerinde çalışan tüm ücretli tarım işçilerinin sayısı 250 bin olarak hesaplanıyordu.[40] Böylece ürün toplama döneminde tarım işçilerinin sayısı 400 bine ulaşıyordu.[41]

Anadolu'nun ekonomik olarak en gelişmiş bölgelerinden biri, Denizli, Aydın, Muğla, Manisa, Balıkesir, Isparta ve Burdur gibi kentleri de içine alan İzmir çevresiydi. Bu bölgede yaşayan nüfus 2,5 milyon (1927 yılında Türkiye nüfusunun %18'i) olarak hesaplanmıştı. Bölgenin hemen tüm ekonomik yaşamı, Batı Avrupa ülkelerine tarım ürünleri ihracına dayanıyordu. Tahıl, tütün, haşhaş, pamuk, incir, zeytin, meyan kökü vb., buradan ihraç edilmekteydi. Adana ve Samsun bölgelerindeki tarım da aynı yapıdaydı. Nazilli ve Tire bölgesindeki birçok ağa ve zengin köylü işletmesi, esas olarak, pamuk üretimine yönelmişti.

Yalnızca Samsun'daki tütün işletmelerinde binlerce ücretli işçi çalışıyordu.[42] İncir, üzüm, pamuk, haşhaş, zeytin işleyen işletmelerde de aynı durum göze çarpıyordu.

1925 Aralığında, Türk hükümetinin çağrısı ile Türkiye tarımında pamuk üretiminin durumunu inceleyen Sovyet pamuk komisyonu, pamuk bölgelerine her yıl komşu yerleşim bölgelerinden tarım işçilerinin geldiğini saptamaktaydı. El emeği sorunu, pamuk bölgeleri, özellikle Adana bölgesi için büyük önem taşımaktadır. Bu dönemde ücretler oldukça yüksek olup, işçiler günlük ücret üzerinden kiralanırlar; mevsimlik ücret ancak büyük işletmelerde bütün bir mevsim için uygulanmaktadır. Özellikle toprakları 6-7 hektarı bulan ağalar, ücretli işçi kullanırlar.

Ne var ki, Türkiye'nin batı ve güney-batı bölgelerindeki gelişmiş mülkiyet biçimleri, köylüleri sömürmenin en geri biçimleriyle sıkı sıkıya örülmüştü. Örneğin, tüccarlar,

[40] H. Kıvılcım, *Türkiye İşçi Sınıfının Sosyal Varlığı*, s. 13-15, 24.
[41] Vasilyevskiy, *Turtsiya*, s. 84.
[42] M. Zeki, *Türkiye Teracimi Ahval Ansiklopedisi*, s. 572.

köylüleri, önce tefecilik koşullarında borçlandırıyor, sonra da ürünlerini pazardakine göre %7-10 düşük fiyatla ele geçiriyorlardı. Avans alan köylüler, ürünlerini, yalnızca avans aldıkları tüccara satmak zorundaydılar.[43]

Edremit'te zeytin üreticileri, fabrika sahiplerinden, gelecek yılın ürününe karşılık borç alıyorlardı. "Aydın'da tüccarlar, köylüye, ürün olgunlaşmadan avans veriyor, köylü de ürününü borçlandığı tüccara satmak zorunda kalıyordu." Böylece tüccar, yalnızca avans olarak verdiği miktarı geri almakla kalmaz, taşıma, komisyon vb. giderleri de köylünün sırtına yüklerdi.[44] Ortakçılık kirası da çok yaygındı. Örneğin, Akhisar'da, pamuk üreticilerinin yarısını ortakçılar oluşturuyordu.[45]

İzmir bölgesinde tarım ürünlerinin büyük bir kısmını aracılar yoluyla satın alan "American Tobaco Co." ve "Gary Tobaco Co.",[46] buradaki en güçlü şirketlerdi. İzmir ve Samsun çevresinde yetişen tütünün %60-75'ini Amerikalılar satın alıyordu.[47] Türkiye'de faaliyet gösteren firmalar arasında, İngiliz, Alman, Fransız ve Belçika firmaları başta gelmekteydi.[48]

Aynı bölgede incirin başta gelen alıcısı İngiliz-Türk şirketi "Fig Pakers Co.",[49] meyan kökünün ise "Mak Andryu Forbes Co." firmasıydı; İngiliz şirketi "İstern Karpit Ltd. Şti." de yün ve pamuğun büyük bölümünü satın almaktaydı.[50]

Ülkedeki yabancı firmalarla birlikte, konumları henüz zayıf olan ulusal şirketler de artık faaliyet göstermekteydiler. Örneğin, İngiliz firmaları, halı yapımı için yılda 1

[43] M. Oluç, *Pazarlama Prensipleri ve Türkiye Tatbikatı*, s. 131-133.
[44] İ. Hüsrev, *Türkiye'de Zirai Kooperatif Hareketi*, s. 26.
[45] İ. Hüsrev, *Formı zadoljennosti vı turyetskom Selskom hozyaystve* (*"Türkiye Köy Ekonomisinde Borçlanma Biçimleri"*), s. 79.
[46] H. Tahsin ve R. Saka, *Sermaye Hareketi*, s. 460-462.
[47] E. G. Mears, *Modern Turkey...*, s. 337.
[48] H. Tahsin ve R. Saka, *Sermaye Hareketi*, s. 460-465.
[49] M. Zeki, *Türkiye Teracimi Ahval Ansiklopedisi*, s. 851.
[50] Aynı yapıt, s. 852, 861.

milyon kilodan fazla iplik üretirken, Türk şirketi "Çolakzade" 250 bin, Isparta'daki iplik fabrikası 100 bin, Balıkesir'deki "Mustafa Sabri" işletmesi 20 bin kg. iplik üretiyordu.[51]

Meta—para ve kapitalist ilişkilerin gelişmesi, Türkiye'nin önde gelen bölgelerinde uzmanlaşmaya, ve bu bölgeler arasında işbölümünün gelişmesine yolaçtı. Ekonomik bakımdan geri kalmış bölgeler, gelişmiş bölgelere, giderek daha çok özenmeye başladılar. Gelişmiş bölgeler, orta ve doğu illerinin hammadde, emek-gücü ve bazan da sermayesini kendi sanayileri için çekiyorlardı.

İ. Hüsrev şöyle yazmaktadır: "Tarımın bütün alanlarında gördüğümüz uzmanlaşma eğilimi, ülke içindeki değişimin yaygınlaşmasının değil, tersine, bizim dünya çapındaki değişimin içine girmemizin bir sonucudur. Değişimin geliştiği bölgeler, ihraç malları üreten bölgelerdir. Türkiye'de belirli alanlarda uzmanlaşmış bölgeler oluşması, bunlar arasında kaçınılmaz değişim ilişkileri yaratmıştır. Örneğin, Adana pamuk bölgesi, tahıl eksiğini Konya ve Eskişehir gibi tahıl bölgelerinden tamamlamakta, tahıl bölgeleri ise dokuma gereksinmelerinin bir kısmını Adana tekstil fabrikalarından sağlamaktaydı. Eğer yabancı dokuma ile rekabet olmasaydı, bölgeler arası bu karşılıklı ilişkiler daha verimli bir nitelik alırdı. Böylece uzmanlaşmanın doğurduğu işbölümü, artan bir hızla, birinin diğeri için pazar olma eğilimini yaratarak, bu bölgeleri birbirine bağlıyordu."[52]

Demek ki, 30 yılları başında, Türkiye'de meta ekonomisinin gelişmesi, tek bir iç pazar ve hatta emek-gücü pazarı oluşması süreci hızlanmıştı. Ve ülkede kapitalist mülkiyet hâlâ çok zayıftı. Toprak ağası, tefeci ve zengin köylüler tarafından mülksüz bırakılan Türk köylüsü sonuna dek işçiye dönüşmemiş ve yarı-feodal bağımlılık devam etmiş-

[51] Aynı yapıt, 961.

[52] İ. Hüsrev, *Formı zadoljennosti vı turyetskom selskom hozyaystve*, (*Türkiye Köy Ekonomisinde Borçlanma Biçimleri*), s. 76-77.

tir. İktisatçı K. Köylü, örneğin, büyük çiftliklerde, sürekli tarım işçilerinden seyrek olarak yararlanıldığını, çünkü köyde toprak kiralamaya ve onu ortakçı olarak işlemeye hazır çok sayıda küçük toprak sahibinin her zaman bulunduğunu söylemektedir.[53]

Ortakçılığın tutsaklığı ile eli-kolu bağlı, ilkel çalışma araçlarıyla acınacak bir üretim yapan ve ürünün bir bölümü karşılığında ağadan toprak kiralayan yarı-işçi-ortakçı, Türk köyünün tipik bir simgesi idi.

Köydeki feodal kalıntılar, yabancı sermaye tarafından sıkıca kuşatılmış bulunan ulusal pazarın gelişme yoluna dikilen esas engeli oluşturuyordu. Bu koşullarda ulusal burjuvazi, iç pazar üzerindeki denetimini, ancak Türkiye'de fabrika sanayii tarafından yaratılan ve yabancı sermayenin etkisi dışında kalan alanlarda kurabiliyordu.

SANAYİ

Emperyalist tekellerin sultanlık Türkiyesindeki faaliyetleri ülke sanayii için ağır sonuçlar doğuragelmiştir. 1918 yılında bir Amerikan komisyon raporunda şöyle denmektedir: "Türkiye hammadde üretiyor ve bunu daha da artırabilir, ama bugüne değin, halkın, üretimin genişletilmesi için gerekli ne yeteneği, ne sermayesi ve ne de gücü vardır."[54] Gene aynı raporda ülkede bulunan fabrikaların "yabancı sermaye sayesinde işlediği" bildiriliyordu. Emperyalistlerin bakış açısından, Türkiye, yalnızca "sermayenin kârlı yatırım" alanı durumundaydı.

Gelişmekte olan iç pazar, yabancı mallarla doluyordu. Ulusal tarım üretimi ile yabancı sanayi üretimi arasında kendine özgü işbölümü giderek daha da güçleniyordu.

Dolayısıyla, aynı zamanda, ulusal sanayiin gelişmesi, ül-

[53] K. Köylü, *Ziraat İktisadı, Ziraî İşletmecilik*, s. 134.
[54] "Reconstruction in Turkey...", s. 151.

ke ekonomisini ağır bir geri kalmışlığa mahkûm eden yabancı sermaye tarafından engelleniyordu.

Birinci Dünya Savaşına değin Türkiye'nin imalât sanayii İstanbul ve İzmir'de (tüm işletmelerin %75'i) yoğunlaşmıştı. İşletmelerin %3,3'ü devlete, %10,6'sı hisse senetli şirketlere, geri kalanı da özel teşebbüse aitti.[55] Sanayide kullanılan tüm motorların toplam gücü ancak 20.977 beygirgücü kadardı.[56]

Resmî verilere göre, kemalist devrim öncesinde, (özellikle fabrika türünde) topu topu 385 sanayi işletmesi kurulmuştu.

1921 yılında, Ankara hükümeti, kemalistlerin denetimi altındaki (Batı Anadolu dışında kalan) topraklar üzerinde bulunan işletmelerin bir sayımını yaptı. Sınaî üretimdeki toplam maliyet tutarında gül yağı üreten işletmelerin payı %44, çömlek ve seramik üretenlerin %23, taşımacılık ve tarım araçları yapım ve onarım işletmelerinin payı ise %13 kadardı. Metal işleyen atelyelerin (tenekeci, bakırcı, testereci, hırdavat üreticileri ve silah yapımcıları) üretim maliyeti 7.844 bin kuruştu, bu da tüm sanayi üretimi maliyetinin yaklaşık %1,6'sı demekti.[57]

Sayım sırasında, mekanik motorlar ayırdedilmemişti. Bu nedenle, bilgiler —zanaat atelyelerinden fabrikalara dek— bütün işletme biçimlerini içeriyordu. Bundan başka sanayi üretimine katılan tüm toplumsal kitle grupları gözönüne alınmıştı; zanaatçılar, patronlar, işçiler, işletme ve işçilerin sayısına ilişkin veriler 1. tabloda gösterilmiştir.

İktisat Bakanlığının verilerine göre, aynı yıllarda kemalistlerin denetimi altındaki topraklarda 12'si Konya'da, 2'si Ankara'da olmak üzere 26 hisse senetli ticarî-sınaî ve

[55] İ. Butayev, *Natsionalnaya revolyutsiya na Vostoke. Problemı Turtsii*, s. 89-90.

[56] Aynı yapıt, s. 93.

[57] C. H. Voods, *Report on the economic...*, 1924, s. 19.

malî şirket faaliyet gösteriyordu. Şirketlerin 3,5 milyon lira olarak belirlenen kuruluş sermayesinin yaklaşık 1,1 milyon liralık bölümü ödenmişti.[58]

TABLO — 1

İŞLETMELER VE ÇALIŞANLARIN ÜRETİM ALANLARINA GÖRE DAĞILIMI*

İşletmeler	İşletme Sayısı	Çalışanlar Sayısı	Çalışanların Toplam Sayıya Oranı
Tekstil	20.057	35.316	46,5
Deri	5.347	17.964	23,7
Metal işleme	3.273	8.021	10,6
Ağaç işleri	2.067	6.007	7,2
Besin	1.273	4.493	6,0
Seramik	704	3.612	4,7
Kimya	337	803	1.3
[Toplam]	*33.058*	*76.216*	*100*

* Ş. Süreyya, *Cihan İktisadiyatında Türkiye*, s. 60.

Türkiye'nin sınaî bakımdan en ileri kentlerinden ve bölgelerinden yabancı birliklerin kovulmasından sonra, buralarda, cumhuriyet hükümeti, daha önce sultan hükümetine ait olan işletmelere elkoymuştur: Beykoz (İstanbul bölgesi) Deri Fabrikası, Tophane'deki askerî işletmeler, silahhane ve tersane atelyeleri, çiçek yağı üretim işletmeleri, Yedi Kula Pamuklu bez fabrikası, Eyüp İplik Fabrikası, vb..[59]

Ülkenin en gelişmiş kentleri olan İstanbul, İzmir, Bursa, Adana, vb. sınaî üretimine bir gözatarsak, Türkiye'nin 1920 yıllarındaki sınaî durumunu görebiliriz.

1927 yılında İstanbul'da sayıları 20-30 dolayında fabrika işletmesi ve büyük imalâthane ile binlerce küçük atel-

[58] İ. Butayev, *Natsionalnaya revolyutsiya na Vostoke Problemı Turstii*, s. 96.

[59] C. H. Woods, *Report on the economic...*, 1924, s. 22.

yenin varlığı saptanmıştır.[60]

Fabrika tipinde işletmeler arasına girenler şunlardı: yıllık üretim gücü 450 bin metre pamuklu dokumaya ulaşan 11 tekstil fabrikası, yılda 150 bin metre dokuma üreten 4 yün dokuma fabrikası, 3 bin işçinin çalıştığı Cibali Tütün Fabrikası, 15 bin işçinin çalıştığı İstinye tersaneleri ve deniz taşıtları onarım işletmeleri (Türk ve Hollanda sermayeli), günde 200 tona kadar üretim yapan Zeytinburnu Çimento Fabrikası, gaz fabrikası, elektrik istasyonu, iki bira fabrikası, (Fransız, Belçika ve Alman sermayeli) ortak işletmeler, vb..[61]

İstanbul'da, daha çok Yedikule'de yoğunlaşan deri işletmeleri, belirgin bir rol oynuyorlardı. Birkaç büyük imalâthanede, 30 bin kişi çalışıyordu. "Burada 200'den çok işçi çalıştıran büyük atelyeler bulunmaktadır. Bu atelyelerde üretim el emeğine dayanmakta, Avrupa ve Amerika'da çizme sanayiinde kullanılan makineler burada bilinmemektedir."[62] İstanbul ile sıkı ekonomik bağ içinde bulunan İzmir'de asker elbisesi yapan iki devlet fabrikası, çimento fabrikası ve birkaç halı imalâthanesi vardı.

İzmir iktisadî bölgesinde, daha çok, beslenme ve tekstil sanayii yoğunlaşmıştı.

Birçoğu makine kullanmaya başlamış bulunan çok sayıda işletmede üzüm, incir, tütün, meyan kökü, zeytin, pamuk gibi ürünlerin işlenmesi gerçekleştiriliyordu. Zeytinyağı üretimindeki 250 işletmede, 3 bine yakın işçi çalışmaktaydı. Bazı işletmelerde toplam 4 bin beygirgücünde motorlar kurulmuştu.

1920 yılları başında İzmir'de 40 bitkisel yağ, 24 meyve kurutma, 15 sabunculuk ve 13 tekstil işletmesi vardı ve bunların çoğunda yalnız el emeği kullanılıyordu. Yılda yakla-

[60] Aynı yapıt. s. 20.
[61] M. Zeki. *Türkiye Teracimi Ahval Ansiklopedisi*, s. 767, 895-896.
[62] "Torgovıy bülleten Torgpredstva SSSR vı Tyrtsii", Mart 1925, s. 10.

şık 2 milyon kg. üretim gücünde olan ve 500'den fazla işçinin istihdam edildiği devlete ait tütün fabrikası, büyük bir işletmeydi. Kula'da Çolakzade ailesinin (işletme gücü yılda 250 bin kg.) pamuk ipliği fabrikası çalışıyordu. Aynı şekilde Isparta, Balıkesir, Uşak, Bergama ve Gördes'te pamuk ipliği fabrikaları vardı.

İhraç mallarını işleyen işletmelerin önemli bölümü yabancıların elindeydi. Örneğin, İzmir'deki meyan kökü fabrikası bir Fransız şirketinin malıydı. Fabrikada 100 işçi çalışıyordu. Bu işletmenin ürünü ABD'ye ihraç edilmekteydi. Fabrika sahipleri, meyan tonu başına 200 lira net kâr sağlıyorlardı. İngiliz "İstern Karpit Ltd. Şti.", 1 milyon kilo iplik üreten bir fabrikanın sahibi idi. Şirket kendi yan kuruluşu olan "Oriental Karpit Manufakturing Co." aracılığıyla, ipliği, evlerinde çalışan zanaatçılara dağıtmaktaydı.

İzmir bölgesinde el ile halı dokuma özellikle çok gelişmişti.[63]

1927 yılı bilgilerine göre halı dokumacılığı alanında Isparta'da 12,5 bin, Uşak'ta 8 bin, Gördes'te 6,5 bin, Bergama'da 2 bin işçi çalıştırılmaktaydı.[64] Yalnızca bu dört kentte, İngiliz patronlara ve Türk tüccarlara çalışan 30 bin halı işçisi vardı.

Manchester ve diğer Avrupa kentlerinden, Türkiye'ye, her yıl ithalâtın önemli kalemini oluşturan büyük miktarda iplik getiriliyordu. Ayrıca "tüccar-imalâtçılar tarafından iplik imal edilmekte ve bu, zaman zaman evde dokuma yapan kadınlar arasında dağıtılmaktadır. Ücret, düşük olmakla birlikte, kentlerde yaşayan sıradan insanların gelirine önemli katkısı olmaktadır. Genellikle küçük fabrikalarda erkek dokumacılar çalışır, çok miktarda Türk keteni üretiliyordu."[65]

[63] M. Zeki, *Türkiye Teracimi Ahval Ansiklopedisi*, s. 859.
[64] Aynı yapıt, s. 862.
[65] "Reconstruction in Turkey...", s. 155.

Samsun, tütün işleme sanayiinin merkeziydi. Yüzlerce işçinin çalıştığı büyük tütün fabrikası, tüccar-patron Rüştü Beye aitti.

Adana'da pamuk ayıklama sanayii (çırçır) yoğunlaşmıştı. Üç fabrikanın sahibi olan İngiliz-Türk Şirketi "Oriental İndustrial Monopoly Ltd." burada egemen durumdaydı. Türk patron Rasim Şinasi Bey, bin beygirgücünde mekanik motorları olan iki fabrikayı elinde bulunduruyordu.

Bursa çevresi uzun zamandan beri ipek dokumacılığının merkezi olmuştur. Bursa'daki ünlü imalâtçı ve fabrikatörler şunlardı: 400 işçinin çalıştığı üç ipek işletmesinin sahibi Cumalı Yusuf Ziya Bey;[66] ipek dokuma fabrikası (45 işçi) sahibi Ziraat Bankası yönetim kurulu üyesi ve belediye başkam yardımcısı Ferit Bey (Remzizade); fabrikatör Hasan Hüsnü Bey (Sipahizade) ve başkaları.

1927 yılında Ankara'da günlük üretim gücü 50 ton olan bir çimento fabrikası, günde 300 metre dokuma dokuyan bir tekstil fabrikası, bıçkı, tuğla, un, vb. işletmeler bulunuyordu.

Bu kentlerin hepsinde, deri, sabun, bitkisel yağ, ağaç işleme, hırdavat ve boya alanlarında çalışan çok sayıda küçük ve çok küçük işletmeler de vardı.

1920 yılları ortalarında Türkiye'de imalât sanayiine yatırılan sermayenin tutarı 191,2 milyon liraydı, ve bunun %18'i, yani 36,6 milyon liralık kısmı tekstil sanayiine aitti.[67]

Türkiye'nin istihraç sanayii, önemli ölçüde yabancı sermaye tarafından denetleniyordu. Ama bu, devrimden sonra giderek zayıflamıştır.

Zonguldak bölgesindeki kömür üretimi, ülke ekonomisi için büyük önem taşıyordu. Fransız şirketi "Gerakle" ("Sosyete Ottoman de Mine de Gerakle", sermayesi 22 milyon frank) buradaki en büyük şirketti. 1925 yılında Zonguldak'-

[66] M. Zeki, *Türkiye Teracimi Ahval Ansiklopedisi*, s. 400.

[67] S. Zaim, *İstanbul Mensucat Sanayiinin Bünyesi ve Ücretler*, s. 65. (Veriler, nüfusu 2 bin kişiden az olmayan yerleşme noktalarına göredir.)

taki bellibaşlı kömür ocakları ile günde 5 bin ton kömür boşaltabilen liman, dekovil hattı, tamir atelyeleri, ve kömür yıkama donatımı, bu şirkete aitti. İki kömür ocağı da İtalyan sermayesinin elindeydi. 1924-1929 yılları arasında İş Bankası, bu bölgede kömür üretimi ile ilgili hisse senetli birkaç şirket kurdu: 1 milyon lira sermayeli "Türkiş Maden Kömür İşleri TAŞ" (Kozlu), 400 bin lira sermayeli "Kilimli Kömür Madenleri TAŞ" (Kilimli). 1934 yılında 300 bin lira sermayeli "Kireçlik Maden Kömürleri TAŞ" kuruldu.

Kozlu işletmeleri hisse senetlerinin yarısını elinde bulunduran Fransız şirketi ile sıkı işbirliği içinde bulunan İş Bankası (daha sonra, 1938'de Fransız hisselerini satın almıştır), Zonguldak havzasında, bazı ocakları, bu Fransız şirketi ile ortaklaşa işletti. Türk iktisatçısı A. A. Özeken, "İş Bankası işletmelerinin havzada etkin rol oynamaya başladığından beri kömür üretimi bugüne değin görülmemiş bir hızla artmaya başlamıştır."[68] diye yazmaktadır.

1927 yılında, havzada kömür üretiminin %14,9'u banka işletmeleri tarafından gerçekleştirilmekteydi.[69] Üretim, genellikle el emeğine dayanıyordu. Bölgede, sayıları 15 bini aşan işçilere, gündelik olarak, yeraltında 130 kuruş ve yerüstünde 100 kuruş gibi pek düşük bir ücret ödeniyordu. Amerikan ticaret dergisi, durumu, "işçiler gerektiği gibi beslenemiyorlar ve dilenci ücreti alıyorlar"[70] biçiminde nitelemektedir.

Yeraltı zenginlikleri arasında Balya-Karaaydın bölgelerindeki kurşun, çinko ve gümüş üretimi de oldukça önem taşımaktaydı. 1924 yılında 5 bin ton, 1926 yılında da 6,2 bin ton üretim yapılmıştı. Özellikle dünya ekonomik bunalımı yıllarında bu maden filizleri fiyatlarının hızla düşmesi nedeniyle, üretim kısılmıştı.

[68] A. A. Özeken, *Türkiye Kömür Ekonomisi Tarihi*, s. 41.
[69] Aynı yapıt, s. 72.
[70] "Turkey — a commercial and industrial handbook", s. 132.

Krom cevheri üretimi, genel olarak, Alman, İsveç ve Fransız şirketlerince yürütülüyordu. Bunlar arasında Alman şirketi "Gebrüdes Reling"in önemli bir yeri vardı. Bu şirkete ait ocaklarda üretim, yılda 15 bin ton yıkanmış krom madenine ulaşıyordu. Eskişehir bölgesinde İsveç, Fethiye'de de Fransız şirketleri çalışmaktaydı. İş Bankası ve Alman bankaları tarafından kurulan 3 milyon lira sermayeli bir Türk-Alman şirketinin çalıştığı Ergani bölgesinde de bakır madeni çıkarılıyordu.

Ayrıca borasit (Sultançayır'da), civa (Karaburun'da), zımpara (Dağardı'nda), ve diğer doğal kaynaklar işletilmekteydi.

Bu yıllarda Türkiye madencilik sanayiinde 20 bin işçi çalıştırılmakta; kullanılan motorların, toplam olarak 14.325 beygirgücünde olduğu hesaplanmaktadır.

Türkiye Cumhuriyetinin sanayiine ilişkin resmî istatistik verileri, nüfus sayımıyla aynı zamanda yapılan 1927 sanayi yazımından sonra yayınlanmıştır.

1927 nüfus sayımı verilerine göre, sanayi üretiminde 299 bin kişi[71] istihdam edilmişti, aynı yıl yapılan sanayi sayımına göre ise, bu sayı 256 bin kişiydi. Açıktır ki, sanayi sayımında gözönüne alınmayan 43 bin kişi, pazar ile bağımsız olarak bir ilişki içersinde değildi.

Sanayi sayımı verilerine göre, 1927'de, 65.245 işletme vardı. 2 nolu tabloda, çalışanların işletmelere göre dağılımına ilişkin bilgiler verilmektedir.

Verilen bilgilerde görüldüğü gibi, 28 binden çok işletmede, ücretli işçi yoktur. Buralarda, genellikle, pazara bağımsız olarak giren küçük meta üreticileri çalışmaktadır. Yukarda belirtilen kişilerin önemli bir bölümünün tüccar-patronlara doğrudan bağımlı olmaları olanaklıdır, birçok durumda da bunlar dağınık imalâthanelerin ücretli işçileridir.

[71] *İstatistik Yıllığı*, c. 5, s. 65.

2-3 işçinin çalıştığı işletmeleri, küçük kapitalist kuruluşlar arasında saymak gerekir. Bu işletmelerdeki işçilerin emeği, işletme sahibine, kendisi çalışmaksızın kâr sağlama olanağı vermiyordu. Bu nedenle, sözünü ettiğimiz türdeki kuruluşların sahiplerini, çalışmaya kişisel olarak katılmak zorunda olan küçük-burjuvazinin temsilcileri saymak gerekir. Sayım sonuçlarına göre işçi sayısı 4 ve daha çok olan işletmelerde 166 bin kişinin çalıştığını[72] ve 28 bin küçük kuruluşta da ücretli işçi olmadığını gözönüne alırsak, 2-3 işçi çalıştıran işletmelerde yaklaşık olan 62 bin kişinin çalıştığını görürüz.

İşbölümünün sözkonusu olduğu 4 ile 23 arasında işçi çalıştıran işletmelerde genellikle mekanik motor bulunmamakla birlikte, bazan, 10'dan az işçi çalıştıran işletmelerde mekanik motor kullanılmaktaydı.

Mekanik atelyeler de diyebileceğimiz bu kuruluşlar, daha çok, gelişmemiş bir fabrika niteliğindeydi.

Bu arada çok sayıda işletme, sayımda, "motoru olan" işletme biçiminde geçmekle birlikte, gerçekte bunlar, değirmen ya da ilkel motorlar kullanan işletmelerdi. Örneğin tarım ürünlerinin işlenmesinde kullanılan toplam motorların 165'i su gücü ile çalışmaktaydı. O dönemde, tüm sanayi için, su gücü ile çalışan 252 (6.388 beygirgücü), rüzgâr gücü ile çalışan 113 (1.286 beygirgücü) motor hesaplanıyordu.[73] Buradan da Türk istatistiklerinin su ve yel değirmenlerini, "motorlu işletmeler"den saydıkları anlaşılmaktadır.

4 ile 20 arasında işçi çalıştıran imalâthanelerde 80-90 bin kişi istihdam edilmekteydi. Ülkedeki 4 ve daha çok işçi bulunan tüm işletmelerde yaklaşık 166 bin kişi çalıştığını gözönüne alırsak, 1927 yılında fabrika sanayiinde yaklaşık 75-85 bin kişinin istihdam edildiği anlaşılır.

Türkiye'deki fabrikaların sayısı, yaklaşık 1.300 olarak

[72] Aynı yapıt, s. 95.
[73] *İstatistik Yıllığı*, c. 4, s. 195.

TABLO — 2

SANAYİİN BELLİ ALANLARINDA ÇALIŞANLARIN SAYISINA GÖRE İŞLETME MİKTARLARI*

Sanayi Alanı	İşletme Sayısı	Çalışanların Sayısı								
		1 kişi	1 aile sahibi kişi	2—3	4—5	6—10	11—20	21—50	51-100	100'den fazla
Madencilik	556	119	12	86	86	101	59	42	18	33
Tarım ürünleri işleme sanayii	28.439	9.714	2.041	10.429	3.462	1.959	523	217	62	36
Tekstil	9.353	3.020	539	3.335	1.310	714	223	116	36	60
Ağaç sanayii	7.896	3.329	594	2.621	804	338	111	70	21	8
Kâğıt	348	57	10	105	52	55	35	27	6	1
Metalurji ve makine onarımı	14.752	6.104	1.465	5.619	1.128	290	93	37	9	7
İnşaat	2.877	650	187	795	723	397	92	20	11	2
Kimya	697	188	53	259	78	65	39	12	1	2
Karma	16	3	1	2	1	—	4	4	1	—
Diğerleri	311	132	12	81	39	21	9	10	1	6
T o p l a m	*65.245*	*23.316*	*4.914*	*23.332*	*7.683*	*3.940*	*1.188*	*551*	*166*	*155*

* *Annuaire statistique*, s. 93.

hesaplanmıştır. 1932 tarihli Türk istatistik verileri de bu rakamı doğrulamaktadır. Bu verilere göre (çalıştırdığı işçi sayısı bakımından) büyük sayılan ve sanayii teşvik yasası alanına giren 1.473 işletmenin 1.295'i mekanik motora sahipti.[74] 1927 yılı sayımının verileri temel alınırsa, yapılan hesaplara göre ülkede 20-50 işçi çalıştıran 551, 51-100 işçi çalıştıran 166, ve 100'den fazla işçi çalıştıran 155 işletme vardı.

Bu durumda 1927 yılında sanayide çalışanların tümü şu gruplara ayrılıyorlardı: küçük meta üreticileri (70 bin), 2-3 işçi çalıştıran küçük atelye sahipleri 80-90 bin işçi (toplam işçi sayısı 62 bin), 4-20 işçi çalıştıran imalâthane sahipleri (toplam işçi sayısı 80-90 bin işçi), fabrika işçileri (toplam 75-85 bin işçi).[75]

Ortaya konulan verilerden, 1927 yılında Türkiye'de, el emeğine dayanan küçük işletmelerin tamamen ağır bastığı görülmektedir. İstatistiklerde gözönünde bulundurulanlar arasında, sınaî fabrika işletmeleri yalnızca %2 oranındaydı; sınaî üretimde istihdam edilenlerin yaklaşık %20'si buralarda çalışıyordu. 1929-33 dünya ekonomik bunalımından önce sınaî üretimde istihdam edilenlerin önemli bölümünü imalâthane işçileri ve küçük meta üreticileri oluşturuyordu. Bu, ülkenin sınaî gelişmesinin zayıflığını ve tüm ekonomisinin geriliğini ortaya koymaktadır.

Sanayiin belirli alanlarının ağırlık merkezini ve ülkenin sınaî üretiminin gelişme düzeyini, 30 yılları istatistik verilerinden aydınlatmak mümkündür. (Bkz: Tablo 3.)

Tablodaki veriler 1930 yıllarında ücretli işçilerin %64'ünün tarım ürünlerini işleyen işletmelerde ve tekstil sanayiinde istihdam edildiğini göstermektedir.[76]

[74] *Sanayi İstatistikleri*, s. XI.

[75] Türlü kategorilerden sanayi işletmeleri işçileri sayısının ilk hesapları "Çağdaş Türkiye'nin Sınaî Gelişme Sorunu" makalesinde A. D. Noviçev tarafından yapılmıştır.

[76] 1913 yılında tekstil sanayiinin ülkedeki belirli sınaî işletmelerin sayısı içinde %27,8 bir yer tuttuğunu, besin sanayiinin ise %28,3 oranında olduğunu

TABLO — 3

SANAYİİN ÇEŞİTLİ ALANLARINDA (DÖRT VE DAHA ÇOK İŞÇİ ÇALIŞTIRAN İŞLETMELERDE) ÜCRETLİ İŞÇİLERİN SAYISI*

Sanayi Alanı	İşçi Sayısı (Çocuklar ve 14 Yaşından Küçük Gençleri de Kapsamaktadır.)	Toplam İçindeki Yüzde Oram
Tarım ürünlerinin işlenmesi	63.701	43
Tekstil	31.096	21
Yeraltı	17.738	12
Doğramacılık	11.397	9
Metalürji ve makine onarımı	9.627	6
İnşaat	7.819	5
Kâğıt	1.946	1
Kimya	1.797	1
Karma	1.627	1
Diğerleri (mevsimlikler dahil)	1.605	1
T o p l a m . .	*148.353*	*100*

* *İstatistik Yıllığı*, c. 4, s. 196.

1927'de, Türkiye'de, fabrikalarda toplam 163,5 bin beygirgücünde 4.850 motor vardı. 4.412'si elektrikli, buharlı ve iç patlarlı[77] olan bunlar ayrı ayrı işletmelerin oldukça yüksek düzeyde geliştiğini göstermektedir. Motor kullanımı, en çok, tarım ürünlerinin işlenmesinde, tekstilde, doğramacılıkta, metalürjide ve makine onarımında yoğunlaşmıştı.

Ortalama güçleri, elektrik motorlarının 33 beygirgücü, buharlı motorların 62 beygirgücü, iç patlarlı motorların ise 24 beygirgücü olarak saptanıyordu. Bu, fabrika sanayiinin teknik donanımının pek zayıf olduğunu göstermektedir.

Sanayi ve tarımda kapitalist işletmecilik, hisse senetli

belirtmek yerindedir. Aynı yıl tüm işçi ve hizmetlilerin %45,8'i sanayiin tekstil alanı işletmelerinde istihdam edilmişti. (Bkz: S. Zaim, *İstanbul Mensucat Sanayiinin Bünyesi ve Ücretler*, s. 29.)

[77] *İstatistik Yıllığı*, c. 4, s. 195.

şirketlerin sayısında ve sermayelerindeki artışla birlikte gelişmiştir. Türkiye'de, 1905'te hisse senetli 8 tane ulusal şirket varken, 1918'de bu sayı 66'ya yükselmiştir.[78] Bunlar 1920-1930 yılları arasında ülkedeki hisse senetli şirketler arasında önemli bir yer tutmaktaydı. (Bkz: Tablo 4).

TABLO — 4

SINIRSIZ SORUMLU ŞİRKETLERİN SAYISI VE BUNLARIN ÖDENMİŞ SERMAYELERİNİN TUTARI

Şirket Çeşitleri	Sayıları	Ödenmiş Sermaye Tutarı (Milyon Lira)*
Sanayi (imalât sanayii)	48	25,5
Sanayi (maden sanayii)	18	28,7
Ticaret	60	13,0
Bankalar (Osmanlı Bankası dışında)	37	79,6
T o p l a m	*163*	*146,8*

* H. Tahsin ve R. Saka, *Sermaye Hareketi*. — 1929 yılında sınırlı sorumlu 48 ortaklık vardı. Bunlar faaliyet türüne göre sınırlanmamışlardı, ve üstelik, birçoğunun sermayesine ilişkin bilgiler yayınlanmamıştır.

Sınırlı sorumlu ticaret şirketleri sayıca ağır basıyordu. Ama bunlar en zayıflarıydı. Bunlardan herbirinin ödenmiş sermayesinin ortalama tutarı yaklaşık 200 bin lira kadardı.

Sayıları az olmakla birlikte en güçlü örgütler bankalardı. Bankalar, çoğunlukla, varlıklarını yabancı sermayeye bağımlı olarak sürdürüyorlardı. Bu yüzden Türk ulusal sermayesinin ağır bastığı ticaret şirketleri ile ülkede yabancı emperyalistlerin egemen olduğu güçlü finansman kurumları (Osmanlı Bankası gibi) arasında özellikle büyük çelişkiler vardı. Aynı zamanda, ticaret sermayesi de, tarım ve sanayideki kapitalizmin yatay ve dikey gelişmesine dayanan

[78] S. Toobi, *Anonim Şirket*, s. 11-12.

bankalardan destek almaksızın çalışamıyordu. Bundan dolayı, devrimden sonra, ulusal burjuvazi, malî alanda konumunu güçlendirmek için büyük çaba harcamıştır. Emperyalistlerin kredi sisteminden çıkarılması, ulusal banka sermayesi ve daha sonra da ticaret sermayesinin artan yoğunlaşması ve merkezileştirilmesi ile gerçekleştirilmiştir. Yabancıların egemen olduğu Türkiye'de banka sermayesinin bu önde gelen rolü, yabancı sermayenin asalak niteliğini ve ulusal kapitalizmin gelişmesindeki çarpıklığı göstermektedir.

Sanayi şirketleri arasında maden sanayii alanında çalışan ve doğrudan yabancı tekellere bağlı bulunan hisse senetli şirketler önemli bir yer tutuyordu.

Türkiye sanayiinde yabancı sermaye tarafından böyle sağlam konumların korunması özel bir gözden geçirmeyi gerektirir.

YABANCI SERMAYE

Türkiye'de yabancı sermaye konusunun araştırılması, tam ve güvenilir bilginin, özellikle istatistik bilginin yokluğu yüzünden oldukça zordur. Bunun yanında ayrı ayrı bilgiler, yabancı sermayenin, ülke ekonomisinde güçlü bir yere sahip olduğunu gösteriyor.

1924 yılı verilerine göre Türkiye'de ekonominin tüm alanlarında faaliyet gösteren, 7 demiryolu, 23 banka, 35 ticaret, 12 imalât ve istihraç sanayiinde olmak üzere 94 yabancı şirket vardı; 11 şirket belediye kuruluşuydu.[79]

Sanayideki yabancı sermaye yatırımlarının toplam tutarının yaklaşık 50 milyon lira, yani Türkiye'deki tüm yabancı sermaye yatırımlarının onda-birinden az olduğunu hemen belirtmek gerekir.[80] Bu gerçek, başta demiryolları (tüm yatırımların %61'i), bankalar (%16) ve ticarete (%6) yatı-

[79] Z. Y. Hershlag, *Turkey, an economy in transition*, s. 45.
[80] "Torgovıy bülleten Torfpredstva SSSR vı Turtsii", 1925, s. 10.

rılmış olan yabancı sermayenin asalak niteliğinin kanıtıdır. Bu, Türkiye'nin sınaî gelişmesinin emperyalistlerce bilinçli olarak engellenmesinin bir sonucuydu.

Türkiye'nin yabancı devletlere bağımlılığı sonucu oluşan ekonomik koşullar, ulusal sanayiin gelişmesini engelliyordu. Sınaî işletmeler kurulması kural olarak kârlı bir iş değildi. Bunlar yalnızca dış ticaretle ilgili işlemlere yardımcı olmak için kurulmuşlardı. Türk ve yabancı sanayiciler, Türkiye'de sınaî işletmeler kurmada sınaî donatım ithali, hammadde (özellikle yarı-mamul) sağlanması, emek-gücü toplanması, kalifiye işçi hazırlanması, vb. konularında ciddî güçlükler çekmekteydiler.

Bir yandan bazı emperyalist gruplar arasında, ulusal sermaye için güvensizlik ve dengesizlik yaratan kıyasıya bir çatışma, bir yandan da sürekli olarak Türkiye'nin askerî serüvenlere sokulması tehdidi vardı. Böylece emperyalizm, hem yabancı hem de ulusal sermayenin sanayi alanına akmasına kesinlikle elverişsiz bir ortam yaratıyordu.

Sanayideki ulusal sermaye, yabancı sermayenin doğrudan etkisi altında gelişiyordu. Yabancı sermayenin egemenliği, yalnızca doğrudan fabrika sanayiinde değil, ama aynı zamanda sanayideki tüm faal sermayenin %62'sini elinde tutan ve büyük ölçüde Osmanlı Bankasının denetimi altında bulunan kredi sisteminde de belirleyici bir nitelik taşımaktaydı. Ulusal bankaların toplam sermayesi, yabancı bankalarınkinden 5 kat daha küçüktü. 1920'lerin başında Türkiye'de sermayelerinin toplam 91,8 milyon lirayı bulan 23 yabancı banka ile ulusal sermayeye dayalı —toplam sermayeleri 17,8 milyon lira olan— 10 banka faaliyet gösteriyordu.[81]

Ziraat Bankası, Tasarruf Sandığı ve Millî Kredi Bankası, ulusal bankaların önde gelenleriydi.

En büyük bankalar, Fransız ve İngiliz emperyalistlerine aitti. Türkiye'de en güçlü yabancı banka, ödenmiş sermayesi

[81] "Millî Bankacılık ve Millî Tasarruf", *Cumhuriyet*, 29.X.1933.

5 milyon sterlin (yaklaşık 45 milyon Türk lirası) olan Osmanlı Bankası idi. Bu bankanın aktifi, ulusal bankaların aktiflerinin toplamından üç kat daha büyüktü. Banka, 4 Şubat 1863 tarihli imtiyaz antlaşmasına göre, "Osmanlı İmparatorluğunun iç ve dış borçlanmalarının aktedilmesi ve ödenmesinde hükümetin tek resmî aracısı" olarak kurulmuştur.[82] Banka, hazine dairesi islevini görmekte, banknot emisyonunu gerçekleştirmekte ve hükümet adına, yabancı devletlerle olan islemleri yürütmekteydi. Aslında, Türkiye'nin hemen hemen tüm malî yaşamı şu ya da bu ölçüde bu bankanın işlemlerine yansıyor ve banka tarafından denetleniyordu. Osmanlı Bankası, kendi toplam sermayesinin üç katını aşacak ölçüde, yerli sermayenin önemli bölümünü de elinde tutuyordu. Bu sermayeleri denetleyen ve işleten banka önemli gelir sağlamaktaydı.

Ülkenin dış ticaret islemlerinde, malî yaşamında ve sanayiin kurulmasında bankaların faaliyeti, yabancı şirketlerin amaç ve sorunlarıyla belirleniyordu. Örneğin, 1888 yılında Fransız sermayesi temsilcileri tarafından kurulan Selanik Bankası, Fransız tütün ihracatçılarına kredi vermekteydi. Banka, Fransız sermayesinin ağır bastığı "Reji" şirketi ile sıkı birlik içinde çalışıyor, bu da, Türkiye'deki tütün tekelinin faaliyet etkinliğini olağanüstü güçlendiriyordu.

Türkiye'deki işlemlerini 1924'te yeniden sürdürmeye başlayan Deutsche Bank, her şeyden önce, Almanya'nın yenilgisi sonucu, yitirdiği durumunu yeniden kurmaya çalışmış, bu da İş Bankası ve Millî Kredi Bankasının yardımıyla gerceklestirilmistir. Kısa süre sonra da Türk hükümeti için gerekli tüm demiryolları donanımları Deutsche Bank'ın yardımıyla üretilmeye başlanmıştır. Bu bankanın faaliyetleri, Birinci Dünya Savaşı sırasında yeraltı kaynaklarının belli-başlı üretim bölgelerini (krom: Dağardı ocakları, bakır: Ergani ocakları, kurşun ve gümüş: Balya-Karaaydın, vb.) elin-

[82] G. S. Lopatin, *Denejnoye Obraşçeniye i kredit stran Vostoka*, s. 18.

de tutan Krupp tröstünün Türkiye'deki durumunun yeniden güçlenmesini sağlamıştır. Deutsche Bank, Millî Kredi Bankası ve Türk hükümetiyle ortaklaşa 3 milyon sermayeli "Ergani Bakır TAŞ"ı kurmuştur. Şirket sermayesinin 1,5 milyon lirası Deutsche Bank'a, 6 milyon lirası hükümete, 0,5 milyon lirası da Millî Kredi Bankasına aitti. Bunlara İş Bankasının katılmasıyla kurulan 1 milyon sermayeli "Bulgardağ Madenleri TAŞ"ın sermayenin %50'si, gene Deutsche Bank'a, %25'i ise İş Bankasına aitti.

Türkiye'de faaliyet gösteren üç İngiliz bankası, İngiliz-Türk dış ticaret işlemlerini finanse ediyordu. Bu alanda temel rolü, Türkiye Millî Bankası ile Britanya Ticaret Birliği oynuyorlardı.

Türkiye'nin sınaî gelişmesinin düşük düzeyde olusu, ülkenin ithalâta bağımlı olmasına neden oluyordu. Türkiye dokumadan demire ve kömüre kadar hemen hemen tüm sanayi malları ile sanayide kullanılan bazı hammaddeleri ithal ediyordu. 1923-1925 yıllarında pamuk ve yün iplik ile dokuma ve hazır elbise, Türkiye'nin tüm ithalâtının %30-43'lük bölümünü oluşturmaktaydı. Tarım dahil ulusal ekonominin gelişme düzeyi öylesine düşük ve emperyalist devletlere bağımlılık o denli büyüktü ki, Türkiye tahıl bile ithal etmek zorunda kalmıştır. 1923 yılından 1929'a değin Türkiye, 71,58 milyon lira tutarında 643 bin ton tahıl ithal etmiştir.[83]

Emperyalist tekeller Türkiye'yi bir hammadde deposu olarak kullanmaya çalışıyorlardı ve ülkeden krom, bakır, kursun, tütün, deri, bitkisel yağ, yün, hayvan, vb. ithal ediyorlardı. Bu mallar ülke dışına olağanüstü düşük fiyatlarla götürülüyordu. Bu ürünler, yerinde, doğrudan Türk üreticilerden en utanmasız biçimde aldatılarak satın alınıyordu.

Yabancı sermaye, yüksek kâr elde etmek için Türkiye'nin su ya da bu bölgesinde durumunu tekelleştirmek hevesindeydi. Örneğin 13 Kasım 1925 tarihli *Anadolu* gazetesi, tü-

[83] A. Hamdi, *İktisadî Devletçilik*, c. I, s. 78-79.

tün pazarının, fiyatları kendileri saptayan Amerikalılarca, tekel altına alındığını yazıyordu: "Pazarın sahipleri Amerikalılardır, çünkü küçük şirketlerin rekabeti kesinlikle yoktur. Bu küçük şirketler harekete geçselerdi bile Amerikalıların belirleyici rolü sarsılmazdı..." *Yeni Yurt* gazetesi, 1925 yılında, bir dizi makalede, "Amerikalıların tröst oluşturduklarını ve pazara kendi koşullarını kabul ettirdiklerini" yazıyordu.

Şu halde, ulusal kurtuluş hareketinin zaferinden sonra, yabancı sermaye Türkiye ekonomisindeki güçlü durumunu korumaya devam etmiştir. Temel faaliyet alanları, banka işleri, ticaret ve taşımacılıktı. Yabancıların egemen olması, onlara, ülke ekonomisinde en güçlü konumları sağlıyordu. Yabancı sermaye, en başta maddî nimetlerin yeniden bölüşümü alanında zenginleşen bir asalaktı. Yabancı sermayenin gücü, diğer şeyler bir yana, tekelci sermaye yöntem ve biçimlerinden olusuyordu. Onun asalaklığı ülke ekonomisinin üretim alanlarıyla organik bağı olmamasında ve bu alanların gelişmesinden bir çıkarı bulunmamasındandı. O, ülkenin üretici güçlerinin gelişmesini engelliyordu. Türkiye'de kapitalist ilişkiler, ancak yabancı sermayenin faaliyetinin tasfiyesinden, ya da hiç olmazsa sınırlandırılmasından sonra gelişme gösterebilmiştir. Ulusal burjuvazi, ancak yabancı tekellerle savaşımla kendi durumunu sağlamlaştırabilmiştir. Böyle bir savaşımda da ulusal burjuvazinin çıkarlarını savunmada gerçek güç, devlet olmuştur.

İKİNCİ BÖLÜM

YABANCI SERMAYE EGEMENLİĞİNE KARŞI SAVAŞIM

KEMALİSTLERİN SANAYİ POLİTİKASI
(1923-1933)

Ulusal Kurtuluş Savaşının bitiminden sonra, ülkenin bağımsız gelişmesinin ve henüz çok zayıf ve emperyalist tekellerin güçlü etkisi altında olan ulusal kapitalizmin güçlenmesinin nesnel koşulları doğdu.

İlk ve temel sorun, yabancı sermayenin ekonomik egemenliğini zayıflatmak (ve eğer olanak varsa tasfiye etmek) idi. Türk burjuvazisi ülkede egemenliğini kurmayı düşlemekteydi. Burjuvazi halk kitlelerinin coşkusuna dayanıyor, birçok durumda emekçilerin yabancı baskıya karşı etkin savaşımı, burjuvaziyi, hükümet ve meclis kararlarına da yansıyan, daha kararlı ve köklü önlemler almaya zorluyordu.

Ama unutmamak gerekir ki, Türk burjuvazisinin yaban-

cı sermayeye karşı savaşımı, sonuna değin varan bir süreklilikte olmamıştır. Çünkü rakiplerin çıkarları öylesine içiçe geçmişti ki, ulusal burjuvazi yabancı sermayeyi bütünüyle tasfiye etmeyi değil, ancak onun faaliyetini sınırlamayı amaç edinmişti. Bu nedenle burjuvazi, bir yandan yabancı tekellere karşı savaşım verirken, bir yandan da bazı yabancı şirketleri özendiren Türkiye'ye sermaye yatırmaya çağırmıştır.

Nesnel koşullar, daha az önemde olmayan bir başka sorunu, kapitalizmin maddî üretim temelini sağlamlaştırma konusunu burjuvazinin önüne getirdi. Türkiye, ulusal fabrika sanayiine, büyük ulusal makineli tarım işletmelerine büyük gereksinme duyuyordu. Aksi halde, emperyalist devletlere bağımlılığı azaltmak, yabancı sermayeyi ulusal pazardan çıkarmak ve pazarı, Türk burjuvazisine bağlamak olanaksızdı. F. Engels'in yazdığı gibi, ancak fabrika sanayii, "... iç pazarı sermaye adına kesin olarak ele geçirir, küçük üretime ve kendine yeterli köylü ailesinin doğal ekonomisine son verir, küçük meta üreticileri arasında doğrudan değişimi kaldırarak tüm ulusu sermayenin hizmetine koşar."[1]

Fabrika sanayiinin ve makineli köy çiftliklerinin kurulması aynı zamanda işçi sınıfının kapitalist sömürüsünün artması, bir yanda burjuvazi ve toprak ağaları ile öte yanda işçiler ve köylülük arasındaki uzlaşmaz çelişkilerin derinleşmesi ve keskinleşmesi anlamına geliyordu.

Kapitalist üretim alanının genişlemesi, iç pazarın gelişmesini engelleyen köydeki feodal kalıntıları sınırlandırılmadan başarıyla gerçekleşmiyordu. Bu sorunun çözümü, yalnızca, Türkiye'de feodalizmin hâlâ güçlü olmasından değil, ama aynı zamanda Türk burjuvazisinin yarı-feodal top-

[1] F. Engels, Dopolneniye k tret'yemu tomu "Kapitala" — *Kapital*, t. III, Moskova 1955, s. 920. ("*Kapital*'in Üçüncü Cildine Ek", *Kapital*, Üçüncü Cilt, Sol Yayınları, Ankara 1978, s. 944.)

rak ağaları ile çeşitli bağlarla sıkı ilişki içinde bulunması yüzünden olağanüstü zorlaşmıştı.

Kemalistlerin ekonomik hedefleri, ilk kez, 1923 Şubatında İzmir'de düzenlenen kongrede açık olarak belirlenmiştir.[2] Kongre çalışmalarında ulusal burjuvazinin temsilcileri, tüccarlar, fabrikatörler ve bankerler önde gelen rolü oynadılar.[3]

Delegelerin konuşmalarının içeriği, genellikle, Türkiye'nin ekonomik bağımsızlığının sağlanması ve ülkede ulusal sermayenin gelişmesine yardım edilmesi istemlerinde odaklaşmaktaydı.[4] Türk hükümetinin yöneticileri kongrede konuştular. Mustafa Kemal, "Türkiye ekonomisinin ve ekonomik gücünün güçlendirilmesi ve genişletilmesinin kaçınılmaz" olduğunu söyledi. Aynı konuşmasında o, yabancı sermayenin ülkeye çekilmesinden yana çıktı; onun düşüncesine göre, bu, "karşılıklı yarar" getirirdi. Ama Kemal, yabancıların Türkiye'de devrim öncesindeki gibi bir mutlak egemenliğinin son bulduğunu bildiriyordu. O, yabancı sermayenin ülkenin iç yasalarına bağlanmasını istiyordu. Mustafa Kemal'in açıklamasına göre, genel sorun, Türkiye'nin bir "zenginler ülkesine"[5] dönüşmesinden ibaretti. Daha önce Balıkesir'deki bir konuşmasında o, yeni hükümetin, servet sahiplerine düşman olmadığını, tersine, ülkede daha çok milyoner, hatta milyarderlerin doğmasına çalışacağını bildirmişti.

Zamanın Türk basını, ülkede burjuvazi ve işçi sınıfının yer aldığı bir sınıf savaşımı bulunmadığı yolunda makalelerle dolu idi: Örneğin, 7 Ocak 1923 tarihli *Hakimiyeti Milliye* gazetesi şöyle yazıyordu: "Marx'ın doktrinini öğrenen Türk ileri gelenleri, haklı olarak, Türkiye'de gelişmenin Av-

[2] Bkz: İ. Türk, *İktisadi Gayeli Mali Yatırımlar...*, s. 270.

[3] Musalli, *Ekonomiçeskaya konferentsiya vı Smirne*, s. 82; A. D. Noviçev, *Krestyanstvo Turtsii vı noveyşeye vremya*, s. 46-48.

[4] C. Talas, *İçtimaî İktisat Dersleri*, s. 110-111.

[5] "K. Atatürk Diyor ki", s. 86.

rupa'daki gibi olmadığı kanısındadırlar. Şimdiye değin oluşan burjuvazi ve proletarya sınıfları Türkiye'de yoktur, dolayısıyla sınıf savaşımı da sözkonusu değildir." Bu yolda açıklamalar Türk gerçekleri ile çelişiyordu. Oluşma süreçleri henüz tamamlanmamış olsa bile, ülkede ulusal burjuvazi ve proletarya vardı.

Kongrede işçi temsilcileri de konuşmuşlar ve en yoksul köylülüğe toprak dağıtılması, işçilerden alınan verginin azaltılması, iş yasası çıkarılması, işçi örgütleri özgürlüğü sağlanması, sigortanın yürürlüğe girmesi, çalışma ücretlerinin artırılması, vb. isteklerde bulunmuşlardır.[6]

Ekonomik and olarak adlandırılan kongre kararları, Türkiye'nin ekonomik bağımsızlığının, yabancı şirketlerin faaliyetinin sınırlanmasının, sanayi ve tarımın gelişmesinin kaçınılmazlığını ilân ediyordu.[7]

Ulusal burjuvazi, devletin etkin desteğinde, iç pazarla sıkı bağları olan ve gelişmiş ülkeler sanayiinin rekabetine dayanabilecek nitelikte bir fabrika sanayii istiyordu. Kongre kararlarında, "üretim düzeyi düşük olan el sanayiinden, makineye dayalı büyük fabrika sanayiine hızlı bir geçişi gerçekleştirmenin"[8] kaçınılmaz olduğu belirtilmişti. Ekonomik and, ülke ekonomisinde devlet sektörü oluşturulmasına geçiş için hükümetten ilk kez istemde bulunulduğu belge oldu. Ekonomik andın, "özel sermayenin gücünün yetmeyeceği" sanayi alanlarını geliştirmek istemini içermesi ilginçtir.

İzmir Kongresinin kararları Türk burjuvazisinin, kendi konumunu güçlendirmek için, savaşıma kesin kararlı olduğunu bütün açıklığıyla göstermektedir. Türk tarihçisi N. Halil'in yazdığı gibi, esas olan, Türkiye'nin, "ulusal bağımsızlığının. özel sanayiin yaratılması yoluyla"[9] sağlamlaştırılma-

[6] B. M. Potshveria *i* Y. N. Rozaliyev, *Trebovoniya raboçey gruppı na İzmirskom ekonomiçeskom kongresse 1923 g.*, s. 82-87.

[7] Ş. Süreyya, *Cihan İktisadiyatında Türkiye*, s. 59.

[8] Aynı yapıt.

[9] N. Halil. *Büyük Meclis ve İnkılâp*, s. 69.

sıydı. Bunun için, her şeyden önce, yabancı sermaye üzerinde bir denetim sağlamak gerekliydi.

HÜKÜMETİN YABANCI SERMAYE POLİTİKASI

Ulusal ticaret ve sanayi burjuvazisinin, ve bir ölçüde de toprak ağalarının çıkarları, her şeyden önce, dış ticaret alanında yabancı tekellerin çıkarlarıyla çatışıyordu. Bu nedenle, hükümet, gümrüklerde denetim kurmayı ivedi ödev sayıyordu.

Kuruluş döneminden başlayarak kemalist hükümet, yerli üretimi yabancı malların rekabetinden korumaya ve sanayicilerin yurt dışından kolayca makine ve hammadde sağlamalarına yönelik bağımsız bir gümrük politikası yürütmeye çalışmıştır. Bunun için genel gümrük tarife oranlarını artıran, ithal malları tüketimine vergi getiren, bazı makinelerin ithaline ve bazı malların da ihracına ilişkin gümrük resmini kaldıran bir dizi karar alınmıştı.[10]

Ne var ki, Türkiye'yi, yabancı kapitalistlerin savaş öncesi sahibi bulundukları sınaî işletmeler üzerindeki haklarını yenilemeye,[11] Osmanlı borçlarını ödemeye (hangi para üzerinden ödeneceği belirlenmemişti) ve, 1 Eylül 1916'da uygulanmasına başlanan düşük gümrük tarifesini beş yıl daha koruma yükümlülüğü getiren 24 Temmuz 1923 tarihli Lozan barış sözleşmesinin ticarî hükümleri tüm bu önlemlerin yürürlüğe konulmasını güçleştiriyordu.[12]

Bu hükümler, Türk hükümetinin koruyucu gümrük politikası yürütme olanaklarını oldukça sınırlıyordu. Böyle bir durumdan tek çıkış, devlet tekellerinin kurulması ya da tüketim malları üzerindeki vergilerin artırılmasıydı. Türk hükümeti her iki önlemi de uyguladı. 3 Mart 1925'te, hem yer-

[10] *Düstur*, c. 1, s. 38; c. 2, s. 43; c. 3, s. 54.

[11] Bkz: "İtogi imperialistiçeskoy voyni (seriya mirovih dogovorov) potredaktsiyey Y. V. Kluçnikova İ. A. V. Sabanina, Sevr i Lozanna", s. 171-174.

[12] Aynı yapıt, s. 212 216; H. Saka, *Dış Ticaret ve Gümrük Politikası*, s. 91.

li üretim, hem de yurt dışından gelen pamuklu ve yünlü dokumalara uygulanan vergi, önemli ölçüde artırılmıştı. Gerçekte, bu önlem, ithal edilen tekstil mallarına gümrük resmini artırıyordu, çünkü ülkede tüketilen fabrika üretimi dokumaların %95'i Avrupa ülkelerinden ithal edilmekteydi.[13] Vergilerin esas ağırlığı emekçilerin omuzlarına düşüyordu.

Devlet tekellerinin kurulması politikası ise, ulusal sermayenin özendirilmesi, korunması ve geliştirilmesi ile, yabancı şirketlerin ve acentelerin ekonominin en önemli alanlarından çıkarılması biçiminde olmuştur. 1923 yılında barut ve patlayıcı maddeler alanında çalışan 9 milyon sermayeli Fransız şirketi hükümetçe satın alınmıştı. 1924 yılında —Osmanlı İmparatorluğu tütün şirketi olan— Fransız-İngiliz "Reji" şirketinin tekel anlaşmasının faaliyet süresinin 1 Mart 1925'te sona ermesiyle, hükümet, şirketi satın aldı ve 1926 Şubatında tütün ve tütün mamullerinin işlenme ve sürümü üzerinde kendi tekelini kurdu.

Türk yazarlarının belirttiği gibi, örgütlenme bakımından şirket biçiminde oluşturulan devlet tekelinin kurulmasından sonra, tütün sanayiinde belirgin bir iyileşme görülmüştür. "Birçok bölgede çalışan tütün fabrikaları elektrikli makinelerle yetkin bir sisteme dönüştürülüyor ve giderek daha üretken oluyorlar". Samsun, İzmir ve Adana'daki tütün fabrikaları elektrikle çalışır duruma getirilmiştir. Tekel gelirleri de artarak, 1929 yılına doğru 24 milyon liraya ulaşmıştır. Tütüncülükte tohum iyileştirilmiş, tarım makineleri kullanılmaya başlanmıştır.[14]

Gelirleri o zamana değin Osmanlı borçlarından düşülen ispirto ve ispirtolu mamuller tekeli, 1926 yılında yabancı kapitalistlerin elinden alınarak devletleştirilmiştir. İlgili yasa imtiyaz anlaşmasının herhangi bir şirkete devredilmesini olanaklı kılıyordu.[15] Açık artırma ilânı üzerine imti-

[13] Bkz: "ZSFSR, Persiya, Turtsiya", s. 585.
[14] M. Zeki, *Türkiye Teracimi Ahval Ansiklopedisi*, s. 767-768.

yaz anlaşması için başvuranların başında, Türkiye'de biracılık alanında çalışan İsviçre şirketi "Bomonti" ile bir Polonya şirketi başta gelmekteydi. Polonya şirketi İş Bankası ile anlaşarak, onun desteğiyle, imtiyazı aldı. Bir süre sonra imtiyaz sahiplerinin yükümlülüklerinin tümünü yerine getirmedikleri anlaşıldı ve imtiyaz hakları kaldırıldı.

1925 Nisanında devlet tarafından gerçekleştirilen kibrit tekelinin kuruluş öyküsü oldukça ilginçtir. Bu, ulusal sermayenin yabancı sermayeyi devlet yardımıyla nasıl safdışı etmeye ve giderek onun yerini almaya çalıştığını gösterir.

Türkiye'de, 1924 Ekimine değin, kibrit ithali ve buna ilişkin ticaret serbestti. Daha sonra hükümet bu alanda devlet tekeli kurmuş ve imtiyazını da açık artırmaya çıkarmıştır. Anlaşmaya göre, imtiyaz sahipleri, sermayesinin en az %50'si, ve çalışanların yarısı Türk olan kibrit fabrikası kurmak, ve hazineye kibrit satışından yüksek meblağlar ödeyecek olan hisse senetli bir Türk şirketi oluşturmak zorundaydılar.

İmtiyazı, Belçika şirketi "Flandr" alarak 600 bin lira sermayeli bir karma şirket kurdu. Milletvekili Cemal Hüsnü, şirketin genel müdürlüğüne atandı, gene milletvekili olan Mehmet Emin ve Yunus Nadi ile diğer bazı kişiler de yönetim kuruluna girdiler. Kısa süre sonra, 1,2 milyon lira sermayeli "Türkiye Kibrit İnhisarı TAŞ"ın kuruluşunda yer almış olan İş Bankası, bu imtiyaza aktif olarak katıldı[16] ve şirket herhangi bir şekil değişikliğine uğramaksızın dünya ekonomik bunalımına değin varlığını sürdürdü.

Şeker üzerinde devlet tekelinin kurulmasının öyküsü bu bakımdan bir göstergedir. Türkiye'de, hemen tümüyle yurt dışından getirilen şekerin darlığı duyuluyordu.[17] Hükümet

[15] "Torgovıy bülleten Torgpredstva SSSR vı Turtsii", Şubat 1926, s. 40.
[16] H. Tahsin ve R. Saka, *Sermaye Hareketi*, s. 156.
[17] E. Tekeli, *Türkiye'de Devletin İktisadî Faaliyetlere İştiraki...*, s. 8.

ulusal şeker sanayiinin kurulması yönünde bazı adımlar atmış ve devletin de doğrudan desteğiyle 1923 Nisanında Uşak'ta hisse senetli, 600 bin lira sermayeli "Uşak Terakki Ziraat TAŞ" şirketi kurulmuştur. Finansman zorluklarına karşın bu şirket, Çekoslavak "Skoda" firmasınca kurulan bir fabrikayı 17 Aralık 1926 günü açabilmiştir.[18] 1925 Haziranında Alpullu fabrikasının yapım hazırlıklarına başlayacak olan ikinci bir şeker ortaklığı, "İstanbul ve Trakya Şeker Fabrikaları TAŞ" kuruldu.[19]

"Uşak Terakki Ziraat TAŞ"ını tüccar ve sanayici Nuri Şeker, oğlu Muhsin'le birlikte kurdu. Aynı zamanda, aralarında tüccarlar, sanayiciler, milletvekilleri ve toprak ağaları bulunan 50 kişi, şirkete katıldı. Şirket, sürekli olarak ciddî finansman güçlükleri çekiyor, devletten yardım ve destek almaya çalışıyordu; şirketin başı bunun için kişisel olarak Mustafa Kemal'e ve diğer büyük siyaset adamlarına başvurmuştu.[20]

14 Nisan 1925'te, şeker fabrikatörlerinin ayrıcalığına ilişkin bir yasa yayınlanmıştı. Bu yasaya göre, Türk fabrikalarında üretilen şeker, sekiz yıl boyunca tüketim vergisinden bağışık tutuluyordu. Şeker pancarı ekim ve ürünü, kömür ocakları, ve şeker fabrikaları için kireç üreten işletmeler de aynı şekilde vergi dışı tutuluyordu. Şeker fabrikası kuracak olanlara 5 hektara kadar karşılıksız arazi verileceği ve fabrikaların ürettiği malların da devlet demiryollarında indirimli olarak taşınacağı yasada öngörülüyordu.[21]

Yeni doğmakta olan sanayii, yabancı şirketlerin rekabetinden daha çok korumak için, hükümet, 1926 başında şeker üzerine tekel koydu ve şeker ithali, devletin hakkı olarak ilân edildi. Hükümet, daha sonraki şeker satışları için

[18] *Türkiye Şeker Sanayii Kuruluşu — Gelişmesi — Olgunlaşması...*, s. 5-6.
[19] *İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi*, c. I, s. 146.
[20] V. Ötüken, *Türkiye'de Şeker*, s. 32, 53-54.
[21] "Torgovıy bülleten Torgpredstva SSSR vı Turtsii", Mayıs 1925, s. 12.

ulusal işletmelerde üretilen şekeri satın almayı yükümleniyordu.

Bu yasanın yürürlüğe girmesinden sonra, ülke içinde şeker sürümü, Türk burjuvazisini yabancı şirketlerle sert bir rekabete girmek zorunluluğundan kurtaran devlet tekeli yönetimince yapılmaya başlanmıştır.[22] Böylece Türk fabrikatörleri, ancak tekel sayesinde ülkenin iç pazarı üzerinde denetim kurabilmişlerdir.

1929 Ağustosunda Lozan sözleşmesindeki ticarî hükümlerin süresinin sona ermesiyle, Türk hükümeti, yeni bir gümrük tarifesi yapma hakkına kavuştu. Bununla ilgili olarak İstanbul'un ulusal ve komprador burjuvazisi arasında sert savaşım olmuş,[23] kompradorların direnişlerini kıran hükümet, açıkça koruyucu nitelik taşıyan bir tarifeyi yürürlüğe koymuştur. Ama Türkiye ile Avrupa ülkeleri ve ABD'nin sınaî gelişme düzeylerindeki fark öylesine büyüktü ki, hiç bir gümrük engeli yabancı malların güçlü rekabetini duymaya devam eden Türk sanayiini güvenilir biçimde koruyamıyordu.

Dış ticaret alanındaki önlemler, yabancı sermayenin Türkiye'deki durumunu ciddî biçimde sarsamamıştır. Hükümet yabancı tekellerin haklarını aşamalı olarak sınırlandırmak zorunluluğunu duymuş ve bunların haklarını şu ya da bu ölçüde azaltan bir dizi kararname yayınlamıştır.

1922 Kasımından başlayarak şirketler sicilini, yabancı şirketlerin faaliyetlerini düzenleyen ilk önlemlerden biri saymak gerekir. Bu, daha 1914 yılında jöntürk hükümetince çıkarılan yasaya uygun olarak yapılıyordu.

Yasanın temel hükümleri şu konularda toplanmıştı: Yabancı şirketlerin faaliyetleri, Türk yasaları çerçevesinde, yerel yönetimlerce denetlenecek; kurum olarak Türkiye topraklarında çalışan yabancı şirketler ülkedeki yerel yöne-

[22] "Torgovıy bülleten Torgpredstva SSSR vı Turtsii", Şubat 1926, s. 39.
[23] A. F. Miller, *Oçerki noveyşey istorii Turtsii*, s. 159.

tim yasa ve kararnamelerine bağlı Türk şirketleri gibi sicile geçirilecek.[24]

Yasa, devrimden önce yerel yönetimlerin herhangi bir denetimi olmaksızın kendi işlemlerini kendisi yürüten yabancıların keyfî çalışmalarını ciddî biçimde sınırlıyordu. Bu nedenle, yabancı şirketler, yasanın yaşama geçirilmesi girişimlerine karşı direnerek daha ateş-kes ve Lozan görüşmeleri sırasında bu yasaya razı olmadıklarını bildirmişler ve tescil işleminin, görüşmeler sona erinceye değin ertelenmesini istemişlerdir. 18 Aralık 1922 tarihinde Türk hükümetinin işlemi üç ay için ertelediğini açıklaması üzerine, bu süre içinde şirketlerin bir kısmı, nihaî statülerinin Lozan sözleşmesinin maddelerine göre düzenlenmesi koşuluyla, sicile geçmişlerdir.

Özellikle, 30 Kasım 1914 tarihinden sonra çıkarılan sigorta primleri için %10-15 ölçüsünde vergi vermek zorunda olan sigorta şirketleri, Türk makamlarına inatçı bir direniş gösterdiler. İzmir'deki bazı İngiliz sigorta şirketlerinin, açıkça işlemlerini durdurma ve Türkiye'deki şubelerini kapatma kararı karşısında, Türk makamları, "belgelerin hazırlanması için" zaman vererek, tescil işlemini üç ay ertelemek zorunda kalmıştır. Bu sürenin de bitiminden sonra şirket temsilcilerinin isteği üzerine son tescil tarihi olarak 15 Nisan 1924 verilmiştir. Yabancı şirketlerin inatla direnmelerine ve içlerinden bir kısmının yeni hükümleri benimsemeyerek Türkiye'deki işlemlerine son vermelerine karşın, yasa yürürlüğe konulmuştur.[25]

Kapanan yabancı sigorta şirketleri yerine Türk şirketler doğmaya başlamıştır. 1925 Martında 500 bin lira sermaye ile İş Bankası ve Ziraat Bankası tarafından kurulan "Anadolu Türk Sigorta AŞ" bunlardan biridir.[26]

[24] C. H. Woods, *Report on the economic...*, 1924, s. 9.
[25] Aynı yapıt, s. 9, 10-13.
[26] *İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi*, c. I, s. 264.

Türk hükümetinin, yabancıların faaliyetlerini düzenlemeye yönelik kararnameleri arasında şunlar vardı: tüm yabancı pullar, patentler ve sertifikalarla, 1920 Martından sonra çıkan ticarî pulların registrasyonuna ilişkin (7 Haziran 1920 günü yayınlanan) hükümet kararı, Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından kabul edilen ve etkileri yabancı şirketlere yansıyan olağanüstü askerî gelirlere vergi konulmasına ilişkin yasa; 1922 yılında "temettü" vergisinin yabancı şirketlere uygulanması; 1926 Ağustosunda yabancı ticaret odalarının kapatılması.[27]

Türk dilinin kullanılması zorunluluğuna ilişkin yasanın diğer yasama kararları arasında büyük bir önemi vardır. Bu yasaya göre, yabancı şirketler, Türk uyruklularla olan iş görüşmeleri, haberleşme ve tüm belgeleri Türkçe yapmak zorundaydılar. Türkçe olarak hazırlanmayan ya da Türkçe kopya taşımayan belgeler resmî kişiler ve mahkemelerce dikkate alınmayacaktı. Ayrıca, 1 Ocak 1927'de yürürlüğe giren bu yasa hükümlerine uymayanlar için ciddî cezalar öngörülmüştü.[28]

Türk hükümeti, yabancıların faaliyetlerini sınırlandırmada, yabancı imtiyazları satın almak gibi yöntemler de kullanmıştır. Gözden geçirdiğimiz dönemde yabancı işletmelerin satın alınması, İstanbul'da çalışan birçok şirketin (tramvay, telefon ve elektrik şirketi ile gaz, su ve diğer kamu hizmeti gören şirketler) hissedarlarına on yıl boyunca kâr payı ödememiş olması nedeniyle oldukça kolaydı. Hisse sahiplerinin de, kendileri için kârlı olmayan bu işletmelerin satışını istekle onaylamaları oldukça doğaldı. Bu ve bunu izleyen dönemde, Türk hükümeti, yabancılardan, en önemli kamu işletmeleri (İstanbul su şebekesi, telefon şirketi, İstanbul tramvay şirketi, İzmir telefon şirketi ve gaz şirketi, İstanbul elektrik santralı vb.) ile deniz taşımacılı-

[27] "Torgovıy bülleten Torgpredstva SSSR vı Turtsii", Ağustos 1926, s. 9.
[28] "Torgovıy bülleten Torgpredstva SSSR vı Turtsii", Nisan 1926, s. 22-23.

ğıyla ilgili işletmeleri (İstanbul ve İzmir iskele şirketleri, doklar, boğazlar ve deniz fenerleri işletmeleri), ve büyük sınaî-ticarî işletmeleri satın almıştır.

Satın alma ödemesi tutarı, kural olarak, şirketlerin minimum sermayesine genellikle yıllık üretimlerinin %7,5 kadarı eklenerek hesaplanmaktaydı. Örneğin, demiryolu hatları, böyle satın alınmıştı. Satın alma tutarının karşılanması için hükümet, yerel şirketler, bankalar ve kişiler arasında (sık sık zorlama ile) dağıtılan genellikle %7,5 faizli iç devlet tahvilleri çıkardı. Böylece Türk vergi yükümlüsü, yalnızca devlet giderlerini karşılamakla kalmıyor, aynı zamanda ulusal burjuvaziye de oldukça yüksek faizler ödüyordu.

Kemalistlerin demiryolları taşımacılığının gelişmesi alanındaki faaliyetleri, ülke ekonomisi için ciddî önem taşıyordu. Yeni hükümet, demiryolu hatlarının yapımı ve yeniden kurulması ile, yabancılardan kurtarılmasını en önemli ödevlerinden biri olarak görmekteydi. Böyle bir ödevi, ulusal burjuvazi için iç pazarın genişletilmesi, yabancı sermayenin ülkeden çıkarılması gibi zorunluluklar gerekli kılmaktaydı.

1924 yılında Türkiye'de demiryolu hatlarının toplam uzunluğu 4.086 km. idi, ve bunun ancak 1.734 km.'lik bölümü hükümetin elinde bulunuyordu.[29] Mecliste ateşli tartışmalardan sonra demiryolu hatlarının yabancılardan kurtarılması ve yenilerinin yapımı kararlaştırılmıştı.[30] 1924 yılında Samsun-Sivas ve Ankara-Sivas demiryolunun yapımına ilişkin kararname kabul edildi. Aynı yıl hükümet, Haydarpaşa-Mersin demiryolunun satın alınması için sözleşme yapmış, 1926 yılında Fevzipaşa-Diyarbakır, 1927 yılında da Ulukışla-Fevzipaşa hatlarının yapımına başlamıştı. 1928 yılında 1.032 km. uzunluğundaki Anadolu demiryolu tümüyle devletin eline geçti. 1931 yılında Mudanya-Bursa demiryolu sa-

[29] *İstatistik Yıllığı*, c. 4, s. 359.

[30] B. Ferdi, *Kemalizm na relsah kapitalistiçeskovo razvitiya*, s. 32.

tın alındı, 1932 yılında Bağdat demiryolu denen hattın bir bölümü devlete geçti. 1934-1937 yıllarında Kasap, Aydın ve Doğu demiryollarıyla Bağdat demiryolunun ikinci bölümü satın alınmıştı.[31] 1940 yılına doğru, hükümet, tüm yabancı demiryollarını (402 km.'lik Çobanbey-Nusaybin hattı dışında) satın almış, ve 400 milyon lira harcanarak 3 bin km. yeni demiryolu yapılmıştır.[32]

Türk hükümetinin aldığı önlemler sonucu, yabancı sermaye yatırımı tutarı göze çarpacak ölçüde kısıtlandı. 1923'te, Türkiye'de yabancıların yatırım tutarı, 142 milyon sterlin iken, 1933 yılına doğru, %82 oranında azalarak 26 milyona düşmüştür. Buna 1923 yılındaki 63 milyon liralık düzeyden 1933 yılında 18 milyon liralık düzeye inen (%72) Osmanlı borçları dahil değildir.[33] Böylece, Türkiye'de, hükümetin her türlü yardımını gören ulusal özel mülkiyetin gelişmesi için daha elverişli koşullar oluşmuştur.

ULUSAL ÖZEL GİRİŞİMİN GELİŞMESİNİN ÖZENDİRİLMESİ

1920 yıllarında Türk hükümeti, ulusal girişimin gelişme koşullarının iyileştirilmesi için büyük çaba harcamaktaydı. Şirketlerin örgütlenmesini kolaylaştıran, küçük üreticilerin birleşmesine yardım eden, kurulmakta olan fabrikaların hammadde, makine ve kredi gereksinmeleri için elverişli koşullar içeren bir dizi kararname kabul edilmişti. 1925 Nisanında kabul edilen ticaret ve sanayi odaları yasası, ulusal özel girişimin özendirilmesi yolunda önemli hükümet kararlarından biridir. Bu yasaya göre, ticaret ve sanayie ilişkin yasa ve karar tasarılarını hazırlamak, devlet tekelleri kurulmasının amaca uygun olup olmadığını saptamak, girişimcilerle tüccarlar arasındaki anlaşmazlık-

[31] V. V. Tsıbulskiy, *Transport Turtsii*, s. 16-17.
[32] C. Talas, *İçtimaî İktisat Dersleri*, s. 109.
[33] G. S. Lopatin, *Denejnoye obraşçeniye i kredit Stran Vostoka*, s. 69.

ları gözden geçirmek, vergi, ticarî tarifeler, posta ve telgraf resimlerinin konulmasına ilişkin tasarılar vermek, ticaret ve sanayide durumun iyileştirilmesi, ticaret ve sanayi okulları, hükümetin ticarete ve sanayie yardım şekline ilişkin karar tasarıları hazırlamak gibi konular ticaret ve sanayi odalarına verilmişti. Ülke içi ve ülke dışı pazarların durumu üzerine bilgi toplamak ve yayımlamak, mal sergileri düzenlemek, yasa gereği olarak odalara bağlı olan kendi dergi, kulüp, müze, salon, okul ve borsalarını oluşturmak da aynı şekilde ticaret ve sanayi odalarının görevivdi. Meslek örgütleri de odalar tarafından denetlenecekti. Kararnameden önce varolan odalar da bu yasaya uygun olarak faaliyet göstermek zorundaydılar. Ticaret ve Sanayi Odaları, Türk büyük burjuvazisinin kendi çıkarları doğrultusunda büyük ölçüde yararlandığı geniş haklar elde etmişti ve buna, tüccar ve sanayicilerin başlıca beş sınıfa bölünmesi uygulaması yardımcı oluyordu.

Küçük zanaatlarda kapitalist girişimin örgütlenmesi için 27 Eylül 1925 tarihinde yayınlanan ortaçağ meslek örgütlerinin (esnafların) kaldırılmasına ilişkin yasa önemli anlam taşıyordu. Bu yasaya göre belirli bir alanın küçük meta üreticileri, bölgesel meslek örgütleri —cemiyetler— oluşturarak bağımsız çalışmak hakkına sahip oluyorlardı. Cemiyetlerin başında, kural olarak, patron-tüccarlar bulunuyor, ve bunlar, küçük meta üreticilerinin daha sonra ticaret sermayesine bağlanmasını sağlıyordu. Ticaret ve sanayi odaları ile belediyelerin denetimi altında çalışan cemiyetler, her tür ticarî işlemi ticaret ve sanayi odaları aracılığıyla yapmak zorundaydılar.[34]

Hükümet, küçük meta üreticilerini, odalar aracılığıyla etkilemek olanağını ele geçirmişti. Çünkü, zanaatın durumunu gözlemlemek, malların biçim ve türlerini denetlemek,

[34] Ö. C. Sarc, *Ziraat ve Sanayi Siyaseti...*, s. 378.

belirli malların üretimini üstlenmek ve yerine getirmek, işçilerin niteliğini yükseltmek, teknik ilerlemeleri ithal etmek, gerektiğinde birlik üyelerine maddî yardım yapmak, aralarında çıkan anlaşmazlıkları gidermek, vergi toplanmasına yardım etmek, vb. hak ve yükümlülükler, ticaret ve sanayi odalarına verilmişti.

Kararnamede, hükümetin, zanaattan kapitalist üretim raylarına geçişi kolaylaştırmaya ve küçük meta üreticileri arasında devlet etkisini sağlamlaştırmaya niyetli olduğu belirtiliyordu. Tanınmış iktisatçı Ö. C. Sarc şöyle yazıyordu: "Ülkemizdeki zanaat birlikleri gerektiği gibi bağımsız değildir, hakları oldukça sınırlandırılmıştır. Hükümetimizin zanaat örgütleriyle ilgili amacı, her şeyden önce onları, zanaat birliklerinin denetimine almak, başkanların ve kıdemlilerin baskısına engel olmaktan ibarettir."[35]

Hükümet, aynı zamanda, 1924-1926 yıllarında fabrika sanayiinin özendirilmesi, desteklenmesi ve örgütlenmesi için birçok adımlar atmıştır. Ergani Bakır İşletmelerinin açılması, Türkiye'de petrol zenginliklerinin araştırılması üzerinde devlet denetimi kurulması, küçük dokuma sanayileri, "Maden Ocakları Tüzüğü"nün bazı maddelerinin ve gerçekte maden sanayiinde devlet girişimciliğinin örgütlenmesini öngören "Taş Ocakları Tüzüğü"nün değiştirilmesi gibi konularda yasalar kabul edilmişti.[36]

Tekstil sanayiinin hükümetçe özendirilmesinin ilginç bir biçimi, Aralık 1925'te kabul edilen yasa ile gerçekleştirilmiştir. Bu yasaya göre, yerli dokumalar yabancılardan %10 daha pahalı bile olsalar, devlet memurları, yerli malı kumaş

[35] Aynı yapıt.

[36] Bkz: A. D. Noviçev, *Promışlennaya politika Sovremennoy Turtsii*, s. 55-57. — Maden ocakları ve taş ocakları yasaları daha sonra 28 Mayıs 1929 tarihli kararname ile tamamlanmıştı, ve buna göre hükümet yararlı yeraltı kaynaklarının çıkarılmasıyla uğraşan şirketlerin faaliyetleri üzerinde denetimi artırıyordu. 26 Mart 1931 tarihli bir ek yasa ile de hükümet, madencilik sanayiini teşvik amacıyla şirketlerden alman vergiyi düşürmüştür.

giymek zorundaydılar. Aradaki fiyat farkı, devlet kuruluşları ve belediyelerce kapatılıyordu.[37] Türk yazarları, anılan bu kararnamelerin, hükümeti, tüm önlemlerle ("bütçeden finansman, şirketlere katılma, ve kredi sağlama yollarıyla") sanayi şirketlerinin faaliyetlerini desteklemekle yükümlediğini yazmaktadır.[38]

28 Mayıs 1927 tarihli "Sanayii Teşvik Kanunu"nu, bu dönemin temel kararnamelerinden biri saymak gerekir.

Bu yasaya göre, ülkedeki sanayi işletmeleri dört gruba bölünüyordu. "En az 10 beygirgücünde mekanik motoru olan ve yılda 1.500 işgünü çalışan"[39] fabrikalar birinci gruba giriyordu.

İkinci gruba girenler 10'dan az beygirgücünde makinaları olan, ama yılda en az 1.500 işgünü çalışan ve üretimde günde en az 10 işçi çalıştıran işletmelerdi.[40]

10 beygirgücünden az mekanik motorları olan ve yılda ortalama 750 işgünü çalışan işletmeler üçüncü gruba alınıyordu.

Son olarak, "kumaş, halı, trikotaj, halat, ip, dantela ve benzeri malları el emeğine dayanarak tezgâhlarda üreten işçilerin ortaklaşa çalıştıkları bir binadan oluşan işletmeler",[41] dördüncü gruba giriyordu.

İlk üç gruba giren işletmeleri, küçük farklarla fabrika olarak nitelemek olanaklıdır. Dördüncü grup, el emeğine dayanan imalâthaneleri kapsamaktadır.

1913 tarihli "Sanayii Teşvik Kanunu"ndan farklı olarak 1927 tarihli benzer bir yasa madencilik kuruluşlarının iki gruba bölünmesini öngörüyordu. 200-500 bin lira sermayeli

[37] İ. Türk, *İktisadi Gayeli Malî Yatırımlar*, s. 213; "Türkiye Cumhuriyetinin İlk 10 Yılı", s. 81.

[38] N. Halil, *Büyük Meclis ve İnkilâp*, s. 70-72.

[39] "Yeni Kanunlar, sayı 27, kanun 1055, kabul tarihi 28.V.1927, Teşviki Sanayi Kanunu", s. 3.

[40] Aynı yapıt.

[41] Aynı yapıt.

olan işletmeler birinci, daha az sermayeliler de ikinci gruba giriyordu.[42]

Aynı yasada işletme sahipleri için bazı kolaylıklar öngörülmekteydi. Kolaylık ve özendirmeler daha çok büyük işletme sahiplerinin yararına idi. Örneğin, birinci gruptaki işletmeler birçok vergiden bağışıktı. Bu işletmelere sahip şirketlerin hisse senetleri pul resmi dışında tutuluyor, bunlar için gerekli donatım ve malzemenin ithalinde gümrük vergisi uygulanmıyor ve malları da demiryollarında indirimli tarife ile taşınıyordu; büyük kapitalistlere gerekli hammadde (tuz, ispirto, patlayıcı maddeler ve diğerleri) kolay koşullarla sağlanıyordu. Bu işletmelerin üretimi aynı alandaki yabancı üretime göre %10 daha pahalı bile olsa, hükümet, bunları satın almayı yükleniyordu.

Yasanın kabulü ve yaşama geçirilmesi, ulusal sanayiin gelişmesi bakımından olumlu bir anlam taşımaktaydı.

Ulusal sanayi burjuvazisinin faaliyetlerini destekleme ve özendirme yönündeki hükümet eğilimi, özellikle, 1929-1933 dünya ekonomik bunalımı sırasında ortaya çıkmıştır.

1929-1933 YILLARI DÜNYA EKONOMİK BUNALIMI VE TÜRK HÜKÜMETİNİN POLİTİKASI

1929-1933 dünya ekonomik bunalımı Türkiye için ağır sonuçlar taşıyordu. Temel ihraç mallarının fiyatlarındaki ani düşüş, bir arz fazlalığı yaratmıştır. Örneğin, 1929 yılından 1931'e değin buğday fiyatında yaklaşık %50, pamukta %60, tütünde %50 düşüş olmuştur.[43] 1933 yılına doğru fiyatlar daha da düşmüştür: pamuk %76, buğday %70, yün %50, vb.. Fiyatların düşmesiyle birlikte, üzüm, pamuk, tiftik, ham ipek, afyon, yün gibi temel ihraç mallarından hazineye sağlanan gelir, ihraç miktarlarında bazı durumlarda artışa karşın,

[42] Aynı yapıt, s. 4.
[43] *İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası*, 1936, n° 6, s. 267.

ciddî olarak azalmıştır.[44] Dünya pazarlarındaki elverişsiz durum, ekim alanlarının kısılmasına ve tarımsal üretimin düşmesine yolaçmıştır.

Bazı Türk yazarlarına göre, bunalım yıllarında Türkiye'de tarım malları üretimi %33-35 oranında düşüş göstermiş, bazılarına göre ise üretim hemen tümüyle durmuştur.[45]

Sovyetler Birliği ile olan ekonomik bağlar, bunalımın Türkiye için doğurduğu sorunları azaltmıştır. SSCB ve Türkiye arasında 16 Mart 1931 tarihinde yapılan ticaret sözleşmesine göre, Sovyetler Birliği, yıllık en az 7,5 milyon dolarlık mal satın almayı üstlenmişti. Bunalım koşullarında böyle bir anlaşma Türkiye için olağanüstü elverişliydi.

Türk hükümeti, ekonominin korunmasına yönelik bir dizi önlem aldı, ulusal burjuvazinin durumunu sağlamlaştırdı. Hükümet her şeyden önce katı bir dış ticaret rejimi getirdi, ithalâta kontenjan koydu, gümrük ve ithal malları vergilerini artırdı.

Birçok malın ithalâtının sınırlandırılmasıyla ilgili olarak ani spekülasyon artışı oldu. Şeker, kahve, dokuma ve diğer kıt malların spekülasyonu yapılıyordu. Örneğin Alpullu şeker fabrikası müdürü karaborsacılıktan bir ay hapis ve 42 bin lira para cezası giymiş, büyük bir grup karaborsacı da onunla birlikte mahkûm olmuştu. Spekülasyonun alabildiğince yaygınlaşması ağır ekonomik durumu daha da zorlaştırmıştır.

1930 Şubatında çıkarılan "Türk Parasının Kıymetini Koruma Hakkında Kanun"u ve bu yasaya bağlı bir dizi kararnameyi, hükümetin en önemli çalışmalarından saymak gerekir. Yasa, ülke içinde yabancı para üzerinden işlemlerin durdurulmasını öngörüyor ve yabancı para spekülasyonu ile bu paraların borsa dışı alım ve satımını, bankaların, bunları, hükümetin izni olmaksızın sağlamasını, vb. yasaklıyordu.

[44] *İstatistik Yıllığı*, c. 5. s. 251-253, ve buna ek.
[45] Y. Effemianidis, *Cihan İktisad Buhranı Önünde Türkiye*, c. II, s. 185.

Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası, dış ticaret işlemlerini ve yabancı para alışverişini denetiminde tutuyordu.[46] Bu da gösteriyor ki, hükümet, bunalım koşullarında yabancı bankaların haklarını ve aşırı kâr olanaklarını ciddî biçimde kısmak gereğini duymuştur. Yasa, Türkiye'de yabancı para işlemlerini bir dereceye kadar düzenlemiş, ülkenin ekonomik durumunda olumlu etkilerini göstermiştir.

1931 Kasımında kabul edilen "Millî Ekonomiyi Koruma Kanunu" ile Türkiye, ithalâtta, kontenjan politikasını pekiştiriyordu. Yasa, doğrudan doğruya, Türkiye'de üretilen tüm malların ithalinin kısılmasını öngörüyor, bu da ulusal sanayiin durumunu genel olarak kolaylaştırıyordu. Türk hükümetinin ulusal üretimi korumaya yönelik önlemleri, Sovyetler Birliği tarafından takdir ve destekle karşılanmıştır.

11 Haziran 1930 tarihli yasaya göre yarıyarıya devlete ait hisse senetli şirket olarak 15 milyon lira sermaye ile kurulan emisyon kurumu Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankasının bunalım yıllarında oluşturulabilmesi, hükümetin büyük bir başarısı olmuştur.[47]

1931 sonunda faaliyete geçen Merkez Bankasının işlevleri arasında şu konular vardı: iskonto hadlerini saptamak, ülkede para işlemlerini düzenlemek, hazine işlemlerini yerine getirmek, iskontoları yeniden düzenleme çalışması yapmak, Türk parasının istikrarı için önlemler almak. Bu sonuncu ödeve özel anlam veriliyordu. Ulusal emisyon bankasının örgütlenmesi, ancak Osmanlı Bankası temsilcilerine karşı dirençli bir savaşımdan sonra olabilmiştir.

Merkez Bankası, yabancı ve ulusal özel banka sermayelerinin aktif iştirâkleri ile kurulmuştur. Merkez Bankası hisse senetlerinin bir bölümü, en başta, ülkede faaliyet gösteren yabancı bankalarla, Türk yurttaşlar ve şirketlere ayrılmıştı. Osmanlı ve İtalyan bankaları temsilcilerinin, İş

[46] *Düstur*, c. II, s. 133-143.
[47] Aynı yapıt.

Bankası genel müdürü C. Bayar'ın, Ziraat Bankası genel müdürü Şükrü bey ve benzeri kişilerin kuruluşun yönetiminde yer almaları, Merkez Bankasının çalışmalarında özel sermayenin oynadığı önemli rolü göstermektedir.[48]

Türkiye'nin sanayii, hükümetin koruyuculuğu sayesinde, bunalımdan, tarım kesimine oranla daha az etkilenmiştir. En çok zarara uğrayanlar, halı, tirikotaj, küçük deri üreticiliği ve bazı ihraç mallarını üreten sanayi alanları olmuştur. Yabancı iş çevrelerine bağlı işletmeler de bunalımdan en çok etkilenenler arasındadır.

Türkiye'deki yabancı işletmelerin içinde bulunduğu güçlükler, hükümete ve ulusal burjuvaziye, yabancı sermayenin durumunu, belirli bir ölçüde de olsa geriletmek bakımından yardımcı olmuştur.

Örneğin, 1931 yılında İsviçreli "Bangue de Genève"in iflâsına bağlı olarak, bu bankanın işletmeleri Türk hükümetinin eline geçmiştir.[49] Keçiborlu'daki kükürt ocakları, 1932 yılında Sümerbank ve İş Bankası mülkiyeti altına girmiştir.[50] Bu sıralarda İş Bankası, Fransız ve İtalyan sermayelerinin bütün direnişlerine karşın, Zonguldak kömür havzasındaki kilit bölgeleri ele geçirmiştir.[51] Balya-Karaaydın ocaklarında çinko, kurşun ve gümüş çıkaran yabancı şirketin, bunalımın etkisiyle 1931 yılında çalışmalarını durdurması, hükümete bunun hisse senetlerini satın almak olanağı vermiştir. Bunalımın, Alman "Ergani Bakır TAŞ"ın faaliyetlerini felce uğratması sonucu hükümet, şirkete ait hisse senetlerinin önemli bölümünü satın almış, 1936 yılında da işletmeleri Etibanka devrederek burada kesin denetimini kurmuştur.[52]

[48] M. Zeki, *Türkiye Teracimi Ahval Ansiklopedisi*, s. 759-760; C. Yücesoy, *Banka ve Sanayi Muhasebesi*, s. 25.

[49] G. S. Lopatin, *Denejnoye obraşçeniye i kredit Stran Vostoka*, s. 61.

[50] *İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi*, c. III, s. 273, 274.

[51] A. A. Özeken, *Türkiye Kömür Ekonomisi Tarihi*, s. 41.

[52] *Cumhuriyet*, 3.V.1936; *Düstur*, c. 17, s. 1324.

Ülke ekonomisinin gelişmesine hükümetin etkin olarak katılması ve böylece Türkiye'deki yabancı sermayenin durumunun önemli ölçüde zayıflaması, sanayiin birçok alanında bunalımın etkisini azaltmakla kalmamış, aynı zamanda bu alanlarda gelişme sağlanmasına da yardımcı olmuştur. Örneğin, bunalım yıllarında Türkiye'de taşkömürü çıkarılmasında artış olmuş (1928 yılındaki 1.251 bin tonluk üretim düzeyi, 1933 yılında 1.860 bin tona yükselmiştir),[53] tüketimde düşüş olmakla birlikte tekstil üretimi önemli ölçüde artmıştır.

1927-1933 yıllarında sınaî üretim maliyetinde, —bir ölçüde, Türk lirasının değerden düşmesiyle açıklanıyorsa da—, farkedilir bir artış olmuştur. İktisatçı T. Manavoğlu'nun verilerine göre, sınaî üretim maliyeti, aşağıdaki seyri izlemiştir:[54]

1927/28 Yılı	1928/29 Yılı	1929/30 Yılı	1932/33 Yılı
19 milyon TL.	41 milyon TL.	67 milyon TL.	137 milyon TL.

Bunalım yıllarında Türkiye'de önemli sayıda işletme kurulmuş ve genişletilmiştir: Eskişehir şeker fabrikasından sonra, Turhal şeker fabrikasının yapımına başlanması, Bakırköy tekstil fabrikasının önemli ölçüde genişletilmesi (iğ sayısı 1,5 kat artırıldı), İş Bankasınca "Yün İş" tekstil fabrikasının kurulması, İstanbul'da lâstik ayakkabı fabrikası açılması, bazı yeni demiryollarının yapımına başlanması vb.

Bu dönemde Türk sanayiinin gelişmesini şu resmî veriler göstermektedir: 1933 tarihli Sanayii Teşvik Kanunu kapsamına giren 1.397 sınaî işletme içinden 464'ü 1929-1933 yıllarında doğdu. 1923'ten önce sayıları 308 olan bu nitelikteki işletmeler, 1923-1928 döneminde 590'a ulaşmıştır.[55] Bunalım

[53] *İstatistik Yıllığı*, c. 5, s. 227.

[54] T. Manavoğlu, *Die Aufgaben und Entwicklungen der Wirtschaftspolitik...*, s. 16.

[55] *İstatistik Yıllığı*, c. 7, s. 354.

yıllarında yeni kurulan işletmeler sayısının sarsıntı geçirdiği ve bu sayının bunalım öncesine oranla daha az olduğu bir gerçektir, bununla birlikte yeni yeni fabrikaların yapılması da durmamıştır.

Devletçilik politikası olarak adlandırılan ve Türkiye'nin ekonomi ve siyasetini içine alan devlet kapitalizminin temelleri dünya ekonomik bunalımı yıllarında atılmıştır.[56]

Bütün bu olgular, dünya ekonomik bunalım döneminin, özellikle emekçi kitleler için bir gerileme ve yoksullaşma dönemi olduğunu ortaya koymakla kalmıyor, aynı zamanda, Türk burjuvazisinin ülke içinde, yabancı sermayenin direnişini kırarak, bir ölçüde onun durumunu zayıflattığı ve ulusal fabrika sanayiini geliştirebildiği yıllar olarak gözlememize olanak sağlıyor.

1937 yılında Türk hükümetince yayınlanan *Sanayileşme Yolunda Türkiye* broşüründe, cumhuriyetin tüm sanayi politikası iki döneme ayrılmaktadır. Bunlardan ilki (1923-1933), sanayide, özel sektörün en çok teşvik edildiği ve "liberal ilerleme" diye adlandırılan dönemdir. 1933 yılında başlayan ikincisi ise, "birinci dönem boyunca özel sermaye ve özel girişimin örgütleme olanağına sahip bulunmadığı kilit sanayi alanları oluşturularak" sanayiin kurulmasına devletin etkin biçimde müdahalesiyle farklı bir nitelik kazanmaktadır. "Bu andan itibaren —diye yazıyorlar broşürü hazırlayanlar— devlet, tarafsız koruyucu konumunu, önceki dönemin belirleyici niteliği olan liberal ve biraz da kararsız siyasetini terketti, özel mülkiyete destek olarak ve bir bölümüyle de ülkenin sınaî donatımının sağlanmasını kendisi üstlenerek, kararlı biçimde, devlet milliyetçiliği siyasetine geçti."[57]

Gerçekten, 30 yılları ortalarına doğru büyük bir güçle ortaya çıkan devlet girişimciliğinin bu özellikleri, bunalım yıllarında oluşmaya başlamıştır.

[56] "L'évolution de l'industrie manufacturière...", s. 9.
[57] "Turkey on the way of industrialization", s. 11.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE SANAYİİNDE KAPİTALİZMİN İLKEL BİÇİMLERİ

EKONOMİK geri kalmışlık, köyde feodal kalıntıların korunması ve fabrika sanayiinin zayıf gelişme düzeyi, Türkiye'de kapitalizmin ilkel biçimlerinin 1960 yıllarına değin sürmesine neden olmuştur. Türk iktisatçısı Vedat Eldem'in verdiği bilgilere göre, İkinci Dünya Savaşı sırasında tüm sınaî üretimin %23,3'ü, çalışan nüfusun %59'unun istihdam edildiği esnaf-imalâthanelerinde yapılıyordu.[1]

1950 sanayi sayımına göre, bu yazımın kapsadığı 98.828 imalât sanayii işletmesinden ancak 2.202'sinde 10'un üstünde beygir gücüne sahip mekanik motor vardı. Geri işletmelerde

[1] E. Vedat, *Les progrès de l'industrialisation en Turquie*, s. 80.

hemen tümüyle el emeği egemendi.[2] Türk iktisatçılarının hesaplamalarına göre, 1950 yıllarında, tüm sınaî üretimin %29,3'ü küçük işletmelerde yapılıyordu; özel fabrika işletmeleri üretimin %43,8'ini, devlet işletmeleri %26,9'unu sağlıyordu.[3]

İkinci Dünya Savaşından sonra esnaf-imalât sanayii işçilerinin sayısı 200-250 bin arasında değişiyordu. 1955 nüfus sayımı verilerine göre, Türkiye'de, (14 ilâ 64 yaş arası) sayıları 1.671,8 bine ulaşan ücretli işçilerin 766,5 bini imalât sanayiinde çalışıyordu.[4] Buradan, imalât sanayii işçilerinin yaklaşık %20-25'lik bölümünün el emeğine dayanan üretimde istihdam edildiği sonucunu çıkarmak olanaklıdır. Tarım araçları yapım ve onarımı, ayakkabı, elbise, metal işleri, çok basit makineler, dokuma, marangozluk işleri vb. alanlarda çalışan çok sayıda atelyeler günümüze kadar gelmiştir. Örneğin, Bursa'da bıçak yapan 101 ayrı küçük işletme vardır. Bunların tümü birden 100 matkap tezgâhına sahiptir. Sözkonusu işletmelerde 281 işçi çalışmakta ve yılda yaklaşık 340 bin bahçe bıçağı ile 300 bin çakı üretilmektedir.[5]

Şarapçılık sanayiinde özel sektör işletmelerinin çoğunluğu aynı şekilde el emeğine dayalıdır.[6] Ayakkabı, doğramacılık, besin ve sabunculuk sanayii alanlarındaki küçük işletmelerde ve daha birçok alanda el emeği egemendir. Tekstil üretimi (iplik, dokuma, halı dokumacılığı, ipek ipliği, ipek dokumacılığı ve diğerleri), el emeğine dayanan üretimin temel alanı olarak kalmaya devam etmektedir. 20. yüzyılın ortasında bu alan daha da büyük ölçüde el emeğine dayanıyordu. 1957 yılında el emeğine dayanan tezgâhlarda çalışan dokumacılar 160 milyon metre kumaş üretmişlerdir. Bu da toplam tekstil üretiminin %26'sını aşmaktadır.[7]

[2] Ş. Bilkur, *1950 Sanayi Sayımı Neticeleri...*, s. 102-104.
[3] İ. Türk, *İktisadî Gayeli Malî Yatırımlar*, s. 188-189.
[4] *1955 Genel Nüfus Sayımı*, s. 24, 30.
[5] *Türkiye'de Makine ve Madenî Eşya Sanayii*, s. 30-31.
[6] *Türkiye'de Şarap Sanayii*, s. 37.
[7] *Türkiye Nasıl İlerliyor, 1950-1957*, s. 25.

Her ne kadar tekstil sanayiinde ve küçük üretim yapılan diğer birçok alanda kapitalist girişimin gelişme süreçleri belirleyici ise de, Türkiye'de el emeğine dayanan tekstil üretimini özel bir dikkatle araştırmak gerekir.

TEKSTİLDE EL EMEĞİNE DAYALI ÜRETİMİN YAYILMASI

Türkiye'de tekstil alanında el emeğine dayanan üretime ilişkin doğru resmî veriler yoktur. Bu alanın yaygınlık düzeyi konusunda fikir edinmeye yardımcı olabilecek tek kaynak, sanayi sayımlarıdır.

1927 sayımı verilerine göre, ülkenin tekstil sanayiinde yer alan 9.353 işletmede 48.025 kişi çalışmaktadır. Gerekli hesapları ele alırsak, fabrika sanayiinde (20'den çok işçi çalıştıran işletmelerde) 16,5 bin kişi, imalâthanelerde (4-20 işçi) 15 bin kişi çalıştığı ortaya çıkar, kalanlar da ya küçük meta üreticileri, ya da evde çalışan işçilerdi.

Ama resmî verilerin, tekstilde el emeğine dayanan üretimin gelişme düzeyini tam olarak yansıtmadığını gözönünde tutmak gerekir. Örneğin, Sovyet uzmanlarının tekstil fabrikaları kurma olanaklarını araştırmak amacıyla Türkiye'ye yaptıkları gezi sırasında, zanaatçılığın, resmî kuruluşlardaki verilerin gösterdiğinden daha fazla geliştiği anlaşılmıştır.

1930 yılında yapılan sanayi kongresi belgelerinde sürekli olarak ülkenin küçük tekstil üretimi üzerine bilgilere raslanmakta ve bu alanda resmî verilerin oldukça düşük gösterildiği bildirilmektedir. Raporlardan birinde, Türkiye'de küçük üretimin büyük bir alanı kapsadığı belirtiliyordu. Ama el tezgâhları ve dokumacıların sayısını saptamak pratik olarak olanak dışıdır. Rapor sahibine göre, ülkede en başta Kastamonu,[8] Merzifon, Gaziantep, Denizli ve İstanbul'-

[8] Kastamonu ilinde el üretiminin geniş yaygınlığı konusunda bölgeye ilişkin şu yazıdan yargıya varmak olanaklıdır: "Kastamonu'da hemen her evde dokuma atelyeleri vardır. Bütün ilde 2.500 dokuma tezgâhı bulunmakta, bun-

da yoğunlaşmış yaklaşık 20 bin el tezgâhı vardı.[9]

Genel yazanakta ise küçük üretime ilişkin olarak ülkede 30 bin kadar el tezgâhı olduğu, bunların üçte-birinin kırsal kesimde bulunduğu ve bu dokuma üretiminin kişisel tüketimi karşıladığı, kalan tezgâhların da sanayi kentlerine dağıldığı ve bunların ürünlerinin pazarlandığı bildiriliyordu.[10]

1932 yılında tüm pamuklu dokuma üretiminde el emeği yaklaşık %90 oranındaydı. İngiliz ticaret temsilcisinin verdiği bilgilere göre, 1932 yılında, Türkiye'de 60 milyon metresi el tezgâhlarında olmak üzere, 74,7 milyon metre dokuma üretilmişti.[11]

Türkiye'de Köylü El Sanatlarının Mahiyeti ve Ehemmiyeti kitabının yazarı T. Eşberk'in verdiği bilgilere göre, 1934-1935 yıllarında her yerde, ev sanayii olarak (yazar bunu "köy ev üretimi" diye adlandırıyordu), küçük meta üretimi olarak (yazarın deyimiyle "ev sanayii") ve girişimcilerin ısmarladığı işler olarak el emeğine dayanan üretime rastlanıyordu.[12] Eşberk, 1929 yılından önce küçük tekstil üretiminin yabancı mallarla rekabetten büyük zarar gördüğünü doğrulamaktadır. Koruyucu gümrük resimlerinin konulması, el dokumacılığının canlanmasına yol açtığı gibi, aynı zamanda, küçük üretimin ulusal ticaret-sanayi sermayesine bağlanmasını da hızlandırmıştır. Özel olarak Denizli'de el emeğine dayanan tekstil üretimini araştıran Türk iktisatçısı Halûk Cillov şöyle yazmaktadır: "Hiç bir parasal tasarru-

lardan 500 tanesi kenevir işlemektedir. 4.500 kadın ve 2.000 erkek dokuma işinde istihdam olunmuştur. Dokumacılar yerel yünün dışında her yıl 500.000 kg. pamuk ipliği ve 200.000 kg. ham pamuk biçiminde bölgeye getirilen önemli miktarda pamuklu dokuma üretmektedirler. Zanaatçıların tümü yılda 6 milyon metre dokuma, keten bezi, perde, havlu, örtü ve benzeri mallar üretmektedirler." ("Torgovıy bülleten Torgpredstva SSSR vı Turtsii", Eylül 1925, s. 27.)

[9] *1930 Senesi Sanayi Kongresi...*, s. 8.

[10] Aynı yapıt, s. 49.

[11] C. H. Woods, *Report on the economic...*, 1934, s. 12.

[12] T. Eşberk, *Türkiye'de Köylü El Sanatlarının Mahiyeti ve Ehemmiyeti*, s. 90-96, 589-590, vb..

fu olmayan eski ustalar, kapitalist tüccarlara bağımlı duruma gelmiştir."[13] Gene diğer bir Türk iktisatçısının belirttiğine göre, İkinci Dünya Savaşı başlangıcına doğru, dokumacıların %98'i artık şu ya da bu ölçüde işverenlerin egemenliği altına girmişlerdi.[14]

İkinci Dünya Savaşı yıllarında el dokumacılığının ticaret-sanayi sermayesine bağlanması yöntemleri biraz değişmişti. Bu dönemde küçük meta üreticilerini örgütlemenin temel biçimi, kooperatifler olmuştur. Kooperatif hareketi alanında uzman Nusret Uzgören, 1943-1944 yıllarında, ülkede, 33 bin ortağı kapsayan, yüzden çok küçük meta üreticisi kooperatifinin faaliyet gösterdiğini belirtmektedir.[15] Diğer bir Türk iktisatçısı F. Fındıkoğlu da, Türkiye'de, dokumacı kooperatiflerinin sayısına ilişkin şu bilgileri vermektedir. (Tablo 5).

TABLO — 5

KOOPERATİFLER VE ORTAKLARININ SAYISI*

Yıl	Kooperatifler	Ortaklar (Bin)	Yıl	Kooperatifler	Ortaklar (Bin)
1939	10	11,5	1944	125	50,9
1940	19	18,9	1945	137	51,6
1941	40	34,6	1946	145	52,4
1942	116	49,5	1947	166	53,3
1943	121	50,8			

* Z. F. Fındıkoğlu, *Türkiye'de Kooperatifçilik Tatbiki Sosyoloji Denemesi*, s. 159.

Savaş yıllarında dokuma kooperatiflerinin sayısındaki artış, hükümetin iplik dağıtımını bu örgütler aracılığı ile düzenlemeye ve bunların üretiminin sürümü üzerinde kendi

[13] H. Cillov, *Denizli El Dokumacılığı Sanayii*, s. 44-45.

[14] S. Ağaoğlu, *Küçük Sanat Meseleleri*, s. 113; H. Cillov, *Denizli El Dokumacılığı Sanayii*, s. 45.

[15] *Tanınmış Kooperatifçimiz Nusret Uzgören Diyor ki, 1928-1955*, s. 209.

denetimini kurmaya çalıştığı şeklinde açıklanmaktadır. Bunun için hükümet, büyük tüccar sanayicilerin katılmasıyla, el dokumacılığı merkezlerinde kooperatif örgütleri kurmaya başlamıştı. Sonuç olarak küçük meta üreticilerinin devletçe kooperatifleştirilmesi önemli ölçüde hız kazanmıştır. Aynı zamanda ticaret-sanayi sermayesinin, el emeğine dayalı üretimdeki rolü daha da artmıştır. Bu olgu, el halı dokumacılığındaki durumu anlatan Türk iktisatçısı Sadri Aksoy tarafından vurgulanmıştır.[16]

İkinci Dünya Savaşından sonra kooperatif örgütlerin sayısı bir ölçüde azalmıştır. 1950 ortalarında hafif sanayi alanında, çeşitli verilere göre, yaklaşık 75 bin ortağı olan 128-137 kooperatif örgütü vardı.[17]

Savaş sonrası ekonomik yazın ve resmî kaynaklar, ülkede tekstil üretiminin yaklaşık üçte-birinin hâlâ el emeği ile yapılagelmekte olduğunda birleşmektedir. Örneğin, Birleşmiş Milletlerin Yakın-Doğu üzerine 1945-1954 yılları için hazırladığı ekonomik özetlerde, Türkiye'de, 50 bin tezgâhta el emeğine dayanılarak yılda 80 milyon metreye kadar, yaklaşık tüm üretimin üçte-biri oranında, dokuma üretildiği belirtilmektedir.[18] 24 Eylül 1957 tarihli *Zafer* gazetesi de, aynı şekilde, küçük el işletmelerinin ülkedeki tekstil üretiminin yaklaşık %26'sını sağladığını yazmaktadır.

Bilindiği gibi, 1949-1950 yıllarında yapılan sanayi ve tarım sayımları oldukça eksiktir. Üstelik bunlar, Türkiye'de küçük tekstil üreticiliğinin geniş anlamda yaygınlaştığı sonucunu çıkarmaya olanak vermektedirler. Sanayi sayımına göre 2 binden fazla nüfuslu yerleşme noktalarında 3.040 mülk sahibi ve 8.220 işçinin istihdam edildiği 3 bin küçük tekstil işletmesi hesaplanıyordu.[19] Tarım sayımı verilerine göre de

[16] S. Aksoy, *Halı İşçilerinin Ücret ve Sosyal Durumu*, s. 6, 18.

[17] H. Postanoğlu, *Cooperation in Turkey*, s. 224; N. Köymen, *Handicrafts and small industry in Turkey*, s. 113.

[18] *Economic development in the Middle East 1945 to 1954*, s. 217; *L'Economiste d'Orient*, İstanbul 1956, s. 980.

köylerde 34.403 aile tekstil üretimiyle uğraşıyor ve 7 bini aşkın kişinin çalıştığı 5.267 tekstil atelyesi hesaplanıyordu.[20]

El halı dokumacılığı üzerinde özel olarak durmak gerekir. Tekstil sanayiinin bu alanı oldukça geniş bir yaygınlık kazanmıştı. 6 nolu tabloda, 1921 ve 1924 yıllarında ülkenin değişik kentlerindeki halı dokumacılığı üretimine ilişkin resmî istatistik veriler yeralmaktadır.

İzmir ekonomik bölgesinde halı üretim tezgâhları daha çok Isparta, Kula, Uşak ve diğer kentlerde yoğunlaşmıştı,[21] ve burada halı dokumacılarının sayısı yaklaşık 30 bin kişiye ulaşıyordu.[22]

TABLO — 6

EL HALI DOKUMASI (BİN m^2)*

Yerleşme Bölgeleri	1921	1924	Yerleşme Bölgeleri	1921	1924
Gördes	700	900	Isparta	12	80
Uşak	280	350	Burdur	5	55
Demirci	36	158	Kula	25	50
Simav	30	48			

* "Torgovıy bülleten Torgbredstva SSSR vı Turtsii", Haziran 1925, s. 13.

El emeği ile halı dokuma günümüze kadar varlığını korumuştur. El halı dokumacılığının ayrıntılı verileri Türk iktisatçısı Yavuz Akdevelioğlu tarafından yayınlanmıştır. Yazar, 1951 yılında bütün Türkiye'deki el tezgâhı sayısının 11.650 olduğunu, bunun 1955 yılında 40.433, 1958 yılında ise 57.515'e ulaştığını yazmaktadır. 1958 yılında ülkede toplam 147.693 halı dokuyucusu saptanmıştı. Tezgâh sayısına göre

[19] Ş. Bilkur, *1950 Sanayi Sayımı Neticeleri...*, s. 102-103.
[20] "1949 Köy Sayımı Hülasa Sonuçları", s. 2, 10, 12.
[21] Bkz: A. Noviçev, *Tekstilnaya promıyşlennost Turtsii*, s. 184.
[22] M. Zeki, *Türkiye Teracimi Ahval Ansiklopedisi*, s. 855.

birinci yeri çevresiyle birlikte (14.910 tezgâh) Isparta, ikinci yeri Kayseri bölgesi (7.445) alıyor, daha sonra Niğde (6.097), Gördes (5.060), vb. geliyordu. Sivas, Kayseri, Çorum, Çankırı, Konya, Isparta, Burdur, Kula, Bursa, Orhangazi, Umurbey, İznik, Hereke, Çerkeşli, Demirci ve Köseler'de halı dokuma "atelyeleri" vardı.[23]

Bazı Türk yazarlarının düşüncelerine göre, 1950 yılında küçük meta üreticileri ve ev işçilerinin toplam sayısı 200 bini buluyordu. Bunun 60 bini İstanbul'da, 5'er binlik bölümleri Ankara, İzmir, Adana, Konya, Trabzon, Bursa ve Simav'da yoğunlaşmıştı, geri kalanlar da Türkiye'nin değişik kent ve yörelerine dağılmışlardı.[24]

Böylece bütün veriler, toplumsal işbölümü sürecinin yüksek düzeylere ulaştığı, meta—para ilişkilerinin gelişmiş olduğu, ama makineli üretimin (ulusal ve yabancı), küçük üretimi baskı altına almayı henüz başaramadığı bölgelerde, el zanaatçılığının büyük yaygınlık kazandığını göstermektedir. Ülkenin sınaî bakımdan gelişmiş bölgelerinde (İzmir, İstanbul, Isparta, Uşak, vb.), el emeğine dayalı üretim, evde kapitalist çalışmaya dönüşmüş ve fabrikanın bir türevi olmuştur. Fabrika mallarının ulaşmasının zor olduğu iç bölgelerde ise, küçük meta üreticiliği varlığını sürdürmektedir.

El emeğine dayalı tekstil üreten merkezler, ulusal fabrika sanayiinin güçlenmesi ve yabancı sermaye akımının artması yüzünden sürekli olarak değişmektedir. Yıllar boyunca elle üretimin ülkenin bir bölgesinde yokolma, ve fabrika üretimi ile yabancı sermayenin daha az girdiği bir başka bölgesinde dirilme süreci yürürlüktedir. Bu süreç, Türkiye'nin belli bölgelerinde el tezgâhları sayısının azaldığına

[23] Y. Akdevelioğlu, *Türkiye'deki El Halısı Tezgâhları. Dağılışları ve Kapasiteleri, Türkiye İktisat Gazetesi* (*TİG*). 16.VII.1959. — Yazarın verdiği bilgilere göre Türkiye'deki 147.693 halı dokuyucusunun 144.208'ini kadınlar ve yeniyetme kızlar oluşturuyordu.

[24] *Tanınmış Kooperatifçimiz Nusret Uzgören Diyor ki, 1928-1955*, s. 326.

ilişkin verilerin tanıklık ettiği gibi, "bağımsız" küçük üreticilerin kitleler halinde yokolmaları eşliğinde olmaktadır. Gaziantep ilinde, 1941-1945 yıllarında, 8 bin el dokuma tezgâhı varken, 1954 yılında 1,5 bine düşmesi buna örnektir. Gaziantep ticaret odasına göre, bu, yerel el dokumalarının yerini, Sümerbank mallarının almasının bir sonucuydu.[25]

Küçük üreticiler, bir ölçüde, dokumacıların kendi aralarındaki rekabetin sonucu olarak da, batıp yokolmuşlardır. Varolma savaşımı, dokumacıların bir bölümünü, fabrika üretiminin rekabetine karşı ayakta tutacak ve dokumacı rakiplerini pazardan çıkarmak olanağı verecek daha verimli tezgâhlar satın almaya götürmüştür. *Ekonomi Gazetesi* 1957 Temmuzunda, 12 saat çalışma üzerinden, emek verimliliğinin, el tezgâhında 25 m., mekanik tezgâhta ise 60 m. dokuma olduğunu belirtiyordu.[26] Gaziantep ticaret odasının haberlerine göre, el tezgâhlarında yapılan malların sürümündeki güçlükler, birçok dokumacıyı, el tezgâhlarının yerine mekanik tezgâh kurmaya zorlamıştır.[27] Yerli dokumaların rekabet gücünü yükseltmeyi amaçlayan tüccar-işverenler de, aynı şekilde, ev işçilerine daha verimli mekanik tezgâhlar dağıtmaya başlamışlardı.

Diğer mallara göre el dokuması halılara daha düzenli bir talep olmasından yararlanan küçük üreticilerin bir bölümü, dokuma üretiminden halı üretimine geçtiler.

Senirkent'te küçük pamuklu dokuma zanaatlarını araştıran Türk iktisatçısı Prof. O. Tuna, tekstil malları ithalâtının önemli ölçüde kısıtlandığı 1941-1947 yıllarında, bu alanda, en büyük gelişmeye ulaşıldığını vurguluyordu. Kentte halı dokumacılığı o zamanlar önemsizdi. 1947 yılından sonra yerli ve yabancı fabrika üretimi malların artan rekabeti yüzünden, elle dokuma yapımı ani olarak kesilmiş ve 1947 yı-

[25] *Gaziantep Ticaret Odası Yıllığı*, s. 35.
[26] *Ekonomi Gazetesi*, 27.VII.1957.
[27] *Gaziantep Ticaret Odası Yıllığı*, s. 35.

lında 1.585 olan el tezgâhı sayısı 1952'de 200'e kadar düşmüştür. Aynı dönem içinde halı tezgâhlarının sayısı da 800'e yükselmiştir. O. Tuna, ayrıca, aynı evde hem dokuma hem de halı tezgâhına raslandığını ve dokumacıların, pazardaki rekabete ve alıcıların isteklerine göre birini ya da diğerini ürettiklerini yazmaktadır.[28]

Halı sanayiinde de, üretim merkezleri eski geleneksel bölgelerden yeni bölgelere doğru kaymıştır. Örneğin, *Konjonktür* dergisinin verdiği bilgilere göre, savaş öncesinde, Uşak'ta 2.500 el tezgâhında 7.500 dokumacı çalışıyordu. Savaştan sonra ise, kentte, 500 tezgâh ile 1.500 dokumacı kalmıştır.[29]

Öte yandan, Trabzon ve Rize gibi bazı yörelerde de daha önce raslanmayan bir halı dokumacılığı doğmaktaydı. 11 Ocak 1957 günlü *Ekonomi Gazetesi,* Trabzon'da el zanaatının geliştiğini ve halı satan dükkânların doğduğunu yazmaktadır.

Birçok bölgede (Hereke, Kula, Bursa) kitleler halinde battığı gözlemlenen "serbest" dokumacılar, kentlere iş ve ekmek aramaya gitmektedirler. *Vatan* gazetesi, her yıl 20-30 bin kişinin iş bulmak umuduyla İstanbul'a geldiğini bildiriyordu. "Topraktan yoksun bulunuşu nedeniyle ekmeğini sağlayamayan kitle, bir süredir el zanaatıyla uğraşıyordu. Ama, son 20 yılda fabrika sanayiinin gelişmesi sonucu, Anadolu'da el zanaatı mallar, pazar için pek pahalı olmaya başlamıştır. Gaziantep, Buldan, Kızılcabölük, Manisa ve Karacasu gibi kent ve kasabalarda yaşayan halk daha 20 yıl önce el tezgâhlarında dokuma ile yaşamlarını sağlıyorlardı. Ama son 20 yılda alıcılar modern fabrikalarda yapılan malları yeğlemeye başladılar. El tezgâhları sayısı azaldı. El emeğinin önemini yitirmesi ve yerini giderek daha çok fabrika üreti-

[28] O. Tuna, *Hand and home weaving activites in the town of Senirkent...*, s. 90. 94, 95.

[29] *Konkjonktür*, Ocak-Mart 1950, s. 17.

mine terketmesi yüzünden, birçok tezgâh sahibi, çalışmak üzere başka yerlere gitmek zorunda kalmışlardır..."[30]

Dokumacıların daha sonraki çözülme ve dağılmasının hızlanması, fabrika sanayii rekabetinin en önemli sonucudur. Türk iktisatçısı N. A. Sav şöyle yazıyor: "Türk küçük üretimi ülke içi ve dışı büyük sanayiin önemli rekabetiyle karşılaşmaktadır. ... Küçük sanayiin varlığı tehlikeye düşer düşmez, bu alan yıkılmaya başlıyor ve zanaatçılar, ya kapitalist ya da proleter oluyorlar."[31]

Küçük üretimin sallantılı durumu, küçük meta üreticilerinin kitle halinde yıkımı ve proleterlere dönüşmesi, sınıf çelişkilerinin keskinleşmesinden korkan burjuvazinin belli çevrelerinde rahatsızlık yaratmıştır. Bu çevrelerin düşüncesini dile getiren N. A. Sav, küçük üreticilerin (kendisi, bunları, "orta sınıf" olarak adlandırıyor) korunmasında ve bunların proleter ve kapitalist olarak ayrışmasının önlenmesinde direniyor, "çünkü bu durumda —diyor—, sınıf çelişkileri bir basamak daha yükselmektedir. Çelişkilerin keskinleşmemesi ve tehlikeli şekil almaması için orta sınıfı korumak kaçınılmazdır."[32]

Sonuç olarak, ülkede küçük üreticilerin dağılmasının güçlendiği bir süreç vardır. Bu süreç, İkinci Dünya Savaşı sırasında ve savaş sonrasında özellikle hızlanmıştır.

EL İLE ÜRETİMDE KAPİTALİST MÜLKİYETİN GELİŞMESİ

Türkiye'de küçük üretimde kapitalist mülkiyetin geniş yaygınlık kazandığına ilişkin bilgilere geçen yüzyılın ortalarından başlayarak raslanmaktadır. Örneğin Türk yazarların belirttiklerine göre, bu yıllarda, ipek sanayiinde, evde kapitalist çalışma oldukça gelişmişti.[33]

[30] *Vatan*, 7.V.1957.

[31] N. A. Sav, *Sanayi İktisadı ve Türk Sanayii*, s. 164-165.

[32] Aynı yapıt, s. 165.

[33] F. Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, s. 432; A. M. Valuyskiy, *K Voprosu o sozdanii pervih mladoturyetskih organizatsiy*, s. 201.

Yüzyılın başında Rus yazarları, ipek sanayiindeki oldukça gelişkin kapitalist mülkiyetten sözediyorlardı. 1906 yılında Bursa, İzmit, Gemlik, Mudanya, Bandırma, Bilecik ve diğer ipek sanayii merkezlerinde 9.200 elemge (sarma makinesi —*Y.R.*) bulunan 16.500 ipekhane hesaplanıyordu. Bu işletmelerde, yaklaşık! 750 bin kg. ipek ipliği üreten 19 bin işçi vardı. Ayrıca çok sayıda işçi de evde çalışmaktaydı. Türkiye ipek sanayiini araştıran N. N. Şavrov şöyle yazıyordu: Bursa'da, "zanaatçılar genellikle bir tek tezgâh sahibidir, ama bazan 5-12 tezgâhlık küçük kuruluşları elinde bulunduranlara da raslanır. ... Bu türden tezgâhlarda ipek çözülmesi daha çok ipek fabrikatörlerinin siparişlerine göre yapılmaktadır. Böylece, bu tip zanaatçılık, fabrikanın bir tamamlayıcısı olmaktadır."[34]

Başta Ermeniler, Rumlar, Fransızlar ve İsviçreliler olmak üzere, ipekhane sahiplerinin, işletmelerini sürekli olarak İtalyan ve Fransız firmalarına kiralamaları ilginçtir. N. N. Şavrov şöyle yazmaktadır: "İpekhane sahibi her zaman fabrikatör olmadığı için, işletmelerin kiraya verilmesi oldukça yaygın. ... Bu tür ipekhaneler, bir merkezî yönetimin emriyle tümüyle belirli ölçülerde ipek üretiyorlar."[35] Böylece, ülkede yabancı sermayenin ağırlığı, kendine özgü bir sınaî mülkiyet oluşturmuş, bu koşullarda işletmeler, binlerce Türk işçisini sömüren yabancı firmalara kiraya verilmiştir.

Halı sanayiinde de benzer bir durum vardı. Tanınmış iktisatçı Ö. C. Sarc, Türkiye'de el emeğinin geniş yaygınlığını vurgulayarak savaş öncesi halı üretimindeki durumu şöyle dile getiriyordu: "Halı üretiminde temel biçim ev sanayiidir. Hammadde tek bir işverenden sağlanabilir. Üretim bunun denetimi altındadır. İşçiler ilmik sayısına göre ya da yöresel olarak saptanan bir ücret almaktadırlar."[36] Yazar,

[34] N. N. Şavrov, *Şelkovodstvo i şelkovaya promıyşlennost Turtsii*, s. 231 225.
[35] Aynı yapıt, s. 236.

eski zanaatçıların tek işletmede birleşerek oluşturdukları imalâthanelere de raslandığını belirtmektedir.

Bu veriler, daha Birinci Dünya Savaşından önce el ile üretimde, ipek ipliği ve halı dokumacılığında kapitalist mülkiyetin var olduğunu göstermektedir.

Kemalist devrimden sonra tekstil sanayiinde kapitalist mülkiyetin gelişmesi önemli ölçüde hızlanmıştır. Tüccar-işverenlerle ilgili daha sık ve sistemli bilgiler ortaya çıkmaya başladı. Örneğin, 17 Mayıs 1925 günlü *Cumhuriyet* gazetesinin yayımladığı Bursa ev işçilerinin mektubunda şöyle deniyordu: "Biz, keten dokuyoruz, tüccar pazarda satıyor. Böylesine emek verdiğimiz dokumayı tüccara kilo işi satarız. Bize, işçiye verilen kadar para kalıyor. Bu çoğunlukla 30 kuruşu geçmiyor. Bizlerin de, bu parayla ailemizi geçindirmemiz gerekiyor." Gazetenin muhabiri yayımlanan mektuba şunları ekliyor: "Görüyor musunuz, bu dokumacılar, ipliği ve diğer hammaddeyi, çalışma için gerekli araçları da dağıtımcı tüccardan alıyorlar ve mamûl malı gene ona satıyorlar. Elbette tüccar, malı, işçilere ödenen parayı ekleyerek satar." Bu notları aktardığımız kitabın yazarı şöyle tamamlıyor: "Gördüğümüz gibi, Bursa'daki dokumacılar, tümüyle ev işçileri olmuşlardır."[37]

Kastamonu'da tekstil üretimi 1925 yılında şöyle örgütlenmişti: "Zanaatçıların çoğunluğu siparişçilerin malzemesini işliyor. Kadınlar her metrekare dokumaya karşılık, dokumanın niteliğine göre, 3 ilâ 6 kuruş alıyorlar. Günlük kazanç, ortalama 24 kuruşu geçmiyor."[38]

Halı el dokumacılığında kapitalist mülkiyet sistemi şöyleydi: ev işçileri ürettikleri dokuma ve halı için parça-başına ücret alıyorlardı; bunlar ürettikleri malları tüccar-işverene satmak zorundaydılar.

[36] Ö. C. Sarc, *Ziraat ve Sanayi Siyaseti...*, s. 393-394.
[37] Aynı yapıt, s. 359.
[38] "Torgovıy bülleten Torgpredstva SSSR vı Turtsii", Eylül 1925, s. 27.

Türk yazarları, dokumacıların kapitalist işverenlere bağımlılığı aşamasını ayrıntılı olarak anlatmışlardır. Örneğin, T. Eşberk, meta üreticilerinin bir bölümünün "kendi hesabına", yani aracı karışmaksızın çalıştığını belirtiyordu. Ekonomik bakış açısından bu, küçük meta üretimidir.

Diğer bir kısım işçi, "üretimi, tüccarlar tarafından düzenlenen ve saptanan ve aynı tüccarların gösterdiği desen, boya ve türde halılar" yapıyordu. Halı dokumacılarının bazıları, "daha çok yurt dışından ya da aracı-vurguncudan gelen siparişe uygun olarak çalışıyordu, bu halıların renk ve türü siparişi verenin isteğine göre oluyordu".[39] Emeğin bu örgütlenme biçimini, evde kapitalist çalışma olarak görmek olanaklıdır.

El ile halı dokumacılığında, malların doğrudan üreticiden satın alınmasında, karmaşık bir sistem vardı. Aracı-vurguncuların oluşturduğu asalak tabaka aşırı ölçüde büyüktü. O. Tuna şöyle yazıyordu: "Halı üretim tezgâhları üreticilerin konutlarında durmakla birlikte, bunlar, 'patron' denilen kişilere aittir. Bunların (işverenlerin —*Y.R.*) içinde 25-300 arasında değişen sayıda tezgâha sahip olanlar vardır. Yerli işverenler, ... halıları Isparta'da yaşayan daha büyük 'patronlara' teslim ederler. Yerli alıcılara kredi sağlayanlar da bu 'patronlar'dır".[40]

Ticaret sermayesinin faaliyetleri tefecilikle birleşiyordu. Gereksinme sahibi küçük üretici, alıcıdan tefecilik koşullarında para alarak kullanıyor, sonra da malını tüccar ya da aracıya teslim edip, giderek ev işçisine dönüşüyordu.[41]

Isparta'da ve Türkiye'nin diğer bazı bölgelerinde halı üretimini inceleyen Türk iktisatçısı Sadri Aksoy ev işçilerinin işverenlere kölece bağımlılık içinde bulunduklarını yaz-

[39] T. Eşberk, *Türkiye'de Köylü El Sanatlarının Mahiyeti ve Ehemmiyeti*, s. 95-96.

[40] O. Tuna, *Hand and home wearving activities in the town of Senirkent...*, s. 90.

[41] H. Cillov, *Denizli El Dokumacılığı Sanayii*, s. 104.

maktadır. Bunlar, çalışma ücretlerini malları satıldıktan sonra alıyorlar. İşten önce, onlara, "işçinin kişisel bağımlılığına" yolaçan bir avans veriyorlar. Böyle bir durumda, işçi, işverene sürekli olarak borçlu kalıyor; bu borç aralıksız yineleniyor. İşçi ve işveren arasındaki bütün ödeme ve hesaplar, mal sahibi tarafından borç defterine geçiriliyor.[42]

Sadri Aksoy'un bildirdiği gibi, çalışma ücretinin ölçütü, üretilen ilmik sayısına bağlıdır. 1945 yılında 6 bin ilmik için Isparta'da 75, Demirci'de 50, Gördes'de 30-35, Simav'da 40 45, Kula'da 37,5 kuruş, Uşak'ta da 4.400 ilmik için 55-60 kuruş ödeniyordu. Halıcı 8 saat içinde ortalama 10 bin ilmik atabilir. S. Aksoy, halı dokumacılarının çalışma ücretlerinin pek düşük olduğunu ve savaş yıllarında belirgin bir artış görülmekle birlikte, bunun temel gereksinme maddelerindeki fiyat artışlarına hiç bir şekilde uymadığını söylemektedir.

Türk iktisatçısı Y. Akdevelioğlu'nun verdiği bilgilere göre, 1958 yılında Isparta'daki 14.910 el tezgâhından 8.820'sinde halı dokumacıları, işveren hesabına çalışmaktaydı. Bu tezgâhların sayısı Kayseri'de 6.775 (toplam 7.445 içinden), Demirci'de 320 kadardı. Bu kentlerdeki halı dokumacılarının büyük bir çoğunluğu, tüccar-işverenlerin sömürüsü altındaki ev işçileriydi. Türkiye'nin onyedi kent ve kasabasında halı dokuma "atelyeleri", yani imalâthaneler bulunuyordu.[43] Halı sanayii işinde faaliyet gösteren tüccar-işverenler, büyük kazançlar sağlıyorlardı. Aynı yazarın belirttiğine göre, halıların toptan fiyatı, "maliyet-fiyatından" en az %40 daha yüksekti.[44]

Ortaya çıkan imalâthanelerin sahipleri, malların üretimini olgunlaştırmaya çalışıyorlardı. Örneğin, İkinci Dünya

[42] S. Aksoy, *Halı İşçilerinin Ücret ve Sosyal Durumu*, s. 6, 18.

[43] Y. Akdevelioğlu, *Türkiye'deki El Halısı Tezgâhları Dağılışları ve Kapasiteleri, Türkiye İktisat Gazetesi* (*TİG*), 16.VII.1956.

[44] Y. Akdevelioğlu, *Türkiye'de El Halılarının Maliyet ve Satış Fiyatları*, *TİG*, 3.IX.1959.

Savaşı yıllarında İstanbul'daki bazı atelyelerde, el dokumacılığını kolaylaştıran, pedallarla donatılmış tezgâhlar görülmeye başlandı. Bu tür tezgâhların maliyeti birkaç yüz liraya ulaşıyordu.[45] Doğaldır ki, bunları ancak az sayıda tüccar-sanayiciler elde edebiliyorlardı.

El ile tekstil üretiminde kapitalist mülkiyetin gelişmesi, bazı durumlarda, imalâthane üretimini aşmıştır. Birçok Türk yazarı bu olguya değinmiştir.[46] Ne var ki, Türkiye'deki imalâthane kuruluşları dağınık bir durumdaydı.

Ekonomik gerilik, feodal kalıntılar, iç pazarın darlığı ve ülkenin yabancı sermayeye bağımlılığı koşullarında imalâthaneler doğması ve bunların fabrikalara dönüşmesi oldukça zordu. Yabancı sermaye, sanayide kapitalizmin normal gelişme sürecini engelliyordu. El emeğine dayalı ulusal imalâthane sanayii, yabancı fabrika sanayiinin rekabetine karşı koyamıyordu. Ayrıca, tefeci köleliğin kuşattığı dağınık üreticilerin sömürülmesi, sürekli ve daha yüksek kâr getiriyordu. Bu nedenle, Türk sanayiinde kapitalist mülkiyetin gelişmesi en başta küçük meta üreticileri, ve giderek ev işçisine dönüşen yoksul köylüler üzerinde sömürünün genişletilmesi çizgisinde yönleniyordu. İkinci Dünya Savaşından önce, Türkiye'de kapitalizm, patronluğun ilkel biçimlerinin alabildiğine yaygınlaşması yönünde ağır basarak genişlemiştir. Oluşan ticaret-sanayi şirketleri, çok sayıda aracıdan yararlanarak ev işçilerinin sömürülmesinden kâr sağlamayı sürdürüyorlardı.

Sovyet uzmanlarının, tekstil kombinalarının inşa olanaklarını araştırmak amacıyla Türkiye'de yaptıkları gezi sırasında, şimdiye kadar verimli olmayan dokuma fabrikaları inşasından ibaret "tekstil üretiminin kendine özgü özellikleri" ortaya çıktı. Türk tekstil fabrikatörleri iplikhane inşa-

[45] M. Ete, *Türkiye Pamuklu ve Dokuma Sanayiinin Kooperatifleştirilmesi İmkânları* s. 13.

[46] Bkz: örnek, H. Kıvılcım, *Türkiye İşçi Sınıfının Sosyal Varlığı*, s. 46 47; Ö. C. Sarc, *Ziraat ve Sanayi Siyaseti...*, s. 359, 393, 394, vd..

sı bakımından sınırlanıyorlardı. Bunlar, tefeci kölelik koşullarında, ipliği, bütün bir aile olarak dokuma yapan zanaatçıya veriyorlardı. Bu dokuma, üstelik, gene ipliği dağıtanların bir bölümünce satın alınarak götürülüyordu. Böylece zanaatçı, iplikhanelerin bir eki olmuştu. Zanaatçı ne denli hızlı çalışırsa, onun verimliliği mekanik tezgâhınkinden daha az farklı oluyordu. Üstelik bu çalışma alabildiğine ucuzdu ve bu, dokumacılıkta fabrika üretiminin doğması ve gelişmesinin önünde önemli bir ekonomik engeldi.

Böyle bir durum 20-30 yıl boyunca tekstil sanayiinde gözlemlenmiştir. Yabancı sermaye bu sanayi alanından çıkarıldığı ve fabrika işletmeleri devlet yardımıyla geliştiği ölçüde ulusal özel sermaye, giderek kendi dokuma fabrikalarını kurmak olanağı elde etmiştir. Ama daha elverişli olan bu koşullarda da süreç, en başta küçük üretimin gelişmekte olan ulusal büyük sermayeye hızla bağlanması doğrultusunda gelişiyordu.

EL İLE ÜRETİMDE BÜYÜK SERMAYE

Türkiye'deki el zanaatlarında faaliyet gösteren ticaret-sanayi sermayesi, birçok durumda, bazı fabrikatörlerin doğması için uygun bir ortam hazırlamıştır.

Örneğin Bursa'da, 1916'da, 12 dokuma işletmesini birleştiren "Mensucat Türk Anonim Şirketi", buradaki ilk hisse senetli şirket olmuştu.[47] İpekli dokuma alıcısı tüccar-işverenler bu şirkete girdiler. Kemalist devrimden sonra tekstil üretiminin başka alanlarında da hisse senetli şirketler görülmeye başlandı. 1925 yılında İzmir'de 600'den fazla işçinin çalıştığı bir fabrikaya sahip olan en büyük pamuk ipliği şirketlerinden biri, "Şark Sanayi TAŞ" kurulmuştu. İşletmenin ürettiği mallar, tüccar-işverenlerin siparişlerine göre dokuma yapan ev işçilerine gönderiliyordu. 1926 yılında Isparta'-

[47] F. Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, s. 432.

da devlete ait Maden Sanayii Bankası tarafından kurulan Yün İpliği Fabrikası (400 işçi), özellikle, "Türk halı" kooperatifinde birleşen ev işçileri için iplik üretiyordu.[48]

Böylece el üretimi, yalnızca özel sanayiin değil, giderek devlet fabrika sanayiinin de türevi oluyordu. Ama halı ve pamuklu dokuma sanayiinde şirketlerin örgütlenmesinden sonra bile, ortak-fabrikatörler küçük zanaatlar üzerindeki ticarî-tefeci faaliyetlerini durdurmadılar. Örneğin, İzmir ve Uşak'ta büyük bir halı fabrikatörü olan Pılancızade ailesi, fabrika faaliyetinin yanısıra, halı alım ve satımı ile de uğraşıyordu.[49] Üstelik bazı fabrika sahipleri, yalnız kendi fabrikalarında ürettikleri malların değil, aynı zamanda diğer malların da ticaretini yapıyorlardı.

1930 yılları öncesinde, Çolakzade, en büyük halı fabrikatörlerinden biriydi ve aynı zamanda tiftik, deri ve diğer malların ticaretini yapıyordu.[50] Bazı Türk tüccar-işverenler de yurt dışında ticarî temsilcilikler açmışlardı.[51]

Ulusal tekstil sanayiinin gelişme yolundaki önemli engel, bu alanda güçlü konumları elinde bulunduran yabancı sermaye idi. İngiliz "Orientl Karpit Manüfaktüring Co." ve "İstern Karpit Şirketi"nin faaliyetleri geniş olarak bilinmektedir. Bu iki şirket 1930 yıllarına kadar İzmir ve çevresi ile, Isparta, Burdur, Akşehir, İstanbul ve diğer kentlerde faaliyet gösteriyordu. Şirketlerin temsilcileri olan tüccar acenteler, mübayaacılar ve aracılar, ev işçilerine, tezgâh, iplik ve boya dağıtıyor, yedek parça sağlıyor ve yüksek faizle borç para veriyorlardı. Halı üreticileri, mallarını yalnız İngiliz şirketlerinin temsilcilerine satmak zorundaydılar.[52] Şirketlerce satın alınan halıların toplam değeri, Feshane'deki en büyük Türk yün dokuma fabrikasının ürettiği

[48] M. Zeki, *Türkiye Teracimi Ahval Ansiklopedisi*, s. 874.
[49] Aynı yapıt, s. 585.
[50] *Yıllık Ticaret Kılavuzu*, s. 22, 36.
[51] M. Zeki, *Türkiye Teracimi Ahval Ansiklopedisi*, s. 428.
[52] *Anadolu*, 6.I.1925.

malların toplam değerini iki kat aşmaktaydı. Geri kalan bütün Türk şirketlerinin faaliyet hacmi de, yabancı şirketlerin faaliyetleriyle karşılaştırılamazdı.[53]

Ulusal sermayenin, yabancı (özellikle İngiliz) sermayeye göre zayıf durumuna karşın, halı dokumacılığında üretimin yoğunlaşması 1930 yıllarında oldukça yüksekti. Hikmet Kıvılcım'ın verilerine göre, bu dönemde hafif sanayiin bu alanında büyük imalâthaneleri ve fabrika işletmeleri olan 14 şirket faaliyet gösteriyordu. Bunlar içinden dört firma halı dokuma işletmelerinin %40'ını denetliyor, bu işletmelerde tüm halı üretiminin %75,5'lik bölümü gerçekleşiyordu. Dört şirketin herbiri, ortalama 5 bin halı dokuyucu-işçi çalıştırıyordu.[54]

Fabrika mülkiyeti ile ticaret işlemlerini birleştiren tüccarlar arasında Çolakzade, Halil Ağazade, Mustafa Sabri gibi kişiler dikkati çekmektedir.

1930 yılında İzmir bölgesinde, üretimi, evde çalışan halı dokumacılarına dağıtılan bir iplik fabrikası ile bir halı fabrikası Çolakzade'ye aitti. Bu aile daha sonraları işletmelerini önemli ölçüde genişletmiştir. 1950 yılında fabrikada 10,4 bin iğ vardı. 1953 yılında Sait Çolakzade en büyük özel tekstil şirketi olan ve başka işverenlerin de katıldığı "Kula Mensucat TAŞ" kuruluşunu gerçekleştirmiştir. Şirket, Çolakzade'nin eski fabrikasını bir tekstil kuruluşu olarak (20 binden fazla iğ ve 500 dokuma tezgâhı) yeniden donatmıştı. Kuruluşun yıllık üretimi 23-25 milyon metre pamuklu dokumadır. 2.500 işçinin çalıştığı bu kuruluş Türkiye'de özel sektöre ait olan en büyük tekstil işletmesidir.[55]

[53] H. Tahsin ve R. Saka, *Sermaye Hareketi*, s. 396-397; C. H. Woods, *Report on the economic...*, 1924, s. 21.

[54] H. Kıvılcım, *Türkiye İşçi Sınıfının Sosyal Varlığı*, s. 46-47.

[55] *Kula Mensucat Fabrikası Türk Hususi Tekstil Sanayiinin En Büyük Kombinası*, s. 104, 105. — Bir karşılaştırma için (ülkedekilerin en büyüğü olan) Kayseri tekstil kuruluşunun proje gücünün yılda 30 milyon, Nazilli kuruluşunun ise 18 milyon metre pamuklu dokuma olduğunu belirtelim.

Küçük üretim birçok bakımdan fabrika sanayiine bağımlıdır ve pek çok durumda onun bir uzantısıdır. Örneğin, Uşak'taki halı üretimi, gerçekte İstanbul fabrika sanayiinin bir ekidir ve bu kente gerekli hammadde, boya ve yardımcı maddeler de buradan sağlanmaktadır. Denizli el dokumacılığı, uzun süre Nazilli ve İzmir'den getirilen ipliklere dayanılarak yürütülmüştür. 1950'de, burada, dokumacılara iplik sağlayabilecek bir pamuk ipliği fabrikasının yapım tasarısı ortaya konuldu. Zamanın Sümerbank müdürü konuşmalarından birinde şöyle diyordu: "Ülkemizde elle üretim ile makineli üretim arasında denge kurulması yaşamsal önem taşımaktadır. Pamuk ipliği, ülkenin bütün köşelerine dağılan ve yerel gereksinmeleri karşılayan el dokumacılığı için hammadde görevini yerine getirmektedir. Küçük üretimin gereksinmelerini karşılamanın gerekliliğini iyi anlayan Sümerbank, Denizli ve Erzincan'da fabrikalar kurmayı planlamaktadır. Bu iki fabrika, el dokumacılığının iplik gereksinmesini karşılamaya ayrılacaktır."[56]

Ama Demokrat Parti hükümeti, Denizli'de devlet fabrikası kuruluşunu başlatmadı. 1957'de, burada, kentin en varlıklı tüccar-patronlarının katıldığı (8 milyon lira sermayeli) bir şirket kuruldu. Şirket, üretimi, zanaatçılara satılan pamuk ipliği fabrikasının inşasına girişti.[57] 200 mekanik ve 1.500 el tezgâhı olduğu hesaplanan Kastamonu'daki el emeğine dayalı dokuma üretimi de, aynı şekilde, İstanbul'dan getirilen fabrika ipliğine bağlı olarak yürütülmekteydi.[58]

Demokrat Partinin önde gelenlerinden Prof. Muhlis Ete küçük üretimin, hisse senetli şirketlere (bu alanda devlete ait olanlara da) bağlanmasının kaçınılmaz olduğunu belirterek şöyle yazmaktadır: "... Devlete ait sınaî işletmeler el üretimiyle sıkı bağ içinde olmak zorundadırlar. Bizim dü-

[56] *Ulus*, 17.11.1950.
[57] *Ekonomi Gazetesi*, 6.11.1957.
[58] *Ekonomi Gazetesi*, 27.VII, 23.XII.1957.

şüncemize göre, devlet fabrikalarının, bu fabrikalar çevresindeki el ve ev sanayii ile yanyana faaliyette bulunması; bu fabrikaların, ev ve el sanayilerinin tam kapasite ile çalışmasını sağlaması ve birçok yerdeki ikincil dereceden tarım ürünlerinin fiyatlarının yükselmesi için bu fabrikalar çevresindeki özel işletmelere yardımcı olmaları çok önemli bir konudur."[59]

Prof. Ete, ayrıca, büyük işletmelerin çoğu kez küçük kuruluşları kendi çıkarlarına bağladıklarını da belirtmektedir. Örneğin, devlet şirketi olan "İzmit Selüloz ve Kâğıt Müessesesi", yarı-mamulleri, küçük mülk sahiplerinden almaktadır. "Hereke'deki Sümerbank fabrikası, halıların önemli bölümünü, evlere iş vererek üretmekte ve böylece malın ucuzluğu sağlanmaktadır. Isparta'daki yün ipliği fabrikası, halı dokumacılarına iplik sağlayarak önemli bir iş görmektedir." Türk profesörün düşüncesine göre, büyük sanayi işletmeleri çevresinde, el emeğine dayalı ve "fabrikalardaki çalışmayı ucuzlatmak" durumunda olan kooperatifleştirilmiş boyahane, tarakhane, iplikhane vb. örgütlenmesi, çok önemli bir ekonomik sorun olmaktadır. Denizli, Buldan ve Kadıköy'deki kooperatifler buna örnektirler.[60]

1957'de yayımlanan Çalışma Bakanlığı özel raporu, aynı şekilde, köylerde el ile üretimin gelişmesinin, kooperatifler örgütlenmesinin vb. gerekliliği konusunda savları içermektedir.[61]

Sınaî Gelişmeyi Planlama Özel Komisyonunun 1960-1961 yılları için hazırladığı raporda da buna benzer bir istem yer almaktadır.[62]

Günümüzde küçük üretici kooperatiflerin, el üretimini ülkenin büyük (sanayi ve banka) sermayesine bağlamanın

[59] M. Ete, *Türkiye'nin Sanayi Politikası*, s. 169.

[60] Aynı yapıt.

[61] A. Kurtkan, *Türkiye'de Küçük Sermayenin Sosyolojik Ehemmiyeti*, s. 180-181.

[62] *Kritik Sektör Araştırmaları Grubu Çalışmaları*, s. 37.

önemli aracı olduğunu belirtmek gerekir. Kural olarak büyük sermayenin doğrudan katılmasıyla kurulan bu birlikler, küçük üretim üzerinde kendi denetimlerini başarıyla kurma olanağını elde etmektedirler.

Küçük üretimin büyük sermayeye bağlanmasında "Halk Bankası" önemli rol oynamaktadır. Günümüz Türkiye'sindeki elle üretimde kapitalist mülkiyet, bu büyük bankanın faaliyetleriyle, şu ya da bu ölçüde, doğrudan ilişkilidir. Halk Bankası, denetimindeki yan şirketlerle birlikte —Ankara ve İstanbul tasarruf sandıkları aracılığıyla—, el ürünleri satın alan tüccar-işverenlere, küçük meta üreticileri kooperatiflerine, meta alıcısı tefecilere, aracılara, esnaf birliklerine vb. kredi sağlamaktadır. Bazı durumlarda banka, doğrudan fabrika mülkiyetine katılmaktadır. Örneğin Denizli'deki iplik boyama fabrikasını bu banka kurmuştur.[63]

Bu durumda, Türkiye sanayiinde kapitalizmin ilkel biçimlerinin çözümlemesi, yabancı sermaye egemenliğinin, feodal kalıntıların varlığının ve iç pazarın yavaş gelişmesinin bu biçimlerin korunmasına neden olduğunu göstermektedir. Türkiye'de kapitalist mülkiyetin klasik gelişme yolu, önemli ölçüde bozulmaya uğramıştır. El üretimi temeli üzerinde oldukça büyük manüfaktürler doğmuş olsa bile, bunlar, küçük üretimi kesin olarak ortadan kaldıramamış, sanayicileri tarımdan tam olarak koparamamışlardır. Türkiye'de manüfaktür, kural olarak, fabrika durumuna yükselmemiştir. Ulusal zanaatçılık ve küçük meta üretimi ile yabancı fabrika sanayii arasında ara bir yer tutmaya devam etmiştir. Ulusal fabrika sanayiinin ancak devlet yardımıyla gelişmesi ölçüsünde, büyük sermaye, küçük üretim üzerindeki etkisini güçlendirmek olanağını elde etmiştir.

İkinci Dünya Savaşı sırasında ve savaştan sonra, el üretiminin ulusal ticaret-sanayi büyük sermayesine bağlanma süreci önemli ölçüde hız kazanmıştır.

[63] "Halk Bankası", *İktisadî Yürüyüş* (İY), 1956, n° 343, s. 44-46.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KAPİTALİST ÖZEL MÜLKİYETTE ÇAĞDAŞ BİÇİMLERİN GELİŞMESİ
(İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİ)

TÜRKİYE'NİN yarı-sömürge durumu ve feodal kalıntıların korunması, ulusal kapitalist mülkiyetin gelişmesi sürecini ciddî biçimde etkilemiştir. Türkiye pratikte bir fabrika sanayiine sahip değildi. Yabancı sermayenin güçlü baskısı altındaki kapitalist mülkiyetin ilk biçimleri, tarımda feodalizmin korunduğu ve ulusal pazarın dar olduğu koşullarda, kapitalizmin gelişkin biçimlerine geçememiştir.

Türkiye'de sanayi, küçük meta üretiminden basit kapitalist birliğe ve sonra da fabrika sanayiine yükselen manüfaktüre geçişle belirleyici nitelik kazanan batılı ülkelere özgü yolda gelişmemiştir. Ülkede mülkiyetin gelişmemiş biçimleri, yabancı sermaye, devlet ya da ulusal büyük tica-

ret-banka sermayesi için ayrıcalıklı olarak doğmuştur. İç pazarın darlığı, ulusal fabrika sanayiinin gelişme yolu üzerindeki baş engeldi. Türkiye'de imalâthaneler, manüfaktürler, fabrika işletmelerinin doğması için bazı koşulları hazırlamış olsalar bile, genellikle fabrikaya dönüşmediler.

Fabrika sanayiinin zayıflığı, sınaî üretim yoğunluğunun para-ticareti yapan sermayenin yoğunluk ve merkezileşmesinden geri kalmasına neden olmuştur. Türkiye'de teknikte ve üretimde gözle görülür bir geriliği içersinde, feodalizmin kalıntıları, sanayi ve tarımda kapitalizmin ilk biçimleri içinde asalak olarak yaşayan para-sermayenin göreli olarak hızlı bir büyüme ve güçlenme süreci gözlemleniyordu.

Kemalist devrim sonrası ulusal fabrika sanayiinin gelişme tarihi bu gelişmenin, her şeyden önce, başlangıçta ticarî-tefeci ve komprador sermayesi olarak doğan ulusal banka sermayesinin faaliyetleriyle ilişki içinde gerçekleştiğini göstermektedir. Türk malî burjuvazisinin büyüme ve güçlenmesi, emperyalist devletlerle ilişkiler sonucu hızlanmıştır. V. İ. Lenin'in gösterdiği gibi "emperyalizm, (sömürgelerin ve geri kalmış ülkelerin doğal ekonomisinden), *kapitalizmi* daima *yeniden* doğurur, *yeniden* küçük kapitalizmden büyüğüne, zayıf meta değişiminden gelişmiş olanına geçişler oluşturur vb., vb.."[1]

Kemalist devrim öncesi Türkiye'de, birkaç sanayi şirketi ve banka, faaliyet gösteriyordu. Örneğin, Bursa'da ipek dokuma fabrikasına sahip "Mensucat Türk AŞ" adlı sanayi şirketi vardı. Bu kuruluş, 1914'te, iki gemiye sahip "Seyri-Sefani Şirketi" adlı gemicilik şirketi ile birleşti.[2] 1913'te, İzmir'de, pamuk ipliği fabrikası kuran "İzmir Pamuk İpliği Mensucat TAŞ" kurulmuştu.[3] İstanbul ve Adana'da birkaç

[1] V. İ. Lenin, *Tetradi po imperializmu*, s. 83.

[2] F. Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, s. 432. — C. Bayar'ın bu gemicilik şirketinin ortağı olduğunu belirtmek ilgi çekicidir.

[3] *İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi*, c. IV, s. 146.

hisse senetli Türk şirketi vardı. Ama genel olarak, hisse senetli Türk şirketlerine oldukça seyrek raslanıyor, ve bunlar, kural olarak, yabancı sanayi şirketleri ve bankalarına bağlı bulunuyordu.

Tam bu dönemde Türk bankaları da kurulmaya başlandı. Buna bir örnek 1914 yılında kurulan "Adapazarı İslâm Ticaret Bankası" adlı kuruluştur. Bu bankanın kurucuları birçok tanınmış tüccar, sanayici ve toprak ağasından oluşuyordu.[4]

1910 ve 1923 yılları arasında ülkenin İstanbul, Konya, Karaman, Aydın, Akşehir ve diğer kentlerinde ulusal yerel bankalar kuruldu.[5]

Devrim öncesinde Türkiye'nin en büyük hisse senetli bankası olarak, 1916 yılında hükümetin talimatıyla kurulan Millî Kredi Bankasını saymak gerekir. Sermayesi 4 milyon lira olan bu bankanın, 1918'de, sermayesinin yarısı ödenmiş durumdaydı. Banka hisselerinin yaklaşık %25'i sultan hükümetinin mülkiyetinde bulunuyordu.

Kurucuların planlarına göre, banka, zamanla devlet bankasına dönüştürülecek ve Osmanlı Bankası imtiyazının bitmesinden sonra banknot çıkarma hakkını tümüyle alarak onun yerine geçecekti. Banka, iskontoları yaparak ve yabancı para ve mallar için avans sağlayarak, esas olarak, ulusal tüccar sınıfının iç ve dış ticaret işlemlerini kredilendiriyordu. Sınaî üretimde, aynı banka, Deutsche Bank ile ortaklaşa Ergani bölgesinde bakır çıkarmaya çalışmış, bunun için bölgeye demiryolu hattı döşenmesi girişimlerinde bulunulmuştur.[6]

Millî Kredi Bankası, Millî İktisat Bankasını, Manisa Bağcılar Bankasını, Konya Ahali Bankasını vb. kurmuş, ama

[4] Aynı yapıt, c. IX. s. 295-296. — "Adapazarı İslâm Ticaret Bankası" sürekli olarak yapı ve ad değişikliğine uğradı: "Adapazarı Ticaret Bankası" ve 1937 yılından sonra "Türk Ticaret Bankası".

[5] H. A. Kuyucak, *Türkiye Bankacılığının Tarihi*, s. 8-9.

[6] K. Apak, C. Aydınelli ve M. Akın, *Türkiye'de Devlet Sanayii...*, s. 319-320.

kendi elinde önemli miktarda sermaye toplaşmasını başaramamıştır.[7]

Birinci Dünya Savaşı yıllarında hisse senetli ulusal şirketlerin sayısında, daha çok "şirketlerin normal olmayan gelirleriyle"[8] açıklanan bir artış beliriyordu.

Kemalist devrimden sonra, ulusal banka sermayesinin özellikle geliştiği bir dönem başlamıştır. Ticarî-tefeci ve banka burjuvazisi, kendi faaliyetleri için geniş olanaklar elde ettiler. Hükümet, kredi örgütleri sayısının artmasına elden geldiğince yardımcı oldu. Örneğin, *Torgovıy bülleten torgpredstva SSSR vı Turtsii* ("SSCB Türkiye Ticaret Temsilciliği Ticaret Bülteni"), 1925 yılında Türk hükümetinin ekonomik politikasına değinerek, "yalnız kendi olanaklarıyla değil, yabancı sermayeyi de, ülke ekonomisi için kabul edilebilir sınırlar koyarak, çekmek için sanayie finansman sağlamak durumundaki ulusal kredi kurumlarının oluşturulması ve sağlamlaştırılması temel tutumdur"[9] diye yazmaktadır.

Türkiye Cumhuriyetinin kuruluşunun ilk on yılında çok sayıda yeni ulusal banka doğmuş, bunların sermaye ve aktifleri önemli ölçüde yükselmiştir. Ulusal sermaye artık ülkede önemli bir yer tutmaktaydı.[10]

Türkiye'de sürekli olarak ulusal banka sermayesinin gelişmesine yardımcı kararlar alınmıştır. 1933'te kredilere ve mevduatların korunmasına ilişkin yasalar kabul edilmişti. İkinci yasa, tüm bankaların kuruluş zamanına, sermayelerine, rezervlerine, döner meblağlarına, vb. ilişkin bilgilerin toplanması yoluyla tescilini öngörüyordu. Tüm bankalar (yabancılar da dahil) Türkiye'de işlem yapmak için hükümetten izin almak zorundaydılar ve ilerde Maliye Bakanlı-

[7] "Torgovıy bülleten Torgpredstva SSSR vı Turtsii", Ekim 1925, s. 26-28.
[8] S. Tosbi, *Anonim Şirket*, s. 12.
[9] "Torgovıy bülleten Torgpredstva SSSR vı Turtsii", Haziran 1925, s. 2.
[10] *Cumhuriyet*, 29.X.1933, s. 47, 59.

ğının denetimine uğruyorlardı.[11] Kredi yasası, faiz almak amacıyla para işlemi yapan bütün kişilerin tescilini öngörüyordu. Yasada, para işlemlerinin koşulları, en yüksek faiz oranı (%9), borçlanma işlemlerinden vergi alımı ve tefeciliğe karşı ceza önlemleri ile ilgili hükümler yer almaktaydı.[12] Yasa, tefeciliğe karşı çıkarılmış olmakla birlikte, bu tür faaliyetler üzerinde hemen hemen hiç bir etkisi, dolayısıyla da pratik bir değeri yoktu.

Ulusal burjuvazinin yabancı banka sermayesinin baskısına karşı savaşımında önemli anlam taşıyan maddelerin yer aldığı 1 Haziran 1926 tarihli "Bankalar Kanunu"[13] özel olarak ilgilenmeye değer. 3. ve 4. maddeler, Türkiye'de faaliyet gösteren tüm yabancı bankaların tescil edilmeleri ve işlem yapmak için Bakanlar Kurulundan izin almaları zorunluluğunu öngörüyordu. Yabancı bankanın yeni bir şube açması da aynı şekilde ancak Maliye ve İktisat Bakanlıklarının izniyle gerçekleşebiliyordu (madde 6).[14]

Yasa, banka sermayesinin yoğunlaşma sürecini hızlandırmak amacını taşımaktaydı ve ödenmiş sermayeleri az olan küçük bankaların doğma olanaklarını sınırlıyor ve hisse senetli faal örgütlerin birleşmesini hızlandırmaya çalışıyordu. Örneğin, yasanın 8. maddesi, (hem Türk, hem yabancı) bankaların sermaye ve yedek fonlarının, bu banka ve şubelerinin bulunduğu kent ve yerleşim noktalarının nüfusuna bağlı olarak belirlenen miktarlarda olması zorunluluğunu öngörüyordu. 250 binden fazla nüfuslu kentlerde faaliyet gösteren bankalar için bu miktar, 1 milyon liradan az olmamak zorundaydı; 100-250 bin nüfus için en az 500 bin lira; 50-100 bin nüfus için en az 125 bin, nüfusun 50 binden az olduğu yerlerde 50 bin lira.[15] Uygulamada, bu, var olan

[11] *Düstur*, c. 14, s. 1203-1205.
[12] *Düstur*, c. 13, s. 1429-1432.
[13] *Düstur*, c. 17, s. 1072-1081.
[14] M. Alparslan, *Son Tadillere Göre Bankalar Kanunu ve Bankacılıkla İlgili Mevzuat...*, s. 5-7.
[15] Aynı yapıt.

bankaların zorunlu olarak birleşmesi ve ödenmemiş sermayesi ağır basan küçük bankaların kurulmasının olanaksızlığı anlamına geliyordu.

Küçük bankalarca tasarruf mevduatlarının kabul edilmesine sınır getiren 28. madde de, bu amaçlara hizmet ediyordu. Eğer bankanın sermayesi 4 milyon liradan az değilse, o zaman bu bankanın denetimindeki tasarruf mevduatları tutarı, sermayeyi yedi kat yükseltebilirdi. Eğer bankaların sermayesi 0,5 milyon lirayı geçmiyorsa, tasarruf mevduatları tutarı sermayeyi üç kattan fazla artıramıyordu. Buna bağlı olarak, büyük bankalar daha büyük işlemler yapmak hakkını elde ediyordu. 1936 yılı resmî verilerine göre, ülkede, sermayesi 5 milyon lirayı aşan ancak altı ulusal banka (Ziraat Bankası, Sümerbank, Etibank, İş Bankası, Vakıflar Bankası ve İller Bankası) ile sermayesi 1 milyon lirayı geçen dört banka (Adapazarı Ticaret Bankası, İmar Bankası, İzmir Esnaflar Bankası, Akhisar Tütüncüler Bankası) vardı.[16] Ayrıcalıklar ve kolaylıklar en başta bu bankalarla ilgiliydi.

Yasada, ayrıca, Türkiye'de banka işlemlerinin devlet tarafından düzenlenmesinin gerçekleşmesi için hükümler yer almaktaydı. Örneğin 19. madde, bankaların, hisse senetli şirketlere kredi vermelerini düzenliyordu. Bankalar, sermayelerinin ve yedek fonlarının %10'u tutarında kredi vermek hakkına sahiptiler; bu kredi, altın garantisi ve iç faiz belgeleri olduğu zaman sermayesinin %60'ını geçemezdi, ve ithal malları için %20'yi aşamazdı. Devlet bankaları bu koşulların dışındaydı, yani uygulamada bunların kredi işlemleri sınırlandırılmamıştı. 26. madde, bankaların, sermaye ve yedeklerinin %20'si oranında özel fon ayırmalarını öngörüyordu. Bu fon, devlet tahvilleri ve diğer devlet bonolarından oluşmak zorundaydı.[17]

[16] *İstatistik Yıllığı*, c. 9, s. 269-270.

[17] M. Alparslan, *Son Tadillere Göre Bankalar Kanunu ve Bankacılıkla İlgili Mevzuat...*, s. 10-14.

Yasa daha sonra, bankaların hisse senetli şirketlere kredi verme koşullarını düzenleyen, büyük sermayeye daha çok kolaylık ve ayrıcalık sağlayan bir dizi ek kararname ile genişletilmiştir.

Hükümet kararnameleri, savaş öncesi yıllarda yoğunlaşması ve toplulaşması belirgin olarak hızlanan ulusal banka sermayesinin gelişmesine yardımcı olmuştur.

ULUSAL SERMAYENİN YOĞUNLAŞMASI

1928-1929 yılları verilerine göre, Türkiye'de 38 banka faaliyet gösteriyordu. En büyük ulusal bankaların aktiflerinin tutarı,[18] 1928 yılında, 420,7 milyon lirayı buluyordu.[19] Bunların %60'ından fazlasını (259,3 milyon lira) devlete ait Ziraat Bankasının aktifleri oluşturuyordu.[20] Aktiflerin %12,5'u (63 milyon lira) İş Bankasına —en büyük özel banka— aitti.[21] Bunları, aktiflerinin ölçüsüne göre şu bankalar izliyordu: Yarıyarıya devletin olan Vakıflar Bankası (48,3 milyon lira), devlete ait Maden Bankası (22 milyon lira) ve İstanbul Tasarruf Sandıkları (15,5 milyon lira).[22]

Dünya ekonomik bunalımından önce ulusal banka sermayesinin yoğunlaşması, başta devlet şirketlerinin güçlenmesi yararına, oldukça yüksek düzeylere varmıştır. Bunalım yıllarında İş Bankasının rolü belirgin biçimde artmıştı. Aktiflerinin tutarı, tüm büyük bankaların aktiflerinin toplamının (1933'te) %33,8'ine yükselmişti. Bunalımdan sonra banka sermayesinin yoğunlaşması süreci daha da hız kazandı; resmî bilgilere göre yalnız 1933-1936 yılları arasında

[18] Şu bankalar gözönünde tutulmaktadır: Ziraat Bankası, Vakıflar Bankası, Maden Bankası, İzmir Esnaflar Bankası, Adapazarı Ticaret Bankası, Akşehir Ticaret Bankası, Akhisar Tütüncüler Bankası ve Tasarruf Sandıkları.

[19] *İstatistik Yıllığı*, c. 5, s. 273.

[20] Aynı yapıt, s. 283.

[21] Aynı yapıt.

[22] Aynı yapıt, s. 283, 287, 289 (oranların hesaplanması tarafımızdan yapılmıştır. —*Y.R.*).

başta Ziraat Bankası ve İş Bankası olmak üzere (Tablo 7) Türkiye ulusal bankalarına yatırılan meblağlar 144,7 milyondan 199,5 milyon liraya yükseldi.

Böylece yalnızca bunalım sonrası dört yılda, Ziraat Bankası ile İş Bankasının denetledikleri mevduat payı %61,3 ilâ %72,3 arasındaydı.

TABLO — 7

TÜRK BANKALARINDAKİ MEVDUAT TUTARINA GÖRE ZİRAAT BANKASI İLE İŞ BANKASI MEVDUATI*

(%)

Yıl	Bankalar		Toplam
	Ziraat	İş	
1933	27,5	33,8	61,3
1934	28,0	35,3	63,3
1935	31,0	35,5	66,5
1936	36,0	36,3	72,3

* *İstatistik Yıllığı*, c. 9, s. 272-274.

1935 yılında, Türkiye'nin bütün ulusal bankalarının sermaye rezervi yaklaşık 6,8 milyon liraydı, bunun %45'i (3 milyon lira) İş Bankasına, %27'si de (1,9 milyon lira) Ziraat Bankasına aitti.[23]

Sanayi sermayesindeki yoğunlaşma da, banka sermayesindeki yoğunlaşmaya paralel olarak gelişmiştir. Örneğin, 1932 yılında, 1927 tarihli yasayla korunan işletmelerin sayısı 1.473 kadardı; 1941 yılında, bu sayı 1.052'ye düştü, yani işletmelerin sayısı yaklaşık üçte-bir oranında azaldı. Ama bu işletmelerdeki motorların gücü ve aynı şekilde üretilen malların değeri, dört kat yükselmişti.[24] Yalnız 1936 ile 1941 yılları arasında, sayımı yapılan işletmelerde, değerlendirilen

[23] *İstatistik Yıllığı*, c. 9. s. 169-170.
[24] *İstatistik Yıllığı*, c. 18, s. 187.

işgünü sayısında iki, işlenen hammaddelerin değerinde ise üç kat artış olmuştur.[25] Bu da, yalnızca, içinde büyük işletmelerin birinci rolü oynadığı fabrika sanayiindeki önemli büyümeyi değil, aynı zamanda sınaî üretimdeki yoğunlaşmanın artışını göstermektedir (tablo 8).

TABLO — 8

1939 YILI VERİLERİNE GÖRE, YAPIM İŞLETMELERİ GAYRİ-SAFİ ÜRETİMİNİN DEĞERİ VE BURALARDA ÇALIŞILAN İŞGÜNÜ SAYISI

Yıllık Üretime Göre Meta Grupları Bin Lira	İşletmelerin Sayısı	İşletmelerin Toplam Sayısına Oran	Değer Bin Lira	Metaların Toplam Maliyet Tutarına Göre Oran	İşgünü Sayısı	Toplam İşgünü Sayısına Göre Oran
10'dan az	207	18,1	994	0,3	303	1,13
10— 25	174	15,2	2.859	0,86	418	1,53
25— 50	173	13,2	6.143	1,85	545	2,04
50—100	177	15,47	12.805	3,86	1.123	4.22
100—200	162	14,16	32.255	6,82	2.310	8,75
200—300	70	6,12	17.019	5,17	961	3,63
300—400	37	3,24	12.238	3,70	770	2,53
400—500	31	2,72	13.916	4,21	867	3,41
500'den fazla	113	9,88	242.456	73,23	19.499	72,75
T o p l a m	*1.144*	—	*340.685*	—	*26.796*	—

* B. Danting, *Turtsiya*, s. 169.

Bu veriler, 1939 yılında herbirinin yıllık üretim değeri 500 bin liradan az olmayan 113 büyük işletmenin Türkiye sanayiinde egemen olduğunu göstermektedir. Bu işletmeler, ülkedeki tüm işletmelerin gayri-safi üretiminin %73'ünden fazlasını sağlıyordu. Oysa yıllık gayri-safi üretim değeri 10

[25] B. Dantsig, *Turtsiya*, s. 169.

bin ile 200 bin lira arasında hesaplanan 893 işletme, üretimin %13,7'sini gerçekleştirmekteydi. Sanayide çalışan işçi sınıfının esas kısmı, büyük fabrikalarda odaklaşmıştı. Tüm işçilerin dörtte-üçü buralarda çalışıyordu. Orta işletmelerin (yıllık meta üretimi 200-500 bin lira olanlar) diğerlerine göre daha az ağırlıklarını gösteren gayri-safi üretimin %13'ünü sağlamaları olgusu dikkati çekmektedir.

Böylece, kemalist devrimden sonra, fabrika sanayiinde hızlı bir büyüme başlamış, ulusal sınaî üretimde, ulusal banka sermayesinin gelişmesiyle sıkı sıkıya bağlı önemli yoğunluk artışı görülmüştür. En belirleyici nitelikteki temsilcileri İş Bankası olan ilk banka-sanayi şirketleri bu dönemde ortaya çıkmıştır. İş Bankasının gelişme ve "başarıları"nın tarihi, ulusal büyük burjuvazinin önde gelen grubunun serpilme ve gelişmesinin tarihidir.

BÜYÜK SERMAYE ANA GRUBUNUN DOĞUŞU

İş Bankası, hisse senetli bir ulusal Türk şirketi olarak 26 Ağustos 1924 tarihinde kurulmuştur. Sermayesi 1 milyon liraydı ve bunun 250 bin lirasını hükümet yatırmıştı. Banka, 1926 yılında, nominal sermaye tutarını iki katına yükseltti. Aynı yıl, ödenmiş sermayeyi artırmaya yardımcı olan katma hisse senetlerini çıkardı.[26]

İş Bankasının kurucuları ve ortakları, ticaret ve sanayi sermayesi temsilcileri, toprak ağaları, siyaset adamları idi (bunlar arasında milletvekili ve *Milliyet* ile *Hakimiyet-i Milliye* gazetelerinin yayımcısı Mahmut Soydamı ve diğer kişiler vardı).[27]

Hükümetin yardım ve desteğine dayanan İş Bankası,

[26] *İstatistik Yıllığı*, c. 6, s. 318.

[27] İş Bankasının kurucularının sayısı 30'u aşkındır. (Bkz: *İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi*, c. IX, s. 341; *İş Bankası*, s. 53; *İnvestment in Turkey...*, s. 103; M. Zeki, *Türkiye Teracimi Ahval Ansiklopedisi*, s. 220; *Biyografiler Ansiklopedisi...*, s. 69; *Celal Bayar'ın Söylev ve Demeçleri...*, s. 31.)

ulusal ekonominin birçok alanlarına enerjik biçimde yerleşmeye başladı. Banka yönetimi, Türk halkının emperyalist şirketlere olan nefretinden yararlanmayı bilerek, Türk mudilerin güvenini kazanmak amacıyla, her fırsatta bankanın ulusal niteliğini vurguluyordu. Kısa sürede büyük başarılar elde eden bankanın mevduatı, 1924-1927 yılları arasında, 2,5 milyondan 22,7 milyon liraya, yedek sermayesi de 750 bin liraya yükseldi.[28] Genel Müdür C. Bayar'ın açıklamasına göre, İş Bankası, "Türkiye'nin birinci sınıf bankası" oldu.[29]

Bu dönemin önemli bir olayı, İş Bankası ile Millî Kredi Bankasının birleşmesiydi.

Cumhuriyet rejiminin kurulması, sultan hükümetiyle sıkı bağ içindeki kişilerin başında bulunduğu Millî Kredi Bankasının işlerinde oldukça olumsuz etki yapmıştır.[30] Bu banka ile İş Bankası arasında, ikincinin kuruluşundan sonra savaşım başladı, ve bunun sonucunda İş Bankası, Millî Kredi Bankasını hükümetin yardımıyla kendi etkisi altına alabildi. Yöneticileri, Millî Kredi Bankasının kurucularından olan "Avundukzade ve Kardeşleri" ile "Nemlizade Ş." firmalarının iflâs etmesinden sonra, İş Bankasının saldırıları özellikle başarılı bir biçimde gelişmeye başladı. İki bankanın birleşmesi, sermayelerin biraraya getirilmesi ve ortaklara katılma paylarına uygun olarak hisse senedi satılması yoluyla oldu.[31]

İki büyük bankanın birleşme nedenlerini açıklayan İş Bankasının kurucusu ve yöneticisi C. Bayar şöyle diyordu: "Bunlar [nedenler —*Y.R.*] çok basittir; ülkenin ekonomik

[28] *Türkiye Cumhuriyeti'nin 10 Yılı...*, s. 94; H. Tahsin ve R. Saka, *Sermaye Hareketi*, s. 245.

[29] *Celal Bayar'ın Söylev ve Demeçleri...*, s. 40.

[30] Millî Kredi Bankasının kurucusu sultan hükümetinin eski maliye bakanı ve "İttihat ve Terakki" grubu üyesi Cavit Bey idi. Bankanın yönetiminde Nemlizade, Hüdat bey, Necati Molla, Avunduk Hüseyin bey, Şefik Bey, vb. tüccar ve patronlar vardı.

[31] Bkz: "Torgovıy bülleten Torgpredstva SSSR vı Turtsii", Nisan 1928, s. 20.

güçleri bir ölçüde henüz dağınıktır; bunları ortak çıkarlar içinde toparlamak gereklidir. Ülkenin çeşitli yerlerinde yerel varlıklara dayanan küçük bankalar kurulmaktadır. Onların uluslararası sermaye ile hiç bir bağları yoktur ve ülke içinde önemli herhangi bir rol oynamamaktadırlar. Dolayısıyla, para merkezleriyle sıkı bağ içinde bulunacak bir malî kuruluşun oluşturulması önem kazanmıştır. ...''[32]

Bankaların birleşmesi Türkiye ulusal sermayesinin merkezileşmesindeki artışı gösteriyordu.

Belirtilen bu sürecin, Türk yazınında sık sık anlatıldığı gibi barış içinde geçmediğine değinmek gerekir. İş Bankasının ayrı şirketleri tümüyle kendi denetimine bağlamak niyetleri başarısızlığa uğramıştır. Örneğin, 1929 yılında oldukça büyük bir banka olan Akhisar tütün üreticileri bankasını (''Akhisar Tütüncüler Bankası TAŞ'') kendisine bağlamak girişiminde bulundu. Ama bu bankanın ortaklarının direnmesi yüzünden, İş Bankası yöneticileri niyetlerinden vazgeçtiler.

Millî Kredi Bankasını yutması, İş Bankasına, birdenbire ülkenin en büyük bankalarından birine dönüşmek olanağı verdi. Sermayesi önce 4 milyon liraya, 1929 yılında 5 milyon liraya yükseldi.[33] Birçok ticaret ve sanayi şirketi bankanın denetimi altındaydı. Sınırlı ölçüde de olsa zanaatçı-imalâthane sanayiine kredi vermeye başladı.[34] Banka, kısa zamanda önemli meblağlar biriktirebildi ve büyük rezervler oluşturabildi. 1929 yılında bankanın aktifleri tutarı 76,5 milyon lirayı geçti, mevduatı 41,2 milyon liraya ulaştı, net kâr 1,8 milyon lira (kuruluş sermayesinin %36'sı oranında) idi.[35] 1924 ve 1928 yılları arasında kâr payları, %15 oranındaydı,

[32] Bkz: ''Torgovıy bülleten Torgpredstva SSSR vı Turtsii'', Nisan 1927, s. 40-41.

[33] *Türkiye İş Bankası*, s. 48.

[34] T. Z. Fındıkoğlu, *Türkiye'de Kooperatifçilik Tatbiki Sosyoloji Denemesi*, s. 153.

[35] H. Tahsin ve R. Saka, *Sermaye Hareketi*, s. 245.

ama bunalım yıllarında bu paylar önce %12'ye, sonra %10 ve %8'e indi.[36] 10 lira değerinde ada yazılı hisse senetlerinin borsa fiyatı 14,5-15 liraydı, hamiline hisse senetlerininki ise daha da yüksekti.

1930 yılında, artık, İş Bankası, "Anadolu Anonim Türk Sigorta Ş." ve "Millî Reesurans TAŞ" gibi sigorta şirketlerinin, "Kozlu Kömür İşletmeleri TAŞ" (en büyük kömür şirketi), "Maden Kömürleri TAŞ", "Kilimli Kömür Madenleri TAŞ", "Ergani Bakır TAŞ", "Bulgardağ Madenleri TAŞ" (kurşun üretimi), "İstanbul ve Trakya Şeker Fabrikaları TAŞ", "Bursa Dokumacılık TAŞ", "İstanbul Telsiz-Telefon TAŞ" (radyotelefon imtiyazlı işletmesi), "Türkiye Kibrit İnhisarı TAŞ" (kibrit tekeli imtiyazlı işletmesi) ve diğer sanayi şirketlerinin kurucusu ve ortağı olmuştur.[37]

1929 yılında, İş Bankası, Türkiye'nin büyük kentlerinde 27 şubeye sahipti. Bankanın ilişkileri ulusal sınırları aştı, Hamburg ve İskenderiye'de yan ihracat şirketleri vardı.[38]

1932 yılında Celal Bayar'ın İktisat Bakanı olarak atanması, İş Bankasının büyüyen etkisini gösteren önemli bir olaydı.[39] Bu, ekonomide devlet sektörünün güçlendirilmesinden yana olan eski İktisat Bakanı Mustafa Şeref Beyin görevden alınmasından sonra olmuştur. Onun yönetiminde hazırlanan ithalât kontenjanının artırılmasına ilişkin kararname, bir bölüm tüccar ve özellikle hammadde ithalâtçısı fabrikatörlerin hoşnutsuzluğuna neden olmuştu. Onun faaliyeti, İş Bankasının başı çektiği özel sermayenin çıkarlarıyla çelişiyordu. Devlet kapitalizmi politikasının bu grubun direktiflerine uygun olarak yürütülmesi için de C. Bayar atanmıştır.[40]

[36] *Türkiye Cumhuriyetinin 10 Yılı...*, s. 94.

[37] H. Tahsin ve R. Saka, *Sermaye Hareketi*, s. 244-245.

[38] G. S. Lopatin, *Denejnoya obraşçeniye stran Vostoka...*, s. 65.

[39] Celal Bayar ilk kez 1922 yılında iktisat bakanı olmuş ve bu görevde bir yıl kalmıştır (bkz: *Biyografiler Ansiklopedisi...*, s. 69; *Celal Bayar'ın Söylev ve Demeçleri*, s. 9).

[40] C. Bayar 1937 yılına değin iktisat bakanlığı görevinde bulundu.

C. Bayar, eylemleriyle, ulusal burjuvaziye, onun çıkarlarını kıskançlıkla savunacağını gösterdi. Onun girişimiyle, Sovyet yardımıyla yapılacak devlet şeker fabrikaları kurulması projelerinden vazgeçilmiş ve bu fabrikaların Alman firmalarının katılmasıyla İş Bankası tarafından kurulması kabul edilmiştir. O, kabotaj üzerindeki devlet tekelinin kaldırılmasını da sağlayabilmiştir. Kontenjan rejimi yeniden gözden geçirilmiş ve bir bölümüyle değiştirilmişti. İş Bankası, devlet olanaklarından kendi amaçları doğrultusunda daha da fazla yararlanmaya başladı.

1930 yıllarında İktisat Bakanının faaliyetlerini anlatan *Akis* dergisi şöyle yazıyordu: "C. Bayar, çıkarcılardan oluşan bir İş Bankası grubu örgütledi. C. Bayar, siyasal faaliyette bu grubun temsilcisiydi ve bu grubun üyelerinin büyük kârlarına yalnız gözyumarak değil, aynı zamanda, bu kârların sağlanmasına yardımcı olarak destekliyordu." Dergi, "o zamanlar, C. Bayar'ın çevresindeki kişilerin zengin olduklarını" ekliyor.[41]

C. Bayar'ın hükümette bulunduğu dönemde İş Bankası, faaliyetlerinde ticarî-aracı işlemlerine kredi verilmesi önemli yer tutmaya devam etmekle birlikte, sınaî mülkiyette aktif olarak yer almaya başladı. İş Bankasının en aktif olduğu dallar, şeker, kömür, tekstil sanayii ve bazı diğer alanlardı.

İş Bankasının şeker sanayiindeki faaliyetinin tarihi ilginçtir. Mollazade Nuri Bey ve diğer beş-on kişi tarafından kurulan ilk Türk şeker şirketi "Uşak Terakki Ziraat TAŞ" sürekli malî güçlükler içindeydi. Zorluklar döneminde şirket yöneticileri C. Bayar'a başvurarak İş Bankasından 20 bin dolar tutarında kredi aldılar.[42] Ama bu, durumu kurtarmadı. Bunalım yıllarında Maden Bankası, Şirketin hisse senetlerini satın aldı ve onu tam iflâstan kurtardı.

Hisse senetlerinin %68'i İş Bankasına, %10'u Ziraat Ban-

[41] *Akis*, 1960, n° 309, s. 16.
[42] V. Ötüken, *Türkiye'de Şeker*, s. 32, 42-43, 59-60.

kasına ve geri kalanı kişilere ait olan (1,2 milyon lira sermayeli) "Istanbul ve Trakya Şeker Fabrikaları TAŞ", Alpullu'daki şeker fabrikasını kurmuştu.[43]

Eskişehir'deki şeker fabrikasının kurulması, 1932 yılında 3 milyon lira sermaye ile kurulan "Anadolu Şeker Fabrikaları TAŞ" tarafından gerçekleştirildi. Şirketin hisse senetlerinden %51'ine İş Bankası sahipti, %24,5 oranında hisse senedini de Sümerbank ve Ziraat Bankası ellerinde bulunduruyorlardı.[44]

Turhal'daki fabrika, 1933 yılında kurulan ve 3 milyon lira sermayesinin %51'i İş Bankasına, %49'u Ziraat Bankasına ait olan "Turhal Şeker Fabrikası TAŞ" tarafından gerçekleştirilmiştir.

Bu durumda, İş Bankası, fiilî olarak üç şeker fabrikasının sahibiydi. Sümerbank ve Ziraat Bankasının kişiliğinde, devlet, her zaman İş Bankasının ortağı oluyordu. Devlet bankaları hisse senetli şirketler emrine önemli sermayeler sağlıyorlardı.

Devletin aktif desteğine karşın, şeker sanayii güçlükler içindeydi; bu güçlükler özellikle bunalım yıllarında artmıştı. İş Bankası yönetimi, şeker sanayiinde birleşik bir örgütlenmenin oluşturulması kararı aldı. 1935 Haziranında, şeker şirketleri, bütün Türkiye şeker fabrikaları, tek şirkette (Türkiye Şeker Fabrikaları AŞ), 22 milyon lira sermaye ile birleştirilmişti. Şirketin hisse senetleri, başlıca ortaklar olan İş Bankası, Ziraat Bankası ve Sümerbank arasında üç eşit bölüme ayrılmıştı. Şirketin örgütlenmesinden 1944 Ağustosuna değin, şirketin genel müdürlüğünü, tanınmış bankacı ve sanayici ve aynı zamanda İş Bankasının kurucularından olan Kâzım Taşkent yapmıştır.[45] Şeker fabrikaları şirketi, fiiliyatta, Türkiye'deki şeker üretimini tekelleştiriyordu. Ül-

[43] *Türkiye Şeker Sanayii Kuruluşu...*, s. 8.

[44] *İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi*, c. IV, s. 219.

[45] V. Ötüken, *Türkiye'de Şeker*, s. 33; *İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi*, c. X, s. 51.

kenin o zamanki şeker gereksinmesi yılda 85 bin ton olarak hesaplanıyordu. Fabrikaların gücü 76 bin ton, gerçek üretim ise 55 bin ton kadardı.[46] Dışardan şeker ithali de bu şirket tarafından gerçekleştirilmekteydi.

Böylece, şeker sanayiinde, fabrika üretiminin gelişmesi, ilk tekel örgütünün doğmasına götürdü. Bu, her şeyden önce, fabrika sanayii girişimine giren özel ve devlet banka sermayesinin artmasından doğmuştur. Böylece devlet sermayesi, ulusal özel büyük girişimciliğin gelişmesine yardımcı oluyordu.

Özel sınaî girişimlere devlet yardımı, hisse senetli şirketlere katılmak ve onlara kredi sağlamaktan tutun, işletmelerin satın alınmasına dek, oldukça çeşitli biçimler alıyordu. Bununla, özel büyük sermaye ve devlet sermayesi, yabancı sermayenin yerini almaya çalışıyordu. Örneğin "Ergani Bakır TAŞ"nde 3 milyon lira tutarındaki sermaye, Deutsche Bank (1,5 milyon lira), hazine (1 milyon lira) ve İş Bankası (0,5 milyon lira) arasında bölünüyordu. Etibank, 1936 yılında Deutsche Bank'ın, İkinci Dünya Savaşı sırasında da İş Bankasının hisselerini satın aldı.[47]

İş Bankası tarafından kömür sanayiine önemli sermayeler yatırılmıştı. Zonguldak, Kozlu, Kilimli ve Kireçlik'te, kuruluş sermayeleri 5 milyon lira olan hisse senetli dört kömür şirketi, bu banka tarafından kurulmuştu. "Kozlu Kömür İşletmeleri TAŞ", Ereğli bölgesinde etkin olan Fransız kömür şirketiyle ortaklaşa kurulmuştu. İş Bankası, daha sonra, şirketin hissesini satın aldı. Banka, Zonguldak'ta, 1935'te kok fırını ve 1937'de briket fabrikası kurdu. İş Bankasının ocaklarındaki toplam kömür üretimi İkinci Dünya Savaşı başında 1,2 milyon tona, Türkiye'deki kömür üretiminin %46,4'ü oranına ulaştı.[48]

[46] *Celal Bayar'ın Söylev ve Demeçleri...*, s. 108-109.
[47] A. Apak, C. Aydınelli ve M. Akın, *Türkiye'de Devlet Sanayii...*, s. 319-320.
[48] A. A. Özeken, *Türkiye Kömür Ekonomisi Tarihi*, s. 72.

Kömür, iç pazara, demiryollarına, Karabük Demir-Çelik Fabrikasına ve günlük tüketime gidiyordu. İkinci Dünya Savaşı yıllarında, hükümet, "ocakların rasyonelleştirilmesi ve kömür üretiminin yükseltilmesi" amacıyla, hisse senetlerinin İş Bankasından satın alınmasına karar verdi.[49] Hükümet, aynı zamanda, Keçiborlu'da uzun süredir kükürt çıkartmakla uğraşan hisse senetli şirketteki İş Bankasına ait hisseyi de satın aldı.[50]

İşletmelerin devlet eline geçmesi, özel sermayenin zayıflaması anlamına gelmiyordu. Hükümet, bunları, özel sermaye için oldukça elverişli koşullarla alıyordu. Örneğin, kömür ocakları için, bunların gerçek değerinin oldukça üzerinde ödeme yapılmıştı. Satın alma ödemelerinin tutarı saptanırken, işletmelerin tüm donanımının, yapıların ve yardımcı malzemenin değeri gözönünde tutuluyordu. Ayrıca özel komisyon son beş yıllık dönemde "ortalama kâr tutarını" ve amortisman tutarlarını saptıyordu. Sonraki 20 yılda, işletmelerin "normal çalışması" durumunda, bunların sahiplerinin payına düşmesi gerekli kâr ve amortisman tutarı da buna katılıyordu. Eğer son yıllarda işletme kâr sağlamamışsa, o zaman bunlar muhtemel üretim-faaliyeti ve bunların iç ve dış pazarlardaki fiyatının yapay olarak hesaplanması yoluyla saptanıyordu. Patronlara işletmelerin tüm değerine %5 faizli tahviller veriliyordu.[51] Tahvillerin faizleri, işletmelerin devlet eline geçtiği günden başlayarak ödeniyordu. Tahviller, Maliye Bakanlığı tarafından 10 yıl içinde eşit paylarla ödeniyordu.[52]

İş Bankası tarafından kurulan ya da onun denetimi altında bulunan şirketler arasında birkaç tekstil şirketi vardı: "İpekiş Mensucat ve Trikotaj TAŞ" (fabrika Bursa'da, 50 ipek ipliği ve 15 ipek dokuma tezgâhı var), "Yüniş" (An-

[49] Aynı yapıt, s. 42.
[50] *Iktisat ve Ticaret Ansiklopedisi*, c. VI, s. 273 274.
[51] *Düstur*, c. 21, s. 1546-1550; *T.C. Resmî Gazete*, 5.VI.1940.
[52] Aynı yapıt.

kara'da 40 tezgâhlı yün ipliği ve halı dokuma fabrikası), "İpekiş İstanbul Yünlü Fabrikası" (İstanbul'da 85 tezgâhlı yün ipliği fabrikası).[53]

İş Bankası tarafından tekstil fabrikaları kurulması, çok sayıda küçük üreticinin iflâs etmesi ya da fabrikalara bağlanması anlamına geliyordu. Tekstil işletmeleri üzerinde İş Bankası denetiminin kurulması, kural olarak, hammadde kaynaklarının ele geçirilmesiyle yanyana gerçekleşiyordu. Banka, bu amaçla, fabrikalar için hammadde hazırlayan uzmanlaştırılmış kooperatifler kurmuştu. Bursa'daki İpek Kozası Üreticileri Kooperatifleri Birliğinin faaliyeti buna örnek olabilir. Birlik, 1940'ta banka tarafından "İpekiş Mensucat ve Trikotaj TAŞ" ipek ipliği şirketinin kurulmasından sonra doğdu. Fabrika inşaatının bitmesinden sonra, hammadde sağlanması sorunu ortaya çıktı. Yerli ipek kozası mubayaacıları, şirketi, kurulduktan sonra, zor duruma sokmayı ve sağlanan hammadde için kendi fiyatlarını dikte etmeyi düşündüler. Ama İş Bankası, Ziraat Bankasının ve C. Bayar'ın kişisel emri sonucu iktisat bakanlığının yardımıyla, devrin Bursa valisi Refik Koraltan'ın doğrudan desteği, Ziraat Bankası şubesini yöneten Mithat Dülge'nin ve tanınmış patron Haluk Şaman'ın yardımlarıyla "tüccar-istifçi-tefecilere" karşı saldırıya geçerek, ve ipek kozası üreticileri arasında kendi kooperatiflerini örgütleyerek, fabrikaya sözkonusu hammaddeyi sağladı. Bir bölüm mubayaacılar, şirketin koşullarını kabul etmek zorunda kaldılar ve kooperatiflere girdiler, diğerleri şirketin ortaklarından oldular, bazıları da fabrikaya şirketin önerdiği koşullarda hammadde sağlayan müteahhitlere dönüştüler.[54]

İş Bankası, "Malatya Bez ve İplik TAŞ" hisse senetli şirketine ait tekstil fabrikasının kurulmasına aktif olarak katıldı. İş Bankasından başka Sümerbank (hisse senetleri-

[53] *İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi*, c. V, s. 284-285.
[54] A. T. Yazman, *Bursa Koza Tarım Kooperatifleri Birliği*, s. 36-41.

nin %34'ü) ve Ziraat Bankası (%33) şirketin ortaklarıydılar. Fabrikanın üretim gücü, yılda 53 bin ton iplik ve 12 milyon metre dokuma düzeyindeydi. Sonunda Sümerbank, İş Bankasının katılma payını satın alarak ve Ziraat Bankasının hisse senetlerini elde ederek fabrikanın tek sahibi oldu.[55]

İş Bankası sermayeleri, hafif sanayiin diğer alanlarına da yatırılmıştı. Banka, 1935 yılında, 7 milyon lira sermayesi olan ve Paşabahçe'deki büyük cam işleri fabrikasını inşa eden "Şişe ve Cam Fabrikası AO" şirketini kurdu. Fabrika başlangıçta tıp gereçleri, bardak ve sürahiler çıkardı. Fabrikalarda, 1943'te 2,5 bin ton yıllık üretim gücünde pencere camı dökümhanesi işletmeye sokulmuştu. Fabrika, ülkenin cam işleri gereksinmesinin %70'ini, pencere camı gereksinmesinin %25-30'unu karşılıyordu.

1934 Temmuzunda, İş Bankası, Sümerbank ve Ziraat Bankasıyla ortaklaşa, Isparta'da "Türk Gülyağcılık Ltd. Ş." adlı gülyağı üretimi şirketini kurdu. Sermayesi 100 bin lira civarındaydı; İş Bankasının hissesi, %33 oranındaydı. 1941'de Sümerbank, İş Bankasının hissesini satın aldı, 1945 yılında ise fabrika devlet tekelinin emrine devredildi.[56]

İş Bankası, bankalar, ticarî şirketler ve sigorta şirketlerinin kurulması için etkin bir çaba harcamıştır. Bu konuda hükümet, üzerlerinde büyük bankaların denetiminin kurulduğu tüccarları zorlayarak birleştirmiştir. Örneğin, 1936'da, ithalât ve ihracatla uğraşan tüccarlara, tüm faaliyetleri için yazılı özel izin almak zorunluluğu getiren bir yasa çıkarılmıştı. Tüccarlar, ancak kendilerine izni verilen malların ticaretini yapmak zorunda kaldılar. Yasanın 7. maddesinde, hükümetin, gerektiğinde ülkenin belli bölgelerinde "belirli malların ticaretiyle uğraşan tüccar birliklerinin oluşturulması emrini" verebileceği söyleniyordu.[57] Bir-

[55] K. Apak, C. Aydınelli ve M. Akın, *Türkiye'de Devlet Sanayii...*, s. 197.
[56] Aynı yapıt, s. 80.
[57] *Düstur*, c. 17, s. 1251.

liklerin statüsü iktisat bakanlığı tarafından, daha sonraları ise bakanlar kurulunca saptanıyordu. Yasada, "birliklere katılmayan tüccarların birliğin faaliyet konusu olan malların ticaretiyle uğraşmayacakları"[58] özellikle belirtiliyordu. Böylece, yasa, ithalâtçıların ve ihracatçıların zorlamalı olarak birleşmesini öngörüyordu. Böyle bir karar, her şeyden önce, aralarında İş Bankasının önde gelen konumunu sağladığı büyük şirketlerin çıkarlarını karşılıyordu.

Yasanın yayınlanmasından hemen sonra İş Bankası, ülkenin birçok bölgesinde ihracat-ithalât birlikleri kurdu. Örneğin, 1937 yılında Kars'ta, İş ve Ziraat bankalarının ortağı oldukları canlı hayvan ihracatçıları birliği doğdu.

Sözleşmeye göre, birlik yönetimi, faaliyetinin ilk üç yılında, İş Bankası ile Ziraat Bankası temsilcileri arasından atanıyordu, Kars bölgesinden hayvan tüccarları da yönetime girebilmişlerdi.[59]

Tüzüğe göre, birlik, İş ve Ziraat bankaları arasında eşit olarak paylaşılan 75 bin lira sermayeli hisse senetli bir şirketti. Tüzük, tek tek tüccarların da şirket çalışmalarına katılmak istemeleri durumunda sermayenin artırılmasını öngörüyordu. İstekli çok oldu. 1938'de 32 tüccar 75 bin lira yatırmış durumdaydı. Şirketin kurucuları böylece dağınık durumda bulunan hayvan ihracatçısı tüccarların önemli bölümünü kendilerine çektiler ve tüm bölgenin ihracat işlemleri üzerinde denetim kurdular.

İkinci Dünya Savaşının hemen öncesinde İş ve Ziraat bankaları tarafından incir (1 milyon lira sermaye), üzüm (1 milyon lira), fındık (1 milyon lira), tütün (1 milyon lira) ve pamuk (200 bin lira) ihracatçıları birlikleri kurulmuştu. 1939 Ağustosunda İş ve Ziraat bankalarıyla Etibank, ortaklaşa, 1 milyon lira sermayeli "Tokas Ltd. Ş." şirketini kurdular. Şirketin görevi dış ticaret işlemlerini düzenlemekti.[60]

[58] Aynı yapıt, s. 1257.
[59] *T.C. Resmî Gazete*, 6.VII.1957.

İhracat-ithalât birlikleri, bazı durumlarda, İş Bankası tarafından denetlenen Türk Ticaret Bankasının katılmasıyla gerçekleşiyordu. Buna örnek olarak, 1939 Şubatında İstanbul'da kurulan tiftik ihracatçıları birliği gösterilebilir. Birliğin kurucuları, 11 tüccardı (Ömer Maliki, Kasapyan birader, Şakir Kınacı vb.). Birlik tüzüğünde, doğrudan birlik üyelerinin minimum satın alma ve ihraç fiyatlarının saptanması konusunda aralarında sözleştikleri belirtiliyordu. Birlik içindeki tüccarların değişik fiyat koymaya hakları yoktu. O halde bu birlikler, hükümet ve büyük bankalarca faaliyetleri denetlenen kendine özgü tüccar tröstleriydi.

Türk Ticaret Bankası, içlerinde en büyüğü Titaş ("Ticaret Türk AŞ") olan bir dizi ihracat-ithalât şirketine katıldı. Bu şirket, 1936'da, 100 bin lira sermaye ile kurulmuş ve kısa sürede sermayesi 300 bin liraya yükselmiştir. Türk Ticaret, Ziraat ve Merkez bankaları, Ankara, İstanbul, Adapazarı, Gemlik ve Bolu'da faaliyet gösteren bu kendine özgü ticaret tröstünün ortaklarıydı.

Türkiye ekonomisinin durumu ve dış ticaret işlemlerinin İkinci Dünya Savaşı sırasındaki özel durumu, ticaret şirketlerinin işlerine hükümetin etkin olarak karışmasını gerektiriyordu. 3 Nisan 1940 tarihli kararla, sekiz ithalât birliği oluşturulmuştu, ve hükümet fiiliyatta bunlar aracılığıyla ithalâtı denetliyordu. Daha önce aynı amaçları gözeten oniki ihracat birliği kurulmuştu. Bu birlikler aracılığıyla hükümet, ihracat ve ithalât kotalarını düzenliyordu.[61] Hükümetin birlikler üzerinde denetim kurmasına karşın, büyük bankalar, bu örgütlere finansman sağlamaya ve bunların işlemlerine katılarak önemli kâr elde etmeye devam ediyorlardı.

İkinci Dünya Savaşı başlarına doğru İş Bankası, ülkedeki birçok banka ve sigorta şirketinin faaliyetlerinde güçlü

[60] *İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi*, c. IX, s. 118.
[61] *T.C. Resmî Gazete*, 3.XII.1941.

etkiye sahipti ya da bunları denetliyordu. İş Bankası tarafından kurulan[62] bir dizi şirketin ortağı olan Türk Ticaret Bankası ile C. Bayar tarafından kurulan ve faaliyetleri küçük meta üretimi üzerinde yaygınlaşan Halk Bankası bunlardandı.[63]

İş Bankası, 1937 Mayısında 2 milyon lira sermaye ile kurulan Türk büyük mağazalar şirketine ("Umumi Mağazalar TAŞ") ortak olarak katıldı; bankanın katılma payı 400 bin liraydı. Şirketin ortakları şunlardı: Türkiye Ticaret Odaları (600 bin lira), Ziraat Bankası (450 bin lira), Sümerbank (150 bin lira), Osmanlı Bankası (200 bin lira), Türk Ticaret Bankası (100 bin lira) ve Türkiye Emlâk Kredi Bankası (100 bin lira). Büyük mağazalar şirketi, hem özel hem de devlete ait şirketlerin mallarının sigorta, taşıma, ekspertiz ve toptan sürümünü yapıyordu. Şirketin başında İş Bankası temsilcileri bulunuyordu.[64]

İş Bankası üç ulusal sigorta şirketinin hisse senetlerinin denetimini elinde bulunduruyordu: "İttihadı Millî TAŞ" (8 Nisan 1918'de kurulmuştur, sermayesi 1 milyon lira), "Anadolu Anonim Türk Sigorta Ş." (18 Mart 1925'te kurulmuştur, sermayesi 1,5 milyon lira) ve "Millî Reesürans TAŞ" (27 Nisan 1929'da kurulmuştur, sermayesi 1 milyon lira). C. Bayar, sürekli olarak bu üç şirketin de yönetim kurulu üyesi bulunuyordu.[65]

İş Bankasının birçok hisse senetli şirkete etkin biçimde katılması, iktisat bakanı ve daha sonra da başbakan olan C. Bayar'ın yardım ve desteği, bu bankanın sermaye ve kârlarının yükselmesine yardımcı olmuştur. 1934-1944 yılları arasında ve özellikle savaş yıllarında İş Bankası, kendi konu-

[62] "Türk Ticaret Bankası", *İktisadî Yürüyüş* (*İY*), 1953, n° 305, s. 64-65; 1955, n° 329, s. 154-155; 1956, n° 343, s. 80-81.

[63] M. Atalay, *Türk Millî Bankacılığı...*, s. 113.

[64] *Umumî Mağazaların Yeni Hamleleri*, s. 11.

[65] T. Tahsin ve R. Saka, *Sermaye Hareketi*, s. 540-542; *Anadolu Sigorta Şirketi*, s. 136.

munu önemli ölçüde sağlamlaştırdı ve önde gelen Türk özel bankası oldu. 1934'te bankanın aktifleri tutarı 67,4 milyon liradan 1944'te 216,5 milyon liraya erişmiş, rezervlerin toplam tutarı 3,9 milyondan 23 milyona, depozitler 52,7 milyondan 170,3 milyon liraya yükselmiştir; bankaların iştiraki 1,5 milyondan 21,3 milyon liraya ulaşmıştır.[66]

İş Bankası ile birlikte Merkez, Türk Ticaret ve Halk bankalarının konumları sağlamlaşıyor, etkileri artıyordu. Ticarî sermayenin güçlenen bir odaklaşması yürürlükteydi, büyük ticaret şirketleri ve birliklerinin faaliyetleri genişliyordu.

O halde, daha İkinci Dünya Savaşından önce, Türkiye'de, devlet bankalarının doğrudan katılması ve hükümetin yardımıyla ayrı ayrı büyük hisse senetli şirketler ve birlikler doğmuştu, ve bunlar arasında İş Bankası ve buna bağlı örgütler en büyük önemi taşıyordu. Banka işlemlerinde, ticarette, sınaî mülkiyette devlet düzenlemesi, fiilî olarak, ulusal burjuvaziye kârlarını artırmasında, büyük şirketlerin, küçük tüccar ve patronların çoğunluğunun sermayesi üzerinde denetim kurmasında alabildiğine yardımcı olmak anlamına geliyordu.

Bankalar, ticarî-aracılık ve tefecilik yoluyla, köylülüğün feodal sömürüsü ve ayrıca artı-değerin bir bölümünün çalınması yoluyla elde edilen parasal olanaklardan büyük meblağlar çarpıyordu.

Ülkede oluşan toplumsal ve ekonomik değişmelerin etkisi altında ve bankaların güçlenmesi ölçüsünde bunlar içinde yoğunlaşan parasal sermayenin bir bölümü şu ya da bu düzey ve biçimde maddî üretimin bazı alanlarına da, ve bu kapsamda fabrikalar kurulmasına yönelmeye başladı. Türk kapitalist mülkiyetinin gelişme özelliklerinden biri bu noktada belirmiştir.

[66] *Türkiye İş Bankası A.Ş. Otuz Yaşında*, s. 2-3.

BEŞİNCİ BÖLÜM

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİ DEVLET KAPİTALİST GİRİŞİMLERİ

DEVLET KAPİTALİZMİNİN NİTELİĞİ

TÜRKİYE'DE devlet kapitalizmi, ülkenin ekonomi ve siyasetini saran karmaşık bir toplumsal-ekonomik olgudur. Devlet kapitalizminin oluşumu, kapitalizmin genel bunalımı koşullarında, yarı-bağımlı tarım ülkesinde kapitalizmin gelişme özelliklerinden biridir.

Devlet kapitalizminin araştırılmasında, başta ülkenin toplumsal-ekonomik gelişme düzeyi ve devlet iktidarının niteliği olmak üzere birçok etkeni gözönünde bulundurmak gerekiyor. Türkiye'de devlet kapitalizmi çağımızdaki görünümüyle yaklaşık 40 yıldan[1] beri vardır, ve bu zaman içinde

[1] Kemalist devrimden önce ülkede sultan hükümetine ait olan ayrı, devlet kapitalist işletmeleri vardı. Ulusal sanayiin ve tarımın desteklenmesi için be-

birçok değişiklik geçirmiştir. Ama bu dönemde kapitalist ilişkilerin özel biçimi olarak devlet kapitalizminin niteliği değişmemiştir.

Cumhuriyet Türkiyesinde devlet kapitalizmi, ulusal burjuvazinin güçsüz, deneyimi az ve kötü örgütlenmiş olduğu dönemde ortaya çıkmıştır. Kapitalist girişimciliğin gelişmiş biçimleri fiilî olarak ülkede yoktu. Ülkenin emperyalist devletlere olan ekonomik bağımlılığı ve iç pazarın aşırı darlığı koşullarında sınaî girişim oldukça riskli bir işti ve burjuvaziye, ticaret, tefecilik ve banka faaliyetindeki gibi yüksek kârlar garanti etmiyordu. Hükümetin özendirme işlemlerine karşın, burjuvazi, böyle kuruluşlar kendisi için hayatî zorunluluk taşısa bile, büyük sanayi işletmeleri yapımına girişmedi. Sanayileşmede kapitalizmin ilkel biçimleri egemendi, ve bunlar ekonomik bağımsızlığın ciddî bir temeli olmak görevini yerine getiremiyorlardı. Türkiye, gelişmiş kapitalist ülkelere bağımlılığını sürdürmesinin nedenlerinden biri olarak, sanayiin birçok çağdaş alanından tümüyle yoksundu.

Ülke tarımının geri kalmışlığı, iç pazarın darlığına neden olan köydeki feodal kalıntılar, kapitalist özel girişimciliğin gelişmesi önünde ciddî engeldi. Hükümet, tarımda devlet girişimlerini örgütleyerek, gelişmekte olan kapitalist ilişkiler ile varlığını sürdürmekte olan feodal kalıntılar arasındaki çelişkilerin keskinliğini gidermeye çalışıyordu. Ulusal sermayenin ülkeyi ekonomik bakımdan gelişkin bir kapitalist devlete dönüştürmek çabasında kendisine emperyalist tekellerin rekabeti önünde dayanmak olanağı verecek olan böyle örgütlenme biçimleri benimsemek ve böyle savaşım yöntemleri kullanmak zorunda olması, Türkiye'nin ekonomisinde devlet kapitalizmi eğilimlerinin güçlenmesini dikte ediyordu. Özel sermayenin zayıflığı nedeniyle, bunu gerçekleştirmek, ancak devlet yardımıyla olanaklıydı.

lirli bir ekonomi politikası gerçekleşiyordu. Devlet işletmeleri her şeyden önce ordunun hizmetindeydi.

Devlet kapitalizmi, fabrika yapımının gerçekleşmesine, çağdaş girişim biçimlerinin gelişmesini hızlandırmaya, sermayenin sanayiin yeni alanlarına uyum sağlamasında kolaylığa, ve toprak ağalarının kapitalist ekonomiye daha etkin biçimde geçebilmelerine olanak sağlamıştır. Devlet, geniş bir sanayi işletmeleri kuruluşunu gerçekleştiriyor, kapitalist tarım çiftlikleri oluşturuyor, kooperatifler örgütlemeyi özendiriyor, özel fabrika işletmeleri girişimlerini destekliyordu. Devlet sektörü, kısa zamanda ulusal ekonominin önemli bir bölümü oldu ve genel olarak yarı-feodal ülkede, bağımsızlığın pekiştirilmesi çıkarlarına uygun bir kapitalizmi önemli oranda güçlendirdi.

Yarı-feodal bir ülkede kapitalizmin gelişmesi ileri bir durum olduğuna, ve devlet kapitalizmi, emperyalist tekellerin egemenliğine karşı çıkan ulusal burjuvaziyi güçlendirdiğine göre, Türkiye'de devlet kapitalizminin gelişmesi ilerici bir olguydu.

Devlet kapitalizmi, gelişmekte olan kapitalist ilişkilerle emperyalizme bağımlı ülkenin genel ekonomik geriliği arasındaki uyumsuzluğu azaltmak, zayıf ulusal sermayeyi yabancı tekellerin zarar verici etkisinden korumak ve doğmakta olan burjuvazinin maddî üretim temelini sağlamlaştırmakla görevliydi.

Türk burjuva bilim adamları, varlıklı sınıfların çıkarlarını savunarak böyle karmaşık bir toplumsal-ekonomik olgunun devlet kapitalizmi olarak çarpıtılmış bir tanımlamasını veriyorlar. Onlar, bir yandan, devlet kapitalizminin gerçek doğuş nedeninin ve bunun ülke için taşıdığı anlamın bilincine eremiyorlar, öte yandan da olayın temelini değişik göstermeye, sınıfsal içeriğinden ayırmaya, devlet kapitalizmini ulusal burjuvazinin faaliyetleriyle ilintisiz olarak göstermeye çalışıyorlar. Bu son eğilim, özellikle "*etatizm*", "devletçilik", "devletleştirme" deyimlerinde beliriyordu.

Türk burjuva bilim adamlarının günümüze değin irdele-

melerinde dayanmaya çalıştıkları *etatizm*[2] tanımlaması otuz yıl önce K. Atatürk tarafından şöyle belirtilmişti: "Türkiye'nin gerçekleştirmekte olduğu 'devletçilik' sistemi, 19. yüzyıl sosyalist düşünürlerinin benimsedikleri sistem değildir. Bu sistem, ülkenin gereksinmelerine bağlı olarak doğmuştur ve Türkiye'ye özgüdür. Bizim düşüncemize göre 'devletçiliğin' temeli özel mülkiyet ve kişisel girişim olmalı, ama yüce ulusun ve geniş ülkenin bütün gereksinmeleri dikkate alınarak, ve özel sermayenin fazla bir şey yapamadığı, ekonominin devletçe denetlenmek zorunda olduğu gözönünde tutulmalıdır."[3] Bu savlar, Türk düşünürlerinin çoğunluğunca, değişik biçimlerde anlaşılmıştır.

Burjuva düşünürleri, Türkiye'de devletin sözde "sınıflarüstü" olduğu (ya da bazı durumlarda "orta sınıfın" çıkarlarından yana olduğu), böyle bir devletin "genel mutluluğu" yaratmaya ve güya arasında sömüren ve sömürülenler bulunmayan "tüm halkın maddî gönencini" yükseltmeye çalıştığı biçimindeki açıklamalarla, devlet kapitalizminin niteliğini maskelemektedirler. Örneğin, Türk iktisatçısı A. Hamdi, "büyük ulusal yarar adına", devletçiliğin, "önemli varlık ve sınıf ayrılıkları yaratmamak" yöneliminde olduğunu yazıyordu.[4] Ne var ki, o, ulusa en büyük yararı burjuvazinin getirdiğini varsayarak, devletin sınıflara aynı düzeyde değil "topluma getirdikleri yarara bağlı olarak"[5] destek sağladığını kabul ediyordu.

Bir başka Türk yazar T. Alp, demogojik irdelemelerinde daha ileri gidiyor ve devletçiliğin kapitalizmle savaşım anlamına geldiğini, hatta "gerçek devlet sosyalizmi olduğunu" belirtiyordu.[6] O, devletçiliğin sosyalizm türünden bir şey olduğunu ve yalnızca sanayileşmeyi gerçekleştirme yön-

[2] "Etatizm" terimi Türkçe "devletçilik" sözünün Fransızca karşılığıdır.
[3] C. Kutay, *Celal Bayar*, c. 2, s. 500.
[4] A. Hamdi, *İktisadî Devletçilik*, c. 1, s. 63.
[5] Aynı yapıt, 64.
[6] T. Alp, *Kemalizm*, s. 225.

temleriyle bundan ayrıldığını yazıyordu. Ne var ki, yazar, bu yöntemler üzerine konuşurken, devletçiliğin, Türk kapitalistlerini desteklemek amacı güttüğünü fiilen kabul ediyor, ve devlet şirketleriyle özel şirketler arasında ilkesel bir ayrılık bulunmadığından ve kapitalist-işveren olarak bir devletten sözediyordu.[7]

Böyle irdelemelerin demogojik niteliği, belki en açık biçimde, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'de yayınlanan "İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi"nde çıkan "Devletçilik" adlı makalede belirmiştir.[8] Bu makalenin yazarları "devletçiliğin, sosyalizm ve kolektivizm türünden değişik adlarla bilinen ünlü doktrinler gibi siyasal ve toplumsal yararı sağlamlaştırmak amacıyla ortaya konulan bir teori olduğunu" bildiriyorlar. Onların düşüncesine göre, "devletçilik", sosyalizm, kapitalizm, kolektivizm, "halk kapitalizmi", vb. teorilerinden yapılan bir sentezdir. Devletçilikle sosyalizm arasında ortak bir şey vardır, ama Türk toplumbilimciler, devletçiliğin, özel sermayeye, "halkın çıkarları için hareket etmede" daha başarılı olmak olanağı verdiğini açıklıyorlar. Dolayısıyla Türk "bilim adamlarının" demogojisi, burjuvazinin hizmetinde bulunan "teorisyenleri" alabildiğine tatmin eden özel sermayenin savunmasıyla birleşiyor.

Burjuva teorisyenlerinden biri, "kemalizm, yüksek pratik ve yüksek halkçı niteliğiyle, tüm eski felsefelerden ayrılmaktadır" diye yazıyordu. Onun açıklamasına bakılırsa, mademki devletçilik hem patrona, hem işçiye, hem ülkeye ve hem de halka faaliyetini geliştirmek olanağı veriyor, o, böyle bir ara felsefenin somut gerçekleşmesidir.[9]

Toplumsal demogoji 1950 yılına değin iktidarda bulunan Cumhuriyet Halk Partisinin resmî belgelerinde de yer alıyordu. CHP'nin 1935 Mayısındaki Dördüncü Kongresinde ka-

[7] Aynı yapıt, s. 234.
[8] *İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi*, c. IV, s. 38-40.
[9] G. Tongas, *Atatürk and the true nature of modern Turkey*, s. 24-26.

bul edilen programda, "özel faaliyet ve girişimin" Türkiye ekonomisinin temeli olduğu belirtiliyordu. Bununla birlikte, devlet, "ulusu ve ülkeyi olanaklar elverdiğince hızlı bir gelişmeye götürmek" amacıyla, ekonomiye etkin olarak karışmaktadır. "Devletin ekonomiye karışması, özel girişimciliğin teşviki ile birlikte gerekli işletme kuruluşlarını gerçekleştirmek, bu çalışmaları düzenlemek ve denetlemekten ibaret olmalıdır. Devletin yürütmek durumunda olduğu ekonomik önlemler, ulusun yüksek çıkarları tarafından belirlenmektedir." Programda, daha sonra, devletin, özel kişilerden işletmeler satın alabileceği yer alıyordu.[10]

Bununla birlikte, birçok Türk ve yabancı düşünür, devletçiliğin özel sermayenin faaliyetiyle sıkı sıkıya bağlı olduğunu, devletin ise ulusal burjuvazinin işlemlerini yerine getirdiğini kabul etmek zorunda kalmışlardır.

Tanınmış Türk iktisatçısı C. Talas, etkin gerçekleşmesi dünya ekonomik bunalımı zamanından başlayan devletçiliğin, özel sektörün zayıflığının sonucu olarak doğduğunu ve "özel sermayeye karşı değil, onunla ortaklaşa" yürütüldüğünü göstermiştir.[11] Bir başka iktisatçının düşüncesine göre, "devletçilik, özel girişimciliğe yol göstermekle görevli devlet önlemiydi".[12]

Türkiye'de devlet kapitalizminin gelişmesini Avrupa burjuva ülkelerinden ve ABD'nden bilim adamları ve toplum sorunlarıyla uğraşanlar dikkatle izlemişlerdir. Onlar, bu olguyu kendilerine göre nitelemeye çalışmışlardır. Yabancı yazarlar, Türk hükümetinin önlemlerini, daima yabancı burjuvazi ve Türk burjuvazisi konumundan bakarak değerlendirmişlerdir. Örneğin 1949 Şubatında bir İngiliz dergisi, devletçiliğin, ülkedeki "yabancı sermaye yatırımlarının yetersiz" duruma düşmesine yolaçtığını yazıyordu. Dergi,

[10] D. E. Webster, *The Turkey of Atatürk*... (app.).
[11] C. Talas, *İçtimaî İktisat Dersleri*, s. 112.
[12] E. Tekeli, *Türkiye'de Devletin İktisadî Faaliyetlere İştiraki*..., s. 6.

devletçiliği, onun düşüncesine göre, devlet işletmelerinin yerine özel işletmeleri geçtiği için eleştiriyordu.[13]

1950 yılında ülke ekonomisini inceleyen Uluslararası Rekonstrüksiyon ve Kalkınma Bankası heyetinin raporunda, 1929-1933 yılları bunalımının sonucu olarak, her yerde ekonominin hükümetçe düzenlenmesine eğilim bulunduğu, Türkiye'nin bu konuda istisna olmadığı belirtiliyordu.[14] Heyet üyeleri şunu belirtmeyi zorunlu sayıyorlardı: "Devletçilik, özel mülkiyete karşı bir düşmanlıktan ya da muhalefetten doğmuyordu. Gerçekte, bu, özel mülkiyete sempatinin ve birçok alanda ona yardım sağlanmasının belirmesiydi. Örneğin Sümerbank yasası, sonraki yıllarda önemli ölçüde dikkate alınmamış bir karar da olsa, bu banka kaynaklarının yarısının özel işletmelere borç sağlanmasında kullanılabilmesini öngörüyordu." Raporun yazarları, yapı olarak devletçiliğe karşı çıkmıyorlardı, onlar yalnızca devlet işletmelerinin "yarı-tekel kuruluşlar" olmalarına ve "özel girişim alanını sınırlamalarına" karşıydılar. İngiliz dergisi şöyle yazıyordu: "Devletçilik, özel sermaye sahibini ortadan kaldırmadı, yalnızca, Türkiye'de sanayie sermaye yatırımı için sermayelerin yetersizliğine Atatürk'ün uzak görüşlü bir yanıtıydı. Aksilik, özel sermaye sahibinin, ayrıcalıklı durumdaki devlet sanayii ile yarışmak biçimindeki elverişsiz koşullarda kalmasındaydı."[15] O halde Batı Avrupa basını, devletçiliğin, "sosyalizme ya da komünizme" uymaması konusunu kıskançlıkla izliyordu ve bu olgunun kapitalizme akrabalığının altını çiziyordu.

Demek ki, Türk ve yabancı burjuva iktisatçıları ve yazarları, devlet kapitalizmini devletçilik biçiminde adlandırarak bu olgunun sınıfsal özünü gizlemeye ve emekçi kitleleri aldatmaya çalışıyorlardı. Türk düşünürlerin açıklama-

[13] "Great Britain and the East", Şubat 1949, vol. LXV, n° 1793, s. 33.
[14] *The Economy of Turkey...*, s. 8.
[15] *Ekonomist*, 15.V.1954.

larına göre, devletçilik, sınıfların uyuşumuna yönelik devlet faaliyeti anlamına geliyordu; onların düşüncesine göre devletçilik, devletin sınıflar-üstü konumu demekti.

1923-1933 YILLARINDA DEVLET KAPİTALİZMİ SİSTEMİ

Sanayiin gelişmesi için oluşturulan ilk devlet kuruluşu Maden Bankası idi.

Bu kuruluşun örgütlenme nedenlerini anlamaya yardım eden bankanın kuruluş gerekçesine ilişkin tezleri, meclis özel komisyonu hazırladı. Bunlar arasında, "ülkede sınaî kuruluşa ilginin her geçen gün gelişmekte ve artmakta olduğu", ama "şimdiye değin işverenin girişimine bütçe sınırları içinde yapılan devlet yardımının artık yetersiz durumda kaldığı" görüşüne değiniliyordu. Ayrıca, işverenlerin "özel bilgi ve deneyimlerinden" yoksun oldukları, "ülkenin sanayi sermayesinin örgütlenmek ve merkezileşmek zorunda olduğu, yoksa büyük sanayiin gerçekleştirilmesi olanağı bulunmayacağı" bildiriliyordu. Kararın beşinci maddesi şöyle diyordu: "El sanayii, fabrika sanayiinin dünya çapındaki rekabetiyle giderek daha da yokoluyor. Ülkenin ulaşım yollarının yetersizliği nedeniyle hafif sanayiin henüz korunduğu iç kesimlerinde de, yeni ulaşım yollarının doğması sonucu, yabancı sanayi, etkisini önemli ölçüde artırdı. Her yeni adım hafif sanayiin yokolmasını hızlandıracaktır." Daha sonra "Türkiye'de serbest sermayeleri toplayıp örgütleyecek ve sanayie çekecek bir başka kurum bulunmadığı, çünkü bu işin devlete düştüğü" belirtiliyordu.[16]

Bankanın kuruluşunu, ülkede fabrika sanayii kuruluşunu hızlandırmanın gerekliliği zorluyordu. Türkiye'nin ekonomik geri kalmışlığı, önde gelen konumdaki ulusal sermayenin zayıf maddî üretim temeli, emperyalizm tarafından gelen ekonomik kölelik tehdidi, devlet bankası kurulmasının

[16] "Torgovıy bülleten Torgpredstva SSSR vı Turtsii", Mayıs 1925, s. 9.

temel nedenleriydiler.

Maden Bankasının örgütlenmesine ilişkin yasa, bankanın "sanayi işletmelerinin kurulmasına yardımcı olmasını ve bunun için gerekli tüm ticaret ve kredi işlemlerini yerine getirmesini" öngörüyordu. Devlet tarafından kendisine verilen sınaî işletmeleri, "bu amaçla kurulan şirketlere devredilinceye dek"[17] bankanın yöneteceği de belirtiliyordu.

Banka, devlet sınaî işletmeleri kurmak ve bunları yönetmek, özel şirketlere kredi vermek ve bunlara katılmak hakkını elde ediyordu. Yasanın 7. maddesindeki vargı belirleyici niteliktedir: "Banka, kendisine bağlanan tüm fabrikaları kendisi tarafından kuracağı hisse senetli şirketlere, hisse senetlerinin %51'inin ya kendi adına ya da Türk özel ve tüzel kişileri adına geçirilmesi koşuluyla devretmeye yetkilidir."[18]

Türk iktisatçıları K. Apak, C. Aydınelli ve M. Akın, "O halde —diye yazıyorlardı— her ne kadar yabancı sermayenin bankaya doğrudan katılmasına yer yoksa da, banka tarafından kurulan şirketlerde bu öngörülüyordu. Yasa, Maden Bankasının esaslarını saptarken, sınaî işletmeleri doğrudan devlet sermayesi üzerine kurmak amacından ayrı olarak, Türkiye'de oluşmaya başlayan, ama merkezileşme olmayışı ve bilgi yetersizliği nedeniyle dağınık işletmeleri destekleyemeyen büyük ticarî ve sınaî sermaye işletmelerine doğrudan katılmayı sağlamak amacını da güdüyordu..."[19]

Yasa, doğrudan, devlet fabrikalarının hisse senetli şirketlere dönüştürülmesi gerekliliğine işaret ediyordu. İşletmelerin banka tarafından yönetilmesi, yalnızca geçici bir olgu olarak öngörülüyordu. Buna bağlı olarak, bankanın örgütlenmesinde, onun faaliyetlerinin Türk özel sermayesini

[17] "Torgovıy bülleten Torpredstva SSSR vı Turtsii", Temmuz-Ağustos 1925, s. 32-33.

[18] Aynı yerde, s. 33.

[19] K. Apak, C. Aydınelli ve M. Akın, *Türkiye'de Devlet Sanayii...*, s. 23.

özendirmek ve desteklemek amacı taşıdığı kuşkusuzdu. Devlet bankalarının özel hisse senetli şirketlerin güçlenmesinden sonra bunlar eline devredilmesi tasarlanıyordu. Bu vargı, Türkiye yasalarından hiç bir zaman eksik olmamıştır.

Maden Bankası sermayesi: *a*) ticaret bakanlığı tarafından kurulmuş bulunan ve bu bakanlığın katıldığı şirketlerin sermaye ve hisse senetlerinden; *b*) sanayie yardım için bütçe ödeneklerinden; *c*) devlete ait (askerî alanlar dışında) tüm işletmelerden ve bunların sermayelerinden oluşuyordu.[20] Maden Bankası, hükümetin onayı ile, sermayesinin yarısı tutarında ve genel değer üzerinden tahvil ve hisse senetleri çıkarmak hakkına sahipti. Tahvil ve hisse senetleri faizli olabildiği gibi, bankanın kâra katılması ya da katılmaması ile faizsiz de olabiliyordu. Maden Bankasının hisse senetlerini ve tahvillerini hükümet kendi kuruluşlarında nominal değer üzerinden teminat olarak kabul etmeyi yükümleniyordu.[21]

Bakırköy ve Hereke'deki tekstil fabrikaları ile Beykoz'daki ayakkabı fabrikası bankaya devredilmişlerdi. Tüm bunlar devir anında askerî siparişleri gerçekleştiriyordu. Banka, 1932'ye değin işletmeleri yenilemek zorundaydı.

İşletmeler uzman ellerde yönetiliyordu. Üretimin yıllık programı, banka tarafından hazırlanıyordu. Fabrikaların üretimi, özel durumlar dışında, serbest gerçekleşiyordu. Devlet tarafından belirli türden mal talepleri, fabrikalar ve bankaca kabul ediliyordu. Gerekli tüm hammadde, banka aracılığıyla sağlanıyordu.

Gösterilen bu sanayi işletmelerinden başka, hükümetin katıldığı hisse senetli 16 şirket bankaya devredilmişti. Bankaya devredilen değerlerin toplam fiyatı, 12-15 milyon lira olarak beliriyordu.

Bankanın faaliyetleri, ticaret bakanlığı tarafından denet-

[20] H. Tahsin ve R. Saka, *Sermaye Hareketi*, s. 254.
[21] Aynı yapıt, s. 225.

leniyordu ve banka yönetimi, genel müdür, genel müdür yardımcısı ile, bankacılık, sanayi, madencilik alanlarında uzman beş üyenin yer aldığı kuruldan oluşuyordu. Milletvekilleri, maden ocağı ve fabrika sahipleri, banka yönetim kuruluna giremiyorlardı. Ama banka sahipleri ve hisse senetli şirket hissedarlarının, yönetime girme olanağına ilişkin banka tüzüğünde hiç bir kayıt bulunmuyordu. Genel müdür ve yardımcısı ile yönetim kurulu üyelerinin adaylıkları, ticaret bakanlığınca gösteriliyor ve cumhurbaşkanınca dört yıl süre için onaylanıyordu. Her iki yılda bir yönetim kurulunun üç üyesi değiştiriliyordu (ama sonraki yıllar için de seçilebiliyorlardı).

Banka, yasayla önemli ayrıcalıklar elde etmişti:[22]

a) sermayeler, yedekler, kâr payları ve taşınmaz-mallar, her türlü vergi ve harçtan bağışıktı;

b) bankanın tüm tahvilleri, devlet kuruluşlarıyla yapılan tüm yazışmalar, evrak işlemleri ve ilânlar her türlü harçtan bağışıktı;

c) tüm iletişim, Türkiye içindeki para ve koli havaleleri, posta-telgraf ödemelerinden bağışıktı.

1925'ten 1932'ye değin Maden Bankasının sermayesi 1,3 milyondan 8,9 milyon liraya yükseldi.[23] Esas gelirlerini, bankaya ait işletmelerden elde edilen kârlar ve hisse senetli şirketlere katılmaktan alınan miktarlar oluşturuyordu. Eğer bankaya ait işletmeler zarar ederse, banka, bunları diğer işletmelerden elde edilen gelirle kapatıyordu. Örneğin, 1926'da, Maden Bankası işletmeleri 2 milyon lira dolayında kâr elde etti. Ama 1927'de Hereke'deki fabrika zarara uğrayınca, bu, diğer fabrikalardan sağlanan gelirle kapatılmıştı.[24]

[22] "Torgovıy bülleten Torgpredstva SSSR vı Turtsii", Temmuz-Ağustos 1925, s. 33.

[23] *İstatistik Yıllığı*, c. 6, s. 321, 322.

[24] Aynı yapıt, s. 322-323.

1926-1934 yıllarında devletçe yönetilen işletmelerden bütçe gelirleri, 50 bin ilâ 150 bin lira arasında değişiyordu.[25]

Maden Bankasının aktifleri tutarı 1925 yılından 1929 yılına değin 4,8 milyondan 24,4 milyon liraya yükseldi. Dünya ekonomik bunalımı yıllarında bu tutar, 22,3 milyon liraya düşmüştür.[26]

Banka, varolduğu dönem boyunca, sürekli olarak kendine ait fabrikaları hisse senetli şirketlere dönüştürmeye çalıştı. Bankanın 1926 yılı bilançosu için Meclis revizyon komisyonu raporunda şunlar belirtiliyordu: "Geçen zaman içinde dört fabrikanın, bunların tek başına yönetimlerinin sağlanması için gerçek maliyetlerinin saptanması, banka faaliyetinde en önemli sorun olmuştur."[27] Bankanın 1927 yılı faaliyetine ilişkin raporda, bankanın devlet şirketlerinin hisse senetli şirketlere dönüştürülmesi için maksimum çabayı göstermeye devam ettiği söyleniyordu.[28]

1929 yılına ilişkin raporda, devlet şirketleri, henüz tümüyle hisse senetli şirketlere dönüşmemiş olmakla birlikte, onlara büyük faaliyet özgürlüğü sağlanmış olduğu, bankanın bunlar üzerinde yalnızca genel bir denetim kurmaya başladığı bildiriliyordu. İşletmelerin hisse senetli şirketlere dönüştürülmesi yolunda bir adım olarak, Bakırköy'deki bez fabrikasının yönetimine tam haklara sahip üyeler niteliğinde iki tüccar sokulmuştu. Fabrika hammadde almayı ve mallarını satmayı, bankadan bağımsız olarak yapmaya başladı. Aynı raporda, Feshane'deki tekstil fabrikasının, banka tarafından kurulan "Feshane Mensucat TAŞ" hisse senetli şirketine 1929 yılından itibaren devredildiği söyleniyordu. Ama şirketin bütün hisse senetleri Maden Bankasınca alınmıştı.[29]

[25] *Mali İstatistikler, 1931-1934*, seri I, n° 6, s. 9.
[26] *İstatistik Yıllığı*, c. 6, s. 320.
[27] K. Apak, C. Aydınelli ve M. Akın, *Türkiye'de Devlet Sanayii...*, s. 27.
[28] Aynı yapıt.
[29] Aynı yapıt, s. 28.

1931'de Maden Bankası yönetimi, tüm çabalara karşın, devlet şirketlerini hisse senetli şirketlere çeviremediğini, ama özel sermayeyi devlet işletmelerine çekmek niyetinden vazgeçmediğini bildiriyordu.[30] Bu durumda Maden Bankasının tüm girişimleri gerçekleşmemişti, çünkü özel mülkiyetin gelişmişlik düzeyi aşırı düşüktü.

Maden Bankası, içlerinden birçoğu sürekli zarar eden ve devlet desteği olmaksızın varlığına son vermek durumunda kalacak olan özel şirketlere katılıyordu. Örneğin pamuk ipliği şirketi olan "Kayseri-Bünyan İplik Fabrikası TAŞ", 1925'te, ticaret bakanlığı yardımıyla bir grup işadamı tarafından kurulmuştu. Şirketin tam olarak ödenmiş kuruluş sermayesi, başlangıçta, 175 bin lira olarak belirleniyordu. 1927 Haziranında, şirket, içinde bulunduğu büyük güçlüklerle ilgili olarak kuruluş sermayesini 350 bin liraya yükseltmek kararı aldı. Ama şirketin hisse senetleri kuşku uyandırdığı için, özel kişiler bunları satın almıyorlardı. Maden Bankası, şirketin 175 bin lira tutarında hisse senedini satın almak ve böylece onun iflâsını önlemek zorunda kalmıştı.

1927 Ekiminde, şirket, halı ipliği üreten fabrikayı işletmeye açtı. Ne var ki, bundan sonra da sürekli zarara uğramaktaydı ve devlet desteği olmaksızın varlığını sürdüremezdi.[31]

"Isparta İplik Fabrikası TAŞ", 1925 Kasımında, 175 bin lira sermaye ile kurulmuştu, bu sermayenin 102,3 bin lirası Maden Bankasına, 72,7 bin lirası özel kişilere aitti. Isparta'daki halı ipliği fabrikası bu şirketindi. İplik, halı üretilmesi için ev işçilerine dağıtılıyordu. Bu şirket de aynı şekilde sürekli finansman güçlükleri çekiyordu ve devlet desteği olmaksızın pratikte varolamıyordu.[32]

[30] Aynı yapıt.

[31] H. Tahsin ve R. Saka, *Sermaye Hareketi*, s. 38; K. Apak, C. Aydınelli ve M. Akın, *Türkiye'de Devlet Sanayii...*, s. 28.

[32] K. Apak, C. Aydınelli ve M. Akın, *Türkiye'de Devlet Sanayii...*, s. 29.

Maraş ve Tosya'daki pirinç ayıklama fabrikaları ve bu kentlerin un fabrikalarının sahibi olan iki şirkete de bankanın sermayeleri yatırılmıştı. Herbir şirketin sermayesi 120 bin liraydı. Şirketin birinde bankanın katılımı 112,7 bin liraydı, diğerinde hisse senetlerinin ancak %6'sı özel kişilere aitti. Dünya ekonomik bunalımı yıllarında Tosya'daki fabrikanın sahibi olan şirketin durumu öylesine umutsuzlaştı ki, banka, özel kişilerdeki tüm hisse senetlerini satın aldı.[33]

1926 Nisanında Yalvaç'ta, deri işletmeleri kuran "Yalvaç Sanayi ve Ticaret AŞ" doğdu. Şirketin sermayesi, 80 bin lirası özel kişilere ve 50 bin lirası ticaret bakanlığına ait olmak üzere, 130 bin lira olarak belirleniyordu. Bakanlık, kendi katılım payını Maden Bankasına devretmişti.

1925 Mayısında, Kütahya'da, 100 bin lira sermaye ile seramik imalâtı esasına göre kurulan "Kütahya Çini İşleri TAŞ" içindeki Maden Bankası katılım payı 50 bin lira olarak belirleniyordu. Banka, şirkete çok büyük yardımda bulunmasına karşın, dünya ekonomik bunalımı yıllarında, şirket, kendini tasfiye etmek zorunda kaldı.[34]

Maden Bankasının tüm katılma sistemi içinde, 1924 Ağustosunda oldukça geniş amaçlarla —"un, tekstil malları ve elektrik üretimi"—[35] kurulan "Aksaray Azmi Millî TAŞ", belirgin rol oynuyordu. Şirketin sermayesi, %10'u Maden Bankasına ait olan 250 bin lira olarak belirleniyordu. Ziraat Bankası, İstanbul belediyesi ve bir dizi özel kişi de bu şirketin büyük ortaklarıydılar.[36]

[33] Aynı yapıt.

[34] 1926 ve 1929 yılları arasında şirket her yıl toplam tutarı 33 bin lirayı geçen, yani pratikte şirket sermayesinin gerçek tutarına varan zararlara uğradı (Bkz: H. Tahsin ve R. Saka, *Sermaye Hareketi*, s. 365).

[35] 20 yıllarında doğan hisse senetli şirketler, tüzüklerinde sürekli olarak kendilerine "geniş uğraş kesiti" çiziyorlardı. Ve kural olarak şirketlerin ticarî amaçlarından da sözediliyordu. Bu, Türkiye'de hisse senetli sermayenin gelişmesindeki zayıflığın, ülkenin sınaî gelişmesindeki geriliğin kanıtlarından biridir.

[36] H. Tahsin ve R. Saka, *Sermaye Hareketi*, s. 360-361.

1924'te Ankara'da, 150 bin lira sermayeli "Ankara Millî Mensucat AŞ" kuruldu. Ticaret bakanlığının şirketteki katılımı 23,4 bin liraydı. Bu hisse, Maden Bankasına devredilmişti. Şirket sürekli finansman güçlükleri çekiyordu, hisse senetleri borsada rağbet görmüyordu. Maden Bankası, bu şirketi, kredi sağlayarak düzenli biçimde destekliyordu. Bankanın tasfiye edildiği ana değin şirketin aldığı kredilerin toplum tutarı 70 bin lirayı buluyordu.[37]

Maden Bankası, aynı şekilde, hisse senetli "Malatya Teşebbüsatı Sanayi TAŞ" (1925 Ekiminde 400 bin lira sermaye ile kurulmuş ve sermayesinin ⅓'ü banka hissesi), "Eskişehir Lüle TAŞ" (sermayesi 100 bin lira, bankanın katılımı 25 bin lira), "Trabzon Elektrik TAŞ" (sermayesi 160 bin lira, banka katılımı 50 bin, ve garanti 25 bin lira), kömür çıkarma şirketi olan "Kilimli Kömür Madenleri TAŞ" (400 bin lira sermayeli, banka katılımı 40 bin lira), vb. gibi şirketlere katılıyordu.[38]

Maden Bankasının Türkiye'deki ilk şeker şirketi olan ve 1923 Nisanında kurulan "Uşak Terakki Ziraat TAŞ"ne katılmasının öyküsü özellikle ilgi çekicidir. Bu şirketin sermayesi 600 bin liraydı, bunun 200 bin lirası maliye bakanlığınca sağlanmıştı. Bakanlığın payı daha sonra Maden Bankasına devredildi. Şirketin içinde bulunduğu parasal güçlükler, onu, sürekli olarak yardım için bankaya başvurmak zorunda bırakıyordu. 1926'da 250 bin lira kadar yardım sağlanmıştı. Aynı yılın sonunda şirketin yönetimi, Maden Bankası katılma payını yükseltebilsin diye, şirketin sermayesini artırmak kararı aldı. Şirketin sermayesi 1,2 milyon liraya yükseltildi. Maden Bankası 180 bin lira tutarında hisse senedi satın aldı ve 895 bin lira borç verdi, bir başka deyişle, şirket, sermayesinin kalan bölümünün kapatılmasını sağladı. 1927'de şirket büyük zarar etti. Hisse senetlerinin bor-

[37] K. Apak, C. Aydınelli ve M. Akın, *Türkiye'de Devlet Sanayii...*, s. 32.
[38] Aynı yapıt, s. 31-33.

sa kuru %50 düştü ve bankanın yeni bir yardımı olmaksızın şirketin geleceği tehlikedeydi. Maden Bankası, şirket yönetimini kendi eline aldı ve büyük finansman yardımında bulundu. Şeker şirketi, bunalım yıllarında yeniden büyük zararlara uğradı, borcu 250 bin lirayı aştı. Maden Bankası önceden olduğu gibi, borçlarını silerek ona maddî yardımda bulundu. Bu durumda, şirketin varlığı tümüyle devletin yardımına bağlıydı.

Banka, İstanbul, İzmir ve Trabzon'daki bir dizi yabancı şirketin tasfiyesine yardımcı olmuştur. Bankanın, yabancı sermayenin de katıldığı "İstanbul Liman İşleri İnhisarı TAŞ"ne girmiş olması, bunalım yıllarında İstanbul'un belediye işletmelerinin satın alınmasına ve böylece şirketin Türk kuruluşuna dönüşmesine yardımcı oldu.[39]

Bankanın hisse senetli toplam 16 şirkette katılımı vardı. Toplam katılım tutarı 4,3 milyon lira, bankaya ait dört fabrikanın desteklenmesine ve rekonstrüksiyonuna giden ödeneğin tutarı ise 4,1 milyon liraydı.[40]

Maden Bankasının faaliyeti, genellikle, özel ve devlet sınaî mülkiyetinin gelişmesine, üretimin ve sermayelerin yoğunlaşmasına, ülkenin emperyalist tekellere bağımlılığının zayıflamasına yardımcı oluyordu.

Ama, bankanın, faaliyetlerinde ciddî güçlüklerle karşılaştığını belirtmek gerekir. Türk burjuva iktisatçıları, sık sık, banka yönetimini, kuruluşun yeterli ölçüde meblağı elinde toplayamamak ve bunları sanayie yöneltememekle, devlet işletmelerini hisse senetli şirketlere dönüştürememekle, bankanın maddî desteğinden yararlanan şirketlerin zayıf durumlarının sürmesi ve devamlı bir yardım gereksinmesinde olmalarıyla, hükümetin öngördüğü koşullarda bir yabancı sermaye akımını ülkeye sağlamamakla suçlamaktadırlar.

Hükümet çevreleri, ulusal burjuvazinin gücünün bilinen

[39] Aynı yapıt, s. 32.
[40] *İstatistik Yıllığı*, c. 6, s. 321.

sayım ve denetiminin örgütlenmesi, ekonomide plan temellerinin kurulmasıyla en büyük ekonomik başarılara varmanın olanaklı olduğunu düşünüyorlardı. Bu çevrelerin düşüncesine göre, Maden Bankası, böyle bir denetimi örgütlemek durumundaydı. Ne var ki, Türkiye koşullarında buna olanak bulunmamıştır. Türk iktisatçıları, bankanın, pazarın yıkıma uğramasını engelleyemediğini, bunalımın ağır sonuçlarını önleyemediğini kabul ediyorlar.

Bankanın faaliyetlerindeki başarısızlıklar dünya ekonomik bunalımı yıllarında bütün gücüyle ortaya çıkmıştır. İşte bu dönemde anlaşılmıştır ki, devlet kapitalizmi güçlenmeksizin ülkenin ekonomik bağımsızlığı ciddî bir tehlikeyle karşı karşıyadır. Hükümet, devlet mülkiyetinin yeni biçimlerini araştırmaya başlamıştır.

1929-1933 BUNALIM DÖNEMİNDE DEVLET GİRİŞİMCİLİĞİNİN YENİ BİÇİMLERİ

1932 yılında özel sanayie finansman yardımını iyileştirmek ve devlet sanayii üzerinde denetimi güçlendirmek amacıyla, hükümetin özel bir kararıyla "Devlet Sanayi Ofisi" ve Sanayi Kredi Bankası kurulmuştu.

Kurulan Devlet Sanayii Ofisinin ödevleri şunlardı:

"*a*) iktisat bakanlığının direktiflerine uygun olarak, fabrika sanayii işletmelerinin donatım ve işleyişlerini, ... bunlarla özel anlaşmalar yapmak yoluyla gözlemlemek;

"*b*) yerel hammadde kullanma olanaklarını artıracak ve bunlara talep sağlayacak alanlarla uğraşmak;

"*c*) bakanlar kurulunun devlet işletmeleriyle ilgili kararı gereğince fabrika yapım projeleri hazırlamak ve iktisat bakanlığı tarafından kesinleştirilen projeleri gerçekleştirmek;

"*d*) iktisat bakanlığı gerekli gördüğünde yoklama ve araştırmalar yapmak ve belki de bakanlıkça bu daireye verilmiş bulunan sınaî kuruluşun teknik sorunlarına ve projelerine ilişkin düşüncelerini belirtmek;

"*e*) işletmelerin çeşitli yönetim, finansman, ticaret ve teknik sorunlarını düzeltmek; bunları tüzüğe uygun biçimde yönetmek, bu işletmelerin yıllık bütçelerini ve faaliyet programlarını düzenlemek."[41]

Sayılan bu noktaların gösterdiği gibi, sözkonusu ofisin görevleri içine devlet girişiminin genel örgütsel konuları girmektedir. Ayrıca bu daire, devlet işletmeleri üzerinde (malî, teknik, vb.) denetim kurmak durumundaydı. Bu durumda, hükümet çevrelerinin düşüncesine göre, devlete ait ve özel şirketlerin faaliyetini canlandıracak biçimde yönetim ve denetim işletmelerin finansmanından ayrılıyordu.

Yasaya göre, özel sermaye, bu dairenin çalışmalarına ve onun denetiminde bulunan işletmelere katılamıyordu. Ama iktisat bakanlığının özel kararına göre, daire, kendi varlığının değeri tutarında hisse senedi çıkarabiliyordu. Eğer daire, bu hisse senetlerini gerçekleştirmediyse, bunların yarısı kadarını Sanayi Kredi Bankasının tahvilleri biçiminde çıkarmasına izin veriliyordu. Devlet işletmeleriyle ilgili kararnamede, her şeyden önce, borçlanmaların devlet girişiminin finansmanı için kullanılması gereği anımsatılıyordu.

Dairenin faaliyeti, genel olarak, Sanayi Kredi Bankası ile birlikte yürütülmek zorundaydı. Banka, sanayi işletmelerine kredi vermek, devlet borçlanma tahvilleri çıkarmak ve bunların ödenmesini garanti etmek, hammadde alımında ve ödemelerinde aracılık etmek, her tür para işlemlerini yapmak, mevduatları kabul etmek, vb. çalışmalarla yükümlüydü. Devlet sektörünün bütün sanayi işletmeleri, bankanın denetimine giriyordu.[42] Bankanın hukuksal statüsü ile ilgili yasa maddeleri, Maden Bankası yasasının uygun maddelerinden çok, hisse senetli şirketlerle ilgili kurallara benziyordu.

[41] K. Apak, C. Aydınelli ve M. Akın, *Türkiye'de Devlet Sanayii...*, s. 41.
[42] N. Halil, *Büyük Meclis ve İnkılâp*, s. 72.

Bankanın, gelişmekte olan sanayiin sınaî donatımının ithalâtı için kredi vermek zorunda olduğunu önemle belirtmek gerekir. Banka, işverenleri, makine ithalâtı için ağır koşullarda kredi aramak zorunluluğundan kurtarıyordu. İktisat bakanlığınca onaylanmış teknik, malî ve yapım projelerini ve şirketin malî olanaklarıyla ilgili araştırma sonuçlarını vermek koşuluyla, tüm işverenlere, kredi sağlanıyordu. Banka, ithal edilen makinelerin değerinin %20'sinin ödenmesini istiyor ve şirketin borcu tamamen ödeninceye değin, makine ve malzeme bankaya rehin sayılıyordu.[43]

Yasada, özel kişilerin banka sermayesine katılma olanağı öngörülüyor, bu, hisse senetleri ve tahviller alınması yoluyla oluyordu. Türk uyruklu olmayan kişiler, banka faaliyetlerine katılamıyorlardı.

Devlet Sanayi Ofisi ve Sanayi Kredi Bankasının faaliyetlerinde çok az başarı sağlandı. Bu kuruluşlar ancak bir yıl yaşadılar ve ülkenin ekonomik yaşamında farkedilir bir iz bırakmadılar. Ofisin ve bankanın işlerini düzeltmek için sürekli girişimlerden sonra, hükümet, bunların tasfiyesine ve yeniden çok yanlı kuruluşların örgütlenmesine karar almak zorunda kaldı. Kısa süre sonra Sümerbank kuruluşuyla ilgili kararname çıkarıldı.

1929-1933 DÜNYA EKONOMİK BUNALIMINDAN SONRA DEVLET KAPİTALİST GİRİŞİMİNİN GÜÇLENMESİ

Sümerbankın kuruluşu, hükümetin, devlet sektörünü geliştirme politikası yürütmesi sırasındaki işletmeler zincirinde önemli bir halkadır. Maden Bankasının işlevlerinin, iki kuruluş arasında ayrılması şeklindeki kendine özgü deneyimi, başarısız oldu. Türkiye'de bunalım olayları azalmadı, ekonomik güçlükler arttı; devlet sektöründe girişimlerin ger-

[43] N. A. Sav, *Sanayi İktisadı ve Türk Sanayii*, s. 178-180; K. Apak, C. Aydınelli ve M. Akın, *Türkiye'de Devlet Sanayii...*, s. 54.

çekleştirilmesi için, bir tek kuruluş örgütleme zorunluluğu, giderek daha kesin biçimde ortaya çıkıyordu.

Sümerbank, Devlet Sanayi Ofisinden aldığı fabrikaların faaliyetlerini denetlemek ve "ticaret yasası gereği, özel sektör sanayi işletmelerindeki devlet paylarını yönetmek" zorundaydı.[44]

Sümerbankın kuruluşuyla ilgili yasa, bu kuruluşun sanayi inşa projeleri hazırlamasını, "güçlenip genişledikçe ülke için ekonomik bakımdan kârlı olan sınaî faaliyete, sermayelerin elverdiği oranda katılmasını ya da bu alana yardımcı olmasını" öngörüyordu.[45]

Sümerbank, sanayiin şu alanlarına yardım etmek zorundaydı: "*1*) kendisi için gerekli temel hammadde türleri, ülkede bulunan ve henüz mallarıyla toplumun taleplerini karşılayamayan; *2*) yarı-mamul ya da mamul üretim yoluyla ham ihraç mallarının değerini yükselten ve bunların pazarlanmasını kolaylaştıranlar; *3*) üretimi ülke içinde büyük talep gören ve bunun için hammadde bulunmayan, ama bunların kurulması durumunda bu hammadde üretimi gerekli olanlar; *4*) ülke içinde hammaddesi bulunmayan ve üretilemeyen, ama ülkeye önemli yarar sağlayacak olanlar."[46]

Bu sayılan noktalarda, o dönemde, Türkiye'nin sanayi politikasının temel yönü yansısını buluyordu. Ülke, baş üretim alanı olarak kalmaya devam eden tarım kesimiyle doğrudan ilgili hafif sanayi alanını geliştirmeye çalışıyordu. Türk burjuvazisi ise dış ticaret alanında çalışarak önemli ölçüde aracı işlemleriyle uğraşıyordu. Yukarda sayılan bu noktaların hemen tümüyle şu ya da bu ölçüde hammadde üretimiyle ilgili olması, ve emperyalizmin tarımsal hammadde türevine dönüşmüş olan ülke burjuvazisinin hammadde üretimi sanayiin gelişmesinden ve buna ilişkin talebin yük-

[44] *Düstur*, c. 14, s. 1291.
[45] Aynı yapıt.
[46] Aynı yapıt, s. 1292.

selmesinden çıkar sağlaması karakteristiktir.

Sümerbank, sanayi için kadrolar hazırlanması, sınaî işletmelere kredi sağlanması ve her tür banka işlemlerinin yapılması, sanayiin gelişme olanaklarıyla ilgili araştırmalar düzenlenmesi vb. işlerle de, görevlendiriliyordu.

Bankanın başlangıç sermayesi 20 milyon lira olarak saptanmıştı. Bu miktar, ana ve yedek sermayelerden, amortisman fonundan, Devlet Sanayi Ofisi ve Sanayi Kredi Bankasının hisse senetleri, tahvilleri ve diğer kıymetleriyle, hükümetin sınaî kalkınma ödeneklerinden oluşuyordu.

Banka, ayrıca, tahviller ve hükümet bonoları çıkararak, buradan sağlanan sermayeleri kullanmak durumundaydı. Sümerbanka ilişkin yasanın maddelerinden biri şöyle diyordu: "Sümerbank, bakanlar kurulu kararıyla faizli ya da faizsiz, banka kârlarına katılmak ya da katılmamak yoluyla 15 yıllık süreye değin iç borçlanmalara gidebilir. Borçlanmalar 20 milyon liradan fazla olamaz. Maliye bakanlığı, banka tahvillerini ve borçlanma anlaşmalarını güvence altına alır."[47] Böylece banka, katma sermayelerin devlet mülkiyetine çekilmesi konusunda geniş haklar elde etti. Borçlanma sistemi, Türk burjuvazisine, kendi sermayeleriyle sanayie katılma olanağı veriyordu. Borçlanmalar, aynı şekilde, özel mudilere de sürekli gelir sağlıyordu. Sümerbank, doğrudan doğruya "ulusal özel sermaye ile ortaklaşa çalışmakla" görevlendiriliyordu.[48]

Devlet girişimleri özel girişimlerden kopya ediliyordu, ve Sümerbank, kuruluşundan bir yıl sonra kendisine ait şirketleri hisse senetli şirketlere dönüştürmekle yükümlüydü. 11. maddede bu doğrudan emrediliyordu: "Sümerbank, sermayeleri bütünüyle devletin olan fabrikaları aldığı andan bir yıl sonra, bu işletmelerin maliyetini değerlendirme anındaki fiyatlar üzerinden bir uzmanlar komisyonu ara-

[47] Aynı yapıt.
[48] N. Halil, *Büyük Meclis ve İnkılâp*, s. 73.

cılığıyla saptamalı ve bankaya bağlı şirketlere dönüştürmelidir. Aynı malı üreten fabrikaların tek şirkette birleştirilmesine izin verilmektedir. Şirketler biçiminde örgütlenmiş işletmelerden vergi resmi, damga ve satış harçları alınmaz. Bu şirketlerin hisse senetleri, %100 banka adına çıkarılacaktır. Hükümetin önerisi ve genel meclisin [bankanın —*Y. R.*] kararıyla, bu hisse senetlerinin bir bölümünün ya da tümünün Türk kişilere ve şirketlere satılmasına izin verilmektedir."[49] Maddede, devlet kapitalizminin örgütlenme sisteminin özel kapitalist mülkiyet sisteminden farklı olmadığı, pek açık bir biçimde ifade edilmiştir.

Bankanın yönetilmesi, iktisat ve maliye bakanlıklarınca atanan ve iki yardımcısı olan, bir genel müdür tarafından gerçekleştiriliyordu. Sümerbank, iktisat bakanlığına, faaliyetlerine ilişkin aylık raporlar vermek zorundaydı...

Sümerbankın ülkenin sınaî kalkınmasındaki rolü, bu örgütün sermaye artışında görülebilecek biçimde sürekli olarak büyümüştür; Sümerbankın sermayesi, yasal olarak, 1934'te 62 milyon liraya yükselmiş, 1937'de 80,5 milyon liraya ulaşmıştır. 1939 Temmuzunda ise, bankanın sermayesi, 100 milyon lira olarak belirlenmişti.[50] Savaş-öncesi beş yılda, Sümerbank sermayesi beş kat artmıştır.

Sümerbank, Devlet Sanayi Ofisi ve Sanayi Kredi Bankasından kendisine devredilen devlet işletmelerine kredi veriyor ve denetliyordu. Sonraları yeni inşa edilen Kayseri, Nazilli, vb. kombinalar bu işletmelere katıldı.

Sümerbank, fiiliyatta sürekli olarak, kendisine ait işletmelerin hisse senetli şirketlere dönüştürülmesine ilişkin yasa hükümlerini gerçekleştirmeye çalışıyordu. Örneğin Defterdar ve Hereke'deki tekstil fabrikaları, "Feshane Mensucat TAŞ" mülkiyetindeydi. 1937 Nisanında bu şirket tasfiye edilmiş, onun yerine ise, iki fabrikanın yanısıra Bünyan

[49] *Düstur*, c. 14, s. 1294.
[50] "Sümerbank", *İY*, 1956, n° 343, s. 28-32.

fabrikasının da kendisine devredildiği yeni bir şirket "Türkiye Yünlü Dokuma ve Yün İpliği Fabrikaları TAŞ" kurulmuştu. Şirketin sermayesi 3,3 milyon liraydı, hisse senetlerinin tümü, Sümerbanka aitti.[51]

Bunu izleyerek Defterdar'daki devlet fabrikası, "Defterdar Bez ve Mensucat Fabrikası TAŞ" adıyla, 2 milyon lira sermayeli bir hisse senetli şirkete dönüştürülmüştür. 1938 yılında Kayseri, Ereğli ve Nazilli kombinalarının yönetimi bu şirkete verildi, ve şirket "Türkiye Pamuklu Dokuma ve Pamuk İpliği Fabrikaları TAŞ" adını aldı. Ocak 1939'da devlet şirketi haline getirildi.

Beykoz'daki deri fabrikası da, 1936'da, hisse senetli şirkete devredilmiş, bu da daha sonra bir önceki gibi devlet şirketi olmuştu. Bankaya ait diğer bazı işletmeler de aynı değişiklikleri geçirdiler.[52]

Sümerbankın devlet şirketlerini özel sermayenin katıldığı hisse senetli şirketlere dönüştürmek girişimleri, genel olarak, pek başarılı olmamıştır. Özel sermaye, kural olarak, ticaret alanında çalışmayı yeğliyordu. Ancak büyük şirketler (İş, Ticaret, Kredi ve benzeri bankalar gibi hükümette büyük etkisi olanlar), devlet şirketleriyle etkin bir işbirliğine girmişlerdir.

Sümerbank, devlet işletmeleri örgütünden başka, sanayiin özel sektör alanındaki birçok hisse senetli şirkete etkin olarak katılıyordu.

Sümerbankın örgütlenme sırasındaki toplam katılma tutarı, 1.765.035 lira olarak belirleniyordu.[53]

Banka, diğer bir dizi şirkete, ortak olarak katılıyordu. Örneğin "Kireçlik Kömür Madenleri TAŞ" 1927 Ağustosunda 45 bin lira sermaye ile kurulmuştu. Maden Bankası şir-

[51] K. Apak, C. Aydınelli ve M. Akın, *Türkiye'de Devlet Sanayii...*, s. 70; *Sümerbankın Tarihi Tekamülü ve Bugünkü Sümerbank*, s. 16-17; "Sümerbank", *İY*, 1956, n° 343, s. 29-31.

[52] K. Apak, C. Aydınelli ve M. Akın, *Türkiye'de Devlet Sanayii...*, s. 71.

[53] Aynı yapıt, s. 78.

kete 16 bin lira tutarında kredi açmıştı. Sümerbankın kurulmasından sonra bu kredi, katılım payına çevrildi.[54]

"Türk Gül Yağcılık Limited Şirketi", 1934 Temmuzunda Ziraat ve İş bankaları tarafından 100 bin lira sermaye ile Isparta'da kurulmuştu. Şirket, 1945'te devlet tekeline devredilmişti.

"Süngercilik TAŞ", 1934 Ağustosunda 100 bin lira sermaye ile kurulmuştur. Hisse senetlerinin %49'u Sümerbanka ve %51'i İş Bankasına aitti.

TABLO — 9

FAALİYETİNİN BAŞLANGICINDA SÜMERBANK SERMAYELERİNİN BAZI HİSSE SENETLİ ŞİRKETLERDEKİ DAĞILIŞI*

Şirketler	Banka Katılım Payı Bin Lira	Şirketlerin Toplam Sermayesi Bin Lira
Feshane Mensucat TAŞ	750	1.500
Uşak Terakki Ziraat TAŞ	318,5	600
Kayseri Bünyan Halı İpliği TAŞ	160,8	350
Maraş Çeltik Fabrikası TAŞ	145,2	160
Malatya Teşebbüsatı Sanayii TAŞ	133,33	400
Isparta Yün İpliği ve Halı TAŞ	100,0	125
Trabzon Elektrik TAŞ	57,22	160
Yalvaç Sanayi ve Ticaret AŞ	50,0	130
Aksaray Azmi Millî TAŞ	25,0	250
Kütahya Çini Fabrikası TAŞ	25,0	100

* K. Apak, C. Aydınelli ve M. Akın, *Türkiye'de Devlet Sanayii...*, s. 78.

"Malatya Bez ve İplik Fabrikaları TAŞ", 1936 Eylülünde, Sümerbank, Ziraat ve İş bankaları tarafından 3 milyon lira sermaye ile kurulmuştur. Şirketin kurulması sırasında Sümerbankın katılımı 997 bin lira olarak belirleniyordu, daha sonra şirket sermayesi 5 milyon, Sümerbank katılımı ise

[54] Aynı yapıt, s. 80-84.

1,7 milyon liraya yükseldi.

Sümerbank, İş ve Ziraat bankalarıyla ortaklaşa (sermayesinin %68'i İş Bankasına, %10'u Ziraat Bankasına, %22'si özel kişilere ait olan "İstanbul ve Trakya Şeker Fabrikaları TAŞ" dışındaki), şeker sanayii hisse senetli şirketlerine katılıyordu. 1935 Haziranında şirketler "Türkiye Şeker Fabrikaları AŞ" olarak 22 milyon lira sermaye ile tek şirkette birleşmişlerdir. Bu şirketin hisse senetleri, Sümerbank, İş Bankası ve Ziraat Bankası arasında eşit olarak paylaşılmıştı.

Sümerbank, hisse senetli bankalar ve şirketler kurulmasında yer almıştır; "Türk Ticaret Bankası AŞ" (1934 Aralığında 1,2 milyon lira sermaye ile kurulmuştur, Sümerbank katılımı 100 bin lira), "Halk Bankası TAŞ" (1938 Martında 1,2 milyon lira sermaye ile kurulmuştur, bankanın katılımı 50 bin lira), "Türkiye Emlâk ve Kredi Bankası AO" (10 milyon lira sermaye ile 1946 Eylülünde kurulmuştur, Sümerbank katılımı 1 milyon lira), "Güven Türk Sigorta AŞ" (1935 yılında 500 bin lira sermaye ile kurulmuştur, bankanın katılımı 250 bin lira), "Umumî Mağazalar TAŞ" (1937'de 2 milyon lira sermaye ile kurulmuştur, Sümerbank katılımı 150 bin lira), "Ankara Çimento Sanayii TAŞ" (1943 yılında 400 bin lira sermaye ile kurulmuştur, Sümerbank katılımı 200 bin lira) vb..[55]

Ulusal sanayiin kurulmasında giderek genişleyen devlet faaliyeti, maden sanayiindeki devlet işletmelerinin yönetimi ve kredi sağlanması görev alanına giren Etibankın kurulmasını gerektiriyordu.

Etibankla ilgili yasa, 14 Haziran 1935'te kabul edilmişti.[56] Bankanın sermayesi 20 milyon lira olarak belirleniyordu. Yasa, Etibank tarafından 20 milyon lirayı geçmeyen 15

[55] K. Apak, C. Aydınelli ve M. Akın, *Türkiye'de Devlet Sanayii...*, s. 80-84; *Sümerbankın Tarihi Tekamülü ve Bugünkü Sümerbank*, s. 17-18; "Sümerbank", *İY*, 1956, n° 343, s. 30-31.

[56] *Düstur*, c. 16, s. 1514-1518.

yıl süreli borçlanma olanağını öngörüyordu. Banka, petrol ve diğer yeraltı kaynaklarının araştırılmasıyla uğraşmak, bunların çıkarım ve pazarlamasını denetlemek, ocaklar ve elektrik istasyonları inşa projeleri yapmak, ve aynı şekilde her türden banka işlemleri yürütmekle görevlenmişti. Yeraltı kaynaklarını araştırma enstitüsü ("Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü"), Etibanka devredildi. Elektrik santralları inşa koşullarını inceleyen genel müdürlüğün faaliyetlerini de Etibank denetliyordu.[57]

Etibank yasası, Etibanka bağlı sınırlı sorumlu şirketler kurulmasını öngörüyordu. Konulan hüküm bu şirketleri tüm hukuksal haklardan yoksun kılmıyordu. Bunlar özel hisse senetli şirketlerle anlaşmalara girebiliyorlar, onlardan kısa süreli krediler alabiliyorlar, özel kişilere kredi verebiliyorlardı. Ama genel yönetim ve belirli zamanlardaki denetim, devlet fabrikalarının yöneticilerini atamakla da görevli olan Etibank tarafından yerine getiriliyordu.

Bankaya, ana sermaye olarak, devlet işletmeleri ve yeraltı kaynaklarını işletmekle uğraşan özel şirketlerdeki katılım payları verilmişti.

Etibankın sermayesi, kuruluşun, Türkiye ekonomisindeki ve özellikle istihraç sanayiindeki anlamını bir ölçüye dek gösterecek biçimde sürekli olarak artmıştır. 1942 Haziranında bankanın sermayesi toplam 100 milyon lira olarak hesaplanıyordu, 1946 ve 1953 yıllarındaki duruma göre, bu sermaye, önce 150 milyon liraya ve daha sonra ise 500 milyon liraya ulaşmıştır.[58]

Etibank, kurulduğu andan başlayarak, devlete ait demir ve krom ocaklarını, Ereğli kömür ocaklarını, Ergani ve Murgul bakır madenlerini, Keçiborlu kükürt ocaklarını vb. yönetimine almıştır. Bazı elektrik santrallarının (örneğin Çatalağzı ve Sarıyer) inşaatı, Etibank denetiminde gerçek-

[57] *Etibank, 1935-1945*, s. 6.
[58] *Etibank*, s. 33.

leşiyordu. Etibank, Halk Bankası, "Ankara Sigorta AŞ" ve diğer bazı şirketlerin ortağı oldu. Etibank işletmelerinin önemi giderek büyüyordu.

1941 ve 1950 yılları arasında Etibank işletmelerinde istihdam edilen işçilerin sayısı 25,7 binden 35,6 bine yükselmiştir.[59]

Etibankın faaliyetleri diğer devlet kuruluşlarıyla işbirliği içinde yürüyordu: Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü, Elektrik İşleri Etüd İdaresi Genel Müdürlüğü. Enstitünün çalışması verimliydi: Türkiye'de yeraltı kaynaklarının sistematik olarak araştırılması düzenlenmiş, bunların işletilmesinin ekonomik hedeflere uygunluğuyla ilgili bilgi toplanmasına başlanmıştı. Enstitü, ayrıca, kapitalist ülkelerdeki yeraltı kaynaklarının üretimi ve dünya hammadde pazarının durumu konusunda bilgi topluyordu. Yeni işletmelerin yapım, eskilerin genişletme projeleri, enstitüde hazırlanıyordu. Tüm bunlar, Türkiye'de maden işletme sanayiinin genel kalkınmasına ve işlenen alanlardaki enerji temelinin gelişmesine yardımcı oluyordu.

Türkiye ekonomisinde devlet kapitalist yönelimlerinin güçlenmesi, özellikle, devlet örgütlerinin yönetimiyle ilgili yeni kuruluşların kurulmasında yansıyordu. "Denizcilik Bankası" bunlardan biridir.[60]

Şirket kuruluşlarıyla ilgili yasaya göre, Denizcilik Bankası, deniz taşımacılığı alanındaki devlet tekellerini (ve devletin katıldığı) imtiyazları yönetmek durumundaydı; deniz limanlarında, göllerde, nehirlerde, vb. alanlarda ticaretin, sanayiin ve inşaatın gelişmesi, onun sorumluluğuna giriyordu. Fiilî olarak deniz ve nehir taşımacılığı alanındaki devlet faaliyeti, bu banka aracılığıyla gerçekleştirilmeye başlandı.

Deniz hatlarındaki tüm teknik araçların, İstanbul, İzmir

[59] K. Apak, C. Aydınelli ve M. Akın, *Türkiye'de Devlet Sanayii...*, s. 276.
[60] Bkz: *T.C. Resmî Gazete*, 30.XII.1937.

ve Trabzon'daki liman ve dokların, denizcilik öğrenim kurumlarının, römorkör ve kılavuzluk vb. hizmetlerin yönetim ve gözetimine ilişkin tüm devlet hak ve yükümlülükleri Denizcilik Bankasına devredilmişti. Diğer devlet şirketlerinde olduğu gibi, Denizcilik Bankası da, kendi yönetimini uzman şirketler aracılığıyla gerçekleştirecekti. Bu şirketler, hükümetin izniyle, hisse senetli şirketlere dönüşebiliyorlardı.

Bankaya, faizli ve faizsiz tahviller çıkarmak, ve maliye bakanlığının güvencesi altında borçlanmalara gitmek olanağı sağlanmıştı. Denizcilik Bankasının sermayesi, 50 milyon liraya ulaşıyordu.

Denizcilik Bankasının faaliyeti hükümetçe sürekli olarak denetleniyor, malî raporları her üç ayda bir gözden geçiriliyordu. Banka, diğer devlet örgütlerine verilmiş olan tüm haklara sahipti.

Devlet kuruluşlarının görevlerinin çokluğu ve güçlüğü tüm devlet mülkiyeti sisteminin aynı düzende toparlanmasını gerektiriyordu, bu da sermayesi bütünüyle devletçe sağlanmış iktisadî teşkilâtların kurulması, yönetilmesi ve denetimiyle ilgili yasa, esas olarak, gerçekleştirilmişti.

Böylece, 30 yılları sonuna doğru Türkiye'de, başta çok yanlı nitelik taşıyan bankalar olmak üzere, bir devlet mülkiyeti sistemi yerleşiyordu. Devletin gücüyle, 15 yıl içinde, özel fabrika mülkiyetiyle sıkı sıkıya bağlı, oldukça güçlü bir kredi sistemi oluşturulmuştu. Önemle belirtmek gerekir ki, Türkiye'deki devlet mülkiyeti sisteminin yaratılmasında, tekelci sermayenin egemenlik kurduğu gelişkin kapitalist ülkelerin deneyiminden bir ölçüde yararlanılmıştır.

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİNDE DEVLET KAPİTALİZMİ SİSTEMİ

17 Haziran 1938'de, esas amacı, gelecekte Türkiye'de devlet sektörünü güçlendirmek olan 3460 nolu yasa kabul

edilmişti. Sümerbank ve Etibank yasalarındaki ilkesel hükümler yeni yasaya temel bölüm olarak girdi. Yasa ile çelişen maddeler çıkarıldı, ve tüm devlet işletmeleri her şeyden önce bu yasaya göre çalışmak zorundaydılar.[61]

Yasa, devlet örgütlerini sınırlı sorumlu şirketler olarak belirliyordu. Şirketler, iktisadî devlet kuruluşları ve iktisadî devlet kurumları gibi adlar alıyorlardı. İktisadî devlet kuruluşları arasında bankalar ve büyük devlet birlikleri vardı: Sümerbank, Ziraat Bankası, Etibank, Demiryolları idaresi, daha sonra ise Tarım Aletleri Genel Müdürlüğü ve Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu.

İktisadî devlet kuruluşlarının denetimindeki şirketler, iktisadî devlet kuruluşları sayılıyordu. Aslında bunlar, kuruluşların yan şirketiydiler.

İktisadî devlet kuruluşları, devletçe sağlanan belirli miktarda sermayeyi ellerinde bulunduruyorlar ve devletin sürekli denetiminde bulunuyorlardı.

Devlet şirketlerinin yönetiminde, işletmelerin başarılı çalışmasında doğrudan çıkarı olan çok sayıda kişi yer alıyordu. Bu kişilerin özel ücret sistemi, fabrikaların iyi çalışması durumunda, onlara prim öngörüyordu.

İktisadî devlet kuruluşlarının gerçek yönetimi, genel müdür ve yardımcılarıydı. Kamu iktisadî kuruluşlarının yönetim kurulları yönerge organlarıydı. Bunlar başkan ve dört üyeden oluşuyordu. Yönetim kurulu üyeliği adaylarını ilgili bakanlıklar ve maliye bakanlığı gösteriyor, atamaları ise bakanlar kurulu yapıyordu.

İktisadî devlet kuruluşları, iktisadî devlet kurumları genel yönetimini ve bunlar üzerindeki denetimi gerçekleştiriyorlardı. Kuruluşların genel müdürlüğüne, iktisadî devlet kuruluşlarının genel müdürü aday gösteriyor ve kuruluşun yönetim kurulunca atama yapılıyordu.

[61] *Düstur*, c. 19, s. 1306-1318.

Tüm devlet kuruluşlarından periyodik malî raporlar alan ve iktisadî devlet kuruluşları ile iktisadî devlet kurumlarının tüm işlem ve malî belgeleriyle, bunlar arasındaki malî ilişkileri gözden geçiren genel bir denetleme komisyonu yönetim sisteminde büyük rol oynuyordu.

İktisadî devlet kuruluşları, devletçe kendilerine ayrılmış sermayeleri olan bağımsız ve sınırlı sorumlu, yani ilân edilen sermayeleri üzerine sorumluluk taşıyan şirketlerdi. Mademki sermaye devlete aittir, iflâs durumunda bütün sorumluluk da ona aitti. Devlet bankalarının kendi özellikleri vardı. Örneğin Sümerbank, üzerindeki devlet denetimi sistemiyle diğer bankalardan ayrılıyordu. Ayrıca, Sümerbank, hem tüm banka işlemlerini yürüten banka, hem de devlet işletmelerinin faaliyetlerini denetleyen kurumdu.

Yasa için (iktisadî devlet kuruluşlarının örgütlenmesi konusundaki) 26. madde belirleyici niteliktedir. Madde şöyle diyordu: "Bu yasa kapsamına giren kuruluşlar, ellerindeki işletmeleri, özel karar hükümlerine göre yönetilecek ve hukuksal olarak kuruluşlara bağlı olacak sınırlı sorumlu kuruluşlara dönüştüreceklerdir."[62]

Yasada öngörüldüğüne göre, kuruluşun örgütlenmesine ilişkin kararda şunların gösterilmesi gerekiyordu: *a*) şirketin yönetim yeri; *b*) şirketin sınırlı sorumlu olduğu; *c*) şirketin faaliyet alanı; *d*) ana ve yedek sermayeleri tutarı; *e*) sermayenin ödenme biçimi.

Her kuruluş kendi çalışma programını hazırlıyor, sonra denetleyici kurum ve iktisat bakanlığı ile ilgili bakanlıkça onaylanıyordu.

Yasa, devlet işletmelerinin, hisse senetli şirketlere dönüştürülmesini öngörüyordu. 39. maddede şöyle deniyordu: "26. maddeye göre kurulan kuruluşlar, hükümet ve genel yönetim kurulu kararıyla, ve ortaklar Türk ve hisse senet-

[62] Aynı yapıt, s. 1312.

leri aynı olmak koşuluyla hisse senetli şirketlere çevrilebilirler. Ama gerekli ve amaca uygun görülürse, yeni kurulmuş anonim ortaklıkların hisse senetlerinin tümü ya da bir bölümü, bakanlar kurulu kararıyla, hükümete ait olabilir."[63]

Devlet şirketlerinin hisse senetli şirketlere çevrilmesi, herhangi biçimde vergilendirilmiyor ve özel giderler gerektirmiyordu. O durumda, yasa, doğrudan doğruya hükümet şirketlerinin hisse senetli şirketlere dönüştürülmesini öngörüyordu.

Sümerbank, Etibank, Denizcilik Bankası ve Devlet Üretme Çiftlikleri İşletmeleri kurumunun[64] bu karar hükümlerine bağlandığı özellikle belirtiliyordu.

Yasanın yürürlüğe girmesinden sonra, Türkiye'de, eski şirketler değiştirildi ve yeni devlet şirketleri kuruldu. Yalnızca Sümerbank, Etibank ve Ziraat Bankası tarafından denetlenen iktisadî devlet kuruluşlarının sayısı 20'den fazlaydı.[65]

Devlet işletmelerinin yönetim sistemi anti-demokratikti. Devlet işletmeleri işçileri, fabrikaların yönetim ve denetimine hiç bir ölçüde katılmamakta ve yalnızca bir sömürü nesnesi olmaktadırlar. Devlet kapitalist girişiminin sınıfsal karakteri, özel kapitalist girişimin sınıfsal karakterinden hiç bir ayrılık göstermemektedir. Ama, devlet sektörünün maddî üretim temelini esas olarak fabrika işletmelerinin oluşturması sonucu, devlet mülkiyeti daha yüksek düzeyde örgütlenmiştir. Türkiye sanayiinin özel sektör kesimi, kendi gelişme sürecinde, çağdaş tipte büyük hisse senetli şirketler doğması için temel oluşturamıyor, böyle bir temel görevini devlet mülkiyeti yerine getiriyordu.

[63] Aynı yapıt, s. 1314.

[64] 15 milyon lira sermayeli "Devlet Üretme Çiftlikleri İşletmeleri Kurumu" Ocak 1937'de kurulmuştu. (*Düstur*, c. 19, s. 254-257; *İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi*, c. IV, s. 35-38.)

[65] *İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi*, c. V, s. 227.

Bu durumda Türk burjuvazisinin kalkınması, devlet tarafından, özel sermaye olanaklarının fabrika sanayiinin geliştirilmesi temeline çekilmesiyle, gelişmiş ülkelerin büyük birlikleri tipindeki şirketlerin kurulması devlet sektörünün yardımıyla olmuştur. Bu konuda, emperyalist bir ülkede sermayenin yoğunlaşması süreci sonucu banka ve sanayi sermayesi birleşmiş, devlet aygıtını kendine bağlayan, çok sayıda yan şirketi elinde tutan tekeller kurulmuşken, Türkiye'de değişik bir tablo göze çarpıyordu. Devlet, bankalar kuruyor, bunlar kendi başlarına denetimleri altında şirketler oluşturuyorlar, ve çok sayıda hisse senetli şirkete katılıyorlardı. Devletin koruyuculuğundan yararlanan bu bankalar ve onlara bağlı şirketler, gelişmiş ülkelerdeki mülkiyet sisteminin benzeri bir sanayi mülkiyeti sistemi yaratıyorlardı. Türk burjuvazisi, bu yolla, faaliyetlerini düzenleyiş biçimine göre, kimi zaman gelişmiş ülkeler düzeyine erişmek olanağını elde ediyordu. Bunun sonucunda, "klasik kapitalizm" ülkelerinden ayrı olarak Türkiye'de, büyük sermayenin, ve özellikle güçlü korporasyonlarda bütünleşme yolu önemli oranda kolaylaşmış olan devlet bankaları ve özel bankaların rolü olağanüstü artıyordu. Ulusal fabrika sanayiinin büyümesi ve Türk sermayesinin güçlenmesi ölçüsünde böyle korporasyonlar daima daha sık doğuyor ve giderek büyük rol kazanıyordu. Bunların doğuşunun kendine özgü durumu, tüm diğer özellikler yanında, bunların ekonomisi genel olarak geri niteliğini sürdüren bir ülkede ortaya çıkışlarında yatıyordu. Bununla birlikte, ulusal kapitalizmin güçlenmesi, nesnel olarak, emperyalist devletlerin ülkedeki konumlarının nispî gücünün bir ölçüde zayıflaması anlamına geliyordu.

ALTINCI BÖLÜM

SANAYİ İNŞA PLANLARI VE DEVLET SEKTÖRÜNÜN FİNANSMAN KAYNAKLARI

SANAYİ inşa planlarının hazırlanması, ancak devlet kapitalizminin gelişmesiyle bağ içinde olanaklı olmuştur. Bazı Türk iktisatçıları planlar hazırlanmasının devlet kapitalizmi siyasetinin bir öğesi olduğunu söylüyorlardı.[1]

Kuşkusuz, Türkiye'nin beş yıllık planları, ekonominin tüm alanlarını kapsamıyordu. Bu planlar, (oldukça büyük de olsa) ülke ekonomisi için, sanayiin bazı alanları üretiminin pazarlanmasında denetim kurulması için sınırlı anlamı olan 10-15 sanayi kuruluşu ve bazı bankaların inşasının örgütlenme programlarıydı. Doğası gereği anarşik ka-

[1] C. Talas, *İçtimaî İktisat Dersleri*, s. 113.

pitalist toplum koşullarında, genel olarak, ulusal ekonomiyi gerçekleştiremez. Ama devlet sektörünün ve özel sermayenin bazı bölümlerinin belirli programlarının birleştirilmesi mümkün olmuştur. Bu planlar, emperyalizm tarafından sürekli tehdit koşullarında, ülkenin kapitalist gelişmesi taleplerince yaratılmıştır. Planların yönü ve bunların gerçekleşme yolu, kendi konumunun sağlamlaşması için savaşım veren ulusal burjuvazinin çıkarları tarafından belirleniyordu. Ulusal ekonomiyi güçlendirdiğine ve emperyalizmin ülkedeki konumlarını zayıflattığına göre, bu planların rolü olumluydu. İşte bu son noktalar, uluslararası tekellerde hoşnutsuzluk doğuruyordu.

Sanayi inşa programlarının gerçekleşmesi sürecinde, devlet sektörünün güçlenmesi ölçüsünde, emperyalistlerin hoşnutsuzluğu artıyordu. Örneğin, 1956 yılında Amerikan hükümetince Türkiye'de sermaye yatırımı yapmak isteyen işadamları için özel olarak yayımlanan kitapta şöyle denmektedir: "Türkiye'de yatırım için yabancı işadamlarının sözünü ettikleri baş engellerden biri, bunların er ya da geç devletle rekabete girmek zorunda kalmaları kuşkusudur."[2] Kuşkusuz, nispeten zayıf özel sermaye, emperyalistlerin daha çok işine gelmektedir. Buradan, yalnızca Türkiye'nin ekonomik gelişme planlarına antipati değil, onların anlamını da yadsımak eğilimi doğmaktadır. Örneğin, Doğuda, Amerikan yayılmasının savunucularından biri şöyle yazıyordu: "Atatürk'ün planları hiç bir anlamda tam sermaye yatırımı programları değildi. Bunlar ulusal gücün simgeleri olarak, belki, Atatürk'ün isteklerine karşılık veriyorlardı, ama sanmıyoruz ki ekonomik anlamda bir önem taşısınlar."[3] Türkiye'deki sanayi inşa planlarını yadsıyan ya da bunların önemlerini küçülten, Amerikan, İngiliz, Fransız ve diğer burjuva yazarlar, ülkenin sınaî gelişmesinin

[2] "Investment in Turkey...", s. 27.
[3] A. J. Meyer, *Middle Eastern Capitalism*, s. 34.

yararsızlığı ve Türkiye'nin gelişmiş ülkelerin tarımsal türevi olarak korunması gerektiği düşüncesini aşılamaya çalışmaktadırlar.

İKTİSADİ KALKINMA PLANLARI

Cumhuriyet rejiminin kurulmasından sonra, sürekli olarak, çeşitli iktisadî kalkınma programları hazırlanmıştır. Daha 1924'te, hükümet, 10 yıl içinde 2,5 bin km. demiryolu hattı yapımını öngören demiryolu inşa planını kabul etmişti. Bu plan, esas olarak, gerçekleştirilmiştir. Türk hükümeti, sürekli olarak şeker fabrikaları, maden ocakları kurmayı gerçekleştirmek, metalurji sanayiini geliştirmek, vb. tasarlıyordu. Ne var ki, bu niyetler uygulamaya geçmeden kalmıştır, çünkü bir dizi kuruluşun inşasını sabote eden ve bilinçli olarak sekteye uğratan yabancı sermaye, buna her yolla engel oluyordu.

Ancak, ulusal burjuvazinin yabancı tekeller etkisini bir ölçüde daraltabildiği dönem olan 1929-1933 bunalımı sonrası, Türk hükümeti, sanayi inşa programları hazırlamaya ve gerçekleştirmeye geçebilmiştir.

Resmî kaynakların bildirdiğine göre 1934-1938 yılları birinci beş yıllık planı, "Türkiye'yi bağımsız bir ulus yapmayı" ve ülkenin genel ekonomik durumunu yükseltmeyi amaçlıyordu.[4]

Program, başta devlet sektöründe olmak üzere, önemli sayıda sanayi kuruluşunun inşasını öngörüyordu. Program, ülkenin kuzeyinde metalurji işletmeleri inşasının da başlayacağını bildirmekle birlikte, işletmeler kurulmasında hafif sanayi ağır basmıştır.[5] Sermaye yatırımının toplam tutarı 43.953 bin lira olarak beliriyordu, ve bunun 41.553 bin

[4] "Turkey on the way of industrialization", s. 34.
[5] "La Turquie contemporaine", s. 156-157.

lirası Sümerbank, 2.400 lirası İş Bankası tarafından yatırılmıştı.

Bu durumda, özel sermaye payı diğerine göre az da olsa, ilk Türk beş yıllık planının gerçekleştirilmesine İş Bankası faal olarak katılıyordu. *İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi*'nde belirtildiğine göre, hükümet, o zaman için özel sermayenin zayıflığını gözönünde tutuyor ve "onu toparlayarak bankalar aracılığıyla büyük sanayi kuruluşları inşasına katılması için zorlamayı" tasarlıyordu.[6] Ama böyle bir açıklama, besbelli ki, diğerine oranla gerçekten zayıf olan küçük sermaye ile ilgiliydi. İş Bankasının temsil ettiği büyük sermaye, sanayi inşasında işbirliği yapıyordu. Demek ki, ulusal sermayenin zayıflığından ve fabrika sanayiine katılması gereğinden sözedilirken, Türk yazarları, başta küçük ve orta burjuvaziyi gözönünde bulundurmaktadırlar.

En büyük sermaye yatırımları tablo 10'da görüldüğü gibi tekstil sanayii için ayrılmıştır.

Daha sonraları, hükümet, yeni işletmeler kurulması konusunda birçok karar almıştır. Örneğin Sivas'ta bir çimento fabrikasının kurulması kararlaştırılmıştı.

İlk programın gerçekleştirilmesi, büyük bir güç yoğunluğu gerektiriyordu. Ama Sovyetler Birliği'nin yardımıyla, bu program, temel olarak uygulanmıştır. 1939'da plan gereği Kütahya'daki seramik fabrikası (yılda 400 ton fayans, porselen ve seramik üretim gücünde), Sivas'taki çimento fabrikası (yılda 90 bin ton çimento) ve Malatya'daki pamuklu dokuma fabrikası (yılda 3 milyon m. dokuma ve 800 ton iplik) inşaatları sürüyordu. Diğer kuruluşlar 1939 yılına değin işletmeye açılmışlardı. Bu kuruluşlar şunlardı: Kayseri tekstil kombinası (3 bin işçi, yılda 30 milyon m. pamuklu dokuma üretim gücünde), Nazilli tekstil kombinası (2 bin işçi, yılda 20 bin m. dokuma), Ereğli'deki keten fabri-

[6] *İktisadî ve Ticaret Ansiklopedisi*, c. VII, s. 213-214.

TABLO — 10

1934-1938 BEŞ YILLIK PROGRAMINA GÖRE SERMAYE YATIRIMLARININ DAĞILIŞI*

(BİN LİRA)

Sanayi Alanı	Sermaye Yatırımı
Tekstil:	
Pamuklu dokuma	18.538
Kenevir işleme	1.700
Yünlü dokuma	1.650
Metalurji (gelişmiş maden üretimi tahsilatı dahil)	
Kâğıt	10.000
Kimya	3.790
Bunun içinde:	
Sülfirik asit üretimi	550
Süperfosfat üretimi	400
Südkostik ve klor üretimi	1.410
Selüloz ve yapay elyaf	1.515
Porselen	800
Bakır işleme	550
Diğerleri	3.050
T o p l a m	*43.953*

* *Sınaî Tesisat ve İşletme ve Vekâlet Teşkilâtına İlâveler Hakkında Raporlar...*, s. 143.

kası (800 işçi, 3 milyon m. dokuma ve 600 ton iplik), Bakırköy'de pamuklu dokuma fabrikası (yeniden inşa edilmiş ve genişletilmiştir, 800 işçi, yılda 5 milyon m. keten ve bin ton iplik), Keçiborlu'da kükürt (sülfirik) fabrikası (165 işçi, yılda 4 bin ton kükürt), İzmit'te iki kâğıt fabrikası (1.200 işçi, yılda 24 bin ton kâğıt), ve gene bu kentte selüloz fabrikası, Zonguldak'ta antrasit fabrikası (600 işçi ve yılda 60 bin ton kok), Paşabahçe'de cam fabrikası (500 işçi, yılda 60 bin ton cam işleri), Isparta'da gülyağı fabrikası (80 işçi ve yılda 100 kg. yağ), Gemlik'te yapay ipek fabrikası (500 işçi, yılda 300 ton yapay ipek), Bursa'da yün ipliği fabrikası (1.000 işçi, 1.000 ton iplik), Karabük'te

demir-çelik kombinasının bir bölümü (3 bin işçi, yılda 180 bin ton çelik).

Bu sırada askerî üretimle ilgili bir dizi fabrika ve işletme de açılmıştı: Gaz maskeleri fabrikası, sülfirik asit fabrikası, nitrogliserin fabrikası, barut fabrikaları, zehirli savaş gazları üreten fabrikalar, vb.. Tüm bunlar, Alman firmalarınca inşa edilmişlerdi ve savunma bakanlığına bağlıydı.

Sanayiin sivil alanları Sümerbanka aitti, ve banka bunların inşasını denetliyordu. Kayseri ve Nazilli'deki en büyük tekstil fabrikaları, sağlanan kredi hesabına, Sovyetler Birliği tarafından kurulmuştu. Malatya'daki pamuklu dokuma fabrikası ve İzmit'deki kâğıt kombinası Alman firmalarınca yapılmıştır; Karabük metalurji kombinası İngiliz "Basseret" firmasınca Büyük Britanya'nın Türkiye'ye sağladığı 2,5 milyon sterlin kredi karşılığında kurulmuştur. Beş işletmenin inşasına İş Bankası finansman sağlamıştı: Keçiborlu kükürt fabrikası, Zonguldak'taki antrasit fabrikası, Paşabahçe'de cam fabrikası, Isparta'da gülyağı fabrikası ve Malatya'da pamuklu dokuma fabrikası.

Türkiye'ye sağlanan kredi karşılığı olarak Sovyetler Birliği'nce kurulan işletmeler kısa zamanda hizmete girmiş ve ülkeye gerekli üretimi sağlamaya başlamışlardı. Bu işletmelerin donatımı ve ürettikleri mallar, Türk resmî kesimlerinde ve yerli basında, sürekli olarak, hayranlık dolu izlenim bırakıyordu. Sovyetler Birliği'ne düşman olanlar bile, "Türkiye'nin sanayiinin başta Sovyet mühendis ve uzmanlarınca yükseltildiğini" kabullenmek zorunluluğu duymuşlardı, Kayseri tekstil fabrikasının ise Yakın Doğuda bir eşi daha yoktu.[7] Aynı dönemde ve Alman ve İngiliz firmalarınca kurulan fabrikalar uzun süre işletmeye geçememişti, bölüm üniteleri çalışmıyordu, mallar şikayete ne-

[7] G. Tongas, *Atatürk and the true nature of modern Turkey*, s. 66-67.

den oluyordu. Örneğin, Karabük demir-çelik kombinasında, haddehane uzun bir süre tasarlanan üretim gücüne erişememişti.[8] Bunun nedenleri konusundaki özel incelemeden sonra İngilizler birçok aksaklık ve hesap yanlışlığını kabul etmişler, ve maliyeti 300 bin sterlin olarak belirlenen gerekli düzeltmelerin yapılmasını üstlenmek zorunda kalmışlardır. Dünya savaşından sonra, Türkiye ekonomisini inceleyen Uluslararası Rekonstrüksiyon ve Kalkınma Bankasının bir özel komisyonu bile, bu kombinanın projesinin o ana değin işleyişe olumsuz etkileri olan ciddî yanlışlıklar taşıdığını kabul ediyordu.[9]

Alman firmalarınca İzmit'te kâğıt fabrikası için kurulan elektrik santrali de birçok bozukluk taşıyordu, ve bunların sonucu fabrika durmak zorunda kaldı. Ayrıca bu fabrika öyle bir hesapla projelenmişti ki, çalışması için gerekli hammadde ABD, İsveç ve Finlandiya'dan ithal ediliyordu. Bugüne değin fabrikanın hammaddesinin önemli bölümü dışardan ithal edilmektedir,[10] ve bu da Türk sanayiinin Batı Almanya, ABD ve diğer ülkelerin emperyalist tekellerine bağımlılığının artması sonucunu doğurmaktadır.

Gemlik'te Alman firmalarınca kurulan yapay elyaf fabrikasının donatımı eskiydi, bunun sonucu olarak işletme uzun bir süre üretimi düzene sokamamıştır. Böyle örnekleri çoğaltmak olanaklıdır.

Sanayi kalkınma programının, sonuna değin gerçekleştirilemediğini belirtmek gerekir. Sivas'taki çimento, Karabük'teki sülfirik asit fabrikalarının ve İzmit kâğıt fabrikasının ikinci bölümünün işletmeye geçmesi 4-6 yıl gecikmiştir.

Türk hükümeti maden sanayiini genişletme ve yapım sanayii kurma programını 1938 yılında hazırlamış ve 1939'da kesinleştirmişti. Programın beş yıl içinde gerçekleştirilme-

[8] M. W. Thornburg, *Turkey, an economik appraisal*, s. 110.
[9] *Türkiye'de Sanayi ve Madencilik...*, s. 9.
[10] *Türkiye'de Kâğıt Sanayii*, s. 29.

si hesaplanmıştı, sermaye yatırımlarının toplam tutarı 90 milyon liraydı. Bir dizi sanayi işletmesinin, yapay benzin, sülfirik asit, kimyasal gübre ve soda fabrikaları kurulması, Sivas'taki çimento fabrikasının bitirilmesi, Zonguldak, Kütahya ve Ergani'de elektrik santralları kurulması, Zonguldak'ta kömür üretiminin iki katına çıkarılması, Ergani ve Murgul'da bakır üretiminde verimin artırılması, Bulgardağ ve Keban'da kurşun üretiminin genişletilmesi, Divriği'de demir üretiminin 500 bin tona ulaştırılması, vb. tasarlanıyordu.

İkinci beş yıllık programın gerçekleşmesi, Avrupa'da savaşın başlaması ve ülkenin savaş durumuna geçmesiyle kesintiye uğradı.[11] Bununla birlikte, bir dizi sanayi kuruluşunun, savaş yıllarında da kurulması devam etti. Örneğin 1943 Haziranında Sivas çimento fabrikası işletmeye geçmişti, Ereğli fabrikasının inşaatı sürüyordu; 1943'te Karabük kombinasına bağlı "Haki" boyahanesi kurulmuştu. 1944'te, Karabük'te 15 bin ton asit ve 12 bin ton süperfosfat yıllık üretim gücündeki sülfirik asit ve süperfosfat fabrikası çalışmaya başlamış, aynı yıl İzmit'te 1,9 bin ton sıvı klor, bin ton hidroklorik asit, 2,7 bin ton kireç kaymağı vb. gücündeki klor fabrikası (bu iki fabrikayı Alman firmaları kurmuştur) işletmeye geçmiştir.

1945'te bakanlar kurulu, 1946-1950 yılları sanayi inşasıyla ilgili beş yıllık programı gözden geçirdi.[12] Ama bu program, ancak 1947'de kabul edilmişti ve uygulanması bütünüyle Türkiye'ye vaadedilen 500 milyon dolar tutarındaki ABD kredisine bağlanmıştı. Program, 270 milyon lira tutarında sermaye yatırımı gerçekleştirmeyi öngörüyor, bunun 110 milyonu yapım sanayiini denetleyen Sümerbanka, 160 milyonu Etibanka (madencilik sanayii) düşüyordu.

Programın sanayi alanındaki temel görevleri şöyleydi:

[11] C. Talas, *İçtimaî İktisat Dersleri*, s. 115.
[12] *Sümerbank Yeni Sanayi Programı*, s. 8.

a) var olan işletmelerde üretimin genişletilmesi yoluyla verimliliğin artırılması, malların niteliğinin iyileştirilmesi ve maliyetin düşürülmesi; *b*) ülke için gerekli olan ve yerli hammadde işleyen yeni sanayi alanları yaratılması; *c*) ana sanayiin yedek öğelerinin ve malzemelerinin sağlanması için yardımcı sanayi kuruluşların oluşturulması.

Programda, makine yapım, kâğıt, çimento, kimya, tekstil ve maden sanayii işletmelerinin kurulması öngörülüyordu.

Ama yeni işletmeler kurulması durmuştur. Bu kez engel olan Avrupa'daki savaş değil, Amerikan "yardımı"dır. ABD emperyalistleri, Türkiye'deki sanayi inşasını finanse etmekten ve bu amaçlar için herhangi bir kredi sağlamaktan vazgeçtiler. Ayrıca, onlar devlet işletmeleri kurulmasına tümüyle karşı çıkıyor ve özel Türk ve yabancı sermayeleri için hareket özgürlüğü istiyorlardı.

Bunun sonucu olarak sanayi inşa süreleri önce 1948-1952 yılları dönemine ertelendi, daha sonra ise hükümet beş yıllık programın uygulanmasından tümüyle vazgeçmek zorunda kaldı ve etkinliği sürekli olarak büyüyen yabancı sermaye karşısında, daima büyük ve daha büyük özveride bulunmaya başladı.

Bayar-Menderes hükümeti, beş yıllık iktisadî kalkınma programı hazırlamaktan bütünüyle vazgeçti. 1960 Mayısında iktidara gelen C. Gürsel hükümeti ülkenin iktisadî kalkınma planları için girişimlerde bulunmaya yeniden başladı, bunun için özel örgütler kuruldu. Türkiye'nin beş yıllık iktisadî kalkınma programı, ülkenin tüm gayrisafî üretiminin %18'ine erişen (%14 iç, ve %4 dış kaynaklar) sermaye yatırımları yoluyla üretimin genişletilmesinde "devlet sermayesi ve özel sermayenin sıkı etkileşimini" belirtmektedir.[13] Türkiye'de bitmeyen silahlanma yarışı koşullarında

[13] *Yüksek Planlama Kurulu Kararı*, s. 23-27.

böyle bir programın fiilen gerçekleşmesi olasılığı kuşkuludur.

O halde, beş yıllık sınaî gelişme programları ancak yabancı sermaye ile savaşım koşullarında gerçekleşebilirdi. Gerçekler şunu göstermektedir ki Sovyetler Birliği'nin yardımı Türkiye'nin ulusal üretimi geliştirme planlarını uygulaması için zorunlu koşuldu. Sınaî kuruluşların inşasının finansman kaynaklarının incelenmesi durumunda bu özellikle gözle görülür biçimde ortaya çıkmaktadır.

SINAÎ İNŞA MALÎ KAYNAKLARI

Türkiye'de inşa finansmanı konusu her zaman çok zor durumda bulunuyordu. Kemalist devrimi izleyen yıllarda ülke olağanüstü büyük malî güçlükler yaşıyordu; bununla birlikte yöneticiler ulusal fabrika sanayiinin yaratılması için ısrarla olanak arıyorlardı. Bu konuda, iç olanakların devletçe seferber edilmesi en elverişli yöntem olmuştur. 1960 öncesi fabrika sanayiine temel sermaye yatırımları devlet örgütlerince yapılmıştı. Bazı yazarların hesaplamalarına göre son 25 yılda madencilik ve yapım sanayiine ve aynı şekilde taşımacılık ve haberleşmeye yapılan yatırımların %92'si devlet tarafından gerçekleştirilmişti.[14]

Sanayie yapılan özel sermaye yatırımlarına gelince, istatistik verilerin yokluğu nedeniyle bunların ortaya konulması olağanüstü zordur.[15] Biz, yalnızca, özel sermayenin Türkiye'nin devlet sektörüne çekilmesinin başlıca yollarını göstermeye çalışalım.

Devlet fabrikalarının, ve aynı şekilde tarım çiftliklerinin kuruluş finansmanları, başta Ziraat Bankası, Sümerbank, Etibank, Denizcilik Bankası ve iktisadî devlet kuruluşları aracılığıyla yürütülüyordu. "Toprak Mahsulleri Ofi-

[14] *Türkiye'de Sanayi ve Madencilik...*, s. 9.
[15] C. Ferman, *Türkiye'de Sanayi Kredisi*, s. 66.

si", "Et ve Balık Kurumu", "Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu", vb., başlangıçta nispeten büyükçe sermaye elde eden kuruluşlar rezerv biriktiriyor, "dolaylı olanaklardan" yararlanıyorlardı, ve oldukça önemli kârları sermaye birikimine çevirerek bununla devlet sermaye yatırımlarının toplam tutarını yükseltiyorlardı. Devletin ekonomiye yaptığı yatırımların toplam tutarına ilişkin en eksiksiz hesaplar, 1950 yılında Türkiye'nin ekonomik durumunu inceleyen Uluslararası Rekonstrüksiyon ve Kalkınma Bankası kurulu tarafından çıkarılmıştır. Bu incelemenin sonuçları aynı yılın mayıs ayında *İktisadî Yürüyüş* dergisinde (n° 250) yayımlanmıştı. 1923 ve 1949 yılları arasındaki sermaye yatırımlarının ölçüleri aşağıda verilmektedir (milyon lira):

Sanayi ve madencilik kuruluşları	343
Demiryolları	169
Diğer devlet iletişim araçları	63
Devlet tekelleri	69
Tarım	165
Kamusal ve diğer işletmeler	298
T o p l a m	*1.097*

Kurulun verilerine göre bu dönem içinde Türk hükümeti 1.062 milyon lira tutarında istikraza gitmiş ve bu olanaklar devlet yapım sanayiinin, madencilik işletmelerinin ve ulaşım yollarının geliştirilmesine yönlendirilmişti.[16]

Hükümetin yabancılar tarafından kurulmuş olan sanayi ve madencilik işletmeleri ile demiryollarının satınalınmasına harcadığı tutar, 705 milyon liraya ulaşıyordu.

Bu durumda, devlet sermaye yatırımlarının toplam tutarı büyük ölçülere varmıştı. Özellikle demiryolları ve sınaî işletmelerin satın alınmasına büyük meblağlar harcanmıştır. Değinilmesi zorunlu bir diğer durum: iç borçlanma-

[16] Ekonominin inşasında ilk istikraz 1933 yılında 20 yıl süreyle 12 milyon lira olarak Ergani bakır ocaklarına demiryolu hattı için çıkarılmıştır. Sivas-Erzurum demiryolu inşası için 1934 yılında çıkarılan ikinci iç borçlanma 30 milyon lira tutarındaydı (bkz: İ. Genin, *Finansı Turtsii*).

ların toplam tutarı yaklaşık olarak devlet sermaye yatırımları tutarı düzeyindeydi. Dolaylı denilen olanakların (çekilerek toparlanan sermayelerin) ölçüleri, sanayi ve tarımdaki devlet sanayi şirketlerinin temel sermayelerini geçiyordu. Türkiye'de devlet sermayesi ve özel sermayenin ne denli sıkı sıkıya örülü olduğu buradan anlaşılmaktadır. Zaten devletçe çıkarılan borçlanma tahvilleri, özel kişiler, şirketler ve bankalar arasında bölüşülüyordu.

Devlet kuruluşlarının ödenmiş sermayeleri alanlara göre aşağıdaki biçimde dağılıyordu.

TABLO — 11

İKTİSADİ DEVLET TEŞEKKÜLLERİNİN ÖDENEN SERMAYE TUTARI DAĞILIŞI*

Ekonomi Alanı	Milyon Lira	Toplam Tutara Oranı
Tarım	164,8	48
İmalât sanayii	109,5	32
Madencilik sanayii	68,7	20
T o p l a m	*343,0*	*100*

* A. Gözen, *Devlet İktisadî Teşekkülleri Ne Durumda?*, s. 8.

Bu durumda, ödenen sermaye tutarının yaklaşık olarak yarısı, tarımsal kuruluşların, beşte-biri madencilik alanındaki devlet şirketlerinin payına düşüyordu. İmalât sanayiinde, sermayeler, "ülkenin hammadde kaynaklarını daha değerli mallara dönüştürmek, ticarî dengeyi sağlamak, daha güçlü bir döviz tasarrufuna gitmek ve iş hayatının hareketlenmesinin çıkarlarına hizmet etmek"[17] için ayrılmıştı. Devlet sermaye yatırımlarının yönünü, emperyalist tekellere bağımlılığı süren Türkiye ekonomisinin ortalama durumu belirliyordu.

Sanayide devlet girişimi, büyük sermaye yatırımlarını

[17] A. Gözen, *Devlet İktisadî Teşekkülleri Ne Durumda?* s. 8.

daha hızlı tempolarla yapmaya olanak veriyordu. Örneğin, Türk iktisatçısı C. Ferman'ın hesaplamalarına göre, 1932 ve 1949 yılları arasında, ülkenin özel sanayi alanındaki sabit sermayelerin toplam tutarı, yaklaşık 3 kat (117,5 milyon lirayken 358,9 milyon lira) ve döner sermaye ise 9 kat (98,2 milyon lirayken 925,7 milyon lira) artmıştır.[18] Aynı dönemde Sümerbanka ait devlet işletmelerinin sabit sermayesi 12,2 milyon liradan 365,4 milyon liraya erişmiş,[19] döner sermaye ise yaklaşık 30 kat (5,1 milyon lirayken 150,2 milyon liraya) artmıştır. Etibank işletmelerinin sabit sermayesi 1936 ve 1949 yılları arasında 20 kattan fazla (3,4 milyon lirayken 69,7 milyon lira) artmış, döner sermayesi ise 0,8 milyondan 223,7 milyon liraya ulaşmıştır.[20] Buradan, devlet sektörünün gelişme tempolarının özel sektörün gelişme tempolarını birçok kez geçtiği sonucunu çıkarmak olanaklıdır.

Sümerbank ve Etibank "dolaylı olanakları" esas olarak iki yoldan çekiyorlardı: tahviller ve ikrazlar çıkararak ve Merkez Bankasından (yarı-devlet) krediler alarak. 1939 ve 1949 yılları arasında Sümerbanka Merkez Bankası kredileri aşağıdaki tutarları oluşturuyordu (Milyon lira):

1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945	1946	1947	1948	1949
29,5	*43,6*	*47,4*	*51,7*	*57,4*	*59,8*	*52,0*	*36,0*	*94,0*	*95,7*	*96,2*

Devlet kuruluşları 11 yıl içinde, Merkez Bankasından, onların sabit sermayelerini iki kattan fazla geçen, 663,3 milyon lira kredi almışlardı. Demokrat Partinin iktidara gelişinden sonra devlet sektörünün Merkez Bankasınca kredilendirilmesinde göze çarpan bir artış olmuştur. Türk iktisatçısı E. Tekeli'nin verdiği bilgilere göre, 1958 yılına doğru devlet kuruluşlarının Merkez Bankasına borçlanmaları

[18] C. Ferman, *Türkiye'de Sanayi Kredisi*, s. 70-72.
[19] Aynı yapıt, s. 66.
[20] Aynı yapıt, s. 92-93.

şöyleydi: Toprak Mahsulleri Ofisi 827,5 milyon lira, Eti bank 241,5 milyon lira, devlet tekelleri 215 milyon lira, demiryolları 109,4 milyon lira, Sümerbank 98,1 milyon lira, posta ve telgraf 58,3 milyon lira.[21]

Bu devlet kuruluşlarının Merkez Bankasına borçlanmalarının toplam tutarı 1.549,8 milyon lira gibi dev bir rakama ulaşıyordu. 1958'de, Türkiye ve ABD arasında kredilerin "ulusal ekonominin istikrarına" yöneltilmesine ilişkin anlaşmanın imzalanmasından sonra, Merkez Bankası, devlet kuruluşlarına kredi sağlamaya son verdi.

Merkez Bankası, devlet şirketlerine kredi sağlamakta en büyük kaynaktı, ama bu alanda tek değildi. Birçok durumda, hükümet, yalnız devlete ait olanları değil, özel sektör kuruluşlarını da devlet olanaklarından kredilendirmekle yükümlü özel fonlar oluşturuyordu. Örneğin, ulusal savunma yasasının maddelerini uygulamakla görevli koordinasyon bürosuna bağlı olarak, savaş zamanında belirli şirketlerin desteklenmesi için özel bir para fonu oluşturulmuştu. Bu fondan, kooperatif örgütleri birlikleri "Tariş", "Fiskobirlik", "Giresun", "Üzüm Tarım kooperatifleri Birliği", Ziraî Makineler Kurumu, Türk Hava Kurumu ve diğerleri büyük meblağlar alıyorlardı.[22] Ulusal savunma yasası fonundan en büyük meblağı, Ereğli Taş Kömürü Şirketi (yaklaşık 63 milyon lira) alıyordu.[23]

Devlet sektörü işletmelerine devlet olanaklarından sağlanan kredilerden başka, çekilen sermayelerden de büyük meblağlar yatırılıyordu. Bu olanakların en büyük bölümünü, "bu yolla uzun süreli yatırımlar yapan özel kişiler ve şirketler arasında"[24] dağılan istikrazlar oluşturuyordu. Türk yazarların belirttiklerine göre, İkinci Dünya Savaşından

[21] E. Tekeli, *Türkiye'de Devletin İktisadî Faaliyetlere İştiraki...*, s. 30-31.
[22] İ. Türk, *İktisadî Gayeli Malî Yatırımlar...*, s. 166-167.
[23] Aynı yapıt, s. 169.
[24] C. Ferman, *Türkiye'de Sanayi Kredisi*, s. 82.

önce, borçlanma tahvillerinin dağılımında büyük güçlüklerle karşılaşılıyordu. 1940 yılından itibaren durum kesin olarak değişti. Devlet istikrazlarına para yatırmak kârlı bir iş oldu. 1933'ten 1940 yılına değin 50 milyon lira tutarında devlet borçlanma tahvili gerçekleştirilmişti, 1941'den 1948 yılına değin devlet istikrazlarının tutarı 700 milyon liraya erişmiştir. Bu alanda tahvillerin yarısı "serbest borsada"[25] gerçekleştirilmişti. Bunu izleyen yıllarda bir miktar daha istikraz çıkarılmıştı. Örneğin, Ziraat Bankası, yalnız 1950 ve 1953 yılları arasında dört kez istikraz çıkardı: ilki yılda %7 hesabıyla 10 milyon lira tutarındaydı, ikincisi 20 milyon lira (gene %7), üçüncüsü 30 milyon lira (%5) ve dördüncüsü 20 milyon lira (%5). Tahviller "serbest borsaya çıkmış ve burada tükenmiştir".[26] İstikrazlar, devlet sektörü tarafından finansman için çekilen tüm olanakların %35-40'ını oluşturuyordu.

Merkez Bankası, genellikle faizlerin ve istikrazların zamanında ödenmesini garanti ediyordu. Devlet şirketlerinin istikraz ve tahvillerinden, özel kişilerin gelirleri oldukça yüksek, ve en önemlisi, sürekliydi.[27]

Hükümetçe alınan önlemler sonucu, devlet tahvilleri, Türk borsalarında çok geniş yaygınlık kazandı ve temel işlemler bu devlet bonolarıyla yürütülmeye başlandı. Borsaların rolünün oldukça önemsiz olduğunu belirtmek gerekir; bu, ülkedeki hisse senetli sermaye gelişmesinin genel alt düzeyine uygun durumdaydı. Örneğin, savaş-öncesi yıllarda İstanbul borsasında bono işlemlerinin tutarı 10-16 milyon liraydı, savaş yıllarında ise 7-9 milyona kadar düştü. Bu konuda, örneğin 1944'te, 8,3 milyon lira düzeyindeki tüm bono işlemleri tutarından devlet bonoları payına 7,8 milyon

[25] T. S. Atasaygun, *Ziraat Bankası Tahvilleri*, s. 2.

[26] M. Atalay, *Türk Milli Bankacılığı...*, s. 106.

[27] Örneğin vadeli yatırımlara resmî faiz haddi %6,5 idi, aynı zamanda devlet istikrazlarının garantili gelirleri %7'ye varıyordu (bkz: N. Z. Aral, *Millî Bankalarda Mevduat*, s. 5, 20).

lira düşüyordu.[28] Türkiye eski iktisat bakanı M. Ete'nin belirttiğine göre, İstanbul borsasındaki tüm bono işlemlerinin %10'unu özel şirketlerin hisse senetleri ve %90'ını devlet bonoları oluşturmaktaydı.[29]

Ama Türkiye borsalarında devlet tahvillerinin oldukça önemsiz bir bölümü bulunuyordu. Bu durum, özel bankaların, hükümetin özel bir kararıyla, "banka hesaplarında bulunan toplam meblağın %15'inden daha az olmayan"[30] belirli tutarda devlet tahvilini sürekli olarak kendilerinde bulundurmak yükümlülüğüyle açıklanıyordu. Bankalar bu meblağları kendi isteklerine göre kullanamıyorlar ve hesap raporlarında yansıtamıyorlardı. Ama, bankalar, devlet bonolarının teminatıyla gerçek sermayelerinin %60'ına dek kredi dağıtmak hakkına sahiptiler. Devlet bonoları nominal değer üzerinden işlem görüyordu. Devlet tahvilleri, bütün Türk bankalarınca kabul edilmek durumundaydılar; geniş yaygınlık kazanmışlardı ve özel sermayenin devlet sektörü şirketlerine katılmasının en önemli biçimini oluşturuyordu.

Aktarılan bu veriler, devlet mülkiyetinin önemli finansman kaynaklarından birini ortaya koymaktadır. Örneğin, Türkiye'de, 1930 yılından sonra hemen tüm demiryollarının satın alınması, tahvilleri özel bankalarca alınan istikrazlar çıkarılması yoluyla olmuştur. Yeni demiryolu yapımı da, istikraz hesabıyla gerçekleştiriliyordu. İkinci Dünya Savaşından sonra iç borçlanmalar çıkarılması daha da geniş boyutlar kazanmıştır. *Cumhuriyet* gazetesinin yazdığı gibi, 1950 yılına değin, Türkiye, toplam 25 dış ve 30 iç borçlanmaya gitti. Yalnızca 1946 ve 1950 yılları arasında, 1947 yılındaki 228 milyon lira (yılda %6'lık) ve 1948'deki 120 milyon lira (yılda %6'lık) borçlanmalarda içinde olmak üzere

[28] N. Z. Aral, *Menkul Kıymetler Borsası*, s. 5, 20.

[29] *Ekonomi ve Ticaret Bakanı Muhlis Ete'nin ... Beyanatı*, s. 241.

[30] *Düstur*, c. 17, s. 1079. — Daha sonraları Türk hükümeti özel bir kararla katma fon ölçülerini şirketlerin sermayelerinin %20'sine değin yükseltti.

7 kez istikraz çıkarılmıştı.[31] Özel bankaların yalnızca sürekli bir fonu kendilerinde bulundurmaları değil, aynı zamanda bunların ikmaliyle de ilgili olmaları sayesinde devlet tahvilleri borsalarda olağanüstü yüksek değerlendirilmektedir. 25 Mart 1957 günlü *Ekonomi Gazetesi*, devlet tahvillerinin değerinde son yıllarda önemli artış olduğunu yazıyordu. Devletin, borçlarını kapatmak için her yıl büyük paralar harcamak zorunda olduğunu belirtmek gerekir. Bu paralar, vergi aygıtı aracılığıyla emekçilerin sırtından çıkarılmaktadır. Ulusal gelirin kapitalistler yararına yeniden paylaşımı bu yolla gerçekleşmektedir.

Devlet bonoları işlemlerinin düzenlenmesi ve bunların kurlarının yeterince yüksek düzeyde desteklenmesi için, hükümet, özel bir amortisman ve kredi fonu oluşturdu.[32] Fonun görevi, "devletin iç ve dış borçlanma tahvillerini satın almak ve bunların borsa işlemlerinin düzenlenmesi için gerekli malî ve ekonomik önlemleri gerçekleştirmek"ti.[33] Türkiye'deki bütün banka ve kurumlar, ellerindeki devlet bonoları miktarını bu fona bildirmek ve bu bonolardan almadan önce satış koşullarını öğrenmekle yükümlüydüler. Fonun sermayesi 5 milyon lira olarak belirlenmişti. Faaliyeti Maliye Bakanlığınca denetleniyordu. Hükümet devlet bonolarının işlemleri üzerinde sürekli bir denetim yürütüyordu.

Tahviller çıkarılmasına paralel olarak Türk devlet bankaları, tasarruf ve diğer mevduatların kabulü yoluyla, ve özel bankaların ve (başta Merkez Bankası) devlet bankaları ile diğer kuruluşların kredi ve istikrazlarıyla geniş bir alanın olanaklarından yararlanıyorlardı.

1950 yılına değin devlet bankaları, kendi işlemleri için halkın mevduatlarından (tasarruflar dışında) nispeten az

[31] *Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Üç Aylık Bülten*, 1951, n° 78-79, s. 322.
[32] *Düstur*, c. 16, s. 1488-1489.
[33] Aynı yapıt, s. 1488.

yatırımlanıyorlardı. Bu durum daha sonra değişti. Sümerbank, Etibank, Ziraat Bankası, vb., tüm olanaklarıyla böyle tasarrufları çekmeye başladılar. Devlet bankaları şubeler ağı, bunun için kısa zamanda önemli ölçüde genişlemiş, mevduat sahiplerine hizmet iyileştirilmiş, ve en başta, vadeli yatırımlara verilen faizler hızla yükselmiştir. Örneğin, devlet işletmelerinden çok büyük kârlar elde eden Sümerbank, vadeli yatırımlara yüksek faizler (%10'a kadar) garanti edebilmiştir. Bu durum büyük ve küçük yatırım sahiplerini çekiyordu.

Bununla birlikte devlet işletmelerinin finansmanında istikrazlar, belirgin yer tutmaya devam etmektedirler. 1953'te hükümet, amortisman ve kredi fonunu yeniden düzenledi. "Devletin iç ve dış borçlarını oluşturan tahviller ve bonoların borsa işlemlerini düzenlemek, bu borçların bir örneğe indirilmesi, değiştirilmesi, kurumun yükseltilmesi ya da elverişli esaslarda ödenmesi işlemlerini yapmak"[34] onun yükümlülüğüne verildi. Fon, iç borçlanmalar çıkararak devlet şirketlerini kredilendirmek durumundaydı. İç borçlanma tahvillerinin çıkarılması, bakanlar kurulu tarafından denetleniyordu. İstikrazların ödenmesi, tahvillerin nominal değer üzerinden geri alınması yoluyla gerçekleştiriliyordu. Özel ve devlet şirketlerinin yasa gereği yapmak zorunda oldukları kaçınılmaz amortisman ve diğer bazı ödemeler, Merkez Bankasındaki ya da doğrudan fondaki tahvillerin bir bölümünün satın alınması yoluyla yürütülüyordu. O durumda, fonun tahvilleri zorlamalı olarak dağılıyordu.

Fonun faaliyeti oldukça başarılı gelişiyordu. Bu örgütün sermayesi kısa zamanda 500 milyon liraya yükseltildi ve tüm katma tutar için hisse senetleri çıkarıldı.[35] Bu, fiiliyatta, fonun, hükümet denetiminde çalışan yarı-devlet

[34] M. Alparslan, *Son Tadillere Göre Bankalar Kanunu ve Bankacılıkla İlgili Mevzuat...*, s. 35.

[35] *Endüstri*, Mart 1955.

bir şirkete dönüştürüldüğü anlamına geliyordu.

Fonun genel müdürünün açıklamasına göre, 1958 yılında fonun tüm sermaye yatırımları tutarı 844 milyon liraya, devlet örgütlerine kredi tutarı 880 milyon liraya erişmişti. Bu örgütçe denetlenen sermayelerin tutarı 2.662 milyon liraydı.[36] Bu alanda, devlet istikrazlarından doğan borçlanmalardaki artışın kapatılması için fon sürekli olarak, hisse senetleri özel bir devlet şirketi, bu arada, sermayesi emekçilerin ödentilerinden oluşan İşçi Sigortaları Kurumu tarafından satın alınan, yeni yeni istikrazlara giriyordu.[37]

Fon, önemli kâr elde ediyordu; net kârı, 1954'te 4 milyon, 1955'te 6 milyon lirayı buluyordu.

Devlet örgütleri, istikrazlar ve diğer "çekilen vasıtalardan" başka bütçeden sürekli yardımlar alıyor, ve kârlarının önemli bölümünü sermayeye çeviriyorlardı. 1935 ve 1950 yılları arasında, Etibank, devlet bütçesinden 90 milyon lira tutarında yardım almıştı. Ayrıca bu dönemde devlet, bankaya, 6,7 milyon lirayı aşkın nakit sağlamıştır. Etibankın sermayeye çevrilen kârlarının tutarı 26 milyon lira olarak hesaplanıyordu.[38] Etibankın gerçek sermayesi, bu yıllar içinde, 37 milyon liradan 125,2 milyon liraya yükselmiştir. Demek ki, banka, devletin malî yardımı olmaksızın var olamıyordu.

Bu durumda, Türkiye'de devlet mülkiyetinin finansmanı, istikrazlar yoluyla özel sermayeleri çekmek hakkından yararlanan, bütçeden milyonlarca lira yardım alan, mevduatlar toplayan, kârlarını sermayeye çeviren vb., uzman bankalar aracılığıyla gerçekleşiyordu. Devlet örgütlerinin faaliyeti özel sermaye ile devamlı sıkı bağ içinde yürüyordu. Bu, devlet sermaye yatırımlarının yönlenmesinde olduğu gibi, özel sermayenin devlet sektörüne çekilme-

[36] *Amortisman Kredi Sandığının Yeni Tahvilleri*, s. 5-6.
[37] Bkz: *Investment in Turkey...*, s. 30.
[38] K. Apak, C. Aydınelli ve M. Akın, *Türkiye'de Devlet Sanayii...*, s. 277.

sinde de belirginleşiyordu. Gösterilen bu olgu, bir kez daha ortaya koymaktadır ki, Türkiye'de devlet sektörü ve özel sektör birbiriyle sıkı sıkıya bağlanmış ve içiçe geçmiş durumdadırlar.

SOVYETLER BİRLİĞİ'NİN EKONOMİK YARDIMI

Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye ekonomik yardımı, Sovyet-Türk ekonomik ilişkilerinin gelişmesinin bütün süreciyle ayrılmaz bir ilişki içindedir. İki ülke arasındaki karşılıklı ilişkilerin güçlenmesi, hem Sovyetler Birliği'nin, hem Türkiye'nin çıkarlarına uygun düşüyordu.

Sovyet hükümeti, sürekli olarak, Cumhuriyet Türkiyesiyle düzenli ekonomik bağlar kurmaya çalışmıştır. Doğrudan Türk iş çevreleriyle temaslar kurulmasına özel dikkat gösteriliyordu.

Sovyetler Birliği, Türkiye ile ekonomik ilişkilerini, ülkenin ekonomik bağımsızlığına yardımcı olması için geliştiriyordu. O, Türkiye'nin bağımsız bir devlet olarak güçlenmesine elden geldiğince yardım ediyordu.

Ne var ki, Sovyetler Birliği'nin bu tutumu, Türkiye'nin iktidar çevrelerinde her zaman anlayış bulmuyordu. Örneğin, 1923'te, başlayan Sovyet-Türk ticaret sözleşmesi görüşmeleri sırasında, Türk temsilcileri, SSCB Ticaret Temsilciliğinin niteliğini, tek elden ticaret yapan organ olarak değil, denetleyen organ rolüne sokmaya çalışmışlardır. Bunun sonucu olarak, Sovyet temsilcileri, Türk hükümetinin temsilcileriyle anlaşmaya varamamışlar ve ticaret sözleşmesi 1927 yılına değin imzalanmamıştır.

Sovyet-Türk ticaret bağlarının genişletilmesi amacıyla 1924 Nisanında İstanbul'da, Türk iş çevreleri arasında büyük ilgi uyandıran Sovyet sanayi malları sergisi düzenlenmişti. 10 Nisan 1924 günlü *Tanin* gazetesinde, sergiye büyük önem verilmekteydi. 1924 Mayısında İstanbul'da, ticarî iş-

lemlerin genişletilmesi amacıyla karma bir Sovyet-Türk hisse senetli imtiyaz şirketi, 400 bin ruble sermayeli "Russo-Türk" kurulmuştur. Sermayenin yarısı Türk grubuna aitti; şirket yönetimine Türk tarafı temsilcileri giriyordu. Sovyet tarafı, açık, tek yanlı çıkar gözetmeyen bir istekle, iki ülke arasında karşılıklı çıkarlara dayalı ticareti geliştirmek ve Türkiye'ye ekonomik durumunu güçlendirmesinde yardımcı olmak temelinden hareket ediyordu. Bu, çıkar gözetmemekte öylesine içtendi ki, şirketin kurulmasında Sovyet tarafı, Türk tarafının kendi payına düşen sermaye bölümünü yatırmamasına ve bunu gelecekteki kârlarla kapatmasına razı oldu.

"Russo-Türk" şirketinin faaliyet sonuçlarına ilişkin rapora göre, şirket, "bize (Sovyetler Birliği'ne) karşı Türkiye ticaret çevrelerinde dostluk ve iş atmosferi yaratmaya", (yabancılar ve bazı Türk çevrelerince özellikle ve ısrarla yayılan) "SSCB'nin, doğmakta olan Türk ticaret-sanayi sermayesinin Avrupa sanayiine bağımlılığından kurtulmasında, donatım yoluyla, olanak ölçüsünde, iyi fiyatlarla ve elverişli koşullarda gerekli emtialarla yardımcı olmada hiç bir şey veremeyeceği" sözde düşüncesini dağıtmaya çalışıyordu. "Russo-Türk" şirketi, SSCB ve Türkiye arasındaki meta dolaşımını bir ölçüde genişletti. Sovyet ihraç mallarını, başta, kömür, çimento, kostik soda ve tarım makineleri oluşturuyordu.

Türkiye'de yalnızca Sovyet örgütlerinin faaliyetlerine özgü bir duruma da değinmek gerekir. Şirket, ticaret konusu emtiasını sürekli olarak tüketiciye ulaştırmaya çalışıyordu. Bu, tarım makinelerinin satışında özellikle önemliydi.

"Russo-Türk" şirketiyle birlikte, Türkiye'de, Neftesindikat, Rezinotrest, ve İstanbul'da 1925'te işleme başlayan Rusya Ticaret Bankası (Ruskombank) şubesi ticaret yürütüyorlardı.

Sovyetler Birliği'nin Türkiye ile ekonomik işbirliği birçok durumda Türk halkına yardım niteliği taşıyordu. Örneğin, 1925 Eylül-Aralık aylarında VSNH uzman pamuk komisyonu Türkiye'de bulunarak Adana ve İzmir çevresinde pamuk üretimi bölgelerini incelemişti. Komisyonun gezisinin amacı Türkiye pamukçuluğuna yardım, ve Sovyet sanayii için pamuk satın alma olanaklarının öğrenilmesiydi.

Sovyetler Birliği'nin ekonomik yardımı çok çeşitli biçimlerde beliriyordu: Türkiye'ye elverişli koşullarda mal sağlamaktan ticarette imtiyaz anlaşması hakkına taraftar olmaya değin, Sovyetler Birliği'nin ticarette böyle davranması (1924 yılında kibrit tekeli imtiyazı, 1926'da Ankara'da radyo istasyonu inşa imtiyazı) Türk hükümetine kendi koşullarını dikte etmek isteyen emperyalist tekellerin tertiplerini bozmuştu.

1927'ye değin bir ticaret sözleşmesinin yokluğu nedeniyle, iki ülke arasındaki dış ticaret alışverişi tek yanlı kararnamelerle düzenleniyordu. Ticaret ilişkilerini normalleştirmek isteyen iki hükümet, 11 Mart 1927'de, sözleşen tarafların en çok kayırılması ilkesini öngören "Türkiye Cumhuriyeti ile SSCB arasında ticaret ve denizcilik anlaşması"nı imzaladılar. Türkiye, hukuksal olarak, Sovyet dış ticaret tekeli sistemini kabul ediyordu. Taraflar karşılıklı gümrük ayrıcalıkları elde ettiler, ayrıca, Türkiye'ye belirli kontenjan sınırlarındaki mallar SSCB'ne lisanssız ithali hakkı ve taşımacılık sorunlarında bir dizi ayrıcalık tanınıyordu. Türk hükümeti, Sovyet Ticaret Temsilciliğini, SSCB'ni temsil eden ve onun adına ticaret işlemleri yürüten organ olarak kabul ediyordu. "Arkos"un İstanbul şubesi ve "Russo-Türk" tasfiye edilmişlerdi. Sovyet-Türk ticaret ve denizcilik anlaşması, iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin tarihinde önemli bir aşamaydı. Anlaşma, ticarî işlemlerin önemli ölçüde artmasını ve karşılıklı ekonomik bağların güçlenmesini olanaklı kılmıştır.

Sovyetler Birliği'nin Türkiye ile dış ticaret işlemleri, Türkiye'nin emperyalist devletlerle olan ekonomik ilişkilerine göre ilkesel olarak başka nitelik taşıyordu. Yabancı tekeller, Türk halkının sırtından aşırı kârlar sağlamaya, ülkeyi ekonomik boyunduruk altına almaya ve onun, emperyalist devletlerin türevi niteliğindeki durumunu pekiştirmeye çalışırlarken, Sovyetler Birliği, tersine, Türkiye'nin ekonomik bağımsızlığının sağlamlaşması için çalışıyordu.

1932'de, SSCB Dış Ticaret Narkomat Bilimsel Araştırma Enstitüsü, Sovyet-Türk ekonomik ilişkileri materyallerinin bilançosunu yaparak şöyle yazıyordu: "Biz, Türkiye'ye karşı, ticarî işlemleri Türkiye'nin ulusal ekonomisine uydurarak davranıyoruz. Biz, ikinci dereceden tüm diğer ekonomik çıkarlardan sözetmeden önce, bunun yansımasını Türkiye ile yapılan ve Türk mallarının belirli ölçülerde pazarlanmasını garanti eden ticarî sözleşmelerin kapsamında görüyoruz. Bu amaçlarla Türkiye'den alımlarımızda yalnız sanayileşme tempolarının hızlanması için gerekli malların ithali ilkesinden geri duruyor, ve yalnız hammaddeler değil, Türk ihracatının başlıcası olan tüketim malları alımına gidiyoruz. Bundan başka Türkiye'ye mallarımızı ihraç ederken ulusal ekonomiye ya da Türkiye'nin doğmakta olan yerel sanayiine zarar verebilecek alanlarda rekabetten kaçmaya çalışıyoruz, bu konuda yerel sanayi ile anlaşmaya gittik (örneğin, Alpullu şeker fabrikası ile şeker satış kotaları anlaşması) ya da Sovyet mallarının oraya ithalinden, örneğin bunalımın kıskaçlarında bulunan tarım için ek zorluklar doğurabilecek olan her tür tahıl ithalinden tümüyle vazgeçtik. Bu ilkeler gelecek zaman için de canlılığını korumaktadır."

30 yılları başlarında Sovyetler Birliği, Türkiye'nin sınaî kuruluşuna henüz büyük ölçülerde yardım edemiyordu. Böyle bir olanak ancak ulusal ekonominin birinci beş yıllık kalkınma planının başarıyla uygulanmasından sonra doğ-

du. SSCB gittikçe artan ölçülerde makineler, donatım, taşıma araçları, vb. ihraç etmeye başladı. Türkiye iktidar çevrelerinde, dünyada hiç bir ülkenin, SSCB'nin yaptığı gibi, kendi çıkarını gözetmeyen ve bol yardımda bulunamadığı kanısı giderek gelişiyordu. Bu arada Türkiye'nin ekonomik durumu çok zordu. Daha Türkiye başbakanının SSCB'ne 1932 yılında yaptığı geziden önce, Sovyetler Birliği Ticaret Temsilciliğine, belediyeler ve özel kişilerden, elektrik santralları ve sanayi kuruluşları kurulması, işletmeler için donatım sağlanması için anlaşma yapmaya hazır olduklarına ilişkin bir dizi öneri ve dilek gelmişti.

Türk hükümeti sanayiciler ve tüccarların çıkarlarını gözetmeden yapamıyor, ama iki ülke arasındaki yakınlaşmayı hoşnutlukla karşılayan halk kitlelerinin istemlerini gözönünde bulundurmadan da edemiyordu. O zamanın belgeleri buna kanıttırlar. Örneğin Sovyet uzmanlarının 1932 Ağustosunda sanayi kuruluşları inşa olanaklarının incelenmesi için Türkiye'ye yaptıkları geziye ilişkin raporda, Sovyet insanlarının her tarafta büyük coşkunlukla karşılandığı bildiriliyordu. Nazilli tekstil kuruluşu projesinin hazırlanmasında da aynı durumla karşılaşılmıştı.

1932 Mayısında İsmet İnönü'nün Sovyetler Birliği'ni ziyareti sırasında, Türkiye'ye 8 milyon Amerikan doları tutarında kredi verilmesine Sovyet hükümeti ilke olarak rıza göstermişti. 1932 Ağustosunda, Türk hükümetinin dileğiyle, sanayiin çeşitli alanlarından bir uzmanlar komisyonu SSCB'den Türkiye'ye gitti. Komisyon, ülkenin birçok kent ve bölgesini gezdi. Bu gezinin amacı, Türk sanayiinin durumunun saptanması ve gelişme planlarının düzenlenmesiydi. Komisyon Moskova'ya döndükten sonra, Türk hükümeti için sanayi kalkınma planının yeraldığı özel bir rapor hazırladı. Bu planı, Türk hükümeti onayladı. Birinci olarak, ülkenin dokuma ithalinden kurtulmasına olanak verecek tekstil kombinalarının inşası, tarımsal üretimin geliştiril-

mesi ve Türk pamuğunun fiyatlarının yükseltilmesi öngörülüyordu. Bunun yanısıra ülkenin ağır sanayi kalkınmasının olanakları araştırılmıştı, Sovyet temsilcileri Divriği'yi gezmişlerdi. Sonra, Türk hükümetine, Türkiye'de metalurjinin gelişmesine ilişkin öneriler sunulmuştur.[39]

Sovyet uzmanları komisyonu, emekçi kitlelerin çıkarlarına en büyük dikkati göstermişlerdir. Örneğin, tekstil kombinalar inşa projelerinin hazırlanmasında Sovyet yoldaşlar, onbinlerce zanaatçı-dokumacının çıkarlarının gözönünde tutulmasını istiyorlardı: "Zanaatkârlığın ortadan kaldırılması süreci ve bunların aynı zamanda ücretli-emek niteliğinde fabrika üretimine çekilmesi —diye yazıyorlardı Sovyet uzmanları—, olabildiğince acısız ve giderek gerçekleştirilmelidir. Bu nedenle, projelenen fabrikalar hazır dokuma üretmekten başka, zanaatçıların daha bir süre işleyecekleri belirli miktarda ipliği, onlara vermekle yükümlü olacaklardı. Böyle bir düzenlemenin bir dizi olumlu etkileri olacaktır. Pazarın tekstille doyurulması planında, zanaatçı için, ona varlık olanağı verecek bir pay kalmaktadır. Ona devlet fabrikalarınca iplik sağlanması, onu küçük patronların elinden kurtarabilir. Son olarak, bu zanaatçının kooperatifleştirilmesi yoluyla esnaf üretimini güçlendirmek olanaklı olacak, esnaf birliklerine doğrudan pazara çıkmak ve aracıların köleliğinden kurtulmak olanağı doğacaktır."

1933 Haziranında bir Türk sanayi komisyonu, sanayi inşa planının gerçekleştirilmesi konusunda sonraki görüşmeleri yürütmek üzere Moskova'ya geldi. Türkiye'de yapılması beklenen işlerin büyük kapsamını gözönünde tutan Sovyet hükümeti, sanayi kuruluşlarının inşasıyla görevli Turkstroy uzman örgütünün tüzüğünü onayladı. Bu sırada Sümerbank temsilcisi Ş. Turgut Bey, tekstil kalfası olarak

[39] Bkz: E. Tümertekin, *Ağır Demir Sanayii ve Türkiye'deki Durumu*, s. 221. 223.

hazırlanmak üzere bir Türk kursiyer grubuyla birlikte Moskova'ya geldi.

21 Ocak 1934'te Sovyet kredisinin gerçekleşme protokolü imzalandı. Bu kredi oldukça avantajlı koşullarda sağlanıyordu. Faizsiz olarak ve 20 yılda ödenmek üzere veriliyordu; Sovyet hükümeti, ödemesi Türk hükümetince yapılmış olan Türk mallarını, tutarı karşılığı satın almayı yükümleniyordu; ödemeler Türk parası üzerinden yapılıyordu; kredi tümüyle donatım sağlanmasına veriliyor, araştırma, işletmelerin montajı, uzmanların ücretleri vb. ile ilgili harcamalar kredi hesabına alınmıyordu.

Sovyetler Birliği Türkiye'ye yardım ederek onun yabancı ülkelere bağımlılığını azaltmaya çalışırken, diğer ülkeler, tersine, borçlandırma yoluyla ülkedeki konumlarını güçlendirmek çabasındaydılar. Örneğin, İngiliz "Basseret" firmasınca Karabük'te Metalurji Kombinası inşasıyla ilgili 2 Eylül 1936 tarihli ticaret anlaşmasının protokolüne göre, Türkiye, sağlanan kredinin önemli bir bölümü karşılığında İngiltere'den mal satın almayı yükümleniyordu. Ayrıca, kredi, 8 yıl için sağlanmıştı ve bunun için yüksek faizler ödeniyordu.

25 Ocak 1934'te, 1935 Martında işletmeye açılması öngörülen Kayseri Tekstil Kombinası inşaatı teknik projesi teslim edilmişti. Ne var ki, Türkiye hükümet çevrelerinde belirli kişiler, SSCB ile Türkiye arasında ekonomik bağların güçlenmesinden hoşnutsuzdular. Bu kişiler, kredi sağlanması görüşmelerini ve daha sonra tekstil kombinaları ve diğer kuruluşlar inşaatlarını durdurmaya çalışarak etkin bir faaliyet yürütüyorlardı. Bunlar, aynı zamanda, Cumhuriyet Halk Partisinin programında yer alan devletçilik ilkesine karşı saldırılarda bulunuyorlardı. Bu grubun faaliyetleri Türk halkının çıkarlarıyla açıktan açığa çelişiyordu.

Örneğin, 1933'te, Moskova'da Kayseri kombinasının in-

şasıyla ilgili görüşmeleri yürüten Türk hükümet heyeti başkanı Reşad Bey, bunlardan biriydi. O, hükümet fabrikaları kurulmasına ilke olarak düşmandı, ve Kayseri'deki devlet kombinasının verimsiz olduğunu kanıtlamak için elinden gelen çabayı gösterdi. Reşad Bey, Sümerbank ve Turkstroy temsilcileri arasındaki görüşmeleri de durdurmak için çaba harcadı. Kayseri'deki kombinanın verimsiz olduğunu ısrarla söyleyip duran ve kombina yönetimi için İş Bankasına bağlı bir hisse senetli şirket kurulmasını isteyen iktisat Bakanı C. Bayar, Türkiye'de, Sovyetler Birliği yardımıyla devlet sanayiinin gelişmesine karşıydı.

Devletçiliğe karşı olanlar, ülke dışından ve her şeyden önce Almanya'dan etkin biçimde destekleniyorlardı. Türkiye içinde ise, devletçiliğe etkin olarak karşı durmamakla birlikte, bunu özel sanayi için aşırı ve tehlikeli bir "girişim" sayan kişilerin sayısı az değildi. Sovyetler Birliği, fabrikaları kursa da, Türklerin bunları yönetemeyecekleri ve fabrikaların çalışmayacağı yolunda söylentiler yayılıyordu.

Türkiye hükümetinde, devlet işletmeleri kurulması üzerine görüş ayrılıkları çok keskindi. Kayseri kombinası inşası için Sovyet projesinin görüşülmesi sırasında, iş, İsmet İnönü'nün, muhalifleri ya da onun deyimiyle "sabotajcıları" tehdit etmek zorunda kalmasına değin vardı.

Muhalefetin direnişine karşın, o sırada SSCB ile dostluk ilişkilerinin korunması ve geliştirilmesinin Türkiye için tümüyle gerekli ve elverişli olduğunu anlayan kişilerin düşüncesi ağır basıyordu.

1934 Mayısında Kayseri'deki tekstil kombinasının temeli atıldı. Törende bulunan Başbakan İsmet İnönü, kurulmakta olan kombinayı "Sovyet-Türk dostluğunun anıtı" olarak niteledi.

1934 Temmuzunda, iktisat bakanı, sanayi dairesi genel müdürü, maden dairesi genel müdürü, İş Bankası ve Sü-

merbank genel müdürlerinin içinde bulunduğu bir Türk heyeti SSCB'ne geldi. Türk heyetinin Moskova ve Leningrad'taki Sovyet sanayii ile ilgili aldığı bilgiler onlar üzerinde büyük etki bıraktı, heyet üyeleri Sovyet halkının Türk halkına karşı dostça tavrını gördüler.

24 Ağustos 1935'te Nazilli'deki tekstil fabrikasının temeli törenle atıldı.[40]

1935 Eylülünde Kayseri'deki tekstil kombinası işletmeye açıldı. Açılış törenine Sovyetler Birliği'nden gelen özel bir heyet, Türk halkı ve yönetici hükümet adamları tarafından olağanüstü sıcak karşılandı.

Kayseri kombinası işletmeye açıldığı sırada üç fabrikadan oluşuyordu: iplik (33 bin iğ), dokuma (bin tezgâh) ve boya-ikmâl. Kombinanın proje gücü yılda 30 milyon metre dokuma düzeyindeydi. Kombina ayrıca, 4.700 kw. gücünde elektrik santralı, makine, döküm, demir, ağaç işleri ve kalite düzenleme atelyeleri olan bir fabrika, işçi ve memurlara dinlenme yerleri, fabrikaya bağlı fabrika öğrenimi okulu ve işçi evlerine vb. sahipti. Kombina için gerekli donatım, 60'tan fazla Sovyet işletmesindeki işçilere hazırlatılmıştı. *Za İndustrializatsiya* gazetesi, 3 Temmuz 1935'te, şöyle yazıyordu: "Sümerbank mühendisleri ve müdürleri, Turkstroy temsilcileriyle söyleşilerinde, Türkiye Cumhuriyetinin var olduğu tüm yıllar boyunca şimdiye değin yurt dışına verilen hiç bir siparişin Kayseri kombinası donanımına gösterilen önem ve özenle yerine getirilmemiş olduğunu bildirdiler." Kombinanın işletmeye açılması, Sovyet-Türk ekonomik işbirliğinin büyük başarısı olmuştu.

Sovyetler Birliği tarafından Nazilli'de kurulan ikinci tekstil kombinası, 9 Ekim 1937'de işletmeye açılmıştı. Ama belirtmek gerekir ki, ikinci kombinanın inşası, Sovyet-Türk ekonomik işbirliğine karşı olanların hükümet üzerinde ar-

[40] *İzvestiya*, 26.VIII.1935.

tan bir etkiye sahip oldukları koşullarda oldu. Bu etki, kombina projesine karaçalmak girişimlerinde, kombinanın işletmeye açılma süresinin Sümerbank tarafından sürekli olarak sekteye uğratılmasında belirginleşiyordu. O sıralarda, iki ülkenin ekonomik bağlarına karşı olan kişilerin hükümetteki etkileri öyle arttı ki, Sovyetler Birliği tarafından Türkiye'de Sivas Çimento fabrikası, Ankara radyo istasyonu, Ankara ve İzmir'de ekmek fabrikaları ve diğer bazı kuruluşların inşasına ilişkin anlaşma suya düşürülmüştü. Büyük engellere karşın, Sovyetler Birliği, sanayi işletmeleri kurulmasıyla ilgili olarak üzerine aldığı yükümlülükleri olduğu gibi yerine getirmeye devam ediyordu.

Nazilli tekstil kombinasının açılışında Türkiye Cumhuriyeti cumhurbaşkanı, başbakan, iktisat bakanı, içişleri bakanı, dışişleri bakanı ve diğer hükümet üyeleri bulundular. Kombina ile ilgili olarak hepsi özenle bilgi aldılar, yardımcı binaları gözden geçirdiler. Kemal Atatürk, Turkstroy yöneticilerini kabul etti, gerçekleştirdikleri iş için onlara teşekkür ederek, bu inşada çalışan tüm Sovyet grubuna "çok teşekkür ettiklerini" iletmelerini diledi. Nazilli'deki tekstil kombinası büyüklük bakımından Türkiye'de ikinciydi. Kombina 28 bin iğ ve 768 tezgâhı bulunan üç fabrikaya sahipti. Kombinanın proje gücü yılda 18 milyon metre pamuklu dokuma düzeyindeydi.

Türkiye tekstil sanayiinin Sovyetler Birliği'nin yardımıyla gelişmesi, ülkenin emperyalist devletlere bağımlılığını azaltmak olanağı veriyordu. 1928 yılında, Türkiye'de, ülkede tüketilen tüm pamuklu dokumanın %10'u fabrikalarda üretilirken, 1935 yılında bu rakam %31'e, 1939'da ise %65'e yükselmişti. Bu durumda, Türkiye, on yıl içinde Sovyetler Birliği'nin yardımıyla dokuma üretiminde fiilî olarak bağımsızlığa ulaşabilmiştir.

Sovyetler Birliği'nin Türkiye sanayiinin kalkınmasına yardımı, iki kombina ile sınırlanmıyordu. Ankara'da

faizsiz kredi karşılığında oto tamir atelyeleri kurulmuştu. Sovyetler Birliği, Ankara Belediyesine de kent taşımacılığının gelişmesi için 100 otobüs ve kamyon vermiş, bazı sanayi kuruluşlarının ve sulama tesislerinin projelerini Sovyet uzmanları düzenlemişlerdi.

Belirtmek gerekir ki, Sovyet donatımı, Türkiye'ye, Batılı ülkelerce önerilenlere göre daima daha mükemmel olmuştur. SSCB tarafından kurulan tekstil kombinaları çalışmaktadır ve bunların donatımı zamanın sınavından geçmiştir. Ankara oto-tamir atelyesi donatımı da, günün gereksinmelerine karşılık vermeye devam etmektedir.

İkinci Dünya Savaşından sonra da Sovyetler Birliği, Türkiye'ye sınaî kalkınmasında yardımı sürdürüyordu. Örneğin Tuzla yakınlarında, Türkiye'nin pencere camı gereksinmesini giderek karşılayacak olan büyük cam fabrikası inşa edilmişti. 1960'ta, İstanbul yakınında yılda 50 bin ton üretim gücündeki çimento fabrikası kurulmuştur, ve Türk inşaat malzemeleri sanayiinin gelişmesinde büyük rol oynamaktadır.

Sovyetler Birliği ile Türkiye arasındaki dış ticaret ilişkileri, Türk ekonomisinin sağlamlaşması için önemli anlam taşıyordu. Türkiye için ağır dünya ekonomik bunalımı yıllarında, Sovyetler Birliği, onunla ticaret anlaşması (17 Nisan 1932) imzalamıştı; buna göre iki ülke arasındaki tüm ticaret net bilanço esasına göre düzenleniyordu. SSCB'nden Türkiye'ye götürülen malların tutarı karşılığında, belirli süre içinde SSCB de Türkiye'den mal ithal etmeyi üstleniyordu. Eğer geçen ithal içinde SSCB tarafında aktif kaldıysa, bu aktif sonraki dönemde eşitlenmek zorundaydı. Böyle bir dış ticaret pratiği Türkiye'nin bunalım yıllarında ekonomik durumunun güçlenmesine yardımcı oluyordu.

1934 ticaret anlaşmasına göre net bilanço rejimi yeniden onaylandı. SSCB ihraç ettiği mallardan tüm gelirini, %30'u tüketim olmak üzere Türk mallarının satın alınmasına yö-

neltmeyi yükümlenmişti. Bu, Türk tarafına büyük avantajlar veriyordu. Sovyetler Birliği, Türkiye'ye, haddelenmiş demir-çelik, boru, soda, çimento, bıçkı malzemeleri, selüloz, kâğıt, rulmanlar, demir levha, kimyasal ürünler, pencere camı, petrol ürünleri, vb. ihraç ediyordu. Sovyetler Birliği'nin ithali, geleneksel Türk ihraç mallarından oluşuyordu: büyük ve küçük baş hayvan, tütün, yün, tiftik, üzüm, vb..

Türkiye ile SSCB arasındaki dış ticaret ilişkilerinin gelişmesi, açıkça öncelikle bizzat Türkiye'nin çıkarlarına karşılık vermesine karşın, Türk burjuvazisinin belirli çevrelerinin temsilcilerince engelleniyordu. İhraç ve ithal malları listelerinin genişletilmesi görüşmelerinde SSCB ticaret temsilcileri, iki ülke arasındaki ticaret hacminin artırılmasını istemeyen Türkiye millî iktisat bakanlığının direnciyle karşılaşıyordu.

İş o dereceye vardı ki, şeker pancarı tohumunu SSCB'nden satın almayı reddeden Türkiye Şeker Fabrikaları, Sovyet tohumlarını çok yüksek fiyatlarla Almanya'dan satın aldı.

Sovyetler Birliği ile Türkiye arasındaki karşılıklı çıkara dayalı dış ticaret ilişkilerinin elverişliliği, Türkiye'nin Almanya ve İtalya ile dış ticaret ilişkileri ortamında özellikle belirgin olmuştur. 30 yıllarında faşist Almanya, dış ticaret yayılmasını hızla güçlendirmişti. 10 Ağustos 1933 ve 15 Nisan 1935 tarihlerinde, Almanya, Türkiye ile imzaladığı takas hesabına dayalı dış ticaret anlaşmaları sayesinde, Türk pazarında çok sağlam bir konum elde edebilmiştir. Örneğin, 1937 yılında Almanya'nın Türkiye'nin ihracatındaki payı %55,5, ithalâtında ise %43,5 oranındaydı. Faşist blokun Türk pazarı üzerindeki egemenliği, Türk tarafının Alman tekellerince kendisine dikte ettirilen koşullara uymak zorunda kalması sonucunu doğurmuştur. Bu anlaşmalar, açık biçimde politik amaçlar peşindeydi. Tür-

kiye'yi mihver devletlerine bağlamaya çalışan Almanya, bu ülkedeki yayılmasını güçlendiriyordu. Böyle bir durum, Alman yayılmasına karşı İngiltere ile dış ticaret bağlarını yerleştirmeye niyetli iktidar çevrelerinin ileriyi düşünen temsilcilerini rahatsız ediyordu. Türkiye pazarındaki emperyalistler-arası rekabet, ülkenin ağır durumunu daha da derinleştiriyordu.

Bu durumda, verilen olgular göstermektedir ki, Türkiye'nin ekonomik bağımsızlık uğruna savaşımı, genel olarak, Sovyetler Birliği'nin çıkar gözetmeyen yardımı olmaksızın olanaklı değildi. Bunun yanısıra Türk burjuvazisinin belli çevrelerinin temsilcileri, kendi dar sınıfsal çıkarlarının peşinde, yalnızca Sovyet-Türk ekonomik bağlarının gelişmesine inatla karşı çıkmakla kalmamışlar, devlet kapitalizminin gelişmesini, ülke ekonomisinin ulusal temelde gelişmesini de zayıflatmaya çalışmışlardır.

YEDİNCİ BÖLÜM

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞINDAN SONRA ÖZEL SERMAYENİN GELİŞMESİ

SAVAŞ SIRASINDA TÜRKİYE'NİN EKONOMİK DURUMU

İkinci Dünya Savaşı, Türkiye'nin ekonomik gelişmesi için olağanüstü önemli sonuçlar taşıyordu. Savaşın başlıca sonucu, genelde kapitalizmin gelişmesinin hızlanması, özelde büyük sermayenin konumlarının güçlenmesidir.

Kapitalizmin büyüme ve güçlenmesi, kapitalizmin genel bunalımının ikinci aşamasının başladığı koşullarda, savaş koşullarında olmuştur. Türkiye tarafından biçimsel bir tarafsızlığın korunması, Türk burjuvazisine, emperyalistlerarası çelişkilerden oldukça başarıyla yararlanmayı sağlıyordu. Savaş yıllarında Türkiye, hem faşist Almanya'dan, hem İngiltere'den, hem de ABD'den kendisi için elverişli koşullarla silah ve borç alıyordu. Örneğin 1941 yılı sonun-

da ABD hükümeti, Land-Lize yasasının alanını Türkiye üzerine genişletti. 1942'de ise Almanya, Türkiye'ye, 100 milyon mark tutarında, silah ve askerî malzeme sağlanması karşılığı kredi, 1943'te de İngiltere, 20 milyon sterlin tutarında silah verdi. Aynı yıl içinde Almanya, Türkiye'ye askerî donatım, taşıma araçları ve sanayi için makineler sağlanmak üzere 100 milyon mark tutarında yeni bir kredi açtı.

Tüm savaş boyunca Türkiye, yurtdışına, özellikle Almanya'ya stratejik önem taşıyan malları elverişli koşulda satıyordu: krom ve bakır filizleri, pamuk, yün, deri, tütün, tahıl, vb.. 1938'de Türkiye'nin dış ticaret dengesi açık verirken, 1939'da artık ülkenin ihracatı (değer olarak) ithalâtını %7 geçiyordu, bu rakam 1940'ta %60, 1941'de %64, 1942'de %11, 1943'te %27, 1944'te %41, ve 1945'de %74'tür.[1]

Türk tüccarlar, büyük sanayiciler, toprak ağaları, zenginliklerini yalnızca faşist Almanya ile ticaretlerinde artırmadılar. Bunlar, Almanya'ya ekonomik abluka yürüten İngiltere ve ABD'nin Türk hammaddelerini yüksek fiyatlarla satınalmasından önemli kârlar elde ediyorlardı. Bunun yanısıra, savaş yıllarında pamuk ipliği, pamuklu dokuma, yapay elyaf ve bunun ürünleri şeker, çimento, inşaat malzemeleri içinde olmak üzere çok sayıda yabancı sanayi mallarının ithali oldukça azalmış, birçok durumda ise tümüyle kesilmişti.[2] Bunun sonucu olarak, Türkiye'nin durumunda öylesine ağır biçimde beliren yabancı ve Türk sanayii arasındaki rekabet zamanla zayıflamıştır.

Savaş yıllarında Türk hükümeti, (başta demiryolu imtiyazları olmak üzere) Türkiye'de faaliyet gösteren yabancı işletmeleri satın almaya devam ediyordu. Bu işletmele-

[1] *L'évolution de l'industrie manufacturière en Egypte, en Israël et en Turquie*, s. 107.

[2] *Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası Üç Aylık Bülteni*, 1949, n° 72-73, s. 134; 1951, n° 78 79, s. 175.

rin dış dünya ile bağı önemli ölçüde bozulmuş ya da tümüyle kesilmiş, ve bunun sonucunda işletmelerin faaliyetlerinde zor bir durum doğmuştu. Bu koşullarda, işletme sahipleri bunları satmaya razı oldular. Savaş yıllarında, Türkiye'ye, yabancı devletlere olan bazı eski borçlarını ödemek olanağı da doğdu. Örneğin Osmanlı borçlarının son ödemeleri 1943 yılında yapılmıştır.[3] Ama devlet borcu genelde düşmemiştir. Resmî verilere göre borçlar, 1938 yılındaki 353 milyonluk düzeyden, 1945 yılında 1.545 milyon liraya yükselmiştir, ayrıca bu dönemde devletin dış borcu 187,5 milyondan 350 milyon liraya yükselmiştir.[4] Ama devlet borcunun yükselmesinde, tüm savaş boyunca gözlemlenen enflasyonist değer kaybının yansıdığını gözönünde bulundurmak gerekir.

İkinci Dünya Savaşı yılları, Türk burjuvazisince, sık sık yabancı sermayenin ajanlığını yapan eski rakibi başka milliyetten burjuvazinin konumlarını ciddî biçimde kırmak için kullanılmıştır. 11 Kasım 1942'de kabul edilen, Türk ve yabancı firmaların net kârlarına yüksek (%50-70 düzeyinde) vergi hadleri öngören varlık vergisi yasası buna yardımcı oluyordu.[5] Yasanın kabulünden sonra vergi alımının temel meblağları, Türk soyundan olmayan kişi ve şirketlerden alınmıştır.[6] Harçların toplam tutarı oldukça büyük ölçülere ulaşıyordu. Başbakan Şükrü Saraçoğlu'nun açıklamasına göre, varlık vergisi sayesinde Merkez Bankasındaki altın yedekleri işlemi 35 tona yükselmişti.[7]

Yasanın uygulanmasıyla ilgili özel komisyonlar, doğmakta olan büyük burjuvazinin çıkarları için pazardan uzak-

[3] E. Tekeli, *Türkiye'de Devletin İktisadî Faaliyetlere İştiraki...*, s. 6.

[4] *Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası Üç Aylık Bülteni*, 1950, n° 74-75, s. 324-325.

[5] *Düstur*, c. 24, s. 10.

[6] Bkz: P. P. Moiseyev, *Finansı Turtsii i polojeniye trudyaşçihsya vı godı vtoroy mirovoy voyni*, s. 186-189.

[7] T. Erer, *1950-1957 İktisadî Hamleler*, s. 15.

laştırılması gerekli olan Türk, Ermeni, Yahudi ve Rum şirketlerini tasfiye etmeye çalışıyorlardı.

Vergi yükümlülüğüne giren firmalar, bunun ağırlığı altında, varlıklarına son veriyorlardı. Böylece daha önce Türkiye'nin ekonomisinde belirli rol oynayan birçok ticarethane ve şirket tasfiye edilmişti. Yasanın yaşama geçirilmesi, emperyalist devletlerin çıkarlarına bir ölçüde dokunuyordu. Birçok yabancı misyon ve elçilik Türkiye dışişleri bakanlığına başvurarak, yabancılara, yabancı firma ve şirketlere konulan vergilerin aşırılığını belirttiler. Ama emperyalist devletler o sırada Türk hükümetine ciddî baskıda bulunamıyorlardı ve hükümet karşı çıkışları reddetti. Yabancı malların ülkeye ithalinin kısıtlanması, imtiyazların geri alınması, yabancı burjuvazinin bir bölümünün pazardan çıkarılması, Türk sermayesinin sonraki gelişmesinin önemli koşulu oldu.

İlan ettiği tarafsızlığa karşın, hükümet, ekonomiyi askerî raylara sokmuş ve orduyu 1 milyon insan sayısına vardırmıştır. Bu, sınaî mallar ve yiyecek maddeleri alanında askerî tüketimin artmasına neden olmuştur.

Hükümet, emekçiler üzerindeki sömürünün artmasına alabildiğine yardımcı oluyordu. Örneğin, sanayide en az işgünü, koordinasyon komisyonu kararlarıyla onbir saat olarak saptanmıştı, fabrikalar, maden ocakları, büyük toprak sahipleri ve zengin çiftliklerinde cebri çalışma yürütülüyordu.

Yukarda sayılan tüm etmenler, sanayi üretiminin büyümesine yardımcı olmuş, 1938 ve 1946 yılları arasında bu alandaki indeks 100'den 142'ye yükselmiştir.[8]

Sınaî üretimdeki genel büyüme ile birlikte büyük sanayi mülkiyetinin durumu sağlamlaşıyordu. 1939'da, devlet fabrika işletmeleri, tüm üretimin %25,7'sini, özel fabrikalar

[8] *L'évolution de l'industrie manufacturiére en Egypte, en Israël et en Turquie*, s. 108.

%34,3'ünü ve küçük el üretimi %40'ını verirken, 1945 yılında paylar %24,1, %43,1 ve %32,8 oranındaydı. 1939 yılında özel sektörün tüm üretiminin %46'sını fabrika yapımları oluşturuyordu, 1945 yılında ise bu oran %57 olmuştu.[9]

Türkiye'nin tarımsal üretiminde de belirli gelişmeler oluyordu. Savaşın ilk yıllarında ülkedeki ekim alanları bir ölçüye dek artmış, tahıl üretimi yükselmiştir. Hükümet, yiyecek üretimini yükseltmek amacıyla, Hatay, Konya, Muğla, Eskişehir illerinde birçok devlet çiftliği kurdu, savaştan önce faaliyette olan ve tarım ürünleri işleyen belli işletmeleri genişletti.[10] Ama, Türkiye tarımının genel geri kalmışlığı, köyde feodal kalıntıların korunması ve hükümetin artan askerî önlemleri, kaçınılmaz geriliği belirlemiştir. 1942-1943 yıllarında tarımsal üretimde, savaş sonuna değin süren bir düşüş başlamıştır. Örneğin, buğday üretimi, savaş-öncesi yıllarda ortalama 3,7 milyon ton kadardı; 1942'de 4,3 milyon tona yükseldi, 1945'te ise 2,2 milyon tona kadar düştü. 1934-1938 yıllarında kişi başına yılda ortalama 414 kg. tahıl düşerken, 1941-1945 yılları için bu rakam 342 kg. olmuştur.[11] Bunun yanısıra tarım piyasasında yükselme görülüyordu. Devlet kuruluşu olan Toprak Mahsulleri Ofisi, tek başına, 1942-1943 yıllarında, 544,5 bin ton (tüm üretimin %7'si), 1944-1945 yıllarında 1.158,6 bin ton (yaklaşık %20) tahıl satın almıştır.[12] Tahılın önemli bölümü (üretimin %8-12'si), 1943 Haziranında yürürlüğe giren ve pratikte bütün tarımsal ürünleri kapsamına alan tarım ürünlerine aynî vergi biçiminde devlete gidiyordu.[13]

Bu durumda, uluslararası ortam, ülke dışında ve içinde savaş durumu, geleceğe dönük olarak konumlarını güçlendirmeye çalışan ulusal burjuvazi için önemli ölçüde

[9] E. Vedat, *Le revenu national de la Turquie*, s. 90-92.
[10] *İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi*, c. IV, s. 35-38; c. V, s. 20-22.
[11] Bkz: A. D. Noviçev, *Krestyanstvo Turtsii vı noveyşeye vremya*, s. 175-176.
[12] *Toprak Mahsulleri Ofisi*, s. 18.
[13] P. P. Moiseyev, *Rost nalogov vı Turtsii vı godı vtoroy mirovoy Voynı*, s. 52.

uygun olarak biçimlenmiştir.

Türk hükümeti, ekonomik politikasıyla, burjuvazinin, toprak ağalarının ve vurguncuların zenginleşmesine tüm gücüyle yardımcı oluyordu. Vurgunculuk ve rüşvetçilikle "savaşım" ilân ettiği zaman bile onun aldığı kararlar burjuvazinin bir sonraki zenginliğine yardım ediyordu. Buna ilişkin olarak "Ticareti Düzenleme ve Vurgunculukla Mücadele" kararnamesi (Mart 1944) ilginçtir. Bunun en önemli maddeleri şöyleydi: hükümet, malların maksimum fiyatlarını saptıyor, sanayicilerin, toptancı ve perakendeci tüccarların kâr hadlerini belirliyor, kararnamenin ve Millî Savunma Kanununun uygulanmasını izleyen bir denetleyiciler kurumu oluşturuyordu. Sanayici ve tüccarların yayımlanan kararname temelinde alabildikleri kâr hadleri karakteristiktir. Bu kârlar, kural olarak malın maliyetinin %10-20'si dolayında değişiyordu. Örneğin sanayici, metaı, toptancı tüccara, maliyetinin %10-20'si oranında yüksek fiyatla satabiliyordu. Tüccar da kendi payına, metaı sağladığı fiyattan %10-20 daha pahalı pazarlıyor, perakendeci tüccar ise, fiyata, aynı şekilde, uygun bir ekleme yapıyordu.[14] Mal alıcıya ulaştığında, fiyatı, "yasal olarak" en az %50 yükseliyordu.

Ticaret ve sanayi alanında burjuvazi büyük kârlar elde ederken, emekçilerin durumu her geçen gün kötüleşiyordu.

Ödenmiş sermaye üzerine tüm bankaların net kârlarına[15] ilişkin ortalama veriler, Türkiye'nin ticaret-banka şirketlerinin kârlarındaki büyümeye önemli ölçüde gösterge olabilir. Savaştan önce bu kârlar %4-5 iken, savaş yıllarında %12,5 düzeyine yükselmiştir.[16]

[14] M. Tuygun, *Yeni Millî Korunma Kanununa Göre, Tüccar, Sanayici ve Esnaf Rehberi*, s. 105.

[15] Şirketlerin her tür giderlerinin (amortisman, yedek, vergi, vb.) çıkarılmasından sonra kalan meblağlar, resmî verilerde "net kârlar" olarak adlandırılmaktadır.

Banka sermayelerindeki büyümeye ilişkin veriler daha küçük göstergeler değildir. 1925 ve 1933 yılları arasında bankaların ödenmiş sermayeleri 75 milyon liraya[17] erişerek yaklaşık üç kat, 1942 ve 1945 yılları arasında iki kat yükselmiştir. 1946 yılında bu rakam 281 milyon liraya erişmiş, aynı dönem için yedek fon iki-buçuk kez yükselmiştir.[18]

Türk gazete ve dergileri, burjuvazinin belirli temsilcilerinin görülmemiş zenginleşmesiyle ilgili yazıları, sürekli yayınlıyorlardı. Örneğin 10 Eylül 1946 günlü *Akşam* gazetesi, savaş yıllarında, Türkiye'de 2.000 yeni milyoner ailenin doğduğunu bildiriyordu. İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası bülteni, "savaş yıllarında tüccarların %300, %400, %500 ve hatta %1.000 kâr elde ettiklerini"[19] kaydediyordu.

Demek ki, Türkiye ekonomisinin genel durumu, zenginliğin büyümesine ve buna bağlı olarak, ekonomi ve politikada giderek daha belirgin rol oynamaya başlayan burjuvazinin en varlıklı katmanlarının durumunu güçlendirmeye yardımcı oluyordu. Ama, genelde, Türkiye'nin ekonomik gelişmesi ülkenin iç pazarının aşırı dar olmasına neden olan, köydeki feodal kalıntılarca kösteklenmeye devam ediyordu.

SAVAŞ SONRASINDA TARIM

İkinci Dünya Savaşı yıllarında Türk köylülüğünün topraksızlaşması önemli ölçüde hızlanmıştır. "İkinci Dünya Savaşı sonunda —diyordu Amerikalı bir iktisatçı— Türkiye'de 2,5 milyon köylü aileden yarısının, ya tümüyle topraktan yoksun bulunduğu, ya da kendilerini beslemeyecek ka-

[16] *İstatistik Yıllığı* verilerine göre hesaplanmıştır, c. 19, s. 343.
[17] *İstatistik Yıllığı*, c. 8, s. 326.
[18] *İstatistik Yıllığı*, c. 19, s. 343.
[19] Alıntı: P. P. Moiseyev, *Finansı Turtsii i Polojeniye Trudyaşçihsya vı godı vtoroy mirovoy Voyni*, s. 198.

dar önemsiz parçalara sahip oldukları belirlenmiştir."[20] Türk iktisatçısı Ömer Lütfi Barkan'ın verdiği rakamlara göre, 1945-1946 yıllarında Türkiye'de 2,5 milyon köylü aile hesaplanıyordu, bunların %15'inin hiç toprağı yoktu, %34'ü ise 2 hektardan küçük parçaları ellerinde bulunduruyorlardı.[21] Türkiye köylülüğünün topraksızlığının ve toprak yetersizliğinin acı tablosu 1950 tarım sayımı ve 1952 yoklaması sırasında ortaya çıkmıştır. 1950-1952 yılları bilgilerine göre Türkiye'de 19.452 milyon hektarlık alanı işleyen 2,93 milyon köylü aile hesaplanıyordu. Bu miktar içinden 400 bin ailenin hiç toprağı yoktu. 773 bin yoksul aile 0,1 ve 2 hektar arasındaki parçaları işliyorlar, 797 bin aile de 2,1 ve 5 hektar arasındaki toprak parçalarında çalışıyorlardı. Sayıları 1.970.000'e, ya da tüm ailelerin yaklaşık %67'sine ulaşan topraksız ve az topraklı köylüler, ekilebilir toprak alanlarının ancak %18,6'sını işliyorlardı. 76 bin küçük ve büyük toprak ağası aile (tüm köylü ailelerin %2,6'sı) işlenebilir toprakların %32,6'sını ellerinde tutuyorlardı, ve tüm ekilebilir toprakların %28,1'i de zengin köylülere (%11,4) aitti.[22]

Ağalık topraklarının esas kısmı en büyük toprak sahiplerinin elinde yoğunlaşmıştı. 70 hektar ve daha büyük olan çiftliklerin sahipleri, ağalık topraklarının %60'ını ya da tüm ekilebilir toprakların %20'sini ellerinde bulunduruyorlardı.[23] O halde, oldukça yaklaşık olarak hesaplanan bu veriler bile, Türk köyünde var olan pek büyük toplumsal adaletsizliği göstermektedir. Feodal-ağalık toprak mülkiyetinin korunmasının doğrudan sonucu olarak topraksızlık ve az topraklılık Türk köylülüğünün büyük çoğunluğunun payı olmaktadır. 1958 yılında Türkiye tarımında makineleş-

[20] A. J. Mayer, *Middle Eastern capitalism*, s. 65.
[21] Ö. L. Barkan, *Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu...*, s. 37.
[22] A. D. Noviçev, *Krestyanstvo Turtsii vı noveyşeye vremya*, s. 245; P. P. Moiseyev, *Agrarnıye otnoşeniye vı sovremennoy Turtsii*, s. 33.
[23] K. Köylü, *Ziraat İktisadı, Zirai İşletmecilik*, s. 119.

menin etkisini araştıran Amerikalı bir uzman "toprak parçalarının küçük ve dağınık" olduğunu belirtmek gereğini duymuştur. Tüm köylü işletmelerinin %10'u 1 hektardan küçük, %60'ı 5 hektardan küçük toprak parçalarına sahiptir, ve yalnızca %1,5'u 50 hektardan büyük çiftliklerdir. Ülkede 100 hektardan büyük 6,5 bin çiftlik bulunmaktadır. "En büyük çiftliklerin pek çoğu en iyi topraklar üzerinde kuruludur. Bu durum özellikle Akdeniz kıyısındaki Çukurova bölgesinde belirgindir."[24]

Büyük çiftliklerin ülkedeki dağılışı oldukça oransız ölçüdedir (bkz: tablo 12).

TABLO — 12

500 HEKTARDAN GENİŞ ÇİFTLİKLERİN TÜRKİYE İLLERİNE GÖRE DAĞILIŞI*

İl	Çiftlik Sayısı	İl	Çiftlik Sayısı
Tekirdağ	54	Eskişehir	13
Ankara	40	Çanakkale	10
İstanbul	31	Kars	10
Muğla	31	Aydın	9
Edirne	25	Balıkesir	9
İzmir	24	Denizli	8
Antalya	24	Kocaeli	7
Manisa	23	Konya	6
Niğde	22	İçel	5
Gaziantep	18	Mardin	3
Urfa	17	Kırklareli	2
Adana	14		

* K. Köylü, *Ziraat İktisadı, Zirai İşletmecilik*, s. 136. Samsun, Sinop, Burdur, Yozgat, Tokat, Kırşehir, Isparta, Afyon ve Amasya illerinde 500 hektardan geniş birer çiftlik bulunuyordu. Diğer iller verileri sağlamamış ya da böyle çiftliklerin varlığına ilişkin olarak olumsuz yanıt vermişlerdir.

Türkiye'de yalnız köyün değil tüm ülkenin ekonomik kalkınmasını engelleyen feodal kalıntıların korunması, bü-

[24] Q. M. West, *Agricultural development in Turkey*, s. 14.

yük toprak parçalarının toprak ağaları elinde yoğunlaşmasının sonucudur. Türk köy ekonomisi uzmanı K. Köylü "tarımımızda göze ilk çarpan şey ortakçılık ve yarıcılıktır"[25] diye yazıyordu. Bir başka iktisatçı şöyle diyor: "Köylerimiz gerçekten perişandır. Köylülerimiz yoksulluk içindedirler. Binlerce topraksız köylümüz var. Büyük mülk sahibi toprak ağaları ve köy ağaları [zengin köylüler —*Y.R.*] sultanlar zamanında olduğu gibi eski anlayışa sarılarak köylüleri ortakçı niteliğinde kendileri için çalışmaya zorlamakta, onları hizmetkârları olarak kullanmaktadırlar."[26] Az topraklı ve topraksız köylülüğün toprak ağalarınca sömürülmesi, asalak azınlığa çok büyük gelirler getirmektedir. Bazı Türk iktisatçılarının düşüncesine göre, 1958'de, 30 hektardan geniş toprak parçalarının sahibi olan kişilerden %10 gelir vergisi biçiminde, Türk hazinesi yaklaşık 0,5 milyar lira alabilirdi.[27] Buradan Türk toprak ağalarının gelirlerinin 5 milyar lira tutarına eriştiğini çıkarmak olanaklıdır, ve bu, ülkenin devlet bütçesinin gelir bölümünü aşmaktadır. Bu durumda İkinci Dünya Savaşından sonra da Türkiye tarımında ağalık mülkiyeti ve köylülüğün yarıfeodal yöntemlerle sömürülmesi devam etmiştir.

Bunun yanısıra son yirmi yılın ayırıcı niteliği, Türk köyünde çağdaş kapitalist mülkiyet biçimlerindeki hızlı gelişmedir. Türkiye tarımında kapitalizmin gelişmesi, önce de olduğu gibi, esas olarak, emperyalist devletlerin Türk ekonomisine etkileriyle önemli ölçüde karmaşık duruma gelmiş olan Prusya yöntemiyle yürüyordu. Aynı zamanda tarımda ulusal büyük sermayenin etkisi büyük ölçüde görülmeye başlanmıştır. Bunun sonucu olarak savaş sonrasında, tarımda, kapitalizmin ilkel biçimlerinin yerini, gelişmiş bi-

[25] K. Köylü, *Ziraat İktisadı, Ziraî İşletmecilik*, s. 121.
[26] Ş. Çankaya, *Köy Davamız, İY*, 1951, n° 270.
[27] G. Kazgan ve H. Kazgan, *Türkiye'de Ziraî Kazançların Vergilendirilmesi İle İlgili Bir İnceleme*, s. 67.

çimlerin almasında hızlanma olmuştu. Bu olgu birçok ekonomik göstergede yansımıştır: tarım makineleri sayısındaki artışta (bkz: tablo 13); bazı bölgelerde ücretli tarım

TABLO — 13

TÜRKİYE TARIMINDA MAKİNELER VE TARIM ARAÇLARI SAYISI*

Makineler	1944	1948	1952	1957
Madenî Pulluklar	419.932	771.258	853.846	1.012.174
Traktörler	956	1.750	31.415	44.144
Traktör Pullukları	1.900	3.323	30.776	46.251
Biçerdöverler	103	994	3.222	6.523
Ekme Makineleri	6.515	14.796	30.203	36.781
Harman Makineleri	2.096	16.248	22.033	—

* S. Sözeri, *Der Wirtschaftsaufbau der Türkei nach dem zweiten Weltkrieg*, s. 54; "Aylık İstatistik Bülteni", 1958, n° 52, s. 130.

işçileri sayısının yükselmesinde ve bazı bölgelerde bunların yerini makinelerin almasında; tarım piyasasının yükselmesinde; üretim verimliliğinde artış istenen sanayi bitkileri üretiminin genişlemesinde vb..

Tarımda daha gelişmiş makinelerin ve araçların kullanılması, emeğin üretkenliğini yükseltmekte, üretimin yoğunlaşması ve tarımda kapitalist ortaklıkların gelişmesi sonucunu doğurmaktadır.

Örneğin küçük toprak sahipleri (Türk yazarları 10 hektardan az parçaların sahiplerini bunlardan sayıyorlar)[28] olanaklarının (bölgeye bağlı olarak) ancak %5-6'sını, tarım demirbaşları ve makineleri alımına harcamaktadırlar.[29] Bu arada büyük çiftlikler yeni tekniği başarıyla kullanmakta, sermayelerini tarıma kârlı biçimde yatırmaktadırlar.[30]

[28] İ. Hüsrev, *Türkiye Köy İktisadiyatı*, s. 42-43.
[29] K. Köylü, *Ziraat İktisadı, Ziraî İşletmecilik*, s. 267.
[30] Aynı yapıt, s. 133.

Türkiye'nin çeşitli bölgelerindeki 448 köyde makineleşmiş çiftliklerde yapılan bir araştırmanın verilerine göre, traktör sahipleri, başka kişilerden %25'e kadar toprak kiralıyorlardı.[31] Böyle bir kiralama, aslında, birçok köylünün küçük topraklarının tarım kapitalistlerince ele geçirilmesidir. Türk iktisatçısı K. Karpat şöyle yazıyordu: "Küçük çiftçiliğin giderek yokolmakta olan yerini, büyük çiftlikler alıyor. Küçük toprak sahipleri toprağı işlemek yerine kiraya vermeyi daha kazançlı görmekte, hatta makine sahiplerine ortaklık kirasına terkederek kentlere gitmektedirler."[32]

Entansif tarım bölgelerinde köylülüğün dağılışı özellikle hızlanmıştır. İngiliz uzman Hiltner, örneğin, Çukurova bölgesinde, İkinci Dünya Savaşı sonrasında, mutlu azınlığın elinde, "Toprak mülkiyeti birikmesi önemli ölçüde hızlanmıştır."[33] diye yazıyordu.

Yukarda sözünü ettiğimiz Amerikalı iktisatçı Q. West şunları yazıyordu: "Tarımsal teknik [Türk köyünde —*Y.R.*] genel olarak ilkel ve gelenekseldir, büyük miktarda el emeği gerektirmektedir. Tarım çiftliklerinin %98'inde traktör bulunmuyor. Ayrıca traktörü olan çiftlikler yalnızca hayvan gücü kullananlara göre genellikle daha büyüktürler. Bu durumda makineleşmiş ya da yarı-makineleşmiş toprakların oranı daha azdır."[34]

Tarımda makinelerin kullanılmasının en önemli toplumsal-ekonomik sonucu, ortakçılığın ortadan kalkmaya başlamasıdır. Türkiye'nin tarımsal üretimini inceleyen Amerikalı eksper W. Nicholls, 1948-1952 yıllarında her on traktörün ortalama 34 ortakçı ailesini yerinden ettiği, bazı bölgelerde ise topraktan çıkarılan ortakçıların daha yüksek sayıda olduğu sonucuna varmıştır.[35] Burjuva iktisatçısı A. Meyer de,

[31] *Türkiye'de Ziraî Makineleşme...*, s. 99.
[32] K. Karpat, *Memleketimizde Şehirlere Nüfus Akını*, s. 8.
[33] I. Hiltner, *Land accumulation in the turkish Çukurova*, s. 615.
[34] Q. M. West, *Agricultural development in Turkey...*, s. 16.
[35] W. H. Nicholls, "Investment in Agriculture in underdeveloped countries",

Türkiye'de, tarım makineleri kullanılmasının ortakçılığın azalmasına yolaçtığını belirtmektedir.[36] Ama, Türkiye tarımında yalnızca yarıcıların değil, tarım işçilerinin de yerinden olduğuna işaret etmek gerekir. "Makineleşme sonucunda —diye yazıyordu K. Karpat—, yarıcılar ve tarım işçileri işlerini yitirmişler ve başka yerlerde iş aramak zorunda kalmışlardı."[37] Makineleşmiş çiftliklerde yapılan bir araştırmanın verilerine göre, traktörlerin kullanılması sonucunda, bazı bölgelerde mevsimlik işçilerin sayısı belirgin olarak azalmıştır.[38]

Hatay bölgesinde tarım işçilerinin durumuna ilişkin özel bir araştırma yapan Türk iktisatçısı Y. Kanbolat da, tarım işçileri arasında işsizliğin büyüdüğünü yazıyordu.[39]

Topraktan çıkarılan yarıcıların ve işsiz kalan tarım proleterlerinin bir bölümü, iş ve ekmek bulmak üzere kentlere gelmektedirler. Son 20-25 yılda Türkiye'nin kent nüfusunun sayısı ve kentsel nüfusun tüm ülke nüfusuna oranı belirgin biçimde artmıştır. (bkz: tablo 14).

TABLO — 14

TÜRKİYE'NİN NÜFUS SAYISI*

Yıl	Köy Nüfusu		Kent Nüfusu	
	Bin kişi	%	Bin kişi	%
1935	12.883	79,8	3.262	20,2
1940	14.027	78,7	3.792	21,3
1945	14.740	78,5	4.045	21,5
1950	16.335	78,5	4.607	21,5
1955	17.995	74,5	6.144	25,5

* N. Tunçdilek ve E. Tümertekin, *Türkiye Nüfusu*, s. 18.

American Economic Review, Menasha 1955, n° 2, s. 66. (Alıntı: A. M. Valuyskiy, B. M. Dantsig, P. P. Moiseyev, *Turtsiya*, s. 542.)

[36] A. J. Meyer, *Middle Eastern Capitalism*, s. 76.

[37] K. Karpat, *Memleketimizde Şehirlere Nüfus Akını*, s. 8.

[38] *Türkiye'de Zirai Makineleşme...*, s. 94.

[39] Y. Kanbolat, *Hatay İlinde Ziraat Amelesinin Durumu*, s. 11, 12.

Kent nüfusunun hızlı büyümesi, özellikle 1955-1958 yıllarında gözlemleniyordu, ve Türk yazarların düşüncesine göre "ekonomik ve toplumsal nedenlerin" sonucuydu.[40] Bazı verilere göre 1958 yılında kent nüfusu %29,5 oranındaydı.[41]

Ülkenin kent nüfusunun, ve özellikle fabrika proletaryasının artması, tarımda meta üretimine olan talebi yükseltmektedir. Birçok olgu, Türk tarım piyasasının büyüdüğünü göstermektedir. Örneğin, başta tarım ürünleri taşıyan karayolları taşımacılığındaki yük hacmi, 1948 ve 1954 yılları arasında altı kez artmıştır.[42] 1927 yılından itibaren sanayi bitkileri yetiştirilen sürülmüş toprakların miktarı sürekli olarak artmıştır. 1927 yılında ülkenin tüm alanlarının %8,58'i sürülmüşken, bu rakam 1934 yılında %13,67, 1944'te %16,6, 1950'de %18,73, 1954'te %25,24'tür.[43] Şeker pancarı ekimi alanları 1950 ve 1959 yılları arasında 50 bin hektardan 164 bin hektara ulaştı; ürün verimliliği %25 yükseldi.[44] 1959 yılında sanayi bitkilerinin toplam alanı 1,2 milyon hektar, ya da 1939 yılındaki düzeyden iki kat fazla olmuştur.[45] Köyde meta üretiminin büyümesi, toprak üzerindeki ağalık mülkiyetince gelişmesi engellenmeye devam edilen kapitalist mülkiyetin güçlenmesine yardımcı oluyordu. Savaş yıllarında ve savaştan sonra, ülke tarımında, yalnızca sömüren ve sömürülenler arasında değil, gelişmekte olan kapitalizm ile varlığını sürdürmekte olan feodal kalıntılar arasında da sınıf çelişkileri önemli biçimde keskinleşmiştir. Çelişkilerin büyümesi tehdit edici nitelik kazanmıştı. Bu çelişkileri zayıflatmaya çalışan iktidar çevreleri, emekçilerin baskısıyla, 1945 yılında toprak reformu yasasını kabul etmek zorunda kalmışlardır.

[40] N. Tunçbilek ve E. Tümertekin, *Türkiye Nüfusu*, s. 19.
[41] B. Darkot, *Türkiye İktisadî Coğrafyası*, s. 60.
[42] M. Oluç, *Pazarlama Prensipleri ve Türkiye'de Tatbikatı*, s. 181.
[43] K. Köylü, *Ziraat İktisadı, Zirai İşletmecilik*, s. 17.
[44] *Şeker Meselemiz*, s. 7.
[45] Y. Kanbolat, *Hatay İlinde Ziraat Amelesinin Durumu*, s. 11.

Demokrat Partinin 1950 yılında iktidara gelişinden sonra köylülere toprak satışı bir ölçüde hızlandı. 1947-1950 yıllarında, yılda ortalama 227,2 bin dönüm (*1 dönüm = 0,1 hektar*) paralı olarak dağıtılırken, bu satış, 1950-1956 yılları arasında yılda 1.845,4 dönüme yükselmiştir. Köylülerin aldıkları toprak karşılığında borçları 126,1 milyon lira gibi büyük bir rakama erişmiştir.[46]

Bu durumda, olgular, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Türk köyündeki önemli toplumsal-ekonomik değişmeleri göstermektedir. Köyde makineleşmiş kapitalist üretim gelişmekte, ve gelişmekte olan kapitalist ilişkiler, feodal kalıntılarla arasındaki çelişkilerin keskinleşmesine yolaçmaktadır.

Ama belirtmek gerekir ki, kapitalizmin alt biçimlerinden gelişmiş biçimlerine geçiş, köydeki toprak ağası-zengin köylü zümresinin yalnızca önemsiz bir bölümünü kapsamakta ve köylülüğün geniş kitlelerinin görülmemiş biçimde yoksullaşması ve çözülmesiyle birlikte gerçekleşmektedir. Bu ise, tarımda köylülüğün hızlanan çözülme süreciyle, ekilen toprakların büyük bölümü üzerinde sürmekte olan ağalık mülkiyeti arasındaki çelişkileri daha da keskinleştirmektedir.

Türkiye'nin tarımsal üretimi geri bir nitelik taşımaya devam etmektedir. İktisatçı E. Tekeli şöyle yazıyordu: "Ülkemiz tarımında üretim biçimleri ilkeldir. Tarımsal teknik gelişmemektedir. Demir pulluk karasabanın yerini alamıyor. Traktör kullanımı önemli anlam taşıyacak denli artmamıştır. Son yıllarda sayılarında artış görülen traktörlerden bir bölümü, ülkede yeterli tamir atelyeleri kurulmamış olması nedeniyle kullanılamaz duruma gelmiştir."[47]

Türk iktisatçısı M. Seyda, 1950 ve 1956 yılları arasında köylünün "ortalama gelir tutarında" fiilî bir artış olmadığını kabul ediyor. Bu miktar 1950 yılında 292 lira, 1956 yılında ise 297 liraydı. Bunun yanısıra aynı dönemde köylülerin

[46] *Zafer*, 23.XII.1957.
[47] E. Tekeli, *Türkiye'de Devletin İktisadi Faaliyetlere İştiraki...*, s. 7.

bankalara olan borcu ortalama 20 liradan 105 liraya, yani beş kattan fazla artmıştır.[48]

Türk iktisatçısı H. Cillov, 1960'ta, ülkenin tarımsal durumunu gözden geçirirken, en önemli tarım ürünleri üretiminin aşırı düşük olduğunu ve bu alandaki artışın nüfus artışıyla birlikte olmadığını bildiriyordu. Şöyle yazıyordu: "Türkiye son birkaç yıl boyunca tahıl ithalâtına daha da bağımlı olmuştur." Bu durumda, Türk tarımının evrimi kapitalist yoldan hızlanmış olmakla birlikte, henüz çok sayıda feodal kalıntıyla kuşatılmış bulunduğundan, onun gelişmesi ekonominin istemlerinden açık biçimde geri kalmaktadır.

Tarımda kapitalizmin yavaş ve sakat gelişmesi, ülkenin tüm ekonomisinde ciddî izler bırakmaktadır.

SAVAŞ SONRASINDA HİSSE SENETLİ ULUSAL SERMAYENİN GELİŞMESİ

1947'de "Truman Doktrini"nin, 1948'de ise "Marşal Planı"nın Türkiye üzerinde yayılması, ülkenin ekonomik durumunun oldukça bozulmasına yolaçmıştır. Temel içeriği Türkiye'nin ABD'ne askerî-siyasal ve ekonomik bağımlılığını artırmak niyeti olan Amerikan yayılması, ülkenin ekonomisinde yeni güçlükler doğurmuştur. Örneğin, 1946'da, Türkiye dış ticaret dengesinde fazlalık varken, 1947'de ülkenin dış ticaret açığı 59,8 milyon, 1948'de ise 219 milyon lira tutuyordu.[49] ABD'nin Türkiye dış ticaretindeki ağırlığı 1946 1947 yıllarında belirgin biçimde artmıştır.

1948-1949 yıllarında ABD'ni, Türkiye ekonomisinde de yansıyan, savaş sonrası ekonomik bunalımı sarsmıştı. Örneğin, 1949'da, ekim alanı ve tahıl üretimi azalmıştır: sanayiin bazı alanlarında da bunalımın belirtileri görülüyordu.[50]

[48] M. Seyda, *Toprak Reformu Üzerine*, s. 9.

[49] V. P. Smirnov, *Turtsiya. Ekonomika i vneşnyaya torgovlya*, s. 55.

[50] Bkz: *L'évolution de l'industrie manufacturière en Egypte, en Israël et en Turquie*, s. 106.

Ama, buna karşın, ülkedeki hisse senetli şirketlerin sayısı bir ölçüde artmıştır. Fabrika sanayii işletmelerinde istihdam edilen işçilerin sayısı 1946'da 279,8 bin iken 1950'de 373,9 bine yükselmiştir.[51] Makine ve donatım ithalâtı artmış, değer olarak tüm ithalâtın %20'sinden fazlasını oluşturmaya başlamıştır.[52] Türkiye sanayiine sermaye yatırımlarının toplam tutarı, 1949 yılına doğru özel sektörde 600 milyon liraya, devlet sektöründe 850 milyon liraya erişmiştir.[53]

Ülkede faaliyet gösteren hisse senetli şirketlerin sayısındaki artış, kapitalist mülkiyetin gelişmesinin göstergelerinden biridir. 1943'te Türkiye'de toplam kuruluş sermayeleri 244,9 milyon lira olan 421 hisse senetli şirket hesaplanıyordu.[54] 1950 yılında ülkede artık kuruluş sermayeleri 874,7 milyon lira tutarında 782 hisse senetli şirket faaliyet gösteriyordu. Türk basınındaki verilere göre, 1950 yılından, yani Demokrat Partinin iktidara gelişinden sonra, şirketlerin sayısındaki artış şu rakamlarla belirtiliyordu (bkz: tablo 15):

TABLO — 15

YENİ KURULAN HİSSE SENETLİ ŞİRKETLER VE BUNLARIN SERMAYELERİ*

Yıl	Şirket Sayısı	Sermayeler Bin Lira
1951	114	40.850
1952	169	166.174
1953	216	258.279
1954	286	306.859
1955	334	249.937
1956	391	338.607
1957 (6 ay)	193	139.420

* *Ekonomi Gazetesi*, 12.I, 17.VII.1957.

[51] C. Talas, *İçtimai İktisat Dersleri*, s. 146.
[52] V. P. Smirnov, *Turtsiya. Ekonomika i vneşnyaya torgovlya*, s. 65.
[53] *Zafer*, 1.II.1958.
[54] S. Tosbi, *Anonim Şirket*, s. 13.

Demokrat Parti yönetiminin altı-buçuk yılında sermayelerinin toplam tutarı 1,5 milyar lira olan 1.703 yeni hisse senetli şirket kurulmuştu. Yeni kurulan şirketlerin sayısı yıldan yıla artıyordu.

Sermayelerin tüm büyük meblağlarını, bankalar ellerinde topluyorlardı. Türk bankalarındaki mevduatların hacmi ve para tedavülü meblağlarının karşılaştırmalı verileri dikkate değer (bkz: Tablo 16).

TABLO — 16

TEDAVÜLDEKİ PARALARIN VE TÜRKİYE BANKALARINDAKİ MEVDUATLARIN TUTARI*
(MİLYON LİRA)

Yıl	Mevduatlar	Tedavülde Bulunan Paralar
1946	750,4	937,1
1950	1.230,2	1.003,0
1959	7.350,3	3.891,5

* *Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası A.Ş. Aylık Bülteni*, 1953, n° 5, s. 21-65; 1960, n° 5, s. 21; *Aylık İstatistik Bülteni*, 1958, n° 52, s. 19.

Tablo, İkinci Dünya Savaşı sonrasında bankalara yatırılan emanet paraların tedavülde bulunan para miktarını önemli ölçüde yükselttiğini göstermektedir. Bu veriler, aynı zamanda, savaş sonrası yıllarda Türkiye'de kapitalist mülkiyetin hızlı gelişmesinin kanıtıdır.

Ama Demokrat Parti yönetimi yılları, yalnızca hisse senetli sermayelerin nicel büyümesiyle değil, ulusal burjuvazinin bazı nitel değişiklikleriyle, ülkede üretimin ve sermayenin yoğunlaşma ve merkezileşmesindeki artışla ayırıcı niteliğini kazanmaktadır.

ULUSAL SERMAYENİN YOĞUNLAŞMA VE MERKEZİLEŞMESİNDE BÜYÜME

BANKA BÜYÜK SERMAYESİ

İkinci Dünya Savaşından sonra ulusal sermayenin yoğunlaşma ve merkezileşme süreci hız kazandı. Bu süreç, her şeyden önce bankacılıkta ve ticarette, daha sonra sanayide görülüyordu. Türk sermayesindeki gelişmenin en belirleyici özelliği ulusal banka sermayesinin büyüme ve güçlenmesiydi.

Türkiye Merkez Bankası bülteninde verilen bilgilere göre 1948 yılında ülkede 35 ulusal, 7 yabancı banka faaliyet gösteriyordu. Banka sermayesinde yoğunlaşma düzeyini açıklamak için, Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankasının çalışmalarını niteleyen verileri gözönüne almamak gereklidir. Çünkü bu bir emisyon bankasıdır, diğer bankaların faaliyetleri (ikinci iskonto, kasa mevcudu, vb.) bu bankanın bilançosunda yinelenerek yansımaktadır. Yabancı bankalar içinden Ruskombank ayrı tutulmalıdır, çünkü bu bankanın faaliyetinin emperyalist devletlerin bankalarının işlemleriyle ortak hiç bir yanı yoktur. Bu durumda, inceleme için 34 ulusal ve 6 yabancı bankanın bilançosu alınmaktadır.[55]

1948 yılı sonunda 40 bankanın birden tüm aktifleri 2.614,4 milyon lira olarak hesaplanıyordu, bunun 2.307,2 milyon lirası ulusal bankalara ve 306,9 milyon lirası yabancı bankalara aitti.[56] Yabancı bankaların aktifleri ülkedeki tüm bankaların aktiflerinin %11,7'sini oluşturuyordu.

Ulusal bankalar arasında devlet bankaları ve özel bankalar olarak ayırım yapmak gerekiyor. Türk istatistiği, devlet bankaları arasında beş ad (Sümerbank, Etibank, Ziraat Bankası, İller Bankası ve Emniyet Sandığı) göstermektedir. Bunlar devlet sermayesi üzerine kurulmuşlardı ve onun denetimi altında bulunuyorlardı.

[55] Yabancı bankalar, Osmanlı Bankası, Selanik Bankası, iki İtalyan bankası. Hollanda ve İngiliz Bankalarıdır.

[56] *Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası Üç Aylık Bülteni*, 1949, n° 70-71, s. 100.

1948 yılı sonunda devlet bankaları aktifleri 1,64 milyar liraya erişerek ülkenin tüm banka aktifleri tutarının %71,2'sini oluşturuyordu. Özel bankaların aktifleri 662,5 milyon liraya ya da %17,1 oranına varıyordu. Devlet bankaları arasında devlet örgütleri aktiflerinin tümünün %42'sini denetleyen Ziraat Bankası birinci yeri tutuyordu. Bu banka, Türkiye'nin ulusal sermayesinin en büyük örgütüydü. Bu bankanın aktifleri tutarı Türkiye'de faaliyet durumundaki bütün bankaların aktiflerinin %11,6'sını, ya da özel banka aktiflerinin %46'sını oluşturuyordu. Özel banka iştiraklerinin %40'ı ve kârlarının %41'i onun payına düşüyordu. İş Bankası, özel bankalar arasında sınaî ve ticarî şirketlerde, bankalar ve sigorta şirketlerinde en büyük iştirakçiydi.[57]

Türk bankalarının pasiflerine ilişkin veriler olağanüstü ilginçtir. 1948'de tüm bankalardaki mevduatların toplam tutarı 995,4 milyon lira olarak beliriyordu, bunun 838,5 milyon lirası ulusal bankalarda, 156,9 milyon lirası (toplam tutarın yaklaşık %16'sı) yabancı bankalarda bulunuyordu.[58] Tasarrufların en büyük bölümü Ziraat Bankası (%33) ve İş Bankasının denetimi altındaydı. Bunlar, fiilî olarak tüm tasarrufların yarısından fazlasını denetliyorlardı.

O halde banka sermayesinin yoğunlaşması 1948 yılında yüksek bir düzeye varmıştı. Türk büyük sermayesi ülke ekonomisinde giderek belirgin rol oynamaya başlıyordu.

Demokrat Partinin iktidara gelişinden sonra büyük banka sermayesinin etkisi artmıştır. 1957-1958 yılları banka bilançolarının incelenmesi bunu göstermektedir.

1958 yılı sonunda Türkiye'de 61 banka faaliyet durumundaydı. Türk istatistiği, bunlar arasında, "özel tüzüklerle" kurulan 12 banka belirtmektedir. Bu bankalar tam ya da yarı devlet kuruluşlarıydı. İkincilerde devlet sermayesi ağır basıyordu. Altı banka yabancıydı. Bunlar Osmanlı Bankası,

[57] Aynı yapıt, s. 95-96.
[58] Aynı yapıt, s. 109.

Selanik Bankası, iki İtalyan bankası, Hollanda ve İngiliz bankalarıydı.

Türk istatistiği, 43 özel banka hesaplıyordu.

1958 yılı sonunda tüm Türkiye bankalarının ülkede 1.652 şubesi vardı. Bunlardan 765'i devlet bankalarının, 60'ı yabancı bankalarındı. Özel bankaların 827 şubesi vardı, ve bunlardan 223'ü, ya da %27'si İş Bankasına aitti. İş Bankasını 118 şubeyle "Yapı ve Kredi Bankası", 88 şubeyle Türk Ticaret Bankası izliyorlardı.[59]

İş Bankası, özel bankalar arasındaki önde gelen yerini sağlam olarak koruyordu. 1957 yılına ilişkin verilere göre bu banka, tüm mevduatların ve özel hisse senetli bankalarda bulunan cari hesapların toplam tutarının yaklaşık %50'sini denetliyordu.[60] Türk basınının verdiği bilgilere göre, 1957 yılında tüm bankalardaki (devlet bankaları da içinde) tasarrufların dörtte-biri İş Bankasının payına düşüyordu.[61] Demek ki, şube ve büroların yalnızca dörtte-biri İş Bankasına ait olmakla birlikte, bu banka, özel bankalardaki tasarrufların yarısını, ya da ülkenin tüm bankalarındaki tasarrufların dörtte-birini denetliyordu.

1958 yılı sonunda Türkiye'nin tüm ulusal bankalarının ödenmiş sermayesi 1.740 milyon lira, yedek sermayesi 448,5 milyon lira olarak hesaplanıyordu; ve bunun 289,1 milyon lirası (%64) devlet bankalarının, 159,4 milyon lirası özel bankaların payına düşüyordu. İş Bankasının yedek sermayesi 102 milyon lira, ya da özel bankaların toplam yedek sermaye tutarının %64'ü düzeyindeydi.

1958 yılında bütün Türk bankalarının aktifleri tutarı yaklaşık 15,5 milyar liraydı. Tam ve yarı-devlet bankaları aktifleri tüm banka aktifleri tutarının %71'i olan 11 milyar lira olarak beliriyordu. Demek ki, devlet ve yarı-devlet banka-

[59] *Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası A.Ş. Aylık Bülten*, 1959, n° 5, s. 16-17.
[60] Aynı yapıt, s. 20-21.
[61] *Ekonomi Gazetesi*, 9.II.1957; *Cumhuriyet*. 10.II.1957.

ları tüm banka aktiflerinin dörtte-üçünü denetlemeye devam ediyorlardı. 11 yıl boyunca (1948-1958) devlet bankaları aktiflerinin ağırlık noktası değişmemiştir. Aynı sürede yabancı bankaların aktiflerinin ağırlığında azalma olmuştur. 1948 yılında tüm bankaların aktiflerinin toplam tutarında yabancı bankaların payı %11,7 iken 1957 yılında bu pay %3,7 oranına inmiştir.

Ülkede özel bankalar aktiflerinin toplam tutarı 1957 yılında, 3,9 milyar liraydı.[62] Aynı yıl İş Bankası aktiflerinin tutarı, banka yönetiminin hesabına göre 1,6 milyar liraydı[63] (43 özel hisse senetli bankanın aktiflerinin %40'ı, ya da Türkiye'de faaliyet gösteren tüm bankaların aktiflerinin %10'u). Bu verilerin 1948 sayılarıyla karşılaştırılmasında, İş Bankası aktiflerinin nispî ağırlığının biraz azaldığı görülmektedir. Bu, son yıllarda ülkede birçok yeni özel banka kurulması ve güçlenmesiyle açıklanmaktadır. Bunlar arasında belirtilmesi gerekenler, aktifleri 1957'de özel bankalar aktiflerinin %6,6'sını oluşturan Türkiye Sınaî Kalkınma Bankası; aktifleri 325,5 milyon lirayı bulan ve özel banka aktifleri tutarının %9'u olan Türk Ticaret Bankası, 1957'de özel hisse senetli bankaların aktiflerinin %7'si oranında aktifi olan Türkiye Kredi Bankası, vb..[64]

Bu durumda, geçen on yıllık dönemde diğer büyük özel bankaların ve bunlara bağlı ticarî-sınaî şirketlerin konumlarında güçlenme yürürlükteydi. Bunların büyüme ve güçlenmesi özel hisse senetli şirketler arasında rekabeti kaçınılmaz olarak keskinleştiriyordu. Ama, İş Bankasının birçok büyük banka ve şirket üzerine etkisini yaymaya devam ettiği unutulmamalıdır. Örneğin, İş Bankası, Türk Ticaret Bankasını denetiminde tutmaya devam ediyordu. Türkiye

[62] *Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası A.Ş. Aylık Bülten*, 1959, n° 5, s. 39.
[63] *L'économiste d'Orient*, 1958, n° 804, s. 1869.
[64] Hesaplamalar *Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası A.Ş. Aylık Bülten*'inde yayımlanan verilere göre yapılmıştır, 1959, n° 5, s. 39; *L'Économiste d'Orient*, 1958, n° 795, 796.

Sınaî Kalkınma Bankasında belirleyici konumlar tutabiliyordu. İş Bankası Genel Müdürü Ü. Avunduk'un, aynı zamanda. Sınaî Kalkınma Bankasının da yöneticisi olduğunu ve diğer örgütlerde de yönetici mevkilerde bulunduğunu belirtmek yeterlidir. Bu durumda, İş Bankasının hisse senetli şirketlerin aktiflerinin toplam tutarındaki nispî ağırlığında azalma görülmesi, hiç de ülkenin bu en büyük özel örgütünün konumlarının zayıflaması anlamına gelmiyordu.

İş Bankasının ülkedeki diğer özel bankalar arasında önde gelen durumu, bu bankalar aktiflerinin diğer kalemlerinin tahlilinde açık olarak ortaya çıkmaktadır. Örneğin 1957'de "hisse senetleri paketi" sütununda 248,9 milyon lirası (%40) İş Bankasının payına düşen 604,8 milyon liradan sözediliyordu. Türkiye'nin bütün bankalarının ülkenin banka ve diğer kredi kurumlarındaki iştiraklerinin toplam tutarı 1957'de 50,95 milyon lira olarak beliriyor, ve bunun 25,65 milyon lirası özel bankaların payına düşüyordu. İş Bankasının kredi kurumlarındaki iştiraklerinin toplam tutarı 17,75 milyon lira, ya da hisse senetli özel bankalar iştiraklerinin %70'i oranındaydı. İş Bankası, hisse senetli bankaların ülkenin sigorta şirketlerindeki iştirakleri tutarının %63'ünü denetliyordu.[65]

Türkiye'nin bütün bankalarının 1957'de ülke sanayiindeki iştirakinin toplam tutarı 279,8 milyon lira olarak hesaplanıyordu. Bu miktarın içinden yaklaşık 212 milyon lira (%79) devlet ve yarı-devlet bankalarına aitti. Devlet bankaları arasında sınaî şirketlerdeki en büyük ortak, Sümerbank idi. Bu bankanın iştirak tutarı 120 milyon lirayı (tüm iştiraklerin %43'ünden fazla) aşıyordu; bunu Ziraat Bankası ve Etibank izliyordu; herbirinin iştiraki 45,1 milyon liraydı (herbiri %16,1 oranında).

Türkiye'nin tüm özel bankaları sanayie 67,7 milyon li-

[65] *Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası A.Ş. Aylık Bülten*, 1959, n° 5, s. 34-35; *L'Économiste d'Orient*, 1958, n° 803, s. 1846.

ra yatırmışlardı, ve bunun 45,7 milyon lirası (özel banka iştiraklerinin toplam tutarının %67,4'ü, ya da tüm bankaların toplam iştiraklerinin %16,3'ü) İş Bankasının payına düşüyordu. Bu bankanın sanayie yaptığı sermaye yatırımları, 1957'de şu ölçüdeydi: şeker 12,7 milyon lira, çimento 12,3 milyon, tekstil 5,3 milyon, petrol yaklaşık 5 milyon, cam 4,5 milyon, diğer alanlar 5,8 milyon lira.[66]

İş Bankasının 1957 yılı için net kârı 8,4 milyon lirayı geçiyor (ödenmiş sermayenin %83'ünden fazla) ve ülkedeki tüm özel bankaların kârları tutarının %24,4'ünü oluşturuyordu.

Belirtilen bu olgular, bir yandan İş Bankasının özel bankalar arasındaki önemini anlatmakta, öte yandan Türkiye banka sermayesinin genel olarak nispî zayıflığını göstermektedirler. Ülkenin genel ekonomik geri kalmışlığı ve özel sermayenin nispî zayıflığının yanında ayrı ayrı şirketler büyük örgütler durumuna yükselmekte, ekonomide kilit noktaları ele geçirmekte, sanayi ve tarımdaki küçük işletmeleri "yukardan" kendi etkilerine almaktadırlar.

Türkiye'de, sanayi üretiminin yoğunlaşmasında, birçok olguda izlenmesi olanaklı yüksek bir düzey de göze çarpıyordu. 1951 yılı sanayi sayımı verilerine göre "küçük işletmelerde", ya da tüm işletmelerin %97,7'sinde ücretli işçilerin yaklaşık %45'i çalışıyordu. Sanayi kuruluşlarının %2,3'ünü oluşturan (başta fabrikalar) "büyük" işletmelerde işçilerin %55'i istihdam edilmişti.[67]

Büyük işletme sahipleri kârın büyük kısmını elde ediyorlardı. Örneğin büyük özel ve devlet işletmelerinin geliri 1950 yılında tekstil sanayiinde %91, kimya %86, lastik %95, seramik %82, besin %62, vb. oranındaydı.[68]

Türkiye'de gelişmekte olan büyük sermayenin ekonomik

[66] Aynı yapıt.
[67] Ş. Bilkur, *1950 Sanayi Sayımı Neticeleri...*, s. 102-103.
[68] *İstatistik Yıllığı*, c. 21, s. 492.

gücü hisse senetli şirketlerden alınan gelir vergisine ilişkin verilerin tahliliyle ortaya çıkıyor. 1952 yılı bilgilerine göre şirketler tarafından 300,2 milyon lira tutarında 1.104 gelir beyanında bulunulmuştu. Yalnızca 47 şirket (tümünün %4'ü) 1 milyon lirayı geçen kâr bildiriminde bulunmuşlardı. Bu şirketlerin kârlarının toplam tutarı 207,6 milyon lira, ya da tüm gelirlerin tutarının yaklaşık %70'i oranındadır (bkz: tablo 17).

TABLO — 17

BÜYÜK ŞİRKETLERİN GELİR ARTIŞI*

	Şirketlerin Sayısı			Gelirler Milyon Lira			Tüm Gelire Oranı		
	1955	1956	1957	1955	1956	1957	1955	1956	1957
1 milyon liradan az gelir elde eden şirketler	1.384	1.720	1.846	145,2	182,5	179,1	33	26	24
1 milyon lira ve daha fazla gelir elde eden şirketler	88	108	116	303,3	532,1	564,4	67	74	76
Toplam	*1.472*	*1.828*	*1.962*	*448,5*	*714,6*	*743,5*	*100*	*100*	*100*

* *Aylık İstatistik Bülteni*, 1958, n° 54, s. 110. — Şirketlerin gelirlerinin yarısından fazlasının bankalar, ticaret ve sigorta şirketleri kârları olduğunu belirtmek gerekir. Vergi yasalarının en büyük şirketlerin kârlarına daha avantajlı bir vergi uygulaması öngördüğü gözönünde tutulmalıdır. Örneğin 50 bin lira kâr elde eden şirketler, gelirlerinin %55'i oranında vergi ödemekle yükümlüdürler, kârları 300 bin lirayı geçen şirketler gelirlerinin %50'si oranında vergi ödemektedirler (bkz: R. Turgay, *Vergi Cetvelleri*).

Tablonun verileri, büyük firmaların sürekli olarak artan kâr payları elde ettiklerini göstermektedir. Büyük şirketler, yalnızca üç yıl içinde, hisse senetli şirketlerin genel gelir bilançosunda, kârlarını %67'den %76 oranına yükseltmişlerdir. Tüm kârların dörtte-üçünden fazlası, şirketlerin

%5'inin payına düşmektedir. Bu gerçekler büyük sermayenin gelişmesinin ve ülke içindeki konumlarının güçlenmesinin belirtisidir.

Önde gelen kapitalist örgütler, ve her şeyden önce İş Bankası ve onun ortakları, en yüksek kârları elde etmektedirler. Türkiye'deki özel ve devlet şirketlerinin kâr hadleri hükümetçe öyle bir biçimde "düzenlenmektedir" ki, en büyük gelirler, az sayıda şirketin payına düşmektedir. Örneğin, 1955 Eylülünde, İktisat ve Ticaret Bakanlığı, millî korunma kanununa göre, "yağ üreticilerine" (zeytin, gül, pamuk, vb.) en çok %10, toptan ve perakende tüccarlara %7-10, sabun üreticilerine %10, toptan ve perakende sabun tüccarlarına %15 kâr hadleri belirlemiştir.[69] Hükümet, manifatura, ilâç, besin maddeleri, vb. toptancı tüccarlarına da benzer kâr sınırlamaları koymuştu.[70]

Demek ki, Türkiye'nin küçük ve orta sanayi-ticaret burjuvazisinin kâr haddi resmî olarak sınırlanıyor ve yasaya göre yaklaşık %10-15 oranında olabiliyordu.[71]

Birçok orta ve hatta büyük bankanın ortaklarının kâr haddi de %10-15 oranındaydı (bkz: tablo 18).

Hükümetçe saptanan kâr ölçüsünün Türkiye'de herhangi bir düzeyde ortalama kâr ölçüsüne yaklaştığını varsayarsak, bu rakam, maksimum olarak sermayenin %20 oranına erişmektedir.

Bu arada, önde gelen özel ve devlet şirketleri, ödenmiş sermayelerinin %80-100-120 oranlarına varan kâr elde etmektedirler. Örneğin Türkiye Denizcilik Bankası, Türk Petrol Sanayii Şirketi ve diğer bazı şirketler böyle kârlar elde etmektedirler. Büyük kârlar, özellikle, İş Bankasının payına

[69] *Cumhuriyet*, 27.XI.1955.

[70] *Ekonomi Gazetesi*, 27.II.1957.

[71] M. Tuygun, *Yeni Millî Korunma Kanununa Göre Tüccar Sanayici ve Esnaf Rehberi*, s. 105. Kuşkusuz, kâr ölçülerinin hükümet kararnameleriyle sınırlandırılması bağımsız sanayici ve tüccarların yüksek kâr elde etmesine olanak vermektedir.

TABLO — 18

BAZI TÜRKİYE BANKALARININ HİSSE SENETLERİNİN BORSADAKİ KÂR VE KURLARI*

(LİRA OLARAK)

Bankalar	Hisse Senetleri Nominal Değerleri	1959'da Kârların Hisse Senetlerine Oranı	Hisse Senetlerinin Borsa Kuru
Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası . .	100	10,2	144
Türkiye Sınai Kalkınma Bankası . . .	100	12	170
Yapı ve Kredi Bankası	1.000	120	1.240
Türk Ticaret Bankası	50	5	50
Vakıflar** Bankası	100	7,9	100
Garanti Bankası	100	10	105
Kredi Bankası	100	10	145
Akbank	1.000	134,3	1.000
Şekerbank	1.000	131,6	—
Pamukbank	1.000	50,6	—

* *Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası A.Ş. Aylık Bülten*, 1960, n° 5, s. 84-85.

** Bu bankaya ilişkin olarak yalnızca "B" grubu hisse senetleri verilmektedir.

düşmektedir. 5 milyon lira tutarında ödenmiş sermayesi yanında, bankanın kârları, 9 milyon lira ve daha fazla meblağlara ulaşıyordu. Örneğin, 1944 yılında banka 1,6 milyon lira (sermayenin %32'si oranında), 1949 yılında 3,5 milyon lira (sermayenin %70'i) tutarında kâr elde etmiştir.[72] Bankanın sermayesine göre, 1950-1956 yıllarındaki kârı %70-80 oranlarındaydı.

Banka yönetimi, 1956'da, hisse senetli sermayesini iki katına yükseltmeye karar verdi; ek hisse senetleri en etkin kişiler arasında dağıtılmış, bu sayede bankanın devlet aygıtıyla bağları daha da sağlamlaşmıştır. 1957'de bankanın

[72] *Türkiye İş Bankası A.Ş. Otuz Yaşında*, s. 14-15.

"net kârı" 8,3 milyon lira (ödenmiş sermayenin yaklaşık %83'ü)[73] kadardı, gelirlerinin toplam tutarı ise 100 milyon lirayı geçiyordu. 1958 yılında İş Bankasının net kârı 9,1 milyon lirayı (ödenmiş sermayenin %91'i) buluyordu. Banka yönetiminin 1958 yılı faaliyetine ilişkin raporda "bankanın gayri-safî kârının bir önceki yıla oranla 25,9 milyon lira artarak 121,1 milyon liraya ulaştığı, yönetim ve kurum giderlerinin düşülmesinden sonra kârın 9,1 milyon lira olduğu ve 1957 kârına göre %9 artış kaydedildiği"[74] belirtiliyordu. Buna bağlı olarak bankanın yönetimi (nominal değeri 10 lira olan) basit hisse senetleri için ortaklara, her on liralık hisse senedine 6 lira net gelir düşmesi hesabıyla 7,06 lira ödemek kararı aldı. Kurucu ortaklar çok daha yüksek kâr payları alıyorlardı. Yönetim, bunlara, 100 lira değerindeki her hisse senedi için 272,8 lira ödemeye karar vermişti. Bu ödemeler her ortağın, hisse senedi için 231,88 lira net kazanç elde edeceği hesabıyla yapılmıştır.[75] Böyle olunca İş Bankası ortaklar kurulunun kararında yazılanlara şaşılmamalıdır: "Bankamızın faaliyetlerine sürekli ilgi gösteren Cumhurbaşkanına [Celal Bayar'a —*Y.R.*] Başbakanımız Adnan Menderes'e, ve bize göstermekte oldukları büyük destek için Türkiye Cumhuriyeti hükümetine içten şükranlarımızı belirtiriz."[76] Bankanın yüksek kârları, hisse senetlerinin borsa kuruna ilişkin verilerden görülmektedir (bkz: tablo 19).

Tablo, bankanın hisse senetleri kurlarının sürekli olarak arttığını gösteriyor. 1946 yılında ada yazılı hisse senedi fiyatı nominal fiyatını 1,5 kat, 1950 yılında ise 3 kat artırırken, 1959 yılında hisse senedi değeri nominal değerinden 20 kat fazlaydı.[77] Kurucuların hisse senetleri daha 1946 yı-

[73] *L'Économiste d'Orient*, 1958, n° 804, s. 1870.
[74] *L'Économiste d'Orient*, 1959, n° 812, s. 2025.
[75] Aynı yapıt, s. 2026.
[76] Aynı yapıt.
[77] Resmî verilere göre 1938 ile 1959 yılları arasında fiyat indeksleri dokuz kez yükselmiştir.

TABLO — 19

İŞ BANKASI HİSSE SENETLERİNİN KURU*

(LİRA)

Hisse Senedi Türü	Nominal Değer	Yıl									
		1938	1946	1950	1955	1958	1959	1960			
								I. üç ay	II. üç ay	III. üç ay	IV. üç ay
Ada yazılı	10	9,9	15,2	30,08	65,5	130	200	200	200	200	194
Hamiline yazılı . . .	10	10,0	15,0	32,22	65,4	130	200	200	200	200	194
Kurucuların hisse senetleri	100	85,0	358,0	800**	—	2.000	2.700	2.700	2.700	2.700	2.395

* *Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası A.Ş. Aylık Bülten*, 1953, n° 5, s. 54-55; 1958, n°: 7, 16-17; 1960, n° 5, s. 84-85.
** Veriler 1951 yılı içindir.

lında borsada başlangıçtaki fiyatlarından 3,5 kat fazla, 1951 yılında 8 kat, 1959 yılında ise 27 kat fazla fiyatla satılıyordu.

İş Bankası hisse senetleri kurlarının 1960 yılında düşüş göstermesi dikkate değer. 27 Mayıs 1960 hükümet darbesinin ve yeni hükümetin oluşmasının buna neden olduğu tümüyle açıktır. Buna bağlı olarak, hamiline ve ada yazılı hisse senetleri kurunun geçen üç aylık döneme göre %3, kurucuların hisse senetlerinin ise %15 değer kaybına uğraması çok belirleyicidir. Hisse senetleri kurundaki böyle bir düşüş, darbeden sonra yargı sandalyesine oturan Bayar-Menderes hükümetinin en önde gelen kodamanlarının kurucuların elindeki hisse senetlerinin sahipleri arasında bulunduklarının doğrudan kanıtıdır.

Türkiye'de İş Bankasının dışında, sanayi, tarım, iç ve dış ticarette büyük öneme sahip birçok büyük özel banka faaliyet göstermektedir. Bunların hemen tümü İş Bankası ve iktisadî devlet teşebbüsleriyle sıkı bağ içindedirler. Yapı ve Kredi Bankası böyle bankalardan biridir. Bu banka tümüyle özel girişimlerin sermayeleri üzerine kurulmuştu ve bunlar içinde İş Bankası temsilcileri denetleyici bir hisse senetleri paketinin sahipleriydi.[78]

Yapı ve Kredi Bankası, faaliyetlerine, 1944'te, 1 milyon lira sermaye ile başladı; 1955'te sermayesi 15 milyon, daha sonra 20 milyon, 1957 Eylülünde ise (bütünüyle ödenmiş olan) 40 milyon liraya yükseltilmiştir. 1958'de, banka yedekleri, hisse senetli özel bankaların yedek sermayeleri tutarının %10'unu oluşturan 12,8 milyon liraya erişti.[79] 1957 yılı sonunda bankadaki mevduat 395,3 milyon liraya erişti. 31 Aralık 1955'te banka aktiflerinin toplam tutarı 485,4 milyon lira, kârı ise 5 milyon (ödenmiş sermayenin %25'i) liraydı.[80] 1958'de, banka, Türkiye'de (İş Bankasından son-

[78] *İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi*, c. IV, s. 57.
[79] *Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası A.Ş. Aylık Bülten*, 1959, n° 5, s. 7.
[80] *Yapı ve Kredi Bankası*, s. 11.

ra) en yaygın şube ve büro ağına sahipti. Hisse senetli bankaların tüm şubelerinin %14'ünü oluşturan 118 şube ona aitti. Amerikan işadamlarının danışma kitabında, bu bankanın büyüklük bakımından İş Bankasından sonra ikinci olarak tanıtılması raslantı değildir.[81]

Yapı ve Kredi Bankası faaliyetleri olağanüstü çeşitlidir. Küçük ortakların ve tasarruf sahiplerinin sermayelerini elinde toplayan banka, halı dokumacı esnaflar, sanayi, ticaret ve sigorta şirketleri, inşaat şirketleri ve diğer şirketler arasında faaliyet gösteren tüccar-girişimcilerin kredilendirilmesi için bunları kullanmaktadır. Öğrenim gören Türk gençliğinin yoksulluğunun olanak verdiği ilginç bir kredilendirme biçimi "öğrenimi sürdürmek ve yurt dışında stajdan geçmek için" bankanın öğrencilere borç verme faaliyetidir. İlerde yüksek öğrenim kurumunu bitiren uzman, ödenemeyecek borç altına girmiş ve bankanın ya da belirli bir girişimci grubun çıkarları doğrultusunda çalışmak zorunda kalmıştır.

Bankanın faaliyetleri içinde, devlet bonoları, hazine ve Merkez Bankası tahvilleri ve 1953 yılında devlet borçlarının azaltılması için hükümetçe kurulan "Amortisman ve Kredi Sandığı" tahvilleriyle yapılan işlemler önemli yer tutmaktadır.[82] Bu sandık tarafından çıkarılan tahviller, spekülatif kazanç işlemleri için olanak sağlamaktadır.

Yapı ve Kredi Bankasının doğrudan iştiraki ile kurulan sanayi şirketleri içinde Türkiye petrol sanayii şirketi olan "Türkiye Petrolleri AO"; besin sanayiinde büyük önemi olan "Türkiye Yağ ve Mamülleri AO" —"Turyağ"—; Kartaltepe'deki tekstil şirketi; (bütünüyle banka tarafından denetlenen) "Doğan Sigorta Ş." ve diğerlerini belirtmek gerekir. Yapı ve Kredi Bankasının sermaye yatırım-

[81] *Investment in Turkey...*, s. 104.

[82] M. Alpaslan, *Son Tadillere Göre Bankalar Kanunu ve Bankacılıkla İlgili Mevzuat...*, s. 35; *Sanayi*, Mart 1955.

ları 1957 yılında 12,3 milyon lira olarak belirleniyordu.[83] Yapı ve Kredi Bankasının kurucusu ve değişmez yöneticisi, Türkiye Şeker fabrikaları şirketinin eski yöneticisi, büyük banker ve patron Kâzım Taşkent, onun en yakın yardımcısı da, aynı zamanda Türkiye Sanayi Kalkınma Bankasının ortağı ve Yönetim Kurulu üyesi olan Hazım Atıf Kuyucak'tır.

Hisse senetli büyük bankalar arasında "Türkiye Eski Muharipler Bankası" — "Muhabank"ı da saymak gerekir. Bu şirket, üç banka tarafından, İş, Ticaret ve Garanti bankalarınca 1950'de kurulmuştu. Muhabankın kuruluş sermayesi 500 bin liraydı; sermayesi, 1952'de 1 milyon, daha sonra 2,5 milyon, ve 1956'da 10 milyon liraya yükseltilmiştir. *İktisadî Yürüyüş* dergisi, ortak olarak, büyük tüccarlar, işadamları ve inşaat müteahhitlerinin çekildiğini bildiriyordu. Bankanın genel müdürü, İş Bankasının doğrudan temsilcisi Atıf Bayındır, yardımcısı, Türk Ticaret Bankası temsilcisi Feyzullah Köprülü idi, ve Çalışma Bakanı Mümtaz Tarhan da şirketin yönetim kurul üyelerindendi.

Banka, her tür banka işlemleri yapmakta, Ankara ve İstanbul'daki önde gelen konut inşaatı müteahhitlerini kredilendirmekte, inşaat malzemeleri sağlayan tüccarlara ödünç vermekte, her türden hisse senedi, tahvil ve bonoları borsada alıp satmakta, ve Eski Muharipler Birliğine kredi vermektedir. Tüm bu işlemler, ortaklara büyük kârlar getirmektedir. Bankanın kârı, ödenmiş sermayenin %10'unun altına düşmüyor. Demokrat Parti iktidarı yıllarında, banka, faaliyetlerini önemli ölçüde genişletmiştir.[84]

Aktarılan veriler, büyük bankalar arasında farkedilen kendine özgü uzmanlaşmayı gösteriyor. Kredi kuruluşlarının çoğu, başlangıçta, her şeyden önce ülkenin iç ve dış tica-

[83] *Yapı ve Kredi Bankası 15 Yaşında*, s. 102-103.
[84] *Türkiye Eski Muharipler Bankası*, s. 120.

retiyle bağ içindeydiler, ve ancak son beş-on yıl içinde bunların sermayeleri sanayie de yönelmeye başlamıştır. 1948'-de eski iktisat bakanı Ş. Kesebir tarafından kurulan Türkiye Kredi Bankasında da durum böyledir. Bankanın başlangıçtaki ödenmiş sermayesi 2 milyon lira olarak belirleniyordu, daha sonra 10 milyon liraya yükseldi. Bankanın başta gelen faaliyet alanı dış ticarettir, ve özellikle Federal Almanya ile ticarî işlemleri kredilendirmektedir. Kredi Bankası, aynı zamanda, Türkiye Sınaî Kalkınma Bankasının, sigorta şirketlerinin, Turizm Bankasının, Ankara "Rekonstrüksiyon" şirketinin ortağıydı.

Kredi Bankası, sermayelerinin en başta fayans, porselen sanayiine yatırmaktadır. Banka, Alman sermayesiyle ortaklaşa, Tuzla'da büyük bir işletme kurmuş olan İstanbul Fayans Sanayii Şirketini oluşturmuştur. Banka, aynı zamanda, Seyhan yakınında bir elektrik santralı kurmuş olan Çukurova Elektrik Şirketine, İstanbul ve Ankara'daki manifatura tüccarları kooperatifleri birliklerine ortak olarak katılmaktadır.[85]

Büyük hisse senetli şirketlerin[86] yanısıra bir dizi daha küçük banka vardır. "Şekerbank TAŞ", "İşçi Kredi Bankası", "Türkiye Turizm Bankası", "Denizli İktisat Bankası" bunlar arasındadır.

Tüm bu bankalar sanayiin birçok alanında belirli bir rol oynamaktadırlar. Örneğin Şekerbank, ülkenin şeker sanayii üzerinde büyük sanayiin oluşturduğu denetim sisteminde önemli bir halkadır.

Şu halde, verilerin tahlili, Türkiye'deki banka-sanayi sermayesinin yüksek yoğunlaşmasını, önde gelen ulusal büyük örgütlerin konumlarının daha sonraki güçlenmesini göstermektedir.

[85] *Türkiye Kredi Bankası A. O.*, s. 101-102; *Türkiye Kredi Bankası Başarılı Bir Yıl Geçirdi*, s. 3.

[86] Türkiye Sınaî Kalkınma Bankasının faaliyetleri özel bölümde anlatılmaktadır.

BÜYÜK SERMAYE

SANAYİİN BAZI ALANLARINDA TEKELCİ ÖRGÜTLERİN OLUŞMASI

Savaş sonrası yıllarda Türkiye sanayiinde çağdaş kapitalist mülkiyet hızla gelişiyordu. Örneğin 1957 sanayi sayımının tam olmayan verilerine göre, ülkenin yalnızca başta gelen sanayi bölgelerinde (İstanbul, Ankara, İzmir, Bursa, Eskişehir, Kocaeli, Sakarya ve Adana illeri) sanayi kuruluşlarının sayısı (küçük atelyelerden fabrika işletmelerine kadar) 1949-1957 yıllarında 6.889'dan 28.031'e, buralardaki işçilerin sayısı 71 binden 253 bine yükseldi.[87] Yalnızca İstanbul'daki işletmelerin sayısı, 1951 ve 1957 yılları arasında, yaklaşık üç kez artmıştır.[88]

Ülkenin imalât sanayii işletmeleri sayısı yıllara göre şöyle artmıştır: 1949 — 22.715, 1956 — 57.888, 1957 — 72.504, 1959 — 107.257. Aynı yıllar için sermaye yatırımları toplam tutarı sırayla şöyleydi: 960 milyon, 4.053 milyon, 5.641,5 milyon ve 8.185 milyon lira.[89] 1959 yılında Türk sanayii, şekere, çimentoya ve tekstile olan ulusal gereksinmeleri tümüyle karşılıyordu. Sanayiin birçok alanı ülke gereksinmelerinin %75'ini ve daha fazlasını karşılıyordu.

1957 yılı resmî verilerine göre, iş yasası, 20.970 işletmeyi etkisine alıyordu. Bu sayı içinden 17.485 işletme özel kişilere ve 3.491 işletme devlete aitti; 4.222 işletmenin herbirinde 10'dan az, 16.748 işletmede 10'dan fazla ücretli işçi istihdam edilmişti.[90] 10 ücretli işçi çalıştıran işletmelerin çoğunluğunun fabrika olduğu varsayılırsa, o zaman Türk fabrika sanayiinin günümüzde 15 bin kadar işletmeyi içerdiği ortaya çıkar.

[87] *Zafer*, 20.II.1958. — Sanayi sayımı sırasında 5 beygir gücünde mekanik motora sahip, ya da bu yoksa, 10'dan çok işçi çalıştıran işletmeler hesaba alınmıştır. Aslında, gözönüne alınan işletmelerin çoğunluğunu fabrika saymak olanaklıdır.

[88] T. Erer, *1950-1957 İktisadî Hamleler*, s. 79.

[89] "Türkiye İktisat Gazetesi" 2.VII.1959, 20.VIII.1959, 6.X.1959.

[90] *Aylık İstatistik Bülteni*, 1957, n° 37, s. 39.

Yalnızca 1959 yılında ülkede özel işverenlere ait 191 kuruluşun inşasının yürüdüğü olgusu, fabrika sanayiindeki gelişmeyi göstermektedir. İnşanın maliyeti 728 milyon lira olarak belirleniyor, bunun 372 milyon lirasını "iç kaynaklar" oluşturuyordu ve 356 milyon lirası (yaklaşık %49) yurt dışından alınmaydı.[91] Bu durumda savaş sonrası yıllarda özel fabrika sanayiinin gelişmesinde devlet sermayesi ve yabancı sermayenin yardımı ve iştiraki ile doğan bir hızlanma gözlemleniyordu.

Fabrika üretiminin gelişmesi, özellikle tekstil sanayiinde birçok büyük sınaî hisse senetli şirketlerin kurulması eşliğinde oluyordu. Bu olgu, Türk yasalarınca kaydedilmektedir. Örneğin iktisatçı K. Tosun, tekstil sanayiinde fabrika üretiminin, "büyük şirketler biçimindeki birliklerin" ağırlığındaki önemli artışa işaret ediyordu. Onun düşüncesine göre, bu, sanayiin diğer alanlarında üretimin güçlenmesi sürecini etkilemek durumundaydı. Burjuva bilimcisi böyle bir olgunun nedenini bulmaya çalışırken, buna, üretim vergisinin kaldırılmasının yolaçtığını tanıtlamaktadır.[92]

1956 yılı verilerine göre, Türkiye'de 73 pamuklu dokuma fabrikası bulunuyor, bunlarda, 227.780 tanesi (%30'u) 10 devlet fabrikasında olmak üzere 749.820 iğ hesaplanıyordu. En büyük özel işletmelerde (toplam işletmelerin %10'unu oluşturan 19 bin ve daha fazla iğe sahip işletmeler), toplam iğ sayısının 257.140 tanesi (%46) toplanmıştı.[93]

Türkiye'nin tekstil üretiminde sermaye yoğunlaşmasının büyümesi, sanayiin bu alanında özel sektör ağırlığındaki artışla yanyana yürümektedir. Örneğin pamuklu dokuma sanayiindeki özel sektör işletmelerinde, 1949'da tüm iğlerin %48'i, tezgâhların %36'sı, 1957'de tüm iğlerin %71'i, tezgâhların %70'i yer alıyordu. Yünlü dokuma sanayiinde, özel

[91] *Zafer*, 2.II.1959.

[92] *Vatan*, 6.V.1957.

[93] Hesabın yapıldığı veriler: W. Uhrenbacher, *Türkei, ein wirtschaftliches Handbuch*, s. 204-205.

sektör, iğlerin toplam miktarının, 1949'da %40'ına, tezgâhların %66'sına, 1957'de ise artık, iğlerin %74'üne, tezgâhların %80'ine sahipti.[94]

1958-1959 yılında 823 milyon metre pamuklu dokuma üretilmiştir. Bunun 170 milyon metresi (yaklaşık %20'si) el tezgâhlarında, 173 milyon metresi devlet sektörü işletmelerinde ve 480 milyon metresi (%60'dan fazlası) özel sektör işletmelerinde üretilmişti. 1957'de ülkede 20,9 milyon metre yünlü dokuma üretilmiş ve bunun 16 milyon metresi (yaklaşık %80) özel ve 4,9 milyon metresi devlet fabrikalarında yapılmıştır.[95] O halde, bugün, devlet sektörü, ülkenin tekstil üretiminin ancak beşte-birini vermektedir.

Özel kişilere ve şirketlere ait önemli sayıda büyük tekstil işletmeleri doğmuştur. İzmir, Adana, Aydın, Balıkesir, Antalya ve diğer kentlerde böyle işletmeler kurulmuştur. Tekstil sanayii için tezgâh, boya, pamuk üreticileri için kimyasal gübre vb. yapan fabrikalar kuruldu. Örneğin, İzmir yakınında iplik atelyesi (20 bin iğ), dokuma atelyesi (500 tezgâh), dokuma boya atelyesi, onarım işletmeleri vb. bulunan büyük tekstil kuruluşu işletmeye açıldı. Kuruluşta 2,5 bin işçi istihdam edilmiştir, ve kapasitesi yılda 23-25 milyon metre pamuklu dokumadır. Fabrika, İzmir'in tanınmış tüccar ve patron ailesi Çolakzadelerin etkin rolü oynadıkları "Kula Mensucat Fabrikası TAŞ" adlı hisse senetli şirkete aittir.[96]

Pamuklu dokuma sanayiinin büyük merkezi Adana ve ona yakın bölgelerdir. "Bossa Ticaret ve Sanayi İşletmeleri TAO" şirketine (sermayesi 20 milyon lira) ait bir tekstil kombinası burada kuruldu. Kombinada 2 binden fazla işçi çalışmakta ve yılda 20-25 milyon metre pamuklu dokuma

[94] *Mensucat Sanayii*, s. 7 (hesaplamaları biz yaptık —*Y. R.*).
[95] *Sümerbank, İY, 1959*, n° 372-373, s. 9.
[96] *Kula Mensucat Fabrikası Türk Hususî Tekstil Sanayiinin En Büyük Kombinası*, s. 114-115.

gücüne sahiptir.[97] Bossa şirketinin kurucuları ve en büyük ortakları ünlü tüccar-işadamları Sabancı ailesidir. Aile üyelerinden biri "Akdeniz Nebati Yağlar ve Tekstil Sanayii İşletmeleri TAO" (sermayesi 7 milyon lira, iplik fabrikasında 32,5 bin iğ, üretim günde 14 ton iplik)[98] adlı tekstil şirketinin kurucusu Mehmet Nuri Sabancı'dır. Bu bölgede başka tekstil ve çırçır fabrikaları ve pamuk tohumundan yağ üreten işletmeler de bulunmaktadır.

İş Bankasının tekstil sanayiindeki etkinliği ölçülemez biçimde büyüdü. Banka, her şeyden önce, bütünüyle kendisine ait olan "Bursa Dokumacılık ve Trikotaj TAŞ" sermayesini 1,4 milyondan 5 milyon liraya yükseltti, Bursa ve Ankara'daki fabrikalar yeniden düzenlendi ve genişletildi.[99] "İpekiş" fabrikası inşasının tam olarak bitmesinden (1960) sonra, burası, en büyük ipek dokuma işletmesine dönüşecekti ve Türk gazetecilerin belirttiğine göre "bir eşi daha" olmayacaktı.[100] Banka, 1956'da, Antalya, Karaman, Manisa, Aydın, Balıkesir, Bergama ve Karamürsel'deki tekstil fabrikaları şirketlerinin hisse senetlerine de sahipti. İş Bankası, ayrıca, devlet bankalarıyla birlikte halat ve çuval bezi üretimi yapan Türk-Pakistan şirketinin kurucuları arasında yer aldı. İş Bankasının tekstil sanayiine yaptığı sermaye yatırımlarının toplam tutarı 1957 yılında 5,3 milyon liraydı.[101]

İş Bankasının egemen olduğu sanayi alanları içinde cam sanayiini de saymak gerekir. Onun tarafından 1935'te kurulan "Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları AŞ", Paşabahçe'de yılda 3 bin ton cam mamulü üretim gücünde bir fabrika inşa etti. İkinci Dünya Savaşından sonra fabrika, "Marşal Planı" fonundan alınan krediler ve Türkiye Sınaî Kalkınma Bankasından sağlanan 650 bin liralık kredi yardımıyla, üreti-

[97] *İktisadî Yürüyüş*, 1959, n° 372-373, s. 15.
[98] Aynı yapıt, s. 18.
[99] *İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi*, c. V, s. 284-285.
[100] *İktisadî Yürüyüş*, 1959, n° 372-373, s. 19.
[101] *L'Économiste d'Orient*, 1958, n° 803, s. 1846.

mini 24 bin tona kadar yükseltti. Şirket, ülkenin cam mamullerine olan gereksinmesinin %50'sini karşılamaktadır. Talebin büyümesine bağlı olarak, fabrika genişlemeye başlamıştır. 1957 yılında pencere camı üretimi için büyük bir fabrikanın inşasına başlandı. Fabrikayı Sovyet "Tehnoeksport" örgütü kuruyordu. 1960 yılında işletmeye giren fabrika yılda 30-37,5 ton pencere camı üretim gücündeydi, ama bu üretim türüne talebin artması olasılığı gözönüne alınarak, fabrika, gücü birkaç kez yükseltilebilecek biçimde kurulmuştu.[102]

Cam şirketinin mamullerinin satışıyla, İş Bankası tarafından kurulan, İstanbul ve Ankara'da özel mağazalara sahip "Paşabahçe Ticaret Ltd. Ş." uğraşıyordu.[103]

Türkiye'nin ticaret örgütleri arasında "Umumî Mağazalar TAŞ", giderek daha belirgin bir rol oynamaya başlıyor. Şirketin baş ortakları şunlardı: Ticaret Odaları (600 bin lira), Ziraat Bankası (450 bin lira), Osmanlı Bankası (200 bin lira), "Türkiye Emlâk ve Kredi Bankası" ve "Türk Ticaret Bankası" (100 biner lira). Şirketin sermayesi savaş öncesi yıllara göre 2 milyondan 10 milyon liraya yükseltilmiştir. Şirket yönetim kurulu başkanlığında, İş Bankası genel müdür yardımcısı A. Dallı'nın bulunması ilginçtir.[104]

Türkiye'de ilaç sanayiinde büyük mülkiyetin tipik bir gelişme seyri vardır. Sanayiin bu alanında, başta İngiliz ve Alman olmak üzere yabancı sermaye birinci rolü oynamaktadır.[105] Ama İkinci Dünya Savaşından sonra, milyoner büyük işadamı N. Eczacıbaşı, ilaç sanayiinde geniş çapta bir faaliyet yürütmeye koyuldu. Onun firması Türk basını tarafından ABD'ndeki Ford şirketiyle kıyaslanmakta ve Türk ulusal sermayesinin "gelişme, başarı, enerji ve yenilenmesi-

[102] "Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları", *İY, 1959*, n° 372-373, s. 47.
[103] Aynı yapıt, s. 46-47.
[104] K. Apak, C. Aydınelli ve M. Akın, *Türkiye'de Devlet Sanayii...*, s. 82.
[105] S. Tuncer, "Müşterek Pazarda ve Türkiye'de İlaç Sanayii," *TİG, 18.XII.1959*.

nin"[106] bir örneği olarak verilmektedir. Gerçekten de Eczacıbaşı'nın firmasının büyük şirkete dönüşme yolu oldukça tipiktir.

Eczacıbaşı firmasının kurucusu, 1932 yılında Robert Koleji bitirmiş, daha sonra Almanya ve ABD üniversitelerinde okumuştur. Tıp doktorluğu diplomasını aldıktan sonra 1938 yılında yurda döndü ve orduya girdi.[107] Eczacıbaşı'nın sonraki biyografisi şöyle veriliyor: "İkinci Dünya Savaşı patladı, Avrupa yolları kapanınca ilaç darlığı başladı, hastanelere gerekli insulin bulunmuyordu. Nejat Eczacıbaşı, insulin üretimini örgütledi. Bu, onun, ülkeye birinci hizmeti oldu."[108] "Ülkeye hizmet" Eczacıbaşı için öylesine kârlı iş oldu ki, kısa sürede çeşitli ilaçların üretimini yapan bir dizi işletme kurabildi ve savaş zamanı koşullarında bu ilaçlar görülmemiş düzeyde yüksek fiyatlardan satıldı. 1941-1943 yıllarında, o, bir porselen fabrikası ve Alman lisanslarıyla çalışan bir dizi ilaç işletmesi kurdu. 1950 yılına doğru N. Eczacıbaşı ülkede en zengin kişilerden biri oldu.

Demokrat Partinin iktidara gelmesi, bu işveren için yeni ufuklar açtı. Türkiye Sınaî Kalkınma Bankası örgütüne katıldı ve yönetim kuruluna girdi. N. Eczacıbaşı, 1952'de bu bankanın kredi yardımıyla büyük bir ilaç fabrikası, İzmir'de dispanser, sonra hemşire okulları, ilaç hazırlama laboratuvarları vb. açtı. 1957'de Yunus'da (İstanbul yakınında) porselen mamul ve tıp araçları yapımı üzerine "Eczacıbaşı" Şirketinin bir fabrikasının inşasına başlandı. Fabrikanın hisse senetlerinin büyük bölümünü şirkete malî destek sağlayan Sınaî Kalkınma Bankası tarafından satın alınmıştı.[109] Bu, ülkedeki en büyük porselen sanayii işletmesidir.

Türkiye'nin kimya sanayiinde "Durmuş Yaşar ve Oğulları Ş." önemli bir konumda bulunmaktadır. 1959'da ülkede

[106] *İlaç Sanayii*, s. 83.
[107] *Eczacıbaşı İlaç Fabrikası*, s. 7; *Biyografiler Ansiklopedisi*, s. 122-123.
[108] *İlaç Sanayii*, s. 83.
[109] *Dr. Nejat Porselen Fabrikası*, s. 6-8.

üretilen boyaların %60'ı onun işletmelerinden çıkmıştır. Şirket, 1953 yılında, Sınaî Kalkınma Bankasının yardımı ve Alman "Sadolin" şirketinin iştirakiyle Bornova'da (İzmir bölgesi) büyük kimya kombinası kurulduğu zaman doğdu. Kombina, 1956'da işletmeye açıldı, ve birdenbire boya üreten 15 işletmenin baş rakibi oldu, bu işletmeler zor durumda kaldılar.

Ayrı büyük banka ve sanayi şirketleri, devlet banka ve örgütlerinin yardımı ve iştirakiyle tekel belirtileri gösteren birlikler durumuna yükseliyorlar. 1952 yılında hisse senetli şirket olarak kurulan "Denizcilik Bankası TAO" böyle bir birliktir. Bankanın sermayesi 500 milyon lira olarak belirlenmişti (bunun 236,8 milyon liralık bölümü 1958 yılında ödenmiştir),[110] ve hisse senetlerinin %51'i hükümete, %49'u İş Bankası, Türk Ticaret Bankası (İş Bankası iştirakiyle), Kredi İpotek Bankası (yine İş Bankası iştirakiyle) ve Etibanka aitti.

Denizcilik Bankasının genel müdürü olarak önce İş Bankası yönetim kurulu başkanı Tevfik Rüştü Aras,[111] daha sonra İş Bankası yönetim kurulu üyesi ve genel müdür yardımcılarından Yuzuf Ziya Yüniş atanmıştı. Denizcilik Bankasının genel müdür yardımcılığına eski meclis başkanı R. Koraltan'ın oğlu Orhan Refik Koraltan getirilmişti.[112]

Yasaya göre, kabotaj ve yurtdışı seyri yapan devlet gemileri, İstanbul, İzmir ve Trabzon liman hizmetleri, Haliç gemiciliği bu bankaya devredilmişti; İstinye, Kasımpaşa, Hasköy ve Ortaköy'deki tersanelerin, İstanbul ve İzmir gemi onarım işletmelerinin sahibi banka idi. Birçok yük gemisi (bu arada tankerler) bankanın siparişleriyle Batı Almanya ve Japonya'da inşa edilmektedir. Banka yabancı bankalardan sürekli yardım almaktadır. Yalnızca 1959'da, "Mar-

[110] "Denizcilik Bankası TAO", *İY*, 1956, n° 343, s. 38-39.
[111] *İstanbul*, 11.VI.1955.
[112] *Biyografiler Ansiklopedisi...*, s. 191.

şal Planı"nın karşılık fonundan, gemilere yedek parça satın alınması ve deniz taşımacılığının modernleştirilmesi için 6.3 milyon dolar (56,7 milyon lira) aldı.[113] Denizcilik Bankası, faaliyetlerinde sürekli olarak Amerikan askerî ve iş çevreleriyle bağ içindedir.

Banka, deniz yoluyla yük taşımacılığı işlemlerinin yönetimini, özel olarak kurulan bir yan şirket olan ve hisse senetlerinin %51'i bankanın, kalanı özel kişiler ve şirketlerin elinde bulunan "Deniz Nakliyatı TAO" örgütü aracılığıyla gerçekleştirmektedir. Banka, ayrıca, ticaret filoları bulunan hisse senetli şirketlerde iştiraklere sahiptir. 1956'da bankanın çeşitli ortaklık ve şirketlerdeki sermaye yatırımları tutarı 56,4 milyon lira olarak hesaplanıyordu. Ülkede 21 şubesi bulunmakta ve her türden banka işlemleri yapmaktadır.

1956'da bankanın aktiflerinin toplam tutarı 1 milyar liraya erişiyordu. 1958 yılında net kârı 25,5 milyon lira, yan şirketinki ise 5 milyon liraydı.

Denizcilik Bankası, (toplam 154,4 bin tonilatoluk) 31 yük-yolcu gemisine, liman içi taşıma yapan 63 yolcu botuna, 11 römorkör, vb. gemilere sahiptir. Deniz Nakliyat Şirketinin 22 yük gemisi (127 bin ton) ve 3 tankeri (41,8 bin ton) vardır. Denizcilik Bankasının denetimi altında bulunan filo, toplam 363 bin tona erişmektedir.[114] Ticarî denizcilik, fiilî olarak Denizcilik Bankasının tekelindedir.

Türkiye'de tekelci sermayenin oluşma özelliklerini diğer birçok şirketin, özellikle Türkiye Şeker Fabrikaları Şirketinin faaliyetlerinin incelenmesinde gözlemlemek olanaklıdır.

Türkiye Şeker Fabrikaları Şirketinin faaliyeti 1930 yıllarında ortaklarının kârlarını hızla yükseltebilmişti. Kârlardaki büyüme, özellikle savaş sonrası dönemde belirginleşti. Örneğin, 1946 ve 1950 yılları arasında şirketin net kârı her

[113] "Denizcilik Bankası TAO", *İY*, 1959, n° 372-373, s. 97, 100, 145.

[114] Aynı yapıt, s. 145. — Türk filosunun toplam tonajı 382,4 bin ton kadardı (bkz: el kitabı *Sovremennaya Turtsiya*, Moskova, 1958, s. 107).

yıl için %10-17 oranlarına erişiyordu.[115] Türkiye'de Şeker Fabrikası sahiplerinin yüksek kârları ve olağanüstü ayrıcalıklı faaliyet koşulları, şeker fabrikalarının geniş anlamda inşası için dürtü olmuştur.

1951'de, 11 şeker fabrikasının kuruluş planı hazırlanmıştır. Bunun gerçekleşmesi için yalnızca sanayicilerin değil toprak ağaları ve zengin köylülerin sermayelerinden de yararlanılması öngörülüyordu.[116] İnşanın girişimcisi İş Bankasıydı, çalışmaların tümü Türkiye Şeker Fabrikaları Şirketi yönetiminde yürütülüyordu.

1953 yılı başında Adapazarı, Amasya, Kütahya ve Konya'daki, 1954'e doğru Burdur ve Susurluk'taki, 1956'da ise Erzurum, Elazığ, Erzincan ve Malatya'daki şeker fabrikaları inşası sona erdi. 1957'de, hükümet, Kastamonu, Ankara ve Adana'da üç fabrika daha kurulmasına karar verdi. Yeni kuruluşların işletmeye geçmesi sonucu, şeker üretimi 1950'de 137 bin ton düzeyinden, 1957'de 361 bin tona yükseldi.[117] Şirket, yalnız şeker üretimini değil, ihraç dahil, şekerin pazarlanmasını da denetlemektedir.[118]

Şirketin faaliyetleri, İş Bankası, Sümerbank ve Etibank tarafından kendi adlarına denetlenmektedir. Bu bankalar, ayrıca, yeni kurulan şirketlere ortak olarak giriyorlar. Örneğin, 1952'de, 10 milyon lira sermaye ile "Adapazarı Şeker Fabrikaları TAŞ" kurulmuştur. İş Bankası (hisse senedi tutarı 2 milyon lira), Ziraat Bankası (2 milyon lira), Sümerbank (2 milyon lira) ve Türkiye Şeker Fabrikaları Şirketi (1 milyon lira) bu şirketin kurucularıydı. 3 milyon lira tutarında hisse senedi, Adapazarı ve Eskişehir'deki kooperatif örgütlerince alınmıştı.[119] Böylece, bu şirkette sermayenin %40'ı devlet bankalarına aitti, İş Bankası %20, Türkiye

[115] K. Apak, C. Aydınelli ve M. Akın, *Türkiye'de Devlet Sanayii...*, s. 254-258.
[116] *Ekonomi Gazetesi*, 6.IV.1957.
[117] *Zafer*, 3.I.1957, 20.II.1958.
[118] *Ekonomi Gazetesi*, 12.II.1957.
[119] *Zafer* 29.X.1953.

Şeker Fabrikaları Şirketi %10, ve kooperatif örgütleri %30 oranında paylara sahipti. Büyük ve küçük sermayeler, özel sermaye ve devlet sermayelerinin içiçe geçmesi olgusu önümüzdedir.

Amasya'daki şeker fabrikası 10 milyon lira ana sermayeli "Amasya Şeker Fabrikası AŞ" tarafından kuruldu. İş Bankası (hisse senetlerinin %15'i), Ziraat Bankası (%15), Türkiye Şeker Fabrikaları Şirketi (%10), Turhal Şeker Pancarı Üreticileri Kooperatifleri Birliği (%35) ve Amasya Pancar Üreticileri Kooperatifleri Birliği (%25) şirketin ortaklarıdırlar.[120]

Kütahya'da fabrikayı kuran "Kütahya Şeker Fabrikası AŞ" ortakları şunlardır: İş Bankası (hisse senetlerinin %25'i), Ziraat Bankası (%25), Sümerbank (%12,5), Türkiye Şeker Fabrikaları Şirketi (%12,5) ve Kütahya Şeker Pancarı Üreticileri Kooperatifleri Birliği ve bağımsız kişiler (%25).[121]

Yeni şeker fabrikalarının kurulması, Türkiye Şeker Fabrikaları Şirketinin durumunu önemli ölçüde güçlendirmiştir, ve 1955 yılından başlayarak özellikle onun yönetiminde şeker şirketleri ortaya çıktığı görülmektedir. Şirket, şeker pancarı üreticileri kooperatifleri birliklerinin ve Türkiye Sınaî Kalkınma Bankasının sermayelerini geniş ölçüde çekmeye, yabancılardan, ve daha çok Batı Alman firmalarından kredi kullanmaya başladı. Birçok kentte, şeker fabrikaları inşası sırasında çok sayıda küçük hisse senedi çıkarmak yoluyla, kurulan şirketlerin sermayeleri çekiliyordu. Kayseri, Malatya, Balıkesir vb. kentlerde bu türden şirketler doğmuştur.[122] Tüm bunlar, kural olarak, büyük şirketlerce denetlenmektedir. Bunların rolü, küçük sermayeleri ülkenin en büyük bankaları ve şirketlerince denetlenen sa-

[120] Aynı yapıt.
[121] Aynı yapıt, İstanbul, 21.I.1953.
[122] *İktisadî Yürüyüş*, 1955, n° 322, s. 18-20.

nayie çekmektir. Burada, küçük sermaye sahiplerinin küçük ortaklar olarak büyük şirketlere çekildiği ve milyonerlerin etkisi altına girdiği kapitalist ülkelere özgü alışılmış bir tablo görülüyor. V. İ. Lenin şöyle yazıyordu: "Kapitalizmin savunucusu profesörler, mülk sahiplerinin sayısında, küçük ortakların sayısının büyümesi biçiminde bir artış olduğu gevezeliğini yapıyorlar. Ama aslında parababası-milyonerlerin 'önemsiz' sermaye *üzerinde* egemenliği (ve geliri) artmaktadır".[123] Türkiye şeker sanayiinde aynı durum görülmektedir.

Şeker fabrikalarının kurulması ve işletilmesi, ilerde, Türkiye Şeker Şirketinin etki alanının genişletilmesi zorunluluğunu doğurmuştur.

Türkiye Şeker Fabrikaları Şirketi, İş Bankası ve devlet bankaları yardımıyla bir dizi yan şirket kurmuştur. Bunlardan ilki "Şekerbank TAŞ" oldu.[124] Şekerbank 1953 Ekiminde doğmuştur; sermayesi 2,5 milyon liradır. Bankanın kurucuları, Türkiye Şeker Fabrikaları Şirketi, Adapazarı Şeker Pancarı Üreticileri Birliği ve Konya Şeker Fabrikası Şirketidir.[125] 1955 yılında bankanın sermayesi 5 milyon liraya yükseltilmiş, İş Bankası ve "Şeker Sigorta AŞ" kuruluşa ortak olmuşlardır. 1956 yılında bankanın sermayesi 10 milyon liraya yükseltildi, yönetim Adapazarı'ndan Ankara'ya taşındı. 1959'da, şube sayısı 28'e ulaştı. Banka, her türden banka işlemleri yapmakta, şeker sanayii ile ilgili üretim alanlarını kredilendirmekte; tarım araçları ve gübre pazarlamasını düzenleyerek, bunları, şeker pancarı üreticileri kooperatiflerine sağlamaktadır. "Şekerbank" kurucusu Türkiye Şeker Fabrikaları Şirketi genel müdürü Baha Esad Tekkan'dır.

[123] V. İ. Lenin, *Rost kapitalističeskovo bogatstva*, s. 178.

[124] "Şekerbank TAŞ", başlangıçta, "Pancar Kooperatifleri Bankası A. Ş." olarak adlandırılıyordu. Bu ad, 1955 yılında değiştirilmiştir.

[125] Z. Mağdenli, *Eskişehir'de Kurulan Yeni Bir Banka, Pancar Kooperatifleri Bankası*, s. 9, 24; "Şekerbank TAŞ", *İY*, 1956, n° 334, s. 6-7; *İY*, 1956, n° 343, s. 75-76.

Ülkenin şeker sanayiinde, 2,5 milyon lira sermayeli "Şeker Sigorta AŞ" belirli bir öneme sahiptir. Şirket, 1954'te kurulmuştur; temel ortakları şunlardır: "Şekerbank TAŞ" (hisse senetleri tutarı 1,9 milyon lira), Konya Şeker Fabrikaları Şirketi (100 bin lira), Adapazarı, Alpullu ve Eskişehir şeker pancarı üreticileri birlikleri. Şirketin önemli sayıda hisse senedini "Şekerbank" yönetim kurulu üyeleri almışlardır.[126] "Şeker Sigorta AŞ", Türkiye Şeker Fabrikaları Şirketinin ve Şekerbankın yan örgütüdür. Şirketin amacı, şeker sanayiindeki her türden sigorta işlemlerini yapmaktır.

Şeker üretimini ucuzlatmaya ve diğer şirketlerin bu sanayi alanındaki etkisini sınırlamaya çalışan Türkiye Şeker Fabrikaları Şirketi, 1956'da 3 milyon lira sermayeli "Yeni Çeltek İşletmeleri AŞ"ni kurdu. Türkiye Şeker Fabrikaları Şirketi, Amasya ve Kayseri şeker fabrikaları hisse senetli şirketleri, Sümerbank ve Etibank bu şirketin temel ortaklarıydılar. "Kayseri Ziraî, Ticarî, Sınaî Kalkınma Ş.", Kayseri, Amasya, Turhal şeker pancarı üreticileri kooperatifleri, Merzifon ve Amasya belediyeleri de şirkete ortak olarak çekilmişlerdi.

Şirkete, Türkiye Şeker Fabrikalarına linyit sağlanmasını örgütlemek ve ayarlamak görevi verilmişti.[127] Ne var ki bu, şirketin başarabileceği bir iş değildi. Kısa süre sonra, bir dizi hisse senetli şirket ve devlet örgütlerinin katıldığı 10 milyon lira sermayeli yeni bir şirket, "Kömür İşletmeleri AŞ" kuruldu. Yeni şirketin sermayesinin %63'ü, Türkiye Şeker Fabrikaları Şirketinin de aralarında bulunduğu, özel teşebbüs temsilcilerine aittir. Yeni şirket "üretimi hızla genişletmek yoluyla şeker şirketlerine kömür sağlayacaktır". "Yeni Çeltek Linyit İşletmeleri AŞ", yeni kurulan şirketin denetimine alındı.[128]

[126] S. K. Aktarı, *Yeni Kurulan 2,5 Milyon Lira Sermayeli Şeker Sigorta A. Ş.*, s. 5; "Şekerbank TAŞ", *İY*, 1956, n° 334, s. 6-7; *İY*, 1956, n° 343, s. 75-76.

[127] S. K. Aktarı, *Yeni Çeltek Linyit İşletme A. Ş. Kuruldu*, s. 20.

[128] *Türkiye Şeker Fabrikaları İştiraklerinden Kömür İşletmeleri A. Ş.*, s. 98.

Bunun yanısıra, Türkiye Şeker Fabrikaları Şirketi, yük taşımacılığı üzerine bir şirket kurmaya girişti. Çok sayıda ortağın katılmasıyla 5 milyon lira sermayeli "Roket Nakliyat AŞ"ni kurdu. Ortaklar arasında, çimento şirketi, Şeker Fabrikaları, Etibank, Sümerbankın kâğıt fabrikaları, kooperatifler, bağımsız kişiler vb. bulunuyordu. İş Bankasının eski yöneticisi Muvaffak İşmen'in oğlu Bahri İşmen şirkete genel müdür oldu.

Şirket, faaliyetinin ilk yılında, 455 bin ton şeker pancarı, 150 bin ton kömür, 20 bin metreküp kereste, 15 bin ton türlü donatım taşıdı.[129] Yıllık ortalama taşıma hacmi yaklaşık 1 milyon tonu bulmaktadır.

İyi cins şeker pancarı tohumu üretimi ve bunların kooperatiflere sağlanması için, Türkiye Şeker Fabrikaları Şirketi, kooperatiflerin katılmasıyla 2 milyon lira sermayeli "Tohum Islah ve Üretme AŞ"ni kurdu, ve bu şirketi 580 bin lira tutarında hisse senedini satın aldı.

Şeker pancarı üreticileri kooperatiflerinin örgütlenme sistemi özellikle ilgi çekicidir. Bu tür kooperatifler, 1951 yılında kurulmaya başlandı. 1959 yılına doğru ülkede artık 21 kooperatif faaliyet durumundaydı. Bu şirketlerde 220 binden fazla ortak vardı, sermaye 90 milyon lirayı aşıyordu. Şeker pancarı ekim alanı 1.668 bin dönüme erişiyordu. 1958'de, şeker pancarı üretimi 2,3 milyon ton olmuştur.[130]

Türkiye Şeker Fabrikaları Şirketi, sermayesi esas olarak ortakların ödentilerinden oluşan tüm kooperatiflerin ortağıdır.[131] Aralık 1954'te, kooperatife giriş ödentisini 500 liradan 5.000 liraya yükselten yasa yürürlüğe girdi. Böylece,

[129] *Roket Nakliyat A. Ş.*, s. 86-87; "Türkiye Şeker Fabrikaları A. Ş. Çalışmaları, İştirakleri ve İzmir Fuarındaki Pavyonu", *İY*, 1958, n° 364-365, s. 91, *Halil Boztürk*, s. 7.

[130] K. Temizer, "Türkiye'nin Şeker İstihsal ve İstihlâkindeki Gelişme", *TİG*, 30.XI.1959.

[131] S. K. Aktarı, "Pancar Ekicileri Kooperatifleri Çalışma ve Başarılar, *Ekonomi Gazetesi*, 6.IV.1957; "Türkiye Şeker Fabrikaları", *İY*, 1958, n° 364-365, s. 90-91; 1959, n° 372-373, s. 25.

yasa, kooperatif şirketleri sermayelerinin önemli oranda artmasına ve bu örgütlerde zengin köylülüğün rolünün artmasına yardım ediyordu.

Her kooperatif, yakınında bulunduğu şeker fabrikası şirketi, ve aynı şekilde Türkiye Şeker Fabrikaları Şirketi tarafından (doğrudan ya da diğer örgütler aracılığıyla) denetlenmektedir. Şirketler, kooperatifler üzerindeki denetimlerini, yönetimdeki temsilcileri aracılığıyla gerçekleştiriyorlar. Örneğin Adapazarı bölgesi şeker pancarı üreticileri kooperatifinin yönetim kurulundaki altı üyeden üçü "Adapazarı Şeker Fabrikası TAŞ"nin, Eskişehir bölgesi kooperatifinin yönetim kurulunda üç üye şeker fabrikasının temsilcileridir vb..[132] Ziraat Bankasının katıldığı kooperatif örgütlerinin şeker şirketlerince kredilendirildiklerini ve bunlara sürekli malî bağımlılık içinde bulunduklarını eklemek gerekir. Aslında kooperatifler, büyük şirketlerin yan örgütleridirler; bu şirketler, kooperatifleri, gerekli miktarda ve belirli sürede ucuz hammadde elde etmek için kurmuşlardır.

Türkiye Şeker Fabrikaları Şirketi, "Gıda ve İhtiyaç Maddeleri TAŞ" ("Gima") ve "Mars Ticaret ve Sanayi AŞ" ticaret şirketlerinin, "Azot Sanayii TAŞ" ve "Gübre Fabrikaları TAŞ"nin, çuval bezi üreten Türk-Pakistan şirketi ve diğer örgütlerin ortağıdır. 1958 yılı verilerine göre şirket, şeker üretimiyle şu ya da bu ölçüde ilgili 18 şirkete (toplam 15,83 milyon lira sermaye yatırarak) katılmaktadır. Tüm bunlar şeker fabrikalarına, şeker pancarı, kömür ve diğer hammadde, yedek parçalar, çuval bezi, inşaat malzemeleri gibi mallarını, kooperatiflere ise iyi cins tohum ve gübre sağlamaktadırlar.

Tekelci örgütün kurulması —Türkiye Şeker Fabrikaları Şirketi—, ona, pazarda, şekere kendi fiyatlarını dikte ettirmek ve bunu yıldan yıla yükseltmek olanağı vermiştir. Örneğin, 1950'de şeker 130 kuruştan satılırken, 1956'da 160,

[132] *İktisadî Yürüyüş*, 1958, n° 364-365, s. 91.

1957'de 200, 1958 yılında ise 300 kuruşa satılıyordu. Fiyatların yükselmesi, Türkiye Şeker Fabrikaları Şirketine yüksek kârlar elde etme olanağı veriyordu. Fiyatların yükselmesi sonucu halkın şekere ödeme gücü düşmeye başladı. 1960 yılı sonuna doğru ülkede 300 bin ton yedek şeker birikmişti (yurt dışına, özellikle İsrail'e ihraç edilmesine karşın), yani şirketin stokları hemen hemen yıllık üretime erişiyordu.[133] Kuşkusuz, fiyatların düşürülmesi halkın şeker gereksinmesinin sağlanmasını iyileştirebilir, onun alım gücünü yükseltebilir ve biriken şeker stoklarını ortadan kaldırabilirdi. Ne var ki, şirket de, kârlarının bir bölümünden yoksun kalacağı için, bunu yapmak istemiyordu.

Demek ki, Türkiye Şeker Fabrikaları Şirketi tarafından tekel altına alınmış bulunan Türkiye şeker sanayiinde, şeker fabrikalarını, şeker bankalarını, şeker sigorta şirketlerini, şeker pancarı üretici kooperatiflerini, kömür madenlerini, hammadde ve mal taşımacılığını vb. denetlemekte olan 20'den fazla hisse senetli şirket faaliyet göstermektedir. Ayrıca, tüm bu şirketler sisteminin başında özel İş Bankası, ve devlete ait Ziraat Bankası ve Sümerbank vardır.

Şeker sanayiinde ortaya çıkan tekelci örgüt, devlet olanaklarının yardımıyla kurulan büyük sanayi şirketinin içinden büyümüştür. Tekelin kurulması süreci, üretim ve sermayenin yoğunlaşması ile kendiliğinden bir yolla gelişmemiş, devlet sermayesini ve yabancı sermayeyi geniş biçimde kullanarak, kent ve köyün küçük ve orta burjuvazisini denetimine alarak, faaliyet alanlarını enerjik biçimde genişleten büyük sanayi birlikleri kurulması yöntemiyle devlet yardımıyla olmuştur.

Çimento sanayiinde de tekel oluştuğu görülmektedir. İkinci Dünya Savaşının bitmesinden sonra, Türkiye'de, ikisi (Darıca ve Eskişehir) uzun bir süre çalışmamış bulunan altı çimento fabrikası faaliyet gösteriyordu.[134] 1950 yılında

[133] *Ulus*, 1.I.1961.

"Anadolu Çimentoları TAŞ", ülkede üretilen tüm çimentonun %35'ini çıkarıyordu. Demokrat Partinin iktidara gelmesinden sonra yeni çimento fabrikaları kurulmasına, eskilerin yeniden imarına başlandı. Yabancı sermaye de çimento sanayiinde gelişme için isteklendiriliyordu.

"Anadolu Çimentoları TAŞ", Türkiye Sınaî Kalkınma Bankası yardımıyla "Marşal Planı"nın karşılık fonundan 784 bin lira tutarında kredi aldı, ve bu kredi ona Kartal'daki fabrikayı yeniden inşa olanağı verdi, yıllık çimento üretim gücünü 200 bin tona ulaştırdı.[135]

"Aslan ve Eskihisar TAŞ" aynı fondan 700 bin lira tutarında kredi almış, Darıca'daki çimento fabrikasını yeniden inşa ederek, yıllık çimento üretme gücünü 180 bin tona yükseltmek olanağı bulmuştur.[136]

En yüksek kredi, İş Bankasının girişimiyle kurulan "İzmir Çimento Fabrikası TAŞ"ne ("Çimentaş") sağlanmıştır. Şirket 1,5 milyon lira sermaye ile kurulmuş, bu rakam daha sonra 11 milyon liraya yükselmiştir. Şirket, "Marşal Planı" fonundan, 5,6 milyon lira tutarında kredi almıştır. Hisse senetlerinin önemli bölümü İzmir'den bir grup işveren tarafından satın alındı. Bu şirketin çimento fabrikası, yılda 150 bin ton gücündeydi.[137]

Ankara'daki çimento fabrikası önemli bir restorasyondan geçmiştir. Fabrikanın sahibi olan "Ankara Çimento Sanayi TAŞ"nin ortakları önemli ölçüde artmıştı. Bunlar arasında İş Bankası, "Türkiye Emlâk Kredi Bankası", Sümerbank, Ankara belediyesi ve Ankara Sigorta Anonim Şirketi vardı. Şirketin sermayesi, 1955 yılına doğru 15 milyon liraya yükselmişti, ve bunun 4,2 milyon lirası Sümerbankın payına düşüyordu.[138] Şirket, Ankara'da bir çimento fabrikası

[134] *Sivas Çimento Fabrikası ve Sümerbank Çimento ve Toprak Sanayii*, s. 19.
[135] *Anadolu Çimentoları Fabrikası Bir Misli Büyütülüyor*, s. 26-27.
[136] *Aslan ve Eskihisar TAŞ'ın Darıca'daki Çimento Fabrikası 4 Misli Büyütülüyor*, s. 33-35.
[137] "Çimentaş", *İY*, 1952, n° 286, s. 36, 37, 40.
[138] *Zafer*, I.V.1957.

daha kurdu. Bir dizi yeni işletmenin kurulmasına, eskilerin genişletilmesine karşın, çimento sanayii, teknik ve enerji donatımının genel düzeyine göre az gelişmiş olarak kalmaya devam ediyordu. Türkiye'de yılda kişi başına ortalama çimento üretimi 19-20 kg. kadardı.[139]

1953'te, "Türkiye Çimento Sanayii TAŞ"nin kurulması, ülkenin ekonomik yaşamında önemli bir olaydır.

Tekelci birliğin örgütlenmesine özel sermayenin kendi başına gücü yetmemiş, ve bu nedenle benzer durumlarda olduğu gibi, devlet olanaklarından yararlanılmıştır. Bu örgütün sermayesi. başlangıçta, 50 milyon lira olarak saptanmıştır.[140] Kuruluşun ortakları şunlardır: Sümerbank (hisse senetleri tutarı 19,9 milyon lira), "Türkiye Emlak Kredi Bankası" (19,9 milyon lira), İş Bankası (10 milyon lira), "Ankara Çimento Sanayii TAŞ" (50 bin lira), "Sümerbank Çimento Sanayii" (50 bin lira).[141]

Bu durumda, Türkiye Çimento Sanayii Şirketinde devlet sermayesi ağır basmaktadır. Şirketin hisse senetlerinin %20'si İş Bankasına, %40'ı yarıyarıya devletin olan "Türkiye Emlâk Kredi Bankası"na, %40'ı (çimento şirketleriyle ortaklaşa) Sümerbanka aittir. İş Bankasının şirketteki rolü ise belirleyicidir. Şirketin tek özel ortağı fiilî olarak İş Bankasıdır. Ayrıca, şirketin yönetim kurulu başkanlığına İş Bankasıyla sıkı ilişkisi olan Medeni Berk getirilmişti. Medeni Berk'in bayındırlık bakanı olarak atanmasından sonra, yönetim kurulu başkanlığı görevini İş Bankası genel müdürü Ü. Avunduk yürütüyordu.

Türkiye Çimento Sanayii Şirketinin kurulmasından sonra Adana, Afyonkarahisar, Balıkesir, Bartın, Çorum, Lüleburgaz, Söke, Batman, Kayseri, Erzurum, Eskişehir, Kon-

[139] Batı Avrupa ülkelerinde 1955 yılında çimento üretimi kişi başına yıllık ortalama 200-250 kg. dolayındaydı.

[140] 1956 yılında şirketin sermayesi 100 milyon liraya yükseltilmişti. Ortak sayısı ve bunların katılma payları aynı kalmıştır.

[141] *Türkiye Çimento Sanayii TAŞ*, s. 100; *Investment in Turkey* .., s. 32.

ya, Gaziantep ve diğer kentlerde 23 çimento fabrikasının inşası belirdi. Bunlar, Çimento Sanayii Şirketi tarafından her fabrika için denetleyici sayıda hisse senedi paketini elinde tutan bir hisse senetli yan şirket kurmak yoluyla gerçekleştiriliyordu.[142]

Fabrikalar, uygun kredileri sağlayan yabancı firmalarca kuruluyordu. Sözgelişi, Afyonkarahisar'daki çimento fabrikasını, Türk şirketine yedi yıl süreyle yıllık %6 faiz üzerinden kredi veren Fransız "Fiv-Lil" firması kuruyordu. İnşaatın maliyeti 16,3 milyon liraya ulaşmıştır.[143] Çorum'daki çimento fabrikası da aynı koşullarda kuruluyordu.

Adana'daki çimento fabrikası "Adana Çimento Fabrikası TAŞ" tarafından kuruluyordu. Şirketin sermayesi, hemen tümüyle Türkiye Çimento Sanayii Şirketine aitti. 1957 Kasımında şirket sermayesinin 20 milyon liraya yükselmesi sağlandı. 15 milyon liralık ek hisse senetleri çıkarılmıştı. Fabrika inşasının maliyeti 20,5 milyon lira olarak belirleniyordu, bunun 12,2 milyonu ise inşaatı yapmakta olan Alman "Gumbodt" firmasından borç olarak alınmıştı.[144]

1957 yılı sonuna doğru Türkiye Çimento Sanayii Şirketinin denetiminde 13 çimento şirketi vardı. Ona ait fabrikaların yıllık toplam gücü 1,2 milyon lirayı buluyordu, yani tüm çimento sanayiinin üretim gücünün yarısından fazlaydı.

Türkiye Çimento Sanayii Şirketi katılmaksızın kurulan (Eskihisar, Kartal, Zeytinburnu, İzmir, Eskişehir ve Konya'da) çimento şirketlerinin en büyük ortakları İş Bankası ve Sınaî Kalkınma Bankasıdır.[145] Sınaî Kalkınma Bankasının çimento sanayiine toplam sermaye yatırımı tutarı 1958 yılında, 56,7 milyon liraydı.[146]

[142] *Investments in Turkey...*, s. 32.

[143] *Zafer*, 16.IX.1954, 19.IX.1957, 11-12.X.1957.

[144] *Zafer*, 21, 26, 27.V.1957; *Ekonomi Gazetesi*, 15.XI.1957.

[145] "Çimentaş", *İY*, 1953, n° 305, s. 108-109; n° 372-373, s. 142-143; *Zafer*, 16.IX.1954, *Ekonomi Gazetesi*, 1.IV.1957.

Çimento fabrikalarının üretim gücünün yarısından çoğunu denetleyen Türkiye Çimento Sanayii Şirketi, iç pazarda tekel konumu kazanmıştı. İncelenen diğer durumlarda da olduğu gibi, bu şirket, sanayi sermayesinde yoğunlaşma yüksek düzeye erişmeden önce ortaya çıkmıştır.

Petrol sanayiinde de aynı durum görülmektedir. İkinci Dünya Savaşı öncesinde ülkeye petrol ve petrol ürünleri esas olarak Sovyetler Birliği, Romanya ve Batı Avrupa ülkelerinden sağlanıyordu. İkinci Dünya Savaşı yıllarında, Türkiye, ordunun ve halkın benzin ve diğer petrol ürünleri gereksinmesini sağlamakta büyük güçlükler çekiyordu. 1941'de, ordunun gereksinmesinin sağlanmasındaki düzensizliği ortadan kaldırmak için, özel sermayenin katılmadığı özel bir yönetim, "Petrol Ofisi" kurulmuştur. Avrupa'da savaşın bitmesinden sonra, kuruluş, büyük bir ticaret örgütüne dönüşmüştür. 1951 yılı verilerine göre ülke gereksinmesinin yaklaşık yarısını oluşturan, tüm petrol ithalinin %46'sı şirketin katılmasıyla gerçekleştirilmiştir.[147]

Aralık 1954'te bir hisse senetli şirket olan 150 milyon lira sermayeli "Türkiye Petrolleri AO" kurulmuştu. Hisse senetlerinin %51'i hazineye aitti, 73,5 milyon lira tutarında hisse senedi ortaklar arasında dağılmıştı. Şirket sermayesinin 25 milyon lirası emekli fonundan ödenmiştir. Bu şirketin en büyük ortağı İş Bankasıdır. 10 milyon lira tutarında (5 milyon lirası ödenmiş) hisse senedi ona aittir. Nominal sermayenin geriye kalanının kapatılması kârların bir bölümünün temel sermayeye kesilmesi yoluyla oluyordu. Sümerbank ve Etibank 5'er milyon lira tutarında hisse senetlerine sahiptirler.[148]

Şirket büyük ayrıcalık ve avantajlar elde ediyordu. İt-

[146] *Türkiye Sınaî Kalkınma Bankası, Millî ve Hususî Sanayiimizin Yükselmesinde Müessir Hizmetler...*, s. 131.

[147] *İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi*, c. VIII, s. 89-90.

[148] *Investments in Turkey*, s. 31-32.

hal ettiği donatım özel bir kararla gümrük resminden bağışık tutulmuştur; şirketin gelirleri her türlü vergi ve kesintiden bağışıktır; devlet, ortakların gelirlerini garanti ediyor ve şirketin zararlarını kapatmayı yükümleniyordu; yine devlet, şirkete gerekli kalifiye kadroları kendi hesabına yetiştirmeyi yükümleniyordu; üretimle ilgili tüm teknik belgeler şirkete bedavadan sağlanmıştı; devlet örgütleri gerekli araştırmaları yapıyorlardı; son olarak, şirket, devlet tarafından kurulan Batman'daki rafinerinin ve oraya gelen Raman Dağı, Garzan ve Germik (petrol çıkarma yerleri) petrol borularının sahibi olmuştur. Çağdaş Türkiye'nin ulusal petrol ve petrol tasfiye sanayii fiilî olarak "Türkiye Petrolleri AO" tarafından denetlenmektedir. 1957 yılında bu şirketin işletmelerinde 375,6 bin ton ham petrol, 119 bin ton benzin, 88,2 bin ton asfalt ve diğer ürünler işlenmiştir. Şirketin 1956'daki net kârı, 13,4 milyon lira ve kazanç payı %7,9 oranındaydı.

Aktarılan veriler, sanayiin bağımsız alanlarında büyük sermayenin, Türk devlet bankaları ve yabancı şirketlerin yardım ve katılması ile belirli biçimde tekelciliğe yükselmeye başladığını gösteriyor.

Hisse senetli büyük sermayenin gelişmesi, bağımsız tekellerin doğuşu, aynı anda birçok şirketle ilişkisi olan kişilerin ortaya çıkmasına götürmüştür. Bu kişilerin türlü şirketlerde bulundukları makamlar yalnızca bunların zenginliğini değil, temsil ettikleri birliklerin geniş etkisini kanıtlamaktadır. Bazı örnekler verelim.

Türkiye iş dünyasının parlak kişilerinden biri, İş Bankası genel müdürü Üzeyir Avunduk'dur. Bir tüccar ailede dünyaya geldi. Akşehir'de ve Sivas'ta bağımsız olarak ticaretle uğraşmaya başladı. Birinci Dünya Savaşı sırasında, Avunduk, İstanbul'da tekstil malları üzerine başarılı bir ticaret yürüten İngiltere ve İtalya şirketleriyle hızla bağ kuran "Avundukzade Biraderler" şirketini oluşturdu.

Firmanın başarıları yöneticisini önde gelen patronlar arasına soktu. Avunduk, İstanbul Ticaret Odası başkanlığına, (daha sonra İş Bankasıyla birleşen) Millî Kredi Bankasının ve, Celal Bayar'ın da ortak olduğu "Seyri-Sefain Ş."nin yönetim kurulu üyeliklerine seçildi. 1930 yılında, firma, Ankara'ya yerleşti ve birçok yabancı şirketin temsilciliğini yapmaya başladı.

1945-1946 yıllarında Avunduk, Demokrat Partinin önde gelen örgütleyicilerinden biridir. Partinin iktidara gelmesinden sonra Ankara Ticaret ve Sanayi Odasının, 1952'de de Türkiye Ticaret ve Sanayi Odalarının başkanı seçilmiş, İş Bankası yönetim kuruluna girmiş, daha sonra bankanın revizyon komisyonu üyesi ve 1954'te de genel müdür olmuştur. Avunduk, aynı zamanda, şu görevlerde bulunuyordu: hisse senetli Türkiye Çimento Sanayii Şirketinin yönetim kurulu başkanı, Türkiye Sınaî Kalkınma Bankasının yönetim kurulu başkanı, Türkiye'nin yararlı yeraltı kaynaklarını araştıran hisse senetli şirketin yönetim kurulu başkanı, (hükümet nezdindeki) kredi işlemlerini düzenleme komitesi üyesi, Türkiye Bankalar Birliğinin ikinci başkanı (başkan Medeni Berk), ve bunlara benzer birçok görev.[149] Ü. Avunduk'un akrabası olan Sınaî Kalkınma Bankası ortağı Hakkı Avunduk, Türkiye'deki Britanya Ticaret Odasının[150] ve aynı şekilde İstanbul'daki bazı ticaret şirketlerinin yönetim kurulu üyesidir.

Çağdaş Türkiye'nin en zengin kişilerinden biri Vehbi Koç'tur. Mültimilyoner olan bu kişi, Sınaî Kalkınma Bankasının ve Amerikan-Türk ampul fabrikası şirketinin ("General Elektrik TAŞ") (İş Bankasıyla birlikte) ortağı, 20,3 milyon lira sermayeli en büyük tekstil şirketi "Bozkurt"un

[149] *Türkiye İktisat Gazetesi*, 9.VII.1959; *Zafer* 17.II.1954; *Odalar ve Borsalar Birliğinin Kuruluşu*, s. 35. — 1959 yılında Ü. Avunduk öldü, yerini A. Dallı aldı.

[150] *The Britisch chamber of commerce of Turkey*, March 1960, n° 502, s. VII.

ve diğer birçok şirketin kurucusudur. Vehbi Koç, 1950'ta Ticaret ve Sanayi Odaları Birliği başkanı olmuş, 1961'de de Özel Maden Bankasını kurmaya girişen grupta yeralmıştır.[151]

Yapı ve Kredi Bankası ile sigorta şirketlerinin[152] yönetim kurulu başkanı olan Türkiye Şeker Fabrikaları Şirketinin eski genel müdürü Kâzım Taşkent, İş ve Garanti bankalarının, Sınaî Kalkınma Bankasının, Yapı ve Kredi Bankasının ve bir dizi hisse senetli şirketin yönetim kurulu üyeleri[153] olan Yavuz Selek ve onun akrabası Cebir Selek ile diğer kişiler de yukardakilere benzer konumlarda bulunuyorlardı. Tüm bu olgular raslantı değildir. Sözettiğimiz bu kişilerin ortaya çıkışı, Türkiye'de büyük sermayenin konumlarındaki büyüme ve güçlenmenin bir sonucudur.

Bu durumda, ulusal sermayenin gelişmesi çoğu kez, ülkenin siyasal üstyapısı üzerinde büyük etkiler gösteren tekelci örgütlere özgü birçok çizgiye sahip büyük birliklerin doğmasına götürmüştür. Bu, özellikle, büyük sermaye temsilcilerinin giderek artan biçimde devlet aygıtına sızmalarında, ve onun faaliyetlerinin büyük burjuvazinin çıkarlarına bağlanmasında belirginleşmektedir.

DEVLET AYGITI ÜZERİNDE BÜYÜK SERMAYE ETKİSİNİN GÜÇLENMESİ

Türkiye'nin önde gelen devlet adamlarının "iş" bağlantılarına ilişkin gerçekler özenle gizleniyordu. Ama böyle bağlantılar üzerine bazı bilgiler, özellikle 1960 Mayısındaki hükümet darbesinden sonra basına sızmıştır. "Anlaşıldı ki —diye yazıyordu V. Bürün—, eski hükümetin bir-

[151] H. Tarancı, *Milletçe Kalkınmanın Esasları ve Şartları — Refah Yolu*, s. 98; *Cumhuriyet*, 10.VIII.1960, 12.VIII.1961; *İktisadî Yürüyüş*, n° 343, 1956, s. 54.

[152] *İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi*, c. IV, s. 57; c. X., s. 51; *İktisadî Yürüyüş*, 1950, n° 258, s. 79.

[153] *İktisadî Yürüyüş*, 1956, n° 343, s. 54, 58, 86; *Cumhuriyet*, 12.VII.1961.

çok üyesi İş Bankasından büyük meblağlar alıyorlardı, içlerinden birçoğu da bir dizi hisse senetli şirketin ortağı olmuşlardı."[154] Bir başka Türk yazar da "hepimiz iyi biliyoruz ki —diye yazıyordu—, düşürülen hükümet, bakanlarına, onların yakınlarına, işadamlarına ve çok sayıda türedilere büyük servetler yapma olanağı vermiştir. Birçok milyonerin boy atmasına olanak sağlanmış, birçoğuna yasadışı zenginlikler elde etmelerinde yardımcı olunmuştur."[155]

Yeni hükümetin başkanı Cemal Gürsel, bir konuşmasında, ülkenin ağır durumunun nedeninin, "yalnızca kişisel mutluluklarını düşünen kişilerin yönetimi elinde bulundurması"[156] olduğunu belirtmişti.

Eski Bayar-Menderes hükümetinin faaliyetlerinin büyük sermayenin çıkarlarına bağlılığını gösteren oldukça çeşitli olgular vardır: hükümetin ekonomik politikası, emperyalist tekellerle bağı, iktidar çevrelerinin işçi ve köylü düşmanı faaliyeti, eski hükümet üyelerinin Türkiye iş çevreleriyle bağları.

Biyografi ve faaliyetleri yukarda bir bölümüyle anlatılan eski cumhurbaşkanı Celal Bayar, ülkenin "en büyük özel örgütü"[157] İş Bankasının kurucusu ve yöneticisiydi. Ayrıca onlarca sayıda sanayi şirketinin, banka ve sigorta şirketlerinin kurucusu ve ortağıydı. 27 Mayıs 1960 olaylarının ardından, gazeteci Vecdi Bürün şöyle yazıyordu: "Celal Bayar'ın Türkiye ekonomisinde önemli rol oynayan çok sayıda şirketin en büyük ortaklarından biri olduğu ortaya çıktı."[158]

Bayar'ın tutuklanmasından sonra, özel bir komisyon, eski cumhurbaşkanının "bankada sahip olduğu mevduatın"

[154] V. Bürün, *Kansız İhtilâl*, s. 126.
[155] H. Himmetoğlu, *İktisadi ve Malî Durum Nasıl Düzeltilir*, s. 5.
[156] *T.C. Resmî Gazete*, 29.VII.1960.
[157] C. Yücesoy, *Banka ve Endüstri Muhasebesi*, s. 18.
[158] V. Bürün, *Kansız İhtilâl*, s. 125.

(bankanın adı yayımlanmamıştır) 103 milyon lira tutarında olduğunu saptamıştır.[159] Celal Bayar, doğmakta olan Türk tekelci burjuvazisinin tipik bir temsilcisidir.

Eski başbakan Adnan Menderes de aynı şekilde İş Bankasıyla doğrudan bağ içindeydi. Menderes'in eşi, on yılı aşkın süre İş Bankası yönetim kurulu başkanlığı yapan Tevfik Rüştü Aras'ın kızkardeşiydi. A. Menderes'in biyografisi olağanüstü ilginçtir.

Adnan Menderes, "Aydın'dan büyük bir toprak ağasının oğludur".[160] İlköğrenimini İzmir'deki Amerikan Kolejinde gördü. 1930'da, Mustafa Kemal, A. Menderes'i Cumhuriyet Halk Partisinden milletvekili yaptı. O sırada A. Menderes'in kardeşi Ethem Menderes, Aydın kentinin belediye başkanlığını yürütüyordu. 1935 yılında A. Menderes (o sırada Adnan Ertekin adını taşıyordu) Cumhuriyet Halk Partisinin IV. Kongresinde etkin bir faaliyet gösterdi.[161]

1945 yılında, A. Menderes, toprak reformu yasasının kabul edilmesine karşı çıktı. O, "toprak yasası tasarısı toprak sahiplerine toprak mülkiyetinin sağlamlığı konusunda en küçük bir güven bile bırakmamakta, onlara, toprağa sermaye, bilgi ve girişim harcamaya olanak vermemekte ve onlardan toprağı bizzat işlemek yoluyla varlıklarını sağlamalarını istemektedir"[162] diyordu. Bir başka deyişle, Menderes'in konumu, "toprağa sermaye, bilgi ve girişim harcayan" ve ücretli işçi çalıştıran kapitalist girişim yolunda bulunan bir toprak ağası konumuydu. Bu raslansal bir olgu değildir. Bizzat Menderes, daha İkinci Dünya Savaşından çok önce büyük tarım işverenine dönüşmüştür. Aydın bölgesindeki çok geniş çiftliği (2.500 dönümlük) ücretli işçiler tarafından çağdaş tarım tekniğiyle işleniyordu.

[159] Aynı yapıt, s. 133.
[160] *Biyografiler Ansiklopedisi*, s. 202.
[161] A. Tuncer, *Modern Türkiye'nin Mimarı: Adnan Menderes* s. 18-25.
[162] A. D. Noviçev, *Krestyanstvo Turtsii vı noveyşeye vremya*, s. 204.

Cumhuriyet Halk Partisinin 1945'te bölünmesinden sonra Adnan Menderes, Celal Bayar, Tevfik Rüştü Aras, Refik Koraltan, Samet Ağaoğlu, Ahmet Tahtakılıç, Fuad Köprülü ve Ahmet Emin Yalman ile birlikte Demokrat Partinin baş örgütleyicisi oldu.[163]

Menderes'in başbakanlık makamındaki faaliyeti, bütünüyle bilinmektedir. Bu faaliyet, Demokrat Parti bildirisine uygun biçimde yürümüştür. Bildiride şöyle deniyordu: "Bizim düşüncemize göre, temelinde özel mülkiyet ve kişi özgürlüğü bulunan ekonomik rejimde hisse senetli şirket biçiminde kişisellik ya da özel girişim ekonominin temeli olmalıdır."[164]

Menderes'in eski savunma bakanı olan kardeşi,[165] ve eski bakanlar Abdullah Aker, Samet Ağaoğlu, Emin Kalafat, Ziraat Bankası yönetim kurulu başkanı Mithat Dülge, "Kromit Ltd. Ş." genel müdürü Ahmet Oğuz Akal ve diğer kişilerle birlikte kurduğu devlet şirketleri ve özel şirketlerin bonolarıyla ilgili dolandırıcılıkları da aynı şekilde geniş olarak bilinmektedir.[166]

Yassıada'daki yargılama sırasında Menderes'in "yasadışı edindiği servet"in, 10 yıl içinde sağladığı tüm servetinin %53,9'unu oluşturan 1,5 milyon lira olduğu ortaya çıkmıştır.[167] Demek ki, Menderes, bu dönemde, "yasaya uygun olarak" yaklaşık 1,5 milyon liralık servet edinmiştir.

Demokrat Partinin, Adnan Menderes'in kişisel iştiraki bulunmayan hiç bir büyük girişimi olmamıştır. Menderes'in başbakanlık makamındaki tüm faaliyeti, onun Türkiye'nin kent ve köy büyük burjuvazisinin temsilcisi ol-

[163] A. Tuncer, *Modern Türkiye'nin Mimarı: Adnan Menderes*, s. 27, 53.

[164] "İki Partinin İktisat Siyaseti", *Türk Ekonomisi (TE)*, 1950, n° 83, s. 101.

[165] 1950 yılından başlayarak, Ethem Menderes, içişleri bakanlığı, milli savunma bakanlığı, devlet bakanlığı, başbakan yardımcılığı, dışişleri bakan vekilliği görevlerinde bulunmuştur (bkz: *Biyografiler Ansiklopedisi*, s. 202).

[166] V. Bürün, *Kansız İhtilâl*, s. 128-129.

[167] *Cumhuriyet*, 22.VII.1961.

duğunu tartışma götürmez biçimde ortaya koyuyordu.

Eski çalışma ve maliye bakanı Hasan Polatkan'ın büyük bir rüşvetçi olduğu ortaya çıkmıştır. Türk basınının bildirdiğine göre, o, "Vinileks" ve "Standard Oil" şirketlerinden rüşvet almıştır. Polatkan'ın ikinci şirketteki payı %22 oranındaydı. Yalnızca, İş Bankasınca kurulan "Ankara Sigorta AŞ"den, Polatkan, 4 milyon lira almıştı: Polatkan'ın "iş dünyası ile" Türk basınının bildirdiğinden daha güçlü bağları bulunduğunu düşünmek gerekir. Polatkan'ın maliye bakanı olarak atanmadan önce Ziraat Bankasının bir dizi şubesini yönetmiş olması nedeniyle böyle bir varsayım sağlamdır.[168]

Kilis'deki bir büyük toprak ağasının oğlu, İş Bankasının ortağı Nedim Ökmen, 1931 yılından başlayarak sürekli olarak maliye bakanlığının çeşitli bölümlerinin başkanlığına atanmıştır. 1950 yılında Maraş milletvekili olarak meclis bütçe komisyonuna başkanlık etmiştir. N. Ökmen, üçüncü Menderes kabinesinde maliye bakanı olmuştur.[169] Darbeden sonra Ökmen'in rüşvetçi olduğu ortaya çıkmıştır.

Eski dışişleri bakanı Fatin Rüştü Zorlu, sistemli olarak yaptığı şantajcılık yüzünden, "Mister %10" takma adını almıştır. O, İş Bankası yönetim kurulu başkanı Aras'ın diğer kızkardeşiyle evliydi. Tutukluluğu sırasında Osmanlı Bankası Paris şubesinde ve Amerikan ve İngiliz bankalarındaki büyük para hesapları da içinde olmak üzere, çok kabarık varlığının bulunduğu ortaya çıkmıştır. Zorlu'nun "yasa-dışı varlığının" tutarı 1,2 milyon liraya, ya da bakanlık makamındaki faaliyeti sırasındaki elde ettiği zenginliğin %75,3'üne erişiyordu. Zorlu, bazı devlet şirketlerini kişisel çıkar amacıyla kullanıyordu. Örneğin, Toprak Mahsulleri Ofisi, bakanın belirli malları belirlenmiş fiyatlar üzerinden satmaya zorlaması nedeniyle 20 milyon lira tu-

[168] *Biyografiler Ansiklopedisi*, s. 235.
[169] Aynı yapıt, s. 217; *Nedim Ökmen*, s. 5.

tarında zarara uğramıştır.[170] Zorlu, diğer bir dizi kişiyle birlikte bir metal işleme fabrikası ve hisse senetli şirket kurulması için Ziraat Bankasından 6 milyon lira tutarında kredi almıştı. Bu iş karşılığında hisse senetlerinin bir bölümü ona ayrılmıştır.[171]

Eski bayındırlık ve sonraki sanayi bakanı Samet Ağaoğlu, sekiz şirket ve üç bankanın ortağıydı. Eski ticaret bakanı Zeyyat Mandalinci, soruşturmasında, Ağaoğlu ile birlikte "Kromit Ltd. Ş."ne devlet olanaklarından, üretimin genişletilmesinde kullanılmak üzere, 2,4 milyon doları yasa-dışı olarak sağladıklarını söyledi. Özel komisyon, Ağaoğlu'nun, yalnızca "yasa-dışı olarak" devlet işletmelerine arsa satışı yolundan 800 bin lira sağladığını kabul etmiştir. Onun tüm gelirlerinin %44'ünün "yasa-dışı yoldan" elde edildiği anlaşılmıştır.[172]

Eski ulaştırma bakanı, ve sonra Menderes hükümetinin sanayi bakanı Sebati Ataman, Garanti Bankası, Sınaî Kalkınma Bankası, İş Bankasınca kurulan "Umumî Mağazalar TAŞ" ve Türkiye Çimento Sanayii Şirketi ile doğrudan bağ içindeydi. Ataman'ın yakını olan Sadi Ataman, Garanti Bankası yönetim kurulu üyesiydi. Darbeden sonra, Sebati Ataman'ın Etibank Genel Müdürü Burhan Ulutan ile birlikte büyük çapta yolsuzluk yaptığı saptanmıştır. Bakanın "yasa-dışı yaptığı" varlığı tüm gelirinin %34,2'sini oluşturuyordu.[173]

Eski İmâr ve İskân bakanı Medeni Berk, son Menderes hükümetinde oldukça etkin bir kişiydi. 1936'da İstanbul Yüksek Ticaret Okulunu bitiren ve devlete ait Emniyet Sandığında staj gören Medeni Berk, daha sonra devlet te-

[170] V. Bürün, *Kansız İhtilâl*, s. 134; *Cumhuriyet*, 27.VII.1961.

[171] *Cumhuriyet*, 23.VII.1961.

[172] *İktisadî Yürüyüş*, 1956, n° 343, s. 36; *Zafer*, 1.II.1958; *Cumhuriyet*, 3.VIII 1961.

[173] *İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi*, c. X., s. 73; *Cumhuriyet 3.VII.1961; İktisadî Yürüyüş*, 1959, n° 372-373, s. 110-111.

kelinin yönetiminde önemli bir göreve atanmış, buradan Ziraat Bankası genel müdür yardımcılıklarından birine getirilmiştir. Berk, Ziraat Bankası Mersin şubesinin ve "Tariş" şirketinin yöneticisi olmuş, onun buradan İş Bankasıyla bağlantıya geçtiği anlaşılmıştır. Demokrat Partinin iktidara gelmesinden sonra Berk, Emlak Kredi Bankasının genel müdürlüğüne atanmış, daha sonra bankanın denetlediği bir dizi hisse senetli şirketin yönetim kurulu üyesi ve sonunda bakan olmuştur.[174]

Türk gazeteleri Berk'in faaliyetlerini şöyle anlatıyorlar. Yassıada duruşmaları sırasında anlaşıldığına göre Adana kentinden "ünlü" milyoner Ömer Sabancı, 1953-1955 yıllarında, Berk'ten, onun banka genel müdürlüğü döneminde, tekstil fabrikası inşası için 6 milyon lira tutarında kredi aldı. Bu işlem karşılığında Berk, büyük rüşvet aldı. Halil Özbaş, Mehmet Yılmaz ve diğer bazı kişilerle de aynı işlemleri yapmıştı. Araştırma sonucunda Berk'in bankalarda binlerce liralık hesabı, Ankara ve İzmir'de evleri, ve İstanbul'da arsaları bulunduğu anlaşıldı.[175]

Bunlara, eski hükümetin bakanları da içinde olmak üzere, Demokrat Partinin önde gelenlerinden birçok kişinin, iktisadî devlet kuruluşlarında iyi ücretle görevde bulunduklarını eklemek gerekiyor. 1958 yılında *Akis* dergisi, "demokratların" 1950 seçimlerindeki yengisinden sonra 743 cumhuriyetçinin [Cumhuriyet Halk Partilinin —ç.] devlet şirketlerinin yönetiminden uzaklaştırıldığını ve "iyi ücretli görevlere" 18'i bakan olmak üzere Demokrat Parti üyelerinin atandığını bildiriyordu. Ayrıca birçok hükümet üyesi devlet şirketlerinin yönetiminde görev yapıyor ve aynı zamanda bu şirketlerin denetleme komisyonu üyelerini oluşturuyorlardı. Hükümet üyeleri "devlet çıkarlarının temsili" görünümü altında, hisse senetli şir-

[174] Bkz: *Biyografiler Ansiklopedisi*, s. 77.
[175] *Cumhuriyet*, 23.VII.1961.

ketlerin de üyeleriydiler; örneğin Kemal Serdaroğlu, "Sümerbank temsilcisi" olarak "Bergama Pamuk İpliği ve Dokuma Sanayii TAŞ"nin yönetim kurulu üyesiydi. Aynı kişi devlet kuruluşlarının yönetim kurulu ve denetleme komisyonu üyeliklerinde bulunuyordu.[176]

Toparlanan bu olgular, eski Bayar-Menderes hükümetinin Türkiye büyük sermayesiyle çok sıkı bağlantısını ortaya koymaktadır. Eski hükümette temel görevlerde (başbakan, tarım, maliye, savunma, dışişleri, ulaştırma ve sanayi bakanlıkları), daima, büyük sermayeyi doğrudan ya da dolaylı olarak temsil eden kişiler bulunagelmişlerdir. Devlet olanaklarının eski yöneticiler tarafından kişisel çıkarlar doğrultusunda kullanıldığı, tartışma götürmez bir gerçektir. Bütün bunlar raslantı değildir. Demokrat Parti iktidarının tarihi, Türkiye'nin siyasal üstyapısındaki faaliyetlerin, ulusal büyük sermayenin ve doğmakta olan tekelci burjuvazinin çıkarlarına bağımlı kılındığını göstermektedir.

BÜYÜK ÖZEL SERMAYENİN BAZI GELİŞME ÖZELLİKLERİ

Savaş sonrasında yaratılan ekonomik ve politik koşullarda, ulusal büyük sermayenin hızlı bir oluşumu yürürlüktedir, ve ince bir yerel tekeller katmanı billurlaşmaya başlamaktadır. Bu süreçler daha uzun bir süre tamamlanmamıştır. Ama şimdiden bu olgunun bir dizi belirleyici özelliğine işaret etmek olanaklıdır.

Gayri-safi üretimde sınaî üretim ağırlığının %25-30 oranında bulunduğu ekonomik bakımdan azgelişmiş ülkede büyük sermaye doğmuştur, tarımda feodalizm kalıntıları devam etmektedir. Türkiye'de sanayi kapitalizmi, ileri ülkelerde olduğundan çok daha geç gelişmeye başlamıştır. Bu

[176] Bkz: *Akis*, 1960, n° 292, s. 10-11.

durum, Türkiye kapitalizminin gelişme süreci boyunca ciddî sonuçlar doğuragelmiştir. Bir yandan, Türk sanayi burjuvazisi gelişmiş ülkeler burjuvazisi ile ağır bir rekabet savaşımı yürütmek zorunda kalmış, diğer yandan Batının teknik erişimlerinden yararlanarak, birçok durumda büyük devlet ve özel sektör işletmeleri inşasına hızla girişmek olanağına sahip olmuştur. V. İ. Lenin'in "genç ülkelerde kapitalizmin gelişmesi, eski ülkelerin örneği ve yardımıyla, önemli ölçüde *hızlanmaktadır*"[177] biçimindeki ünlü savı Türkiye'de bütün tamlığıyla belirmiştir.

Yerel kapitalizmin gelişmesi, 20 yılları başlarında, henüz Türk büyük girişimlerin doğmasına götürmemişti. Aynı zamanda emperyalist devletlerin Türkiye üzerinde artan baskısı, ulusal sermayenin yabancı tekellerle rekabet savaşımı, bu tekellerin ülke ekonomisine yaptıkları uygulamalar, ulusal sermayenin büyüme tempolarının hızlandırılmasını ve belirli bir aşamada tekelci sermayeye özgü bazı örgütlenme biçimlerine başvurulmasını gerektiriyordu. Büyük Türk firmaları, birdenbire, sanayiin birçok alanında devlet yardımıyla denetimi ele geçiren ve tarımsal üretim üzerine etkisini yaygınlaştıran güçlü örgütler olarak ortaya çıkmışlardır.

Türk gerçeğinin özgünlüğü, büyük firmaların aslında sanayiin bazı alanlarında önemli noktaları elegeçirmiş ve tarım alanında faaliyete henüz başlamış olmalarında yatmaktadır. Sanayiin birçok alanında, tarımda, ticarette kapitalizmin daha az gelişmiş geri biçimleri korunmaya devam etmektedir. Türk büyük sermayesi belirli alanında "eski kapitalizm üzerinde yükselti" olarak belirmektedir. Bunun sonucu olarak, bir yanda büyük sermaye ve diğer yanda küçük ve orta burjuvazi arasında çelişkiler oldukça çeşitli, karmaşık ve kesindir.

[177] V. İ. Lenin, *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi*, Sol Yayınları, Ankara 1975, s. 428.

Türkiye'de büyük kapitalist girişimin gelişmesinin önemli bir özelliği, banka sermayesinin yoğunlaşma ve merkezileşme sürecinin daha çabuk yürümesi ve henüz tarımdan sözetmeden, sanayi ve ticarette olduğundan da daha olgun biçimler kazanmasındadır. V. İ. Lenin şöyle yazıyordu: "Bazan gelişme, yoğunlaşma yoluyla kartellere açılır. ... Ama her zaman değil. Bazan 'senetlerin tahvili' yoluyla *birden* tröste açılır, örneğin, 'koloni demiryolu inşasında' ... Teknik yoğunlaşma, teknik içinde ilericidir; malî yoğunlaşma, tekelci sermayenin *geri* teknik içinde sınırsız egemenliğini güçlendirebilir ve *güçlendirmektedir...*"[178] V. İ. Lenin'in gelişmiş ülkelerde istisna olarak işaret ettiği şey, Türkiye'de, kural olarak, meydana geliyordu. Malî yoğunlaşma tempo bakımından sanayideki yoğunlaşmayı geride bırakıyor ve maddî üretim alanındaki geri tekniğin egemenliği içinde büyük sermayeyi güçlendiriyordu.

Türk bankaları ve hepsinden önce İş Bankası, sermayenin yoğunlaşma ve merkezileşmesini ve Türk büyük burjuvazisinin boy atma sürecini hızlandırdılar. Karl Marx daha o zamandan şöyle yazıyordu: "... kapitalist üretim ile birlikte tamamen yeni bir güç sahneye çıkar — kredi sistemi; bu sistem ilk aşamalarında, birikimin alçakgönüllü bir yardımcısı olarak hiç sezdirmeden işin içine girer ve büyük ya da küçük miktarlar halinde toplum yüzeyine dağılmış bulunan para kaynaklarını, görünmeyen iplerle, tek ya da ortaklık halindeki kapitalistlerin ellerine çeker; ama çok geçmeden, rekabet savaşında yeni ve müthiş bir silah halini alır ve ensonu sermayenin merkezileşmesi için, dev bir toplumsal mekanizmaya dönüşür."[179] Emperyalizmin güçlü etkisine uğrayan geri bir tarım ülkesinin sermayesi olarak Türkiye büyük sermayesinin gelişmesindeki biçimsizlik, büyük sermayenin ülke içinde yürüttüğü rekabet savaşımı içinde

[178] V. İ. Lenin, *Tetradi po imperializmu*, s. 155.
[179] K. Marx, *Kapital*, Birinci Cilt, Sol Yayınları, Ankara 1978. s. 643-644.

bankaların özel rolünde belirmektedir.

Devletçe ona sağlanan etkin yardım da, aynı şekilde, Türkiye'de büyük kapitalist girişimciliğin gelişmesinin kendine özgü çizgisidir. Devlet kapitalist sektörünün sanayide büyümesi ve özel banka sermayesinin yoğunlaşmasındaki hızlı süreç, ulusal sermayenin iki biçiminin sıkı sıkıya örülmesine neden olmuş ve Türk büyük sermayesinin hızla tekelci örgütlerin çizgilerini kazanmasına götürmüştür.

Türkiye'de ince bir tekelci sermaye katmanının var olması ve büyümesi, devletin etkin desteği olmadan olanaksızdır; çünkü tekeller, esas olarak, kapitalizmin genel bunalımının üçüncü aşamasının koşullarında doğmuşlar ve gelişmişlerdir, ve bu aşamanın belirleyici niteliği, özellikle "dünya ekonomisinde tüm kapitalist sistemin istikrarsızlığının büyümesinde; devlet tekelci kapitalizminin gelişmesi ve militarizmin artması sonucu kapitalizmin çelişkilerinin keskinleşmesinde; tekeller ile tüm ulusun çıkarları arasındaki çelişkilerin derinleşmesinde; otokratik ve faşist iktidar yöntemlerine eğilimler nedeniyle burjuva demokrasisinin pıhtılaşmasında; burjuva politikası ve ideolojisinin derin bunalımında"[180] kendini gösterir.

Türkiye'de en yaygın tekel biçimi, büyük devlet-özel karma şirketleridir. Kuşkusuz, tekelin ekonomik özü, hisse senetlerinin yalnızca özel kişilere ait olduğu bir hisse senetli şirket biçiminde ortaya çıkması, ya da hisse senetlerinin bir bölümünün devlete ait olduğu şirket biçiminde olmasına göre değişmemektedir. Devlet kapitalist şirketlerinin önemli ölçüde yaygınlaşması, bunların çoğu kez önde gelen durumu, ülkenin özel sermayesinin genel zayıflığının belirtisidir. Ne var ki, devlet kapitalizminin tüm ulusal sermayenin asıl bölümü olarak varolduğunu ve Türkiye'de devletin her şeyden önce büyük sermaye birliklerinin çıkarları doğrultusunda

[180] Bkz: *Programnıye dokumentı borbı za mir, demokratiyu i sotsializm*, s. 45.

davrandığını önemle ortaya koymak gereklidir.

O halde, Türkiye'de tekellerin ayırdedici özelliği, bunların faaliyetlerinin, başta devlet bankaları ve şirketleriyle ortaklaşa gerçekleşmesinde yatmaktadır. İşte bu nedenle İkinci Dünya Savaşından sonra Türkiye'de iktidar savaşımı, burjuvazinin çeşitli katmanları için özel bir anlam taşıyordu. Ekonomide, devlet sektörünün, burjuvazinin hangi grubuna hizmet edeceği konusu bu savaşımın merkez noktasıydı.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞINDAN SONRA DEVLET KAPİTALİZMİ

TÜRKİYE ekonomisinde devlet kapitalist sektörünün gelişmesi, ülkede özel girişimciliğin gelişmesi ile sıkı bağ içindedir. Devlet sektörü ve özel sektör artan bir karşılıklı etkileşim içinde bulunmaktadırlar. Türk burjuvazisi, emperyalizme bağımlı bulunan geri kalmış tarım ülkesinde, kendisinin başarıyla gelişmesine olanak veren devlet sektörünün gelişmesinden sınıf olarak çıkarlıdır. Ama kendi içinde bazan oldukça sert savaşıma giren Türk burjuvazisinin çeşitli tabakalarının çıkarları, devlet kapitalizminin yürürlükteki politikası konusunda anlaşmazlıklar doğurmaktadır. Bunun temeli, burjuvazinin az ya da çok belirmiş ve sağlamlaşmış bulunan her tabakasının devlet kapitalist sektö-

rünü kendi dar çıkarları doğrultusunda ayrıcalıklı olarak kullanmak isteğinde yatmaktadır. Tartışmalar bazan alabildiğine şiddetli bir nitelik kazanmaktadır. Böyle tartışmalar sırasında karşıtlar çok çeşitli suçlamalar ortaya atıyor ve geniş anlamda toplumsal demogojiye başvuruyorlar. Bu tartışmaları kavramak için, temsilcileri devlet yönetimini ele geçirmeye çalışan çeşitli burjuva katmanların ekonomik konumlarını gözönünde bulundurmak zorunludur.

İkinci Dünya Savaşına değin Türkiye'de devlet kapitalizmi konusunda savaşım, devlet kapitalizmine ilke olarak karşı çıkan komprador burjuvazi ile ulusal burjuvazi arasında geçiyordu. Türk ulusal burjuvazisi ekonomide devlet sektörünün geliştirilmesi konusunda düşünce birliği içindeydi. Böyle bir birlik, en başta, o zamanlar henüz burjuvazinin çeşitli katmanlara ayrılmamış olmasıyla açıklanıyordu. O sıra büyük burjuvazi henüz oluşuyordu.

İkinci Dünya Savaşından sonra durum değişmiştir. Yükselen ve sağlamlaşan büyük burjuvazi, devlet aygıtının kendi çıkarlarının hizmetine sokulması için etkin savaşım yürütmeye başladı. Bu durum, savaştan sonra iki büyük parti, Cumhuriyet Halk Partisi ve Demokrat Parti arasında doğan siyasal savaşımda da ortaya çıkmıştır.

DEVLET KAPİTALİZMİ KONUSUNDA SİYASAL SAVAŞIM

Büyük burjuvazinin ekonomik konumlarının büyüme ve güçlenmesiyle, onun ülkedeki siyasal etkinliği artıyordu. Büyük burjuvazi, ısrarla, devlet kapitalizminin gerçekleşme yöntemlerini gözden geçirmek istiyordu. 1935 yılında Cumhuriyet Halk Partisinin aldığı ve devletin özel kişiler elindeki işletmeleri satın alabileceğine ilişkin program hükümleri artık ona yetmiyordu.[1]

[1] D. E. Webster, *The Turkey of Atatürk...*, (app.).

Büyük burjuvazinin temsilcileri, "ulusun yüksek çıkarları" programındaki belirsiz düşünceler yerine kendi ilkelerini ortaya atıyorlardı. 1946 yılında büyük girişimcilerin taleplerinin baskısıyla, Recep Peker hükümeti, kabinenin faaliyet programında bazı değişiklikler yaptı. Bu kez artık, "özel girişimi canlandırmak ve desteklemek, onun faaliyetleri önündeki sınırlamaları kaldırmak ve tüm alanlarda hızla gelişmesi için önlemler almak"[2] gerekliliğinden sözediliyordu. Ama bu değişiklikler, kendisine sınırsız olanaklar sağlanmasını ve devlet sektörünü kendi çıkarları doğrultusunda kullanmak isteyen büyük burjuvazi için yeterli olmamıştır.

Büyük sermayenin belirli temsilcileri kendilerine yalnızca azamî devlet yardımı değil, en verimli işletmelerin satışını da istiyorlardı. Bu konuda tanınmış gazeteci Aslan Tufan Yazman'ın yazdıkları niteleyicidir: "Özel girişimi teşvik etmenin en önemli konusu, Sümerbank ve diğer devlet örgütlerine ait verimli fabrikaların giderek satışı sorunudur."[3] 95 işletmenin satılması sözkonusuydu. 1944 yılında devlet şirketlerinin temel sermayesi 395 milyon lira olarak hesaplanıyordu, ve bunun 190 milyonu ödenmişti. O sıralar, devlet şirketlerinin işlem yaptıkları sermayelerin toplam tutarı 1.611 milyon lirayı buluyordu. Devlet işletmelerinde 70 bin işçi istihdam edilmişti.[4] Doğal olarak, Cumhuriyet Halk Partisi hükümeti, devlet işletmelerinin özel ellere devredilmesi konusunda oldukça dikkatliydi. Parti, programlarında, devlet sektörünün varolan biçimiyle kalması ve "özel sermayeye eskiden olduğu gibi hareket özgürlüğü"[5] sağlanması ilkesini izlemeye devam ediyordu.

Cumhuriyet Halk Partisi hükümeti, 1950 seçimlerindeki yenilgisinden önce, doğrudan doğruya, bağımsız hisse

[2] A. T. Yazman, *Hükümet Programının Bazı Notları*, s. 1.
[3] Aynı yapıt.
[4] H. A. Kuyucak, *Randımanının Artırılması Kararlaştırılan Devlet İktisadi Teşekkülleri*, s. 17.
[5] *İki Partinin İktisat Siyaseti*, s. 99-100.

senetli şirketlere yabancı firmalarca uzun süreli kredi sağlanmasına ilişkin anlaşma yapma izni veren kararnameyi kabul etmiş, ve aynı şekilde Türkiye Sınaî Kalkınma Bankasının kurulması kararını almışsa da, Türk büyük burjuvazisi bunları yarım önlemler olarak görüyordu.[6]

Demokrat Partinin temel ekonomik istemlerinden biri, devlet kapitalizmi konusundaydı. 1946 yılında bu partinin önde gelen kişileri Prof. Muhlis Ete ve Şefik Bilkur, aşağıdaki savları içeren "Türkiye'nin ekonomik kalkınma programını" hazırlamış ve yayımlamışlardır: devlet ülkenin ekonomik yaşamını yürütmeli ve denetlemelidir, ama o, inşası büyük sermaye yatırımlarını, devlet tekeli kurulmasını gerektiren, ya da "ulusal nitelik" taşıyan bağımsız, büyük ve özelliği olan sanayi kuruluşları dışında, işveren ve işletme sahibi olmamalıdır. Devlet, vergiler ve harçlar yoluyla toplanan sermayeleri, zarar eden işletmelerin desteklenmesi için kullanmamalıdır. Sanayi işletmeleri verimli olmak zorundadırlar. Devlet, özel sanayiin kalkınmasına tüm olanaklarla yardım etmek, devlete ait işletmelerin faaliyetlerini bu hedefe bağlı kılmakla yükümlüdür.[7]

Demokrat Partinin ikinci büyük burjuva partisi olarak biçimlenmesinden sonra, liderleri, iktidar çevrelerinin konumunu sert biçimde eleştirmeye başladılar. Onlar, "gerçekleştirdiğimiz devletçilik, özgürlüğe değil, memur ve bürokrat sınıfın artan egemenliğine yolaçmaktadır"[8] diyorlardı, ve Cumhuriyet Halk Partisinin, özel sermayeye etkin rolü vermeyi öngören devletçilik ilkelerinden uzaklaştığını ve 1938 yılından başlayarak "devlet kapitalizmi siyaseti" yürüttüğünü belirtiyorlardı.[9] Devlet kapitalizminin ve "özellikle savaş yıllarında ve savaştan sonra, artarak ekonomik

[6] H. A. Kuyucak, *Ekonomik Kalkınma Bahsinde Hususî Teşebbüsün Rolü...*, s. 3, 7.

[7] M. Ete, Ş. Bilkur, *Draft of an economic programme for Turkey*, s. 9-15.

[8] A. H. Başar, *Milletçe Kalkınma Davamız*, s. 20.

[9] *Prof. Muhlis Ete'nin Sanayi Kongresini Açış Nutku*, s. 9.

yaşama Türk özel sermayesi ve yabancı sermayelerin katılmasına engel olan devlet rekabetinin" özel girişimcilerin çıkarlarını güya unuttuğu nedeniyle, böyle bir siyasetin "sosyalist nitelik"[10] taşıdığını öne sürüyorlardı.[11] "Ekonominin temeli —diyorlardı yeni partinin liderleri—, özel sermaye ve özel girişim olmalıdır."[12]

Kendiliğinden anlaşılmaktadır ki, ülke ekonomisinde "özel sermayenin önde gelen rolünün yeniden canlandırılmasını" istemek, özel Türk ve yabancı sermayelerinin sanayie akma koşullarının iyileştirilmesinde direnmek, ancak bu konuda doğrudan çıkarı bulunan büyük burjuvazinin yapabileceği bir iştir.

Demokrat Partinin devlet kapitalizmi siyaseti konuları şu ilkelere dayanıyordu: devlet, yalnızca "sermayesi yeterli ölçülere erişemeyen ya da devletin katılması olmadan yeterli ve uygun kâr sağlayamayan" işletmeler için sorumluluk üstlenmelidir; devletin katılması "genel ulusal önem taşıyan" (savunma, enerji, demiryolları, limanlar, su hatları, büyük taşıma araçları, vb.) sanayi alanlarıyla sınırlanmalıdır. Demokrat Parti, "devletin işletmelerin ekonomik işlerine bunların kârlarını yükseltmek amacıyla katıldığını" heyecanla ilân ediyordu. Buna ilişkin olarak devlet, özel ve devlete ait işletmelere farklı davranmamalıdır. Bir başka deyişle, ekonomik politika özel işletmelerin çıkarlarını karşılamak zorundaydı.[13] Program, yerel hammadde tüketen ve "dış pazara göre verimli olan" sanayii korumanın kaçınılmaz olduğunu ilân ediyordu. "Sanayiimizin kurulması ve teşviki sırasında daima şu temel hedefi anımsamak zorunludur: 'olanak bulduğunca iyi ve ucuz üretmek'." Son olarak, programda, devlet işletmelerinin "elverişli ko-

[10] *İki Partinin İktisat Siyaseti*, s. 99-100.
[11] Aynı yapıt, s. 100, ayrıca bkz: *DP Beyannamesi*, s. 11.
[12] C. Talas, *İçtimaî İktisat Dersleri*, s. 117.
[13] M. Ete, *Türkiye'nin Sanayi Politikası*, s. 164-165.

şullarla" özel ellere devredilmesi öngörülüyordu.[14]

Demokrat Parti, tarım alanında, durumu, devlet faaliyetinin ulusal ekonominin gelişmesini engellediği, özel girişimi "boğduğu" biçiminde görüyordu.[15]

Cumhuriyet Halk Partisi programı biraz daha değişik nitelik taşıyordu. 1950 seçimlerinde, o, "ulusa ve ulusal ekonomiye gerekli" büyük sanayi işletmeleri kurulmasına devam edileceğini vaadediyordu. Yine burada, partinin "sermaye sahipleri ve girişimciler için yeni faaliyet alanları açılmasına yardımcı olacağı" belirtiliyordu. Özel sermaye sahiplerine verilen krediler "genişletilecek ve ucuzlatılacaktır", bunun için ilk adım atılarak, Türkiye Sınaî Kalkınma Bankası kurulmuştur. Cumhuriyetçiler, yabancı sermayeye karşı "kapıları açık tutmayı" vaadediyorlardı. Demokrat Parti vaadlerinin tersine, Cumhuriyet Halk Partisi liderleri şöyle diyorlardı: "Eğer özel sermaye ve özel girişim, ülke ekonomisinin gelişmesinde rollerinin artmasını istiyorlarsa, halkımızı her türlü sömürüden kurtaralım."[16]

1954 yılında Cumhuriyet Halk Partisi XI. Kongresinde benimsenen programda, temel özen, tarımın geliştirilmesine ayrılıyordu. Sanayi, yalnızca ihraç edilen tarım ürünlerinin işlenmesiyle uğraşan ekonomi alanı olarak görülüyordu. Devletçilik, programın esas noktalarından biriydi. Ama, Demokrat Parti devlet sektörünü özel sermayenin tam denetimi altına sokmaya çalışırken, Cumhuriyet Halk Partisi bunu doğrudan doğruya söylemiyordu. Yabancı ve özel sermayelere "kolaylıklar", "teşvikler", "özgürlükler" vb. vaadedildiği doğrudur, ama bunlar yalnızca devlet sektörüne iştirak için veriliyordu.[17]

Bu durumda, her iki partinin programları, burjuva nite-

[14] Aynı yapıt, s. 165.
[15] *DP Beyannamesi*, s. 11.
[16] *CHP Beyannamesi*, s. 10.
[17] *CHP'nin Elkitabı*, s. 19-20, 26.

lik taşıyorlardı. Bu konuda onlar, birbirinden ilke olarak hiç bir ayrılık göstermiyorlardı. Ama Demokrat Parti, programında en başta büyük burjuvazi ve toprak ağalarının çıkarlarını yansıtıyordu, Cumhuriyet Halk Partisi ise daha çok küçük ve orta kent ve köy burjuvazisinin çıkarlarını gözetiyordu.

Demokrat Partinin 1950 seçimlerindeki yengisi sonucunda ülkede siyasal iktidar, kent ve köy büyük burjuvazisinin eline geçti. Birinci Adnan Menderes kabinesinin bildirisinde şöyle deniyordu: "Bizim ekonomik ve malî politikamızın temeli, bir yandan ekonomiye devlet müdahalesini olabildiğince çok daraltmak, diğer yandan bunun yerine özel mülkiyetin azamî genişleme güvenliğinin sağlanması yolunu hedefleyen bir faaliyettir." Programda, devlet sektörünün sınırlanmasının özel sermaye faaliyeti için geniş özgürlük vereceğine ilişkin güven dile getiriliyor, "çünkü —deniyordu—, bizim düşüncemize göre, özel mülkiyet ve kişi özgürlüğüne dayalı ekonomik rejimde ekonominin bağımsız kişiler ve şirketler biçiminde, esas olarak, özel mülkiyete ait olması zorunludur."[18]

Menderes hükümeti bildirisinin ardından, Türk basınında, yeni önlemlerin desteklenmesi kampanyası başladı. 9 Haziran 1950 günü başbakanın özel kalem müdürünün yakın dostu H. A. Kuyucak radyoda yaptığı konuşmada, Demokrat Partinin yengisine değin ülke ekonomisinde birinci rolü devletin oynadığını, bunun sonucu olarak özel sektörün zayıf kaldığını belirtmiştir. Devlet, sermaye sahiplerinin, işadamlarının, "genel olarak özel girişimcilerin" faaliyetlerini "engelliyordu". Buna son verilmiştir. O, devlet sektörü "özel sektöre açık olacaktır. ... Yabancı sermayeye de büyük gereksinme vardır",[19] diyordu.

Bir süre sonra, hükümete yakın bir başka kişi, E.

[18] *Menderes Hükümetinin Programı*, s. 125-126.
[19] H. A. Kuyucak, *İktisadî Program ve Hususî Teşebbüs...*, s. 6.

Özelmas, basında, devlet sektörü işletmelerinin özel girişimciler eline devredilmesi konusunda kesin bir istem ortaya koydu.[20]

O yılın sonunda iktisatçı M. Tuncer de buna benzer istemler ileri sürdü.[21]

Devlet işletmelerinin özel kişiler eline devredilmesi gerektiği açıklamalarını özellikle ve sık sık bakan M. Ete yapıyordu.[22]

Yeni hükümetin politikası, 9-14 Nisan 1951 günlerinde Ankara'da düzenlenen sanayi kongresinde onaylanmıştır. Kongrenin amacı, temel hükümleri kongre savlarında formüle edilmiş bulunan devlet kapitalizmi politikası da içinde olmak üzere, hükümetin yakın yıllardaki faaliyet programını belirlemekti. Bunlar şöyleydi: devlet, her şeyden önce yerel kaynakları kullanan sanayii teşvik etmelidir; devletçilik ilkeleri amaca uygun gerçekleştirilmek "zorundadırlar"; devletin faaliyet alanını kararlı olarak sınırlamak gerekir; devlet ve özel sektör işletmeleri arasında eşitliği kurmak zorunludur; devlet şirketleri ve özel şirketlerin elbirliği programını hazırlamak gerekir. Demokrat Parti liderlerince hazırlanan savlar, "özel mülkiyete güvenlik sağlamak", yerli ve yabancı özel sermayeyi hükümetin "olağanüstü önlemleri" yoluyla güven altına almak, özel kapitalistlerin geniş ve "ucuz" kredilendirilmesini düzenlemek, Türk ve yabancı özel sermayeler arasında "elbirliği ilkeleri" esasını kabul etmek, "verimli yabancı sermayeyi" ülkeye çekmek isteklerini taşıyordu.[23]

Savların görüşülmesi boyunca Türk büyük burjuvazisi-

[20] E. Özelmas, *Ferdî Teşebbüs ve Devletçilik...*, s. 2, 19, 22.

[21] M. Tuncer, *Hususî Teşebbüse Devrolunacak Devlet Sanayii*, s. 16.

[22] Bkz: M. Ete, *İşletmeler Bakanlığının Devlet Teşkilatında Yeri...*, s. 3-4; *Ekonomi ve Ticaret Bakanı Muhlis Ete'nin Beyanatı*, s. 241; M. Ete, *Ekonomi ve Ticaret Bakanlığının Politikası ve Yıllık İcraatı*, s. 2.

[23] *9 Nisan Ankara'da Toplanacak Olan Türkiye Sanayi Kongresi...*, s. 13, 15, 16.

nin, hükümet önlemlerini, kendi çıkarlarını karşılayan eylemler olarak onayladığı ve alkışladığı görüldü.[24]

Demokrat Parti yönetimi döneminde Türkiye'de devlet kapitalizminin uygulanma biçimlerinde ve yöntemlerinde hangi somut değişiklikler ortaya çıkmıştır?

BANKACILIKTA VE SANAYİDE DEVLET KAPİTALİZMİ

Türkiye ulusal sermayesinin esas olarak tedavül alanında toplandığı yukarda belirtildi. Böyle bir durum, her şeyden önce, özel sermaye ve devlet sermayelerinin bankacılıktaki bağlantısını, devlet sermayesinin ülkenin büyük şirketlerine bağlanmasının yollarını ve biçimlerini açıklamayı zorunlu kılıyor. Türkiye tarihinin hiç bir dönemi, devlet sermayesinin büyük şirketlerin çıkarları doğrultusunda, Demokrat Parti yönetimi zamanında olduğu ölçülerde kullanıldığını görmemiştir. İş Bankasının şu devlet bankalarına doğrudan katıldığına ilişkin bilgiler buna örnek olabilir: Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası, Türkiye Emlâk Kredi Bankası, Türkiye Vakıflar Bankası, Halk Bankası ve Denizcilik Bankası.

Bunlar arasında en önemlileri Merkez Bankası ve Emlâk Kredi Bankasıdır. Bunlardan ilki ülkede para dolaşımının, kredi işlemlerinin ve bonolar çıkarılmasının düzenlenmesi üzerine bir dizi işlevi yerine getiren devlet emisyon bankasıdır.

Merkez Bankasının devlet sektörünün finansmanındaki anlamını, Bayar-Menderes hükümetinin düşürülmesinden sonra yayımlanan veriler ortaya koymaktadır. Devlet örgütlerinin ekonomik durumunu araştıran özel bir komisyonun 1960 yılı sonunda saptadığına göre, devlet şirketlerinin "geçen 10 yıl boyunca sistemsiz ve garantisiz finansmanı sonu-

[24] Materyaller *İktisadî Yürüyüş*'te tam olarak yayımlanmıştır, 1951, n° 273-274-275, s. 5-50.

cunda" borçları 7.500 milyon liraya çıkmıştı, ve bunun 5.800 milyon lirası (%82'den fazla) Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankasına düşüyordu.[25]

Devlet örgütlerinin Merkez Bankası tarafından kredilendirilmesi uygulamasına daha önce de basında değinilmişti. Örneğin, 1959 yılında ülke ekonomisini inceleyen Avrupa Ekonomik İşbirliği Örgütünden bir komisyon, özel raporunda, Merkez Bankasının sürekli olarak devlet örgütlerinin açıklarını kapadığını belirtiyordu. 1958 yılında benimsenen ekonomik istikrar programına göre, devlet örgütleri, borçlarını kendileri ödemekle yükümlüydüler, ve bunun için hükümet mal fiyatlarını yükseltmeye izin veriyordu.[26] Fiyatlar yükseltilmiş, şirketlerin gelirleri artmıştı, ama borçlarda, sonunda anlaşıldığı gibi, bir düşme olmamıştır.

Merkez Bankası sürekli devlet borç tahvilleri çıkarıyor, bunlardan elde edilen gelir önemli tutarlar oluşturuyordu. Tahviller yıllık %5-7 hesabıyla çıkarılıyordu, yani böyle tahvilleri elinde bulunduranlar bankalara vadeli yatırımdan bir ölçüde daha fazla gelir elde ediyorlardı. 1958 yılına ilişkin resmî verilere göre, Merkez Bankası toplam 172,3 milyon lira tutarında tahvil çıkarmıştır.[27] Amortisman ve Kredi Fonu da bu yola giderek, toplam 190,8 milyon lira tutarında tahvil çıkarmıştı.[28] O halde, Türk özel sermayesi, Merkez Bankasına ortak olmakla kalmıyor, banka tarafından kredilendirilen devlet örgütleri aracılığıyla yardım ve destek elde ediyordu. Ayrıca, devlet tahvilleri sahipleri de önemli gelir sağlıyorlardı. Tüm bunlar, devlet sermayesi ve özel sermayenin en sıkı biçimde içiçe girdiğini, dev-

[25] *Ulus*, 9.XII.1960. — Devlet sektörünü yine o denli "sistemsiz" finanse eden diğer örgütler arasında Amortisman ve Kredi Fonu (bu kuruma olan borçların tutarı 720 milyon liradır), devlet tasarruf sandıkları (buraya olan borç 570 milyon liraya varıyordu) ve devlet örgütlerinin 217 milyon lira borçlu oldukları anlaşılan İşçi Sigortaları Kurumu vardır.

[26] "Türkiye Ekonomik Durumu ve Karşılaştığı Problemler", *TİG*, 2.VII.1959.

[27] *Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası A.Ş. Aylık Bülten*, 1958, n° 7, s. 14.

[28] Aynı yapıt.

let olanaklarının özel sermayenin çıkarları doğrultusunda geniş anlamda kullanıldığını göstermektedir.

Devlet olanaklarının özel sermaye tarafından daha büyük ölçülerde kullanılması, hisse senetlerinin bir bölümü İş Bankasına ait olan Emlâk Kredi Bankasında uygulanıyordu.

Emlâk Kredi Bankası, hisse senetleri iki gruba ayrılan yarısı devlete ait bir şirket olarak kurulmuştur: "A" grubu (tüm sermayenin %55'i) hazineye ve "B" grubu, bağımsız kişi ve şirketlere aitti ve bunlar içinde en büyük ortak İş Bankasıydı. Bankanın sermayesi 1927 ve 1958 yılları arasında 20 milyondan 300 milyon liraya yükselmiştir. 1958 yılı Aralık ayı verilerine göre nominal sermaye 300 milyon liraydı, bunun 180,3 milyonu ödenmişti, yedekler 21,8 milyon, emanet ve cari hesaplar 347,2 milyon lira olarak hesaplanıyordu. Banka aktifi 1,2 milyar lira düzeyindeydi.[29] Hükümet, bankaya, nominal sermayesinin iki katı tutarında tahvil çıkarma hakkı tanımıştı. Bu haktan yararlanan banka, yalnızca 1948-1955 yıllarında 180 milyon liralık tahvil çıkarmıştır. Tahvil çıkarmak yoluyla elde edilen sermayeler çimento, porselen ve diğer sanayi alanları yatırımlarına gitmiştir.[30]

Emlâk Kredi Bankası, Ziraat Bankası, Sümerbank ve Etibanktan sonra en büyük kuruluştur. Onun aktifleri devlet bankaları aktifleri tutarının %14'ünden biraz fazladır; devlet bankaları iştirakleri tutarının %87'sinden çoğunu o denetlemektedir; mevduatların ve cari hesapların %10'u bankanın elinde toplanmıştır; devlet bankalarınca denetlenen yedek sermayelerin %8'i onun payına düşmektedir.[31]

Banka, inşaat kredisi verir (sivil ve askerî), sanayi ku-

[29] *Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası A.Ş. Aylık Bülten*, 1959, n° 5, s. 39.

[30] "Türkiye Emlak Kredi Bankası", *İY*, 1955, n° 329, s. 58-60; *Emlak Bankasının Başladığı İşler*, s. 5, 19.

[31] Hesaplamada kullanılan veriler: *Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası A.Ş. Aylık Bülten*, 1959, n° 5, s. 16-35.

ruluşları inşası üzerine şirketler oluşturur, Ankara ve İstanbul'un yeniden inşa çalışmalarına finansman sağlar, ikinci metalurji kombinası inşasının hazırlık çalışmalarını yürüten şirketin ortağıdır, konut kooperatiflerini, Et ve Balık Kurumunun soğuk hava dolapları inşasını kredilendirmektedir vb.. Devletin katılmasıyla kurulanlar da dahil tüm yeni şirket ve bankaları etkisine alarak her yıl işlemlerini artırmaktadır. Örneğin, 1948 yılında 1 milyon lira sermaye ile (hisse senetlerinin %40'ı hazinede ve %60'ı özel kişilerde) kurulan "Tutum Bankası", 1956 yılında yeniden çıkarılan 10 milyon lira tutarında hisse senedinin %70'i banka tarafından alındıktan sonra onun denetimine girmiştir.[32]

Emlâk Kredi Bankası, en büyük gelirini, ipotek işlemlerinden ve inşaat malzemeleri ticaretini kredilendirmekten elde etmektedir.[33] Banka, arsalar satın alarak, bunlar üzerinde konutlar kurarak daha yüksek fiyatlarla satmaktadır. Örneğin, Ankara yakınındaki, Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu tarafından kurulan Yakın Doğu'nun en büyük mermi fabrikasının çevresindeki arsaları banka satın almış, konutlar inşa ederek, bunları yüksek fiyatlarla satmıştır.[34]

İş Bankası, Emlâk ve Kredi Bankasının yalnızca bir ortağı değil, aynı zamanda sürekli çalışma arkadaşıdır. İş Bankasının Emlâk ve Kredi Bankası ve Sümerbankla ortaklaşa kurduğu en büyük şirket Türkiye Çimento Sanayii Şirketidir. Emlâk ve Kredi Bankası genel müdürü Medeni Berk, aynı zamanda, Türkiye Çimento Sanayii Şirketinin yönetimine getirilmiş, 1959 yılında ise imar bakanı olmuştur.

Bir başka yarı-devlet örgütü, 50 milyon lira sermaye ile kurulan Türkiye Vakıflar Bankasının hisse senetleri üç gruba ayrılmaktadır: "A" grubu (hisse senetlerinin %55'i)

[32] "Türkiye Emlak Kredi Bankası", *İY*, 1956, n° 343, s. 23-27; *Tutum Bankası*, s. 77-78.

[33] *Zafer*, 27.III.1957; *Türkiye'de Bankalar*, s. 101.

[34] "Türkiye Emlak Kredi Bankası", *İY*, 1956, n° 343, s. 26-27.

hükümete bağlı Vakıflar Genel Müdürlüğüne aittir; "B" grubu (hisse senetlerinin %20'si) Vakıflar Genel Müdürlüğüne bağlı kuruluşlardandır; "C" grubu (hisse senetlerinin %25'i) özel kişilere ve hisse senetli şirketlere aittir. Bankanın asıl ortakları, 27 milyon lira sermaye ile Emlâk ve Kredi Bankası, 0,5'er milyon lirayla Ziraat Bankası, Sümerbank ve İş Bankalarıdır.[35]

Türkiye Vakıflar Bankası büyük bir şirkettir. 1955 yılında ödenmiş sermayesi 22,4 milyon liraydı ve 2,7 milyon lirayı aşkın kâr sağlamıştı.[36] Banka, ülkenin çeşitli kentlerinde 27 şubeye sahiptir. 1954 ve 1958 yılları arasında bankaya yatırılan mevduatlar tutarı 13,8 milyondan 133 milyon liraya yükselmiştir. Banka, taşınmaz-mal karşılığı olarak tüccar-girişimcileri ve toprak ağalarını kredilendirmekte, her türlü banka işlemleri yürütmektedir.

O, İş Bankasıyla birlikte bir dizi büyük sanayi şirketinin ortağıdır: "Trakya Çimento Sanayii TAŞ", "Manisa Pamuklu Mensucat TAŞ", "Turizm Bankası", Maraş, Karaman vb. tekstil şirketleri.[37] Vakıflar Bankasının katıldığı bazı hisse senetli şirketler, karma devlet-özel şirketlerdir.

Bankanın en sık anlaşma yaptığı devlet kuruluşu, Türkiye'de devlet kapitalizmi sisteminde olağanüstü önemde yer tutan Toprak Mahsulleri Ofisidir. Bu iki çalışma arkadaşı "Güneş Sigorta Şirketi"nin, devlete ait Et ve Balık Kurumunun da katıldığı "Gima"nın ("Gıda ve İhtiyaç Maddeleri TAŞ")[38] ortağıdırlar.

Vakıflar Bankasının ülke sanayiindeki iştiraklerinin toplam tutarı 1959 yılında 7 milyon liraydı (bunun 6,1 milyon lirası ödenmişti).[39]

[35] *Türkiye'de Bankalar*, s. 374-375.

[36] "Türkiye Vakıflar Bankası", *İY*, 1956, n° 343, s. 41.

[37] Aynı yazı, *İY*, 1956, n° 343, s. 41-43; 1958, n° 364-365, s. 62-63.

[38] Aynı yazı, *İY*, 1958, n° 364-365, s. 62-63; "Toprak Mahsulleri Ofisi", *İY*, 1959, n° 372-373, s. 30.

[39] "Türkiye Vakıflar Bankası", *İY*, 1958, n° 364-365, s. 63.

1938 yılında kurulan Halk Bankası, devlet banka sisteminde göze çarpan bir yer tutmaktadır. Türkiye el zanaatları alanında faaliyet gösteren tüccar ve işverenlerin kredilendirilmesi bu bankanın yükümlülüğüne girmektedir.[40] Bankanın başlangıç sermayesi 1,4 milyon liraydı, ve ortakları şunlardı:[41] 1,2 milyon lirayla hükümet; 60 bin lirayla Ziraat Bankası; 50 bin lirayla Sümerbank; 60 bin lirayla İş Bankası; 10'ar bin lira ile Etibank, Türk Ticaret Bankası, ve Emlâk Kredi Bankası (bkz: tablo 20).

TABLO — 20

HALK BANKASI ORTAKLARI (1955)*

Ortaklar	Ortakların Sayısı	Ödenmiş Sermaye Tutarı Milyon Lira
Maliye Bakanlığı	1	1,2
Belediyeler	648	2
Özel İdareler	61	1,3
Ticaret Odaları	4	0,1
Toplam devlet ve devlet kuruluşları	*714*	*4,6*
Bankalar (devletin olanlar dahil)	9	2,4
Kooperatifler	98	1,3
Özel kişiler	8.914	2,8
Toplam Ortaklar	*9.021*	*6,5*
Sonuç	*9.735*	*11,1*

* "Halk Bankası", *İY*, 1956, n° 343, s. 45.

Bankanın kuruluşu sırasında, çeşitli kentlerde küçük zanaatların desteklenmesi için kurulmuş bulunan özel idarelerin ve küçük meta üreticileri kooperatiflerinin de onun ortağı olacağı bekleniyordu.[42] Bankanın kuruluşuna ilişkin ya-

[40] *Türkiye'de Bankalar*, s. 183.
[41] *Tanınmış Kooperatifçimiz Nusret Uzgören Diyor ki, 1928-1955*, s. 326.
[42] "Halk Bankası", *İY*, 1958, n° 364-365, s. 129.

saya göre belediye yönetimleri gelirlerinin en az yarısını onun yararına ayıracaklardı. 1955 yılında bankanın nominal sermayesi 20 milyon liraydı, ve bu rakam daha sonra 100 milyon liraya yükseltilmişti, ve 1958 yılı sonu verilerine göre bunun 28 milyon lirası ödenmişti. Oldukça büyük sermaye yatırımı rakamlarına karşın, devlet bankaları sisteminde nispî olarak küçük yer tutar: 1958 yılında onun aktifleri devlet bankaları aktifleri tutarının ancak %2'sini oluşturuyordu.[43] Ama küçük meta üretimindeki rolü önemlidir.

Devlet sermayesi ve özel sermayelerin en çeşitli biçimlerde birbirinin içiçe geçmesi örneği ile karşı karşıyayız. Bu içiçe geçme öylesine sıkı ve karmaşıktır ki, ortaklardan herbirinin gerçek rolünü saptamak zordur. Ama, herbiri ortalama 30 bin tutarında hisse senedine sahip yaklaşık 9 bin özel kişinin, ve herbiri 13 bin lira tutarında hisse senedine sahip 100 kooperatif örgütünün bankaya ortak olarak iştirakinin, küçük mudilerin ek sermayelerini büyük hisse senetli şirkete çekmenin kendine özgü bir yöntemi olduğu tümüyle açıktır. İş Bankası ve denetimindeki Türk Ticaret Bankası, Halk Bankası içinde büyük özel sermayenin tek temsilcisidirler. Bu nedenle, doğaldır ki, İş Bankasının Halk Bankası faaliyetlerine etkisi, nispî olarak hisse senetlerinin küçük bir bölümü ona ait olsa da, olağanüstü büyüktür.

Halk Bankasının faaliyetleri, diğer yarı-devlet örgütleriyle, bankayla birlikte kurulan ve onun yan şirketleri olan Ankara, İstanbul ve İzmir halk sandıklarıyla kopmaz biçimde bağıntılıdır.[44]

Bankanın küçük zanaatlardaki işlemleri Ziraat Bankasının tarım kredisi işlemlerine benzer. Halk Bankası, bütün Türkiye'de, küçük meta üreticileri kredi kooperatifleri

[43] *Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası A.Ş. Aylık Bülten*, 1959, n° 5, s. 39.
[44] "Halk Bankası", *İY*, 1958, n° 364-365, s. 129.

ağı oluşturmuştu, bunların 1959 yılında üye sayısı 40 bin kadardı.[45] Yalnızca en büyük kentlerdeki kooperatiflerin binlerce ortağı vardır.

TABLO — 21

BÜYÜK KENTLERDEKİ KOOPERATİFLERİN UYE SAYISI VE SERMAYELERİNİN TUTARLARI*

Kent	Ortak Sayısı	Sermaye Bin Lira	Kent	Ortak Sayısı	Sermaye Bin lira
Ankara	3.324	1.135	Gaziantep	1.215	367
İzmir	1.745	500	İstanbul	1.145	320
Adana	1.283	440	Maraş	1.035	350
Eskişehir	1.216	300			

* *Türkiye'de Küçük San'atlar*, s. 104.

1957 yılında, doğrudan banka tarafından, el zanaatlarında faaliyet gösteren tüccarlara 16 milyon, girişimcilere 8,5 milyon lira[46] kredi verilmiştir, ve kooperatifler aracılığıyla verilen krediler bunun dışındadır. Halk Bankasının katıldığı hisse senetli şirketler arasında "Turizm Bankası", "Gima" ve küçük tekstil zanaatları için boya üreten "Boya Sanayii AŞ" göze çarpmaktadır.

Halk Bankasının ortağı olarak İş Bankası, kendi bakımından Halk Bankası denetiminde bulunan bankalara, kooperatif örgütlerine ve el üretimiyle bağıntılı şirketlere etki yapmak olanağına sahiptir. O halde, Halk Bankası aracılığıyla Türkiye küçük üretiminin büyük sermayeye bağlanması gerçekleştirilmektedir. İş Bankasının Halk Bankası aracılığıyla Ankara, İstanbul ve İzmir halk sandıklarının faaliyetlerine herhangi bir ölçüde etki yapmak olanağı bulunduğunu önemle belirtmek gerekir.

[45] *Türkiye'de Küçük San'atlar*, s. 104.
[46] Aynı yapıt.

Böylece, olgular, Türkiye bankacılığında özel sermaye ve devlet sermayesinin sıkı elbirliği içinde olduğunu göstermektedir. Devlet ve yarı-devlet bankalarının faaliyetleri özel sermayenin çıkarları doğrultusunda, ve birçok durumda ise ikincinin katılmasıyla gerçekleşmektedir. Demokrat Partinin iktidara gelmesinden sonra büyük banka sermayesi önemli ölçüde etkinlik kazanmış, özel büyük sermayenin rolü alabildiğine artmıştır.

Sanayide de aynı durum görülüyordu. Sanayide devlet sektörünün ağırlığı oldukça önemli olarak kalmaya devam ediyordu[47] (bkz: tablo 22, 23).

TABLO — 22

DEVLET SEKTÖRÜNDE VE ÖZEL SEKTÖRDE İMALÂT SANAYİİNİN TOPLAM SERMAYE YATIRIMLARINA % ORANI*

Sektör	Sermaye Yatırımları			İmalât Sanayii	
	1949	1957	1958	1949	1957
Özel	50	64	57	58	80
Devlet	50	36	43	42	20

* *İmalât Sanayiimizin Gelişmesi*, s. 4.

Türk gazetelerinin bildirdiğine göre, Türkiye sanayiine 1950 ve 1958 yılları arasındaki toplam sermaye yatırımları tutarı 25,9 milyar lira tutuyordu, ve bunun 11,7 milyar lirası (%45) devlet sermaye yatırımları çizgisinden yürüyordu.[48]

O halde, bu yıllarda devlet sermaye yatırımları toplam sermaye yatırımlarına göre belirgin biçimde azalmış, özel

[47] *İmalât Sanayiimizin Gelişmesi*, s. 4.

[48] S. Baklacıoğlu, "Devlet Sektörüne Dahil Teşebbüs ve İşletmeler Hakkında Düşünceler", *Cumhuriyet*, 11.VIII.1960.

TABLO — 23

YAPIM SANAYİİNİN DEVLET VE ÖZEL SEKTÖRLERİNDE İŞÇİ SAYISI*

Sektör	1949		1957		1958	
	İşçi Sayısı (bin)	İşçilerin Toplam Sayısına % Oranı	İşçi Sayısı (bin)	İşçilerin Toplam Sayısına % Oranı	İşçi Sayısı (bin)	İşçilerin Toplam Sayısına % Oranı
Özel	138,4	62	455,6	78	516,3	76,7
Devlet	85,0	38	126,4	22	157,1	23,3
T o p l a m	*223,4*	*100*	*582,0*	*100*	*673,4*	*100*

* *İmalât Sanayiimizin Gelişmesi*, s. 4.

sektör işletmelerindeki imalâtın üretim değeri kat kat artmıştır. Genel olarak, devlet sektörü, toplam sanayi üretiminin yaklaşık %20-25'ini veriyordu. Onun Türkiye ekonomisindeki rolü bugüne değin önemini sürdürmüştür.

Devlet sermayesi, uzun süreli büyük yatırım gerektiren bir dizi sanayi alanında yoğunlaşmaktadır. Örneğin, 1950 Nisanında 400 bin lira sermaye ile kurulan Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumunda toplanan askerî sanayi alanlarını, hemen tümüyle devlet sermayesi denetlemektedir. Türkiye askerî sanayiinin yaklaşık olarak tümü (silah, mühimmat, patlayıcı maddeler, gaz maskeleri, vb. üreten 18 fabrika) bu kurumun denetiminde bulunmaktadır. Kurumun bazı işletmeleri tarım araçları, —pulluklar, kültivatörler, kimyasal ilaç püskürtecekleri, arabalar vb.— yapmaktadır. Kurum, birçok şirkete katılarak önemli faaliyetlerde bulunmaktadır. Örneğin, "Minneapolis-molin Türk Traktör Fabrikası AŞ" (sermayesi 20 milyon, kurumun iştiraki 6

milyon lira), "Azot Sanayii TAŞ" (sermayesi 60 milyon, kurumun iştiraki 10 milyon lira), "Kauçuk Sanayii TAŞ" (sermayesi 10 milyon, kurumun iştiraki 2,2 milyon lira) ve diğer şirketlerin ortağıdır. Kurumun, 1958 yılında hisse senetli şirketlerdeki iştiraklerinin toplam tutarı 21,4 milyon liraya erişiyordu. Kurum, Batı Almanya ve diğer NATO üyesi ülkeler için mühimmat siparişlerini gerçekleştirmektedir.[49]

Devlete ait "Et ve Balık Kurumu" 1953 yılında 40 milyon lira sermaye ile kurulmuştur. Kurum, Ankara'da, Erzurum'da, Konya'da, Zeytinburnu'nda sucuk, sosis, kemik unu ve diğer besin maddeleri ve çiğ maddeleri üretme bölümlerine sahip olan, iyi donatılmış büyük et kombinaları kurmuştur. Kombinaların üretim gücü, 8 iş saati içinde 913 büyük baş hayvan ve 10.180 baş koyun işleme düzeyindedir.[50] Kurum, büyük bir balık avlama filosuna, 24 büyük soğutucuya, taşıma araçlarına (demiryolu vagonlarına, soğutma düzenli gemilere, büyük bir araba parkına) sahiptir. Ona ait et ve balık konservesi fabrikaları, balık yağı fabrikaları, balık ağı işletmeleri, bilimsel araştırma laboratuvarları, toptan ve perakende ticaret noktaları, hayvan yemi üreten hisse senetli şirketler vardır.[51] Ülkenin fabrikaya dayalı et ve balık sanayii, fiiliyatta tümüyle bu kurumun denetimindedir.

Sümerbank ve Etibank gibi iktisadî devlet kuruluşları, Demokrat Parti yönetimi yıllarında, bunların büyük sermaye çıkarları doğrultusunda azamî kullanılmasına yönelik belirli değişikliklere uğramışlardır. Hükümet, devlet

[49] "Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu", *İY*, 1953, n° 305, s. 102, 1959, n° 372-373, s. 74-75; *M.K.E.*, s. 41-43. *Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu. Dışarıya Silah da İhraç Eden Millî İşletmemiz*, s. 48-49, 101.

[50] "Et ve Balık Kurumu", *İY*, 1959, n° 372-373, s. 26.

[51] "Et ve Balık Kurumu", *İY*, 1959, n° 372-373, s. 26; n° 364-365, s. 65-67; 1959, n° 372-373, s. 26-27. *Zafer*, 3.I.1954; 7.XII.1955; 7.I.1956; 20.II.1958. *Ekonomi Gazetesi*, 27, 29.III.1957.

şirketlerine, herhangi bir hisse senetli şirkete olduğu gibi davranmaya başlamıştı. Hükümet temsilcileri, her devlet işletmesinin verimli olması gerektiğini bildiriyorlardı, yani onlar kâr etmeli ve bunu çıkarları yönünde kullanmalıydılar. Bu düşüncelerden hareketle, hükümet bir dizi karar aldı, bunlara göre Sümerbank ve Etibanktan sermayeleriyle birlikte yeni idareler ayrıldı, bankaların denetimindeki şirketlerin sayısı ise önemli ölçüde arttı. Örneğin, selüloz ve kâğıt sanayii işletmeleri, Sümerbanktan ayrılarak, 100 milyon lira sermayeli bağımsız bir şirkete dönüşmüşlerdi. Daha önce Sümerbanka ait olan metalurji sanayii işletmeleri de aynı değişikliklere uğramıştır.[52]

Etibanka bağlı devlete ait kömür sanayii şirketleri 1957 yılında ayrıldılar. Etibank tarafından finansmanı sağlanan özel bir yönetim kurulmuştu.[53]

Devlet bankaları ve kuruluşları hisse senetli şirketlere geniş olarak katılmaya, bunların faaliyetlerine bütün güçleriyle yardımcı olmaya başladılar. Türk dergisi *İktisadî Yürüyüş*, bu konuda şöyle yazıyordu: "Sümerbank, yeni biçimiyle, yalnızca devlet sektörünü değil özel sektörü de destekleme politikası güden bir kuruluştur."[54] *Zafer* gazetesi şöyle yazıyordu: "Sanayiimizi, yalnızca kendi olanaklarıyla genişletme siyasetinin yanlışlığını kabullenen Sümerbank, bugün, bir yandan ülkemizde kurulmuş bulunan sanayie özel sermayenin (yerli ve yabancı) iştirakini kolaylaştırmakta, diğer yandan yeni fabrikalar kurmakta ve var olanları genişletmektedir."[55]

Özel sanayii kredilendirme olanaklarının yükselmesi için devlet bankaları kendi olanaklarından özel meblağlar ayırmışlardır. Örneğin, yalnızca 1955 yılında, Sümerbank,

[52] "*Sümerbank*", İY, 1956, n° 343, s. 31.
[53] *Ekonomi Gazetesi*, 8.II.1957.
[54] "Sümerbank", *İY*, 1955, n° 329, s. 25.
[55] *Zafer*, 4.II.1956.

özel şirketlere katılmak için 88 milyon lira ayırmıştı.[56] Sümerbank, 1958 yılında, 7 hisse senetli bankaya (iştirak tutarı yaklaşık 4 milyon lira), 43 hisse senetli şirkete (iştirak tutarı 150 milyon), 5 ticaret şirketine (iştirak tutarı 12 milyon lira) katılıyordu.[57] Ayrıca, Türkiye Çimento Sanayii Şirketi, Türkiye Lastik Sanayii Şirketi gibi büyük hisse senetli şirketlere, Balıkesir, Aydın, Bergama, Manisa, Antalya, Karaman, Maraş, Adıyaman, Eskişehir vb. tekstil şirketlerine katılıyordu. Sümerbankın devlet işletmelerini kredilendirmekten sağladığı kâr 79,6 milyon lira (yatırılan sermayenin %17,2'si), hisse senetli şirketlere iştirakten sağladığı kâr ise 928 bin lira (yatırılan sermayenin %17,2'si) tutuyordu.[58]

Türk basınında, devlet işletmelerini özel sermaye eline devretme hazırlığı yapıldığına ilişkin haberler çıktığını bunlara eklemek gerekir. Örneğin, *Cumhuriyet* gazetesi şöyle yazıyordu: "Sanayi bakanlığı kuruluş nedenleri açıklanırken, bu olgunun devlet sanayi işletmelerinin özel sektöre yakınlaşması ve gelecekte bu sektöre devredilmesi amacıyla alınan önlemlerden biri olduğu belirtiliyor."[59] Buna benzer açıklamalar çoktur.

O halde, hisse senetli özel sermayenin doğrudan katılmadığı devlet kuruluşları, hükümet emriyle büyük özel sermaye ile bağlarını sıklaştırmış ve, özel sermaye, devlet olanaklarını kendi çıkarları doğrultusunda azamî ölçüde kullanmak olanağını elde etmiştir.

Türkiye ekonomisinde, devlet sektörü, Türk büyük sermayesinin emperyalist tekellerle birliği koşullarında belirli ölçüde emperyalist güçlere hizmet etmeye başlamıştır. Devlet kuruluşları yabancı birliklerin kurduğu şir-

[56] *Ekonomi Gazetesi*, 21.I.1957.
[57] Bkz: *Sümerbank 1958 İzmir Enternasyonal Fuarı.*
[58] *Ekonomi Gazetesi*, 21.I.1957.
[59] *Cumhuriyet*, 22.V.1957.

ketlere etkin olarak katılmaya başlamıştır. Örneğin bir Amerikan-Türk şirketi olan, ve Türkiye'de traktör fabrikası kuran "Türk Traktör Fabrikası AŞ", "Minneapolis-Molin" şirketinin (hisse senetleri 6 milyon lira), Ziraat Bankasının (6 milyon), Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumunun (1 milyon), tarım araçları ithal şirketinin (2 milyon), İzmir bölgesi kooperatifler birliği "Tariş"in (3 milyon), Çukurova bölgesi kooperatifler birliği "Çukobirlik"in (2 milyon) katılmasıyla oluşan bir şirkettir.[60] Bu şirket, yabancı (bu durumda Amerikan) sermaye ile Türk özel sermayelerinin çıkar birliğinin açık örneğidir.

İskenderun ve İstanbul'da yapay gübre fabrikaları inşa eden "Gübre Fabrikaları TAŞ" (1952'de kurulmuştur) hisse senetlerinin çoğunluğu (%51) "Fertiliser Corporation of America" adlı Amerikan şirketine aittir, kalan hisse senetlerini ise Ziraat Bankası, Sümerbank, Etibank, Tarım Araçları İthal Şirketi, Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu, Türkiye Şeker Fabrikaları Şirketi ve şeker pancarı üreticileri birlikleri satın almışlardır.

1957 Temmuzunda İzmir'de, dikişli boru üreten bir fabrika çalışmaya başlamıştır. İşletme bir Batı Alman-Türk karma şirketi olan "Mannesman-Sümerbank Boru Endüstrisi TAŞ" tarafından kurulmuştur.[61]

Demek ki, Türkiye'de devlet kapitalizminin değiştirilmesi doğrultusundaki tüm önlemler, temelde, Türk büyük sermayesinin çıkarlarına karşılık verdiği için gerçekleştirilmiştir. Bu çeşit önlemler halkın ulusal çıkarlarına açıkça ters düşse de, devlet işletmelerinin hisse senetli şirketler eline devredilmesinden, devlet bankalarının özel sektörün büyük işletmeler inşasını kredilendirmesinden, devlet kuruluşlarının emperyalist tekellerle birlik içine girmesi büyük burjuvazinin çıkarınadır. Ülkede, iktidarın büyük bur-

[60] S. K. Aktarı, *İktisadî Hayatta*, s. 8.
[61] *Ekonomi Gazetesi*, 6.I.1957; *Hürriyet*, 7.VII.1957; *Zafer*, 27.II.1957, 2.X.1957.

juvazi temsilcilerinin bulunduğu koşullarda devlet kapitalizminin ayırıcı niteliği esastan değişmeye başlamıştır. Devlet kapitalizmi tüm burjuvazinin çıkarlarını karşılayan bir şey olmaktan çıkarak, her şeyden önce büyük burjuvazinin çıkarlarına karşılık veren bir şey durumuna dönüşmüştür. Bu durum, V. İ. Lenin'in, devlet kapitalizmi konusu devlet iktidarının kimlerin elinde bulunduğu konusudur, saptamasını fazlasıyla pekiştirmektedir.

Devlet sermayesinin ve büyük özel sermayenin tarımdaki faaliyetlerinin tahliline gidecek olursak yukarda söylenenler daha anlaşılır olacaktır.

TARIMDA DEVLET SERMAYESİ VE BÜYÜK SERMAYE

V. İ. Lenin, "tarımda kapitalizmin, toprak mülkiyetinin ve topraktan yararlanmanın biçimine bağlı olmadığına",[62] sermaye tarihsel alanda belirince en çeşitli toprak mülkiyeti ve topraktan yararlanma biçimleri bulduğuna, bunları kendine bağlı kılarak kendine göre şekillendirdiğine sürekli dikkati çekmiştir. "Kapitalizmin tüm bu durumlardaki büyüme ve başarı süreci aynıdır —diye yazıyordu V. İ. Lenin—, ama şekil bakımından aynı değildir."[63]

Türkiye tarımı, devlete ait ve büyük özel banka ve kuruluşların, kooperatif birliklerin ve hisse senetli şirketlerin faaliyet gösterdiği ekonomi alanıdır. Kapitalist girişimler alanının genişlemesi ölçüsünde işlemleri hep artan bankalar, sanayide olduğu gibi, tarımda da özel rol oynamaktadırlar.

1955 yılında ülkenin tarımsal üretimini bir devlet bankası ve beş özel banka kredilendiriyordu. Ulusal bankaların tüm şube ve bürolarının yaklaşık %50'si bu altı ban-

[62] V. İ. Lenin, *Noviye denniye o zakonah razvitiya kapitalizma ve zemledelii*, s. 10.

[63] Aynı yapıt, s. 47.

kaya aitti; bunların aktifleri tutarı Türk bankalarının aktifleri tutarının yaklaşık %30'unu oluşturuyordu, ve tasarruf mevduatları ile carî hesapların toplam tutarının %30'unu onlar denetliyordu.[64]

Tarımda faaliyet gösteren kuruluşlar arasında en büyüğü Ziraat Bankasıdır. 1955 yılında bankanın ödenmiş sermayesi 454,9 milyon liraya varmıştı, aktifleri tutarı tüm ulusal bankaların aktifleri tutarının %27,8'i, ya da "özel statülü",[65] yani devlete ait bankalar aktiflerinin %37,3'ü düzeyindeydi. Bu veriler, ülkedeki banka işlemlerinin dörtte-birinden fazlasının Ziraat Bankası aracılığıyla yapıldığını gösteriyor. En geniş şubeler ağına bu banka sahipti; ülkenin çeşitli yerleşim noktalarındaki 532 şube bu bankaya aitti. Banka tarafından verilen kredilerin toplam tutarı 1,4 milyar liraya erişiyordu, bunun 278,1 milyon lirasını kredi kooperatifleri, 283,7 milyon lirasını satış kooperatifleri almışlardır. Banka, toprak ıslah işlerine, tarımsal envanter ve makine sağlanmasına, iyi cins tohum ve gübre alımlarına vb. kredi veriyordu.[66]

Türk yazarları, sık sık, köylülüğün Ziraat Bankasına olan borçlarının arttığını belirtiyorlardı. Örneğin, iktisatçı Mehmet Seyda, Demokrat Partinin "büyük toprak sahipleriyle" sıkı bağ içinde bulunduğunu, bu parti liderlerinin faaliyetlerindeki temel ilkenin, "yüksek fiyatlar [tarım ürünlerine —*Y.R.*] ve bol kredi" sloganıyla belirdiğini yazıyordu. Onun düşüncesine göre Demokrat Parti, "bir yandan zengin köylülere dayanıyor, diğer yandan onları borçlandırmak yoluyla kendine bağlıyordu". 1950 yılında köyde yaşayanların ortalama yıllık geliri (1947 yılı fiyatlarıyla) 292 lira, 1956 yılında ise 297 liraydı. Bu arada, aynı dönem-

[64] Hesaplamalar, *Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası A.Ş. Aylık Bülten*, 1956, n° 5'teki verilere göre yapılmıştır.

[65] *Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası A.Ş. Aylık Bülten*, 1950, s. 38-39.

[66] "*T.C. Ziraat Bankası*", *İY*, 1956, n° 343, s. 19.

de köylünün ortalama borcu 20 liradan 105 liraya yükselmiştir.[67]

Ziraat Bankası, Demokrat Parti politikasının köydeki yayıcısıydı. 1958 yılında Ziraat Bankası şubelerinin sayısı 565'e erişmiş, toplam kredi tutarı 2,16 milyar liraya yükselmiştir, ve bu tutarın 823,1 milyon lirası "doğrudan üreticilere" verilmişti. 1958 yılında toplam krediler tutarının yaklaşık %60'ı büyük üreticilere verilmiştir. O yıl büyük borçluya sağlanan kredi tutarı ortalama 3 bin lira, küçük borçluya ise 270 liraydı.[68] Ziraat Bankasının özellikle toprak ağalarını ve zengin köylüleri kredilendirdiği açıktır.

Banka, 1958 yılında kredi kooperatiflerine 313,1 milyon, satış kooperatifleri ve birliklerine 889,6 milyon lira kredi sağlamıştır. Yasaya göre, kooperatifler, kendilerine sağlanan kredilerin %1'ini banka hesabına ayırmak zorundaydılar. Bu tür kesintilerin tutarı 1958 yılında 45,8 milyon liraya erişmişti.[69] Bankanın kredilendirme sistemi kredi sağlanan örgüt üzerinde denetim kurulmasına yolaçmaktadır. Çağdaş Türkiye'de, bizzat bu kooperatifler, büyük sermayenin ülke tarımına girmesinin en önemli biçimlerinden biri olmuştur. Banka, kooperatiflerinden başka, denetimindeki örgütlere kredi sağlamaktadır: "Toprak Mahsulleri Ofisi"ne, Et ve Balık Kurumuna, devlete ait Cins Tohum Örgütüne vb..

Banka, tarımla ilgili önemli sayıda şirketin ortağı olmuştur. 1956 yılında, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, İş Bankası, Akhisar Tütün Üreticileri Bankası, Türk Ticaret Bankası, Bağcılar Bankası, Ankara ve İstanbul tasarruf sandıkları, İşçi Kredi Bankası, Vakıflar Bankası, Turizm Bankası gibi kuruluşların içinde bulunduğu 40 şirketin[70] ortağıy-

[67] M. Seyda, "Toprak Reformu Üzerine", *Forum* (F), 15.VIII.1960, s. 8-9.
[68] H. Kaya, "Ziraî Krediler", *F*, 15.I.1960, s. 10.
[69] H. Kaya, *Tarım Kredi Kooperatifleri*, 15.IV.1960, s. 12.
[70] *Investment in Turkey...*, s. 170.

dı. Ziraat Bankasının bütün bu örgütlerdeki iştirakleri, bu kuruluşların tarımsal üretimle ve tarım ürünlerinin pazarlanmasıyla şu ya da bu ölçüde doğrudan ilgili olduklarını göstermektedir.

Ziraat Bankası, ayrıca, birçok sanayi şirketinin ortağıydı: Türkiye Şeker Fabrikaları Şirketi, Gübre üretme şirketleri, tekstil şirketleri, traktör montaj fabrikası, Türk Umumî Mağazalar Şirketi, sigorta şirketleri vb..

Hisse senetlerinin bir bölümü Ziraat Bankasına ait olan bir dizi şirket, İş Bankası tarafından kurulmuştur. Bunlar arasında sigorta şirketlerini, "Tariş" kooperatifler birliğini, Bursa İpek Sanayii Şirketini, Umumî Mağazalar Şirketini, Türkiye Şeker Fabrikaları Şirketini saymak olanaklıdır.

Ziraat Bankası üç temel dalda faaliyet göstermektedir: Devlet örgütleri, yarı-devlet ve özel bankalar ve şirketler, kooperatifler ve bunların birlik örgütleri.

1938 yılında 30 milyon lira sermaye ile kurulan, ve 1959 yılına doğru sermayesi 600 milyon liraya (260 milyon lirası ödenmiştir) yükselen iktisadî devlet kuruluşu Toprak Mahsulleri Ofisi, tarımda büyük rol oynamaktadır.

Üreticilerden tahıl satın almak, bunu iç ve dış pazarlara sürmek, devlet tahıl yedekleri oluşturmak, iç pazarda ürünün fiyatlarını düzenlemek, tahıl standardizasyonunu izlemek, un değirmenleri, ekmek fabrikaları, tahıl ambarları kurmak, sınaî şirketler kurmak, vb. görevler Ofise verilmiştir. Kuruluşun yıllık alış-verişleri 1,5 milyar lira olarak hesaplanmaktadır.

Bu kuruluş 1950 ve 1957 yılları arasında, Amerikan kredileri yardımıyla, ülkenin çeşitli yerleşim noktalarında 450 kadar tahıl ambarı inşa etti. Onun tüm tahıl ambarlarının 1958 yılındaki hacmi 1,7 milyon tona ulaşıyordu.

1957-1958 yıllarında Ofis, sabit devlet fiyatlarıyla 366,7 milyon lira ödeyerek köylülerden yaklaşık 1 milyon ton ta-

hıl satın almıştır; 1958-1959 yılları için bu rakamlar 420,8 milyon lira ve 1,1 milyon ton olmuştur. 1957-1958 yıllarında tahıl ürünlerinin 14 milyon ton olduğunu ve bunun 5 milyon tonunun pazarlandığını gözönünde tutarsak, Ofisin, tüm tahıl ürünlerinin %20-25'ini satın aldığı ortaya çıkar, haşhaş ürününün %60-70'i ise işlenmeden önce kurum tarafından satın alınmaktadır. Kuruluş, tahıl satın alma işlemlerini, toprak ağası-işverenlere, zengin köylülere ve kooperatiflere sonraki yılın ürünü için kredi sağlanması yoluyla Ziraat Bankasıyla sıkı ilişki içinde gerçekleştirmektedir. Ürünün toplanmasından sonra Ofisin ambarına giren tahılın tüm değeri (sabit devlet fiyatı üzerinden) kredilendirilen kişi ya da kuruluşlara ödenmektedir. Çok sayıda toprak ağası-işverenler, tahıl tüccarları ve tahıl üreticisi kooperatifler, Türkiye'nin iç bölgelerinde üretilen ya da satın alınan (kuşkusuz çok daha düşük fiyatlarla) tahılı Ofise sağlayarak onunla sürekli bağlantı içindedirler. Ayrıca Ofis, Ziraat Bankası, İş Bankası, Emlak Kredi Bankası, Vakıflar Bankası ve diğer kuruluşlarla ortaklaşa bir dizi büyük şirkete ortak olarak katılmaktadır: "Gıda ve İhtiyaç Maddeleri TAŞ" (Ofisin katılma payı 2,5 milyon lira), "Yem Sanayii TAŞ" (1,4 milyon lira), Türk-Pakistan Çuvalbezi Şirketi (1 milyon), "Güneş Sigorta TAŞ" (1 milyon lira) vb..[71]

Ofisin etkisi oldukça yaygındır, çünkü onunla ilişki içindeki tahıl tüccarları, feodalizm kalıntılarının henüz önemli ölçüde korunduğu Türkiye'nin en geri bölgelerinde faaliyet göstermektedirler. O halde, bu bölgelerde bile tarımın meta üretme gücü, çiftçiliğin gelişmesindeki baş eğilim olmaktadır. Bir başka deyişle, bu faaliyet, feodalizm kalıntılarının büyük sermaye hizmetinde olduğu bir durum yaratmaktadır.

Tarımda, Toprak Mahsulleri Ofisi ile birlikte diğer böl-

[71] Tüm materyallerin yayımlandığı yer: "Toprak Mahsulleri Ofisi", İY, 1955, n° 329, s. 17; 1958, n° 364-365, s. 54-55, 67; 1959, n° 376, s. 66, 72, 126.

gesel devlet örgütleri de faaliyet göstermektedirler. Bunların en büyüklerinden biri, başlangıçta 40 milyon lira sermayeli olan, daha sonra bunu 400 milyon liraya yükselten Et ve Balık Kurumudur. Kurum, Ankara'da, Erzurum'da, Konya'da ve Zeytinburnu'nda dört büyük et kombinasına sahiptir. Kurumun işletmeleri, 1958 yılında, 1,2 milyonu koyun ve 159,8 bini sığır (yaklaşık %20) olmak üzere 1,5 milyon baş hayvan işlemiştir.

Kurumun hayvan satın alma koşulları şöyledir: (daha çok, iç bölgelerde "çalışan" özel aracı-tüccara) kombinaya sağlamayı yükümlendiği hayvanın değerinin %50'si hesabıyla kredi verilmektedir. Hayvan teslim edildikten sonra, sağlayanlar, onun tam değerini almaktadırlar. Taahhüt zamanında yerine getirilince toplam tutarın %1-4'ü ölçüsünde ek ödeme yapılmaktadır. Ayrıca iyi besi için, canlı gövdenin her kilosu için 2 kuruş ölçüsünde ek ödeme yapılmaktadır. Kurum, büyük müteahhitlerle iş yapmayı yeğlemektedir. Doğu illerinde hayvan alım ve satımı üzerine tüm esaslı işlemleri fiilî olarak elinde tutan hisse senetli Canlı Hayvan Ticaret Şirketi böyle bir müteahhittir.

Et kombinalarından başka, kurum aynı anda 20 bin ton et alabilen soğutuculara sahiptir. Hammadde temelinin sağlamlaşması için, diğer devlet örgütlerinin ve özel kişilerin katılmasıyla, uzman şirket "Yem Sanayii TAŞ"ni kurmuş, o da Ankara'da büyükbaşlar ve kümes hayvanları için, şeker, nişasta melası, bira, bitkisel yağ sanayii üretim artıklarından yem üreten fabrikayı inşa etmiştir. 1959 yılında Erzurum, İstanbul, İzmir, Bandırma, Mersin, Eskişehir kentlerinde bu fabrikaların inşası bitmiştir. Bunların gücü 250 bin ton hayvan yemi üretimi düzeyindeydi.

Bir dizi köylü girişimcinin katılmasıyla Kurum, Sincanköy'de (Ankara yakınında) kümes hayvanları yetiştirme çiftliği kuran Köylü Kooperatifleri Birliğini oluşturdu.

Kurumun ikinci ve daha az önemde olmayan faaliyet alanı balıkçılık ve balık işleme sanayiidir. Amerikan kredileri yardımıyla balıkçılık merkezlerinde toplam hacmi 18,5 bin ton olan 24 soğutucu inşa etmiştir. Beşiktaş'ta balık yağı fabrikası, ağ örme fabrikası, ve balıkçılık ekonomisi bilimsel araştırma laboratuvarı işletmeye geçti.

Balık yağı ve balık unu üretimi yapan bir başka fabrika Trabzon'da faaliyettedir. Zeytinburnu'nda yılda 9 milyon kutu konserve yapan balık konserve fabrikası bulunmaktadır. Fabrika genişlemektedir. Kurum, ülkenin 34 kentinde soğutucular ve balık işleme kombinaları inşası planlıyor. Yaygın bir özel mağazalar ağına sahiptir: Ankara'da 25 mağaza, İstanbul'da 40, Erzurum'da 2, Konya, Edirne ve İzmir'de birer mağaza; ayrıca otomobil ve demiryolu taşımacılığına ve önemli bir balıkçılık filosuna sahiptir. [72]

Et ve Balık Kurumunun faaliyetlerine ilişkin verilerin incelenmesi, bu devlet örgütünün et üretimi ve satışı, balık çıkarımı ve işlenmesi alanlarının önemli bölümünü denetlediğini ortaya koymaktadır. Ülkenin doğusunun en geri ve az gelişmiş bölgeler olduğunu, uzun zamandır hayvan yetiştirmeye yöneltildiklerini önemle belirtmek gerekir. Kurum, tarımsal üretimin piyasa gücünün büyümesine ve bazı tür malların üretimi üzerine belirli bölgelerin uzmanlaşmasına yardımcı olmaktadır. Bununla birlikte, köydeki üretim ilişkilerine dokunmamaktadır. Hayvancılık ekonomisinin piyasa gücünün büyümesi, feodalizm kalıntılarının korunması ve köylülerin yarı-feodal toprak ağalarına bağımlılığının güçlenmesi eşliğinde olmaktadır.

Bir başka devlet örgütü "Ziraî Donatım Kurumu", 1944

[72] Verilerin yayımlandığı yerler: *Zafer*, 3.I.1954, 7.I.1956, 29.III.1957, 2.X.1957; *Ekonomi Gazetesi*, 29.III.1957, 27.VIII.1957, 7.I.1958, "Et ve Balık Kurumu", *İY*, 1955, n° 329, s. 90, 91, 146; 1957, n° 345, s. 17; 1958, n° 364-365, s. 65-68; 1959, n° 376, s. 76, 77, 132; "Gıda Sanayii", *İY*, 1959, n° 372-373, s. 21.

Temmuzunda 50 milyon lira sermaye ile kurulmuştur. Toprak sahiplerine tarım makineleri, bunların onarımı, yedek parçalar ve aynı şekilde tarımsal üretimin makineleşmesi için krediler sağlanması bu kuruluşun görevleri içine girmektedir. Ayrıca, tarımsal üretimle ilgili işletmeler için makine ve donatım ithaliyle, ve bu makinelerin kredi karşılığı satışıyla uğraşmaktadır. 1958 yılında kurum, Türkiye'nin birçok kentinde ve yerleşme noktasında 150 şube ve temsilciliğe sahipti. Kurum, Amerikan ("Ford Motors", "Massey Haris", "Saymund", "V. Devi" vb.) ve Batı Alman ("Bautz", "Eberhard" vb.) firmalarıyla, ve aynı şekilde gübre, kimyasal ilaçlar, tarım araçları, traktörler vb. üretimi yapan Türk-Amerikan ve Türk-Batı Alman şirketleriyle sıkı bağ içindedir.

Ziraî Donatım Kurumu, İş Bankası, Ziraat Bankası ve Sümerbank ile ortaklaşa, "Gübre Fabrikaları TAŞ" (kurumun payı 653,7 bin lira), "Azot Sanayii TAŞ" (3 milyon lira), "Minneapolis-molin Türk Traktör Fabrikası AŞ" (2 milyon lira), "Ziraat Makineleri AŞ"nin (2 milyon) ortağıdır. Ziraat Bankasından özel olarak makineleşmeye ayrılan kredileri alan şirket, köy işverenlerine makine sağlamaktadır. Ayrıca bunların onarımı için gezici atelyelere sahiptir.[73]

Tarımda faaliyet gösteren bir dizi şirket, birkaç devlet örgütü tarafından kurulmuş bulunan hisse senetli şirketlerdir. 1956 yılı başında 16 milyon lira sermaye ile kurulan "Türkiye Yapağı ve Tiftik AŞ" bunlardan biridir. Şirketin kurucuları devlet örgütleriydi: Ziraat Bankası, Sümerbank, Et ve Balık Kurumu, Devlet Cins Tohum Örgütü ve Ziraî Donatım Kurumu. Şirket şu işlemleri yapmaktadır: ülke çapında yün alım ve satımı; koyunculuk ekonomisinin düzenlenmesi; koyun üreticilerinin kredilendirilmesi ve bun-

[73] Bkz: "T. Ziraî Donatım Kurumu", İY, 1955, n° 329, s. 5-7; "T.C. Ziraat Bankası", İY, 1958. n° 364-365, s. 110.

ların kooperatif birlikleri kurulması için teşviki, gerektiğinde yurt dışından yün ithali; ülkenin yün sanayiine hammadde sağlanması vb.. Hükümetin özel bir kararıyla, şirkete, ülkede satın aldığı yünün satışı için sağlam bir pazar güvencesi verilmektedir.

Şirketin faaliyetleri üç temel bölgede yayılıyordu: Bursa-Balıkesir, Konya-Niğde-Yozgat ve, Trakya. Bu bölgelerde, şirket, özel sermaye ve yerel şirketlerle ortaklaşa kooperatifler ve koyun yetiştirme çiftlikleri kurmaya çalışmaktadır. Konya ve Erzurum'da böyle çiftlikler kurulmuştur. Afyonkarahisar'da yerel hisse senetli "Afyon Sınaî ve Ticarî Kalkınma AŞ" ile ortaklaşa koyun üretme üzerine bir hisse senetli yan şirket olan "Afyon Yapağı ve Tiftik Ltd. Ş." kurulmuştur. Ayrıca, "Türkiye Yapağı ve Tiftik AŞ", Bursa, Balıkesir, Erzurum, Yozgat ve Konya bölgelerine dağılan 17 yün üreticileri kooperatifi kurmuştur. Uzunköprü, Bandırma, Mustafa Kemal Paşa, Saruhanlı, Salihli ve Van'da şirketin temsilcilikleri açılmıştır. Bunlar, koyun üreticilerinden yerinde yün alımını düzenlemektedirler.[74]

O halde, şirketin faaliyetleri sayesinde Doğu Anadolu'nun geri bölgelerindeki yün üretimi önemli ölçüde pazara yansıyordu. Bu üretim, ülkenin kapitalist ekonomisine artan biçimde bağlanıyordu.

1956 Temmuzunda Ankara'da, 10 milyon lira sermayeli, hisse senetli "Kauçuk Sanayii TAŞ" kurulmuştur. Sermayenin ortaklar arasında dağılışı şöyleydi: Sümerbank, Ziraat Bankası ve, Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu 6,6 milyon lira tutarında 4.400'er hisse senedi; Devlet Cins Tohum (Tohum Islah) Örgütü ve Etibank 2,4 milyon liralık 2.400'er hisse senedi; Ziraî Donatım Kurumu, 1 milyon liralık 2.000 hisse senedi.

[74] Z. Mağdenli, *Türkiye'de Yapağı ve Tiftik A. Şirketi*, s. 18; *İktisadi Yürüyüş*, 1958, n° 364-365, s. 114-115.

Şirket, köylülerle ilişkiler kurulmasına ilişkin bir yönetmelik hazırladı ve Ziraat Bankası yardımıyla onlara krediler sağlayarak sözleşmeler yaptı. Her kauçuk üreticisi kredi karşılığı tohum, gübre, toprak işleme yardımı vb. alıyordu. Ortalama kredi tutarı dönüm başına 80 liraydı. Şirket, birçok kauçuk üreticileri kooperatifleri kurmayı tasarlamakta, Ankara ve Antalya'da lastik fabrikaları kurmayı öngörmektedir. Bunların inşalarının bitimine değin Türkiye'de ithal lastik ticaretini bu şirket yürütüyor.[75]

Demek ki, ülke tarımındaki devlet kapitalist örgütleri faaliyetlerinin tahlili, bunların büyük özel sermaye ile sürekli ilişki içinde bulunduklarını ve fiiliyatta bunlara bağlı olduklarını göstermektedir. Bu örgütler, tarımsal meta piyasasının yükselmesine, geri bölgeler üretiminin büyük mülkiyete bağlanmasına yardımcı olmaktadırlar. Bir kural olarak, devlet kapitalist şirketlerinin faaliyetleri, eski üretim ilişkilerinin yerini yenilerinin, kapitalist ilişkilerin alması durumuna götürmemektedir. Bu şirketler, geri ekonominin üst düzeyinde durmaya devam etmektedirler. Bununla birlikte, onlar, köyde kapitalist girişimciliğin gelişmesi için koşulların doğmasına yardımcı olmaktadırlar.

Köylerde tarımsal üretimin kredilendirilmesiyle uğraşan büyük özel şirketler faaliyet göstermektedir. Örneğin, Bağcılar Bankası bunlardan biridir. 1955 yılında bankanın ödenmiş sermayesi 2 milyon lira, yedekleri 177,5 bin lira, aktiflerinin toplam tutarı 12 milyon lira, ülkenin çeşitli kentlerindeki şubelerinin sayısı 15 idi. Banka, aynı yıl, 3.600 köylü işletme sahibine toplam 5,5 milyon lira tutarında kredi sağlamıştır. Bağcılar Bankası bir dizi hisse senetli şirkete katılmaktadır: Merkez Bankası, Akhisar Tütüncüler Bankası, Manisa kenti tekstil şirketi, Ege bölgesi

[75] *Kauçuk Sanayii TAŞ Yerli Guayül Bitkisinden Kauçuk İstihsaline Çalışılıyor...*, s. 46-47.

elektrik şirketi ve üzüm ihracı yapan hisse senetli İzmir Rıhtım Şirketi. Bankanın yönetim kurulu başkanı Lütfi Karaosmanoğlu'dur. Yönetim kurulu üyeleri arasında Ziraat Bankası ve hisse senetli Türk Bağcılar şirketinin temsilcisi bulunmaktadır.[76] Ziraat Bankası temsilcisinin Bağcılar Bankası yönetim kurulunda yer alması, devlet örgütüyle bu şirket arasındaki sıkı ilişkiyi ortaya koymaktadır.

Bağcılar Bankası, yalnızca üzüm üretiminin bir bölümünü değil, üretimin İzmir bölgesi Türk hisse senetli şirketi ve diğer bir dizi şirket aracılığıyla pazarlanmasını da denetlemektedir.

Bir başka özel şirket, Tütüncüler Bankası, "tütün üreticilerine her türlü yardımda bulunmak, onlara gerekli kredileri sağlamak, ve banka işlemleri de yapmak" amacıyla 1924 yılında Akhisar'da kurulmuştur. 1955 yılında banka, çeşitli kentlerde dokuz şube bulunduruyordu; aktifleri tutarı 20,6 milyon liraydı. Beş yıllık faaliyeti boyunca (1951-1955) banka, köy işletme sahiplerine 16 milyon lira tutarında kredi sağlamıştır. Yalnızca 1955 yılında 4.283 kişiye toplam 5,5 milyon lira tutarında kredi dağıtmıştır. Bundan başka, 5 bin kişi, tarım malları ticareti işlemleri için 6 milyon lira kredi aldılar. Bizzat banka ve onun şubeleri, doğrudan tütün, pamuk, zeytin vb. satın almaktadır. Bankanın, 1955 yılı için net kârı ödenmiş sermayesinin %21'i düzeyindeydi.[77]

O halde, Tütüncüler Bankası, diğer birçok özel ve devlet banka ve şirketlerinde de olduğu gibi, bir ticaret—kredi—işveren örgütüdür. Bu raslantı değildir. Türkiye tarımında kapitalist girişimin zayıf gelişmesi, burada herhangi bir dar faaliyet alanında uzmanlaşan büyük özel sermayenin doğmasında gecikmeye yolaçmıştır.

Diğer iki banka, "Buğday Bankası" ve "Pamukbank",

[76] "Bağcılar Bankası", *İY*, 1955, n° 329, s. 135; 1956, n° 343, s. 64.
[77] *Türkiye Tütüncüler Bankası A.Ş.*, s. 109-110.

1955 ve 1956 yıllarında kurulmuşlardır. Bunlardan ilki (sermayesi 20 milyon lira, ve 15 milyonu ödenmiştir) "buğday üretiminin rasyonel bir temele sokulması" ve buğdayla ilgili ticarî işlemlerin finansmanı ve sınaî girişimcilik için kurulmuştur. Bu bütünüyle özel bir şirkettir.[78] Bu kuruluş üç yıl içinde Batı ve Orta Anadolu'nun çeşitli kentlerinde 11 şube açmış, buğday satın alma, büyük un fabrikaları inşası ve ekmek yapımı üzerine çalışan hisse senetli şirketler kurmuştur. En büyük un fabrikaları, Sınaî Kalkınma Bankası kredileri yardımıyla Ankara'da ve Köprüköy'de kurulmuştur. Banka tüm Anadolu'da faaliyet durumundadır ve kurulmakta olan işletmeler için buğday satın almaktadır.[79]

Pamukbank, 17 milyon lira sermaye ile Adana'da kurulmuştur — 1956 yılında bu sermayenin 6 milyon lirası ödenmişti. Banka, Adana, İzmir ve İstanbul bölgelerinde pamuk üretimi ve pazarlamasını kredilendirmektedir. Onun tarafından tekstil sanayiine önemli sermayeler yatırılmıştır. Bankanın kurucuları Adana ve İzmir'in büyük toprak ağaları ve fabrikatörleridir: Şadi Eliyeşil, Zeki Rıza Sporel, Ali Haydar Albayrak vb.. Yönetim kurulu üyeleri arasında Ziraat ve Vakıflar Bankası temsilcileri yer almaktadır.[80] Sözü edilen bu bankalara ilişkin bilgiler, bunların büyük sermaye ile sıkı bağ içinde bulunduklarını ve aslında Türkiye büyük bankalarının yan örgütleri olduklarını ortaya koymaktadır.

Büyük sermaye, Demokrat Partinin iktidara gelişinden sonra, özellikle, sık sık doğmaya başlayan kooperatif örgütleri ve bunların birlikleri aracılığıyla tarımda etkisini genişletmeye çalışmaktadır.

Günümüz Türkiyesinde, "İzmir Tarım Satış Kooperatif-

[78] *Köprüköy Un Fabrikası*, s. 29; "Buğday Fabrikası", *İY, 1956*, n° 343, s. 65; 1958, n° 364-365, s. 104.

[79] *Türkiye'de Un Sanayii*, s. 17.

[80] *Pamukbank T.A.Ş.*, s. 72-73; *Pamuk İstihsal ve Investisman Bankası*, s. 152-153.

leri Birliği" — "Tariş", en büyük kooperatif örgütleri birliğidir. "Tariş", İş ve Ziraat bankalarınca 1937 yılında, İzmir bölgesi incir, pamuk, üzüm ve zeytin üreticilerinin birleştirilmesiyle görevli bir örgüt olarak kurulmuştur. Birlik, başlangıçta incir ve üzüm üreticilerini biraraya getiriyordu, 1939 yılında pamuk üreticileri birliği, İkinci Dünya Savaşından sonra da zeytin üreticileri birliği bu kuruluşa girdiler.[81]

Türkiye kooperatif hareketinin tanınmış kişisi N. Uzgören'in bildirdiğine göre, "Tariş", 1944 yılına doğru 13 milyon lira sermayeye sahipti; ortakları 28.517 olarak hesaplanan 37 kooperatif örgütünü içeriyordu. "Tariş", üzüm satışlarının yaklaşık %50'sini, ülkenin batı bölgeleri incir üretiminin %80'ini denetliyordu. Uzgören, birlik dışında kalan üreticilerin "yavaş, ama sürekli olarak bu örgütün denetimine girdiğini" ve "kuşkusuz bunların çoğunluğunun kısa zamanda kooperatif üyesi olacaklarını" belirtiyordu.[82]

1959 yılında, birlik, Batı Anadolu'nun yüzden fazla kooperatif örgütünü birleştiriyordu. Ortak sayısı 60 bine erişiyordu. Kooperatife giriş için "en az 100 bin lira yatırmak, tam yurttaşlık hakkına sahip olmak ve istenen tip ürünün üreticisi olmak zorunlu" idi.[83] Birliğe ait değerlerin toplam tutarı 500 milyon liraya varıyordu. Kendisine ait fabrikaları, ve incir, pamuk, üzüm ve zeytin işleme kombinaları, ambarları, iskeleleri ve taşımacılığı, ticarî işletmeleri, ambalaj fabrikası, sabun fabrikaları vb. vardı. Ona bağlı dört birliğin 1958 yılı faaliyeti, bu büyük örgütün ölçüleri üzerine bir düşünce verebilir: üzüm üreticilerinin 18 kooperatif örgütü, kuruluşun ambarlarına 23,4 milyon lira tutarında 14 bin tonu aşkın kuru üzüm satmışlardır. İncir üreticilerinin 19 kooperatif örgütü, 4,8 milyon lira tutarında 7.404 ton

[81] *İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi*, c. VI, s. 147-149.
[82] *Tanınmış Kooperatifçimiz Nusret Uzgören Diyor ki, 1928-1955*, s. 230-232.
[83] "Tariş...". *İY*, 1955, n° 329, s. 120-121.

kuru incir satmışlardır.

Pamuk üreticilerinin 50 kooperatif örgütü, 87 milyon lira tutarında 17,8 bin ton preslenmiş pamuk ve 18,9 milyon lira tutarında 30,4 bin ton işlenmemiş pamuk sattılar. Pamukçuluk kooperatifleri, 520 makine, 19 pamuk arıtma işletmesi ve bir pamuk yağı kombinasına sahiptiler. İzmir Kombinası iyi donatılmış olup, yılda 25-80 bin ton pamuk tohumu işleyebilecek güçtedir. Kombina, pamuk yağı, margarin, sabun, gliserin yapmaktadır. Batı Anadolu'nun 17 kentinde ve yerleşim noktasında birliğin çırçır işletmeleri bulunmaktadır.

Zeytin yetiştirme alanındaki kooperatif örgütleri (toplam 22 kooperatif), 1958 yılında 12,5 milyon lira tutarında 3.038 ton zeytinyağı satmışlardır. Birliğin, Ege Bölgesinin türlü yerleşim noktalarında 10 zeytin işleme işletmesi vardı.

O halde, yalnızca 1958 yılında, kooperatifler, birliğe 146,6 milyon lirayı aşan değerde mal satmışlardır. Birliğin işletmelerinde onbinlerce işçi çalışmaktadır.[84]

İş Bankası ve İngiliz-Hollanda tröstü "Unilever İş Türk AŞ" tarafından ortaklaşa kurulan ve margarin üreten şirket, birlik ile doğrudan bağ içindedir. Bu şirket hammaddeyi birlikten elde etmektedir, ve birlik için İzmir'de bir nebati yağ kombinası inşa etmiştir. Demek ki, "Tariş" kooperatifler birliği, ulusal büyük sermaye tarafından denetlenmekte ve batı ülkelerinin emperyalist tekelleriyle ilişki içindedir. Birliğin ayrıca diğer şirket ve ortaklarla geniş bağları vardır.

"Tariş", Türkiye'deki tek kooperatif örgütleri birliği değildir. Ziraat ve İş bankaları tarafından kurulan Giresun Fındık Tüccarları Kooperatifleri Birliği, Yün İhracatçıları Birliği, "Türk Yağ" ("Turyağ") Şirketi, Şeker Pancarı Üreticileri Kooperatifleri Birliği ve diğer birlik ve şirketler ül-

[84] "Tariş...", *İY*, 1955, n° 329, s. 117-120; 1958, n° 364-365, s. 120-121; 1959, n° 376, s. 110-111, 123.

kede faaliyet göstermektedirler. Tüm bunlar, ülkenin tarımsal üretiminin önemli bölümünü denetlemektedirler ve büyük sermaye ile, birçok durumda ise doğrudan ya da dolaylı olarak gelişmiş ülkeler tekelleriyle en sıkı biçimde bağıntılıdırlar.

1958 yılı verilerine göre, Türkiye'de 15.400 köyde 1.546 kooperatif örgütü hesaplanıyordu. Bunlar içinde 904 bin ortak birleşmişti.[85] Eğer her ortağın, ülke tarımında toplam sayısı o zaman için 2,9 milyona varan aile reislerinden biri olduğunu varsayarsak, o durumda, tarım üretimiyle uğraşan tüm köylerin ve tüm aile ekonomilerinin üçte-birinin kooperatiflerde birleşmiş olduğu ve bunlar aracılığıyla şu ya da bu ölçüde büyük sermayeye bağımlı olduğu ortaya çıkar.

Tarımsal üretimi kredilendiren bankaların faaliyetleri yukarda gösterilmişti. Bunun yanısıra önemli sayıda büyük ve orta büyüklükte bankalar, Türkiye'nin iç ve dış ticaretinin değer bakımından yaklaşık %80'ini oluşturan tarımsal mallar ticaretiyle bağ içindedirler. Böyle bankalar, T. Ticaret Bankası, "Akbank", "Doğubank", "Tutum Bankası" gibileri, tüccarların, ticarî ve aracı şirketlerin ticaret işlemlerini kredilendirmektedirler.

Tüccarlar, çoğunlukla, kiracı köylüleri ve tarım işçilerini sömüren toprak ağaları ve zengin köylülerdir. Bu konuda köylülüğün sömürülme biçimleri çok çeşitli olabilmektedir. Doğaldır ki, devlet sermayesi ve büyük sermayenin tarımsal üretime girmesi, tarımda çağdaş kapitalist mülkiyet biçimlerinin gelişme koşullarının doğmasına yolaçmaktadır. Burada süreç karşılıklıdır: büyük sermaye, karmaşıklaşan üretim ilişkilerine dokunmadan, tarımsal üretimi yukardan belirli ölçüde kendisine bağlamaktadır; bu süreç köyde çağdaş kapitalist mülkiyet biçimlerinin gelişmesiyle uygunluk

[85] H. Kaya, "Tarım Kredi Kooperatifleri", *F*, 15.VI.1960, s. 12.

içindedir. Olgular, Türkiye büyük sermayesinin yalnızca köydeki feodalizm kalıntılarıyla birarada başarıyla yaşadığını göstermekle kalmamakta, aynı zamanda yüksek kâr elde etmek için bunlardan yararlanarak, sözkonusu kalıntıların korunmasına yardımcı olduğunu ortaya koymaktadır.

Kuşkusuz, tüm toprak ağaları ve köy kapitalistleri Ziraat Bankası, Bağcılar Bankası, Buğday ve Şeker bankaları ve diğer Türkiye bankalarının kredilerinden yararlanmamaktadır, tüm tüccarlar şu ya da bu banka ile bağ içinde değildir. Çağdaş koşullarda büyük sermaye bütün tarım üreticilerini denetlememektedir. Şu sıra tarımsal üretime belirli bir etkide bulunabilmek için az sayıda en büyük tüccar, toprak ağası ve zengin köylüyü denetlemek yeterlidir.

Bu durumda, devlet sermayesinin ve büyük özel sermayenin tarıma yerleşmesi, ülkenin bu en önemli ekonomi alanı için belirleyici olmaktadır. Ulusal büyük sermaye, devlet sermayesinin yardımı ve katılmasıyla, feodalizm kalıntılarının korunmaya devam olunduğu tarımı kendi etkisine almaya çalışmaktadır.

Büyük sermayenin tarıma yerleşmesi süreci, bir diğer olguyla, yabancı sermayenin Türkiye ekonomisine yayılmasıyla sıkı sıkıya ilişkilidir.

DOKUZUNCU BÖLÜM

EMPERYALİST YAYILMA VE TÜRKİYE BÜYÜK SERMAYESİ

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞINDAN SONRA EMPERYALİST SERMAYENİN YAYILMASI

Savaş sonrası Türkiye tarihi, bütünüyle, ABD ve Batı Avrupa'nın emperyalist burjuvazisiyle birlikten kendisi için büyük kârlar elde etmeyi tasarlayan Türk burjuvazisinin belirli çevrelerinde oldukça hayırhah biçimde benimsenen emperyalist tekellerin yayılma olgularıyla doludur. Gerçekten de, böyle bir birlik, Türk kapitalistlerinin bazı gruplarına, eksik olan araçları, fabrikalar inşası için donatımı, teknik belgeleri elde etmek ve yabancıların verdiği sadakalarla kârlarını yükseltmek olanağı veriyordu. Bunu ilk bakışta şu hesaplardan görmek olanaklıdır: Yılda %6-7 faizle 10 yıllık kredi, yabancı tekelciler ve Türk kapitalistleri için kazançlıdır. Bunun kazançlı oluşunun birinci nedeni, faa-

liyet alanını genişletmesi ve yatırılan sermayenin ABD'ndeki sermayenin getirdiğinden daha yüksek gelir sağlamasıdır, Türk burjuvazisi ise kredi için bizzat ülkede "yasa temelinde" elde ettiği gelirlerden (sermayenin en az %20'si) daha az faiz ödemek durumundadır. Yabancı tekelden kredi alan firma, ayrıca, oldukça ağır koşullarda da olsa, büyük üretime başlamak olanağına sahiptir.

Türk büyük burjuvazisinin emperyalist çevrelerle birliği, Menderes hükümetine geniş askerî hazırlıklar başlatmak, ve savaş psikozu ortamı yaratmak olanağı vermiştir. Bu, tümüyle, işçi sınıfı ve köylülüğün sömürülmesinde hızlı artışın, temel burjuva özgürlüklerin tasfiyesinin en önemli koşulu olmuştur. Ayrıca, büyük burjuvazi, yabancı silah yardımıyla komşu halklara karşı yayılmacı tasarılarını gerçekleştirmeye çalışıyordu.

Türk burjuvazisinin emperyalist tekellerle birliği, küçükburjuvazinin önemli bir bölümünün dağılıp yokolması, ülke içinde rekabetin keskinleşmesi anlamına geliyordu. Sınıf çelişkileri daha açık seçik duruma geldi, sınıf savaşımı ise giderek yabancı sermayeye karşı savaşımla birleşiyordu.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında emperyalist tekellerin Türk büyük burjuvazisiyle bağları önemli ölçüde güçlenmiştir.[1] Savaşın bitmesinden hemen sonra, hükümet, yabancı yatırımları teşvik yol ve yöntemlerini aramaya başladı.[2] 1947 Haziranında "Truman Doktrini"ne göre, 1948 Temmuzunda ise "Marşal Planı"na göre "yardım" sağlama anlaşması imzalanmıştır (ilerde karşılıklı güvenliğin sağlanması anlaşmasına çevrilmiştir). "1947 anlaşmasının imzalandığı andan başlayarak —diye yazıyorlardı Amerikan yazarları L. Thomas ve R. Frye—, Türkiye'de Amerikan çıkarları kesin olarak genişlemiştir."[3]

[1] Bkz: *A Survey of American interests in the Middle East*, s. XII.
[2] R. Cenani, *Foreign capital investments in Turkey*, s. 10.
[3] L. V. Thomas and R. N. Frye, *The United States and Turkey and Iran*, s. 146.

"Truman Doktrini"ne göre sağlanan "yardım", yabancı yatırımcılara verilen ve Türkiye'nin ulusal çıkarlarını ciddî biçimde çiğneyen belirli avantajların sonucunda olmuştur. Daha bu doktrinin benimsenmesinden bir ay önce, hükümet, ülkede yabancı sermaye faaliyetini sınırlandırma siyasetinden vazgeçmeye başlamıştı. Hükümet, özel bir kararla maliye bakanlığına, yabancı sermayelerle, bunları ülkeye çekmek ve yabancı sermaye yatırımlarından kâr elde etmek için anlaşmalara girmek izni vermiştir.[4] Bununla, aynı zamanda, ulusal büyük sermaye emperyalist tekellerle alabildiğine sıkı işbirliğine giriyordu. Türk yazarları, sürekli olarak, "İkinci Dünya Savaşından sonra yabancı sermaye ile başarıyla işbirliği yapmaya başlayan ilk örgütün İş Bankası olduğu"nu belirtiyorlar.[5]

İlk Amerikan-Türk şirketi "General Electric TAŞ" oldu. Bu şirketin hisse senetleri şu şekilde dağılmıştı: Amerikan şirketi "İnternational General Electric Co." %60, İş Bankası %25 ve Türk işveren V. Koç %15.[6] 1951 yılında çalışmaya başlayan İstanbul yakınındaki elektrik ampulü fabrikasını bu şirket kurmuştur. Fabrikanın üretimi (günde 12 bin ampul) Türkiye'nin gereksinmesini karşılamakla kalmamakta, Yakın-Doğu ülkelerine de ihraç edilmektedir.[7] Bu şirketin ardından ülkede Türk ve yabancı sermayenin katılmasıyla başka yabancı şirketler ortaya çıkmaya başladı. 1950 yılında, sermayesinin %80'i İngiliz-Hollanda tröstü "Unilever"e ve %20'si İş Bankasına ait olan "Unilever-İş Türk Ltd. Ş." kurulmuştur.[8] Şirket, bitkisel yağ ve margarin üreten büyük bir fabrika inşa etmiştir.

Türkiye ulusal büyük sermayesinin ABD emperyalist

[4] *T.C. Resmî Gazete*, 26.V.1947; R. Cenani, *Foreign capital investments in Turkey*, s. 15.

[5] *Türkiye İş Bankası*, s. 49; *İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi*, c. IX, s. 341.

[6] *Investment in Turkey...*, s. 78.

[7] Bkz: *A survey of American interests in the Middle East*, s. 64.

[8] *Hollanda Sermayesiyle Bir "Margarin" Fabrikası Kuruluyor*, s. 57; *Türkiye İş Bankası 30 Yaşında*, s. 19.

burjuvazisiyle birliğinin güçlenmesi yolunda önemli bir aşama, 1950 Haziran ayında Sınaî Kalkınma Bankasının örgütlenmesidir. Bankanın kurulmasından önce Merkez, İş, Ticaret ve Garanti bankalarıyla iktisat ve ticaret bakanlığı temsilcilerinden oluşan bir özel komisyon kurulmuştu. Komisyon görüşmelerine, banka tüzüğünün yazarı, Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankasının özel temsilcisi Amerikalı eksper Harold Johnson etkin biçimde katılmıştır. Komisyon, bankanın tüzüğünü ve şirket kuruluşunun temel koşullarını kesinleştirdi.[9] Tüzüğe göre, banka, "yeni özel sanayi işletmelerini desteklemek, genişletmek ve kurmak, yerli Türk özel sermayesi ve yabancı sermayenin ülkede kurulan sanayie katılmasına yardımcı olmak, bunun tüm biçimlerinde mülkiyetin gelişmesini kolaylaştırmak" amacını gütmektedir.[10]

Demokrat Partinin önde gelenlerinden M. Ete, 1950 yılında, "özel sanayiin ülke sanayiinin başında yeralması için" Sınaî Kalkınma Bankasının uluslararası birliklerden gerekli yardımı sağlamak durumunda olduğunu yazıyordu.[11]

İktisatçı B. Yazıcı bankanın kuruluş gerekçelerini açıklarken, Türkiye'de son 30 yıl boyunca, ve özellikle İkinci Dünya Savaşı yıllarında önemli ölçüde sermayelerin bağımsız kişiler elinde biriktiğini yazıyordu. "Bugünkü Türkiye'de biriken sermayelerin özel sektörde sanayileşmeyi başlatmak için yeterli olduğunu açıklıkla söyleyebiliriz. Ama sermaye birikimi becerikli kişiler elinde, daha doğrusu, bunları sanayie yatırmak isteyebilecek girişimcilerin elinde toplanmamıştır. Bu nedenle, biriken sermayelerin sanayie yatırılmasını yönetecek bir kuruluşun oluşturulması kaçınılmazdır."[12]

[9] *Türkiye Sınaî Kalkınma Bankası Nasıl Kuruldu?*, s. 3.

[10] "Türkiye Sınaî Kalkınma Bankası A.Ş.", *İY*, 1956, n° 343, s. 52; *Cumhuriyet*, 5.XI.1958.

[11] M. Ete, *Türkiye Sanayi Kalkınma Bankası*, s. 27.

[12] B. Yazıcı, *Industrial development bank of Turkey*, s. 89.

Türkiye Sınaî Kalkınma Bankasının sermayesi 25 milyon lira olarak belirlenmişti, bunun 12,5 milyonu yılda %6 gelir garantisi olan tahviller çıkarılması yoluyla, 12,5 milyonu ise Türk bankaları ve özel kişiler arasında hisse senetleri dağıtılması yoluyla elde edilmişti.

24 banka, hisse senetli şirketler ve özel kişiler Türkiye Sınaî Kalkınma Bankasının ortağı oldular. Ortakların en büyüğü 3 milyon lira tutarında hisse senedine sahip İş Bankası idi. Ayrıca, 3,5 milyon lirayı geçen tutarda hisse senedi İş Bankasına bağlı banka ve şirketlere aitti; Yapı ve Kredi Bankası, T. Ticaret Bankası, İzmir ve İstanbul'daki şirketler.

Yabancı şirketler de ortak olarak katılmaktadırlar: Osmanlı Bankası (hisse senetleri 2 milyon lira tutarında), Selanik Bankası (500 bin lira), "Banka Commerciale İtalyana" (250 bin lira), "Banka di Roma" (250 bin lira) ve Hollanda Bankası (250 bin lira). 3,2 milyon lira tutarında hisse senedi, ya da bankanın hisse senetlerinin dörtte-biri yabancı bankalara aitti.

Türkiye Garanti Bankasının başkanı Cabir Selek, İş Bankası eski genel müdürünün yakını Hakkı Avunduk, Yapı ve Kredi Bankası yönetim kurulu üyesi Hazım Atıf Kuyucak, ünlü tüccar ve işveren Vehbi Koç, fabrikatör Eczacıbaşı ve diğer kişiler Sınaî Kalkınma Bankasının ortakları arasındaydılar.[13] Bankanın genel müdürlüğüne, İş Bankasında da aynı görevi yapan Üzeyir Avunduk atanmıştı.

Bankanın işlem yaptığı temel sermayeler, Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankasından ve "Marşal Planı"nın karşılık fonundan kredi olarak alınmıştır. İlki, bankaya Türk hükümetince garanti edilen 25 milyon lira tutarında kredi verdi.[14] 1951 Ağustosunda banka, "Marşal Planı Özel

[13] *Türkiye Sınaî Kalkınma Bankası Nasıl Kuruldu?* s. 9. — Merkez Bankasının, Türkiye Sınaî Kalkınma Bankası ortaklarına sermayenin en az %6'sı oranında kâr garantilediğini belirtmek gerekir.

[14] Aynı yapıt, s. 1.

İşletmeler Fonundan" olanakları kullanmak hakkını elde etti. Türk hükümeti ve "Marşal Planı" yönetimi arasındaki anlaşmaya göre, bu sermayeler, yılda %6 hesabıyla yalnızca özel işletmelere verilebiliyordu.[15] Bu anlaşmadan sonra bankanın kullanımında bulunan sermayelerin toplam tutarı 104,5 milyon lirayı buluyor, 1955 yılında ise 174 milyon liraya erişiyordu. Sermayenin yükselmesi, 12,5 milyon liralık ek hisse senedi çıkarılması (bankanın temel sermayesi 25 milyona yükseltilmişti), Uluslararası İmar Bankası ve Kalkınma Bankasından yeni kredi alınması, ve yedek sermayenin büyümesi yoluyla olmuştu.[16] 1938 yılında banka Amerikan Kalkınma Kredisi Fonundan yıllık %5 üzerinden 10 yıl süreli 10 milyon lira düzeyinde yeni kredi almıştır.[17]

Demek ki, bankanın olanaklarını yükseltmesindeki temel kaynaklar, borçlanmalar ve dışardan alınan kredilerdir. ABD eski ticaret bakanı Charles Coier'in, 1950 yılında, Sınaî Kalkınma Bankasının kurulmasının "Amerikan yatırımlarının sınır dışında yerleşmesine en iyi kolaylık örneği" olduğunu söylemesi raslantı değildir.

Türkiye Sınaî Kalkınma Bankası, Türk ulusal sermayesinin emperyalist tekellerle birliğinin açıkça ortaya çıktığı bir örgüttür. Bankanın faaliyeti, böyle bir birliğin genişlemesine ve sağlamlaşmasına, ulusal burjuvazinin en gerici gruplarının desteklenmesine, emperyalist ağın ülkede yerleşmesine yöneltilmiştir. Sınaî Kalkınma Bankasından kredi alanların başında büyük şirketler geliyordu (bkz: tablo 24).

Tablonun gösterdiği gibi kredilerin toplam tutarının %56'sı, şirketlerin toplam sayısının yalnızca %12'sini oluşturan 35 milyoner şirkete verilmiştir. Böyle şirketlerden

[15] *Hususî Teşebbüslerimiz ve Marşal Plânı*, s. 374-375; *La République*, 11.VII.1952.

[16] "Türkiye Sınaî Kalkınma Bankası A.Ş.", *İY*, 1956, n° 343, s. 58.

[17] *Türkiye Sınaî Kalkınma Bankası, Millî ve Hususî Sanayiimizin Yükselmesinde Müessir Hizmetler...*, s. 132.

TABLO — 24

TÜRKİYE SINAİ KALKINMA BANKASI TARAFINDAN VERİLEN KREDİLERİN 31 ARALIK 1954 TARİHİ ÜZERİNDEN SAYI VE TUTARLARI*

Kredilerin Ölçüsü Bin Lira	Kredilerin Sayısı	Toplam Kredi Sayısına Oranı	Kredilerin Toplam Tutarı Milyon Lira	Kredilerin Toplam Tutarına Oranı
50'ye kadar	99	33,8	1,9	1,5
50—100	31	10,6	2.5	1,9
100—500	99	33,8	31,9	24,0
500—1000	29	9,9	22,2	16,6
1.000'den fazla	35	11,9	74,6	56,0
T o p l a m	*293*	*100,0*	*133,1*	*100,0*

* M. Ete, *Türkiye'nin Sanayi Politikası*, s. 184.

herbiri en az 2 milyon lira olan ciddî destek elde etmiştir. Küçük ve orta şirketler (toplam sayısının %88'i) yalnızca sadaka alıyorlardı.

Türk hükümetinin Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası ile, ve aynı şekilde Amerikan "yardımının" kullanılmasını gözlemleyen Amerikan tarafı temsilcileriyle sözleşmesine uygun olarak, bankanın esas kredi tutarları hafif sanayie, tekstil, besin ve ağaç işleri vb. sanayiine yöneltiliyordu. Türkiye ekonomisinde yabancı sermaye politikasının, sanayiin toplu kalkınmasına engel olmak biçimindeki emperyalist içeriği burada beliriyordu. Kurulduğu andan 1959 Aralık ayına değin bankanın Türkiye sanayiine sermaye yatırımlarının toplam tutarı 341,2 milyon liraydı, bunun 70,6 milyon lirası (tüm yatırımın %22,6'sı) tekstile, 64,2 milyonu (%20,6) çimentoya, cama ve porselene, 53,6 milyonu (%17,2) kimyaya, ve 40,8 milyon lirası (%13,1) besin sanayiine yatırılmıştır.[18] 1956 yılında bankanın kredilerini kulla-

[18] M. Uyguner, "Memleketimizde Sanayi ve Kredisi", *TİG*, 18.XII.1959.

nan şirketlerin sayısı 341 idi. Kural olarak, banka, yıllık %6 faiz ve beş-yedi yıl süreyle kredi veriyordu.[19] Ne var ki, bu tür krediler Türk burjuvazisi için elverişlidir. İşçi sınıfının sömürülmesi öyle bir yoğunlukla gerçekleştiriliyordu ki, burjuvazinin gelirleri borca ödenen faizleri kat kat geride bırakıyordu. O, yıllık yatırılan sermayenin en az %20'si düzeyinde kâr elde ediyordu. Bankanın ortakları da zarara uğramıyorlardı: yalnızca 1958 yılında banka 6,6 milyon lira net kâr elde etti, ortakların payları %12 oranındaydı. Ayrıca banka, büyük bir tutarı yedek sermayeye ayırmış, ve bu sermaye 1958 yılında 7,4 milyon liraya erişmiştir.[20]

ABD ve diğer ülkeler emperyalist çevrelerinin temsilcileri, Türkiye Sınaî Kalkınma Bankası aracılığıyla, yabancı yatırımcılar için olağanüstü hakların ve onlara en çıkarlı koşulların sağlanmasına ısrarla çaba harcıyorlardı. Hükümet, ulusal burjuvazinin yabancı sermaye ile bağ içindeki bazı grupçukların baskısıyla bu ısrarlı talepleri severek karşılıyordu.

İkinci Dünya Savaşından sonra Türk hükümeti, yabancı sermayeyi sınırlama politikasından adım adım gerilemiştir. 1947 yılında, artık, "Türk parasını koruma" yasasında "ülkenin kalkınma amacıyla" ekonominin çeşitli alanlarına yabancı sermaye yatırımları olanağından sözediliyordu. Böyle sermaye yatırımlarına maliye bakanlığının rızasıyla izin veriliyordu.[21] 1949 Mayısında, yabancı sermayeyi çekme ve ülkedeki faaliyetlerini teşvik etme olanaklarını araştıracak olan, uluslararası ekonomik işbirliğini düzenleme konusunda hükümete bağlı özel bir örgüt kurulmuştur.

[19] *Türkiye Sınaî Kalkınma Bankası, Millî ve Hususî Sanayiimizin Yükselmesinde Müessir Hizmetler*, s. 130-131.

[20] Aynı yapıt, s. 132.

[21] C. İren, "Türkiye'de Yabancı Sermaye Yatırımları", *TİG*, 16.VII.1959. Sözü edilen yasa İkinci Dünya Savaşından sonrakilerin ilkidir. Aslında Türkiye'de yabancı sermaye yatırımlarını sınırlayan 1930 tarihli 1567 sayılı yasayı kaldırıyordu.

1 Mart 1950'de, maliye bakanına, bakanlar kurulunun izniyle, 300 milyon liraya kadar olan yabancı özel sermaye yatırımlarını garanti etmek hakkını veren yasa kabul edilmiştir. Maliye bakanı, yabancı sermayenin ve bundan alınan kârların yurt dışına götürülmesine izin verebiliyordu.[22]

Demokrat Partinin iktidara gelişiyle, ülkeye yabancı sermaye çekme yanlılarının etkinliği alabildiğine büyümüştür. Onlar şimdilerde, "yabancı sermayeyi ülkeye çekmek için azamî çabanın gösterileceği"[23] belirtilen birinci Menderes hükümetinin bildirisine dayandırılmışlardır...

Ülkenin birçok iktisatçısı, bilim adamları, hükümet üyeleri ve büyük sermayenin diğer temsilcileri yabancı yatırımların teşviki kampanyasına etkin biçimde katılmışlardır. Örneğin iktisatçı C. Birtek, yabancı sermayelerin ülkeye çekilmesiyle ilgili yasanın kabul edilmesinde direniyordu.[24] 1951 Temmuzunda *İktisadî Yürüyüş* dergisinin bir özel sayısı yayımlanmıştı. Burada, Batı Alman tekelleriyle işbirliğinin geliştirilmesini savunan etkin kişilerin makale ve çalışmaları yeralmıştı.[25]

Demokrat Parti hükümeti büyük sermayenin çıkarlarını kıskançlıkla koruduğunu kısa zamanda gösterdi. 1951 Ağustosunda, yabancıların haklarını önemli ölçüde genişleten bir yasa kabul edildi. Bu yasaya göre ekonominin her alanına, her biçimde yabancı sermaye yatırımına izin veriliyordu. Ama birinci maddede, yabancı sermayenin "tekel kuramayacağı" koşulu getiriliyordu. Bu koşul da raslantı değildir: bu, Türk burjuvazisinin yabancı tekellerle rekabetin keskinleşmesinden kaygılandığını gösteriyor. Yabancı yatırımcılar, yatırımlarını, başlangıçta yatırdıkları

[22] R. Cenani, *Foreign capital investments in Turkey*, s. 16-17; *T.C. Resmî Gazete*, 4.III.1950.

[23] *Menderes Hükümetinin Programı*, s. 127.

[24] C. Birtek, *Yabancı Sermayenin Türkiye'ye Getirilmesinin İmkân ve Çareleri*, s. 4.

[25] Bkz: *İktisadî Yürüyüş*, 1951, n° 276-277-278.

para üzerinden (ama eğer sermaye nakit olarak yatırılmışsa üç yıldan, tesisat biçiminde yatırılmışsa beş yıldan erken olmamak koşuluyla) götürmek hakkını elde ettiler. Kârların yurt dışına götürülmesine, sermayenin %10'unu geçmemek koşuluyla izin veriliyordu. Yabancı sermaye, Türk kapitalistlerinin yararlandığı tüm hakları elde etti. Ülkede yabancı şirketlere yatırım yapma izni veren özel bir komisyon kurulmuştur.[26]

Büyük özel sermayeyi teşvik politikası 1951 tarihli yasada yansısını bulmuştur. Ne var ki, Türk ve yabancı iş çevrelerinin düşüncesine göre yasa "verimli" değildi. Bu durum Türk büyük burjuvazisinde ve yabancı kapitalistlerde hoşnutsuzluk doğurmuştur. Basında çıkan makalelerde, yazarlar, yabancı yatırımcıların çekilmesi için önlemler alınmasını istiyorlardı.[27] C. Bayar, mecliste, Türkiye'nin "yabancı sermayeye ve onunla işbirliğine gereksinmesi olduğunu" açıklamıştı.[28]

Yabancı özel sermayenin ülkeye çekilmesi konusunda somut önlemlerin alınmasıyla Türkiye Sınaî Kalkınma Bankası görevlendirilmiş, bu banka da 1953 Şubatında "yabancı sermayeyi teşvik" olanaklarını araştıran özel bir grup oluşturmuştur. Bu grup, bankaya, yabancı sermayenin ülkeye zayıf akışının nedenlerinin açıklandığı bir rapor sunmuştur. Raporda, "yabancı sermaye sahiplerinin, yabancı sermayenin teşvikini öngören yasanın genel hükümlerinden, ya da yürürlükteki Türk vergi düzeninden bir şikâyetleri olmadığı, ne var ki, kârların yurt dışına götürülmesi konusunda %10 ölçüsünde bir sınırı oldukça düşük saydıkları"[29] belirtilmiştir. Rapor şu istemleri içeriyordu: kârların yurt dışına

[26] *Foreign commers Weekly* (London), 1951, vol. XLIV, n° 12, s. 321; C. İren, "Türkiye'de Yabancı Sermaye Yatırımları", *TİG*, 16.VII.1959.

[27] Bkz: A. T. Yazman, *Türkiye Sınaî Kalkınma Bankasının Kaynaklarını Artırmak Lâzımdır*, s. 1-2.

[28] R. Cenani, *Foreign capital investments in Turkey*, s. 31.

[29] Aynı yapıt, s. 6.

götürülmesindeki sınırlama kaldırılmalıdır; yabancı şirketlerin tüm hisse senetlerinin yurt dışına götürülmesi olanağı garanti edilmelidir; yabancı şirketler için iki kez vergilendirilmeye uğramak riskine olanak vermeyen özel bir yasa çıkarılmalıdır, vb..[30]

1953 Ağustosunda, ABD dış ekonomik politikası sorunları komisyonunun eski başkanı K. Rendall başkanlığındaki bir Amerikan danışmanlar grubu Türkiye'ye geldi. Bu grubun Türk hükümeti için hazırladığı öneriler arasında, yabancı sermayenin ekonominin tüm alanlarına girme izni elde etmesi, yasa hükümlerinin tüm yabancı şirketleri eşit düzeyde kapsamına alması, kârların ülke dışına çıkarılması önündeki her türlü sınırlamanın kaldırılması, Türk ve yabancı şirketlerin hisse senetlerinin yabancı borsalarda satış düzeninin basitleştirilmesi istemleri yer alıyordu. Öneriler toplamının son noktasında "serbest rekabet ilkesi ulusal ve yabancı olmak üzere devlet işletmeleri ve özel işletmelere eşit düzeyde uygulanacaktır" ve "devlet işletmelerinin faaliyeti sınırlanacak ve açıkça belirlenecektir"[31] deniyordu. Bu durumda K. Rendall heyeti, yabancı özel sermaye akışının yükselmesini, oldukça açık biçimde, Türkiye ekonomisinde devlet sektörü faaliyet alanının belirgin olarak daraltılmasına bağlıyordu.

Türk büyük burjuvazisinin temsilcileri kendi bakımlarından ısrarla yabancı sermaye akışının artmasına çalışıyorlardı. 1953 Ekim-Kasım aylarında İş Bankası, Avrupa ve ABD'nden büyük bir bankerler grubunu "yabancı sermayenin yatırım olanaklarının incelenmesi amacıyla"[32] Türkiye'ye davet etti. Heyet üyeleri, onların düşüncesine göre ülke-

[30] Aynı yapıt, s. 11-12.

[31] Aynı yapıt, s. 13. — Türk yazarların "yabancı sermaye yatırımlarını teşvik yasası hükümlerinin Amerikan eksperlerince hazırlanıldığını" belirtmeleri raslantı değildir. (Bkz: C. İren, "Türkiye'de Yabancı Sermaye Yatırımları", *TİG*, 16.VIII.1959.)

[32] *Zafer*, 17.X.1953.

nin "ilgiye değer" tüm iş merkezlerini ziyaret ettiler. Heyet onuruna Ankara'da verilen bir şölende konuşan İş Bankası yönetim kurulu başkanı, bankanın yabancı firmalarla ilişkilerinden olağanüstü çıkarlı olduğunu bildirdi. O, kabul edilmiş kararnameleri anımsattı ve yabancılara daha büyük avantajlar getirecek olan yeni bir yasanın yakında yayımlanacağını söyledi.[33]

Yabancı konuklar, kendi bakımlarına, Türk burjuvazisinin önlemlerinden övgüyle sözettiler. Amerikan firması "Parsons and Vitemer" başkanı gazetecilere şöyle dedi: "Amerikan işadamlarının bakış açısından, Türkiye, gerçekten çekici bir ülke olmaktadır. Biz, var olan yasaların değiştirilmesi için önlemler alınmakta olduğuna inanıyoruz. Bu durumda, burada yaptığımız çalışmadan çok memnunuz. Başbakan Adnan Menderes tarafından hazırlanan yasa ve Türkiye'de faaliyet gösteren yabancı sermayenin elde ettiği kârların ülke dışına götürülebileceğine ilişkin açıklaması dolayısıyla bizim kuşkularımız kalktı."[34]

Demokrat Parti hükümeti yabancı tekellerle işbirliği yapmak niyetini her zaman belirtiyordu. Örneğin, Menderes, Amerikan *United Staats News and World Report* dergisi temsilcisine, Türkiye'nin bir "özel girişim ülkesi" olduğunu, son zamanda özel sermayenin "çok büyük başarılar kazandığını", devlet işletmelerinin özel işletmelerle eşit koşullarda düzenlendiğini bildirmiştir. "Türkiye, Amerikan ekonomik sistemini kopya etmek istiyor mu?" sorusuna Menderes şu karşılığı vermişti: "Şu sırada Türkiye'de iktidarda bulunan hükümet, ülkenin ekonomik gelişmesini tümüyle özel girişimin gelişmesine bağlı olarak ele aldığı için, Türkiye, kuşkusuz, ABD'ni, ekonomik sistemi gelişmekte olan ülkelerin ekonomik sistemleri arasında en uygun devlet saymaktadır." Türkiye'de yabancı sermaye faa-

[33] *Zafer*, 17.X.1953.
[34] *Yeni Asır*, 11.XII.1953.

liyetlerinin olanağına ilişkin soruya başbakan şöyle karşılık vermişti: "Türkiye, yabancı sermayenin çok büyük istekle karşılanacağı bir ülkedir."

"Yabancı sermaye yatırımlarının teşviki" yasası 18 Ocak 1954 günü kabul edilmiştir. Bu yasaya göre Türkiye'de yabancı yatırımlar, fiiliyatta sınırlanmıyordu. Sermayenin yeniden yatırılabileceği öngörülüyordu. Yasa, sermayeyi, yatırıldığı para üzerinden yurt dışına çıkarmaya, kârı sınırsız ölçüde ülke dışına götürmeye olanak tanıyor, yabancı girişimcilerin işletmelerini satmalarına ve Türk işletmelerini satın almalarına izin veriyordu, ve yabancı sermaye yatırımları ile bunlardan alınacak kârların güvenliğini garanti ederek, yabancılara Türk kapitalistleriyle eşit haklar sağlıyor, bu yasayla çelişmeyen tüm önceki kararnameleri Türkiye'de çalışan yabancı şirketler üzerine genişletiyordu. Yabancı sermaye yatırımları konusunda oluşturulan özel komisyon, "ülkenin ekonomik kalkınması için yararlı" sermaye yatırımlarına izin vermekle görevlendirilmişti. Ama, bu yasa da "yabancı sermayenin tekel kurmayacağı ya da ülkede özel ayrıcalıklara sahip olmayacağı"[35] koşulunu içeriyordu.

Bunu izleyerek, 7 Mart 1954'te, yabancı tekellerin Türkiye petrol sanayiinde faaliyette bulunmasına izin veren petrol yasası kabul edilmiştir. Yasa, petrol araştırma ve çıkarımı üzerindeki devlet tekelini kaldırdı. Bu yasa temelinde, yarı yarıya devletin olan 150 milyon lira sermayeli Türkiye petrol şirketi kuruldu, ve bu kuruluş büyük avantaj ve ayrıcalıklar elde etti. Örneğin, hükümet, özel ortakların gelirini sermayeye oranla en az %6 olmak üzere garantiliyordu. Batman'daki petrol rafineri fabrikası, Maden Tetkik ve Arama Enstitüsünün teknik belgeleri vb. bedava olarak şirkete devredilmiştir.[36]

[35] *Industry and labour*, Genève 1954, Vol. XI, n° 9, s. 363-364.
[36] *Petrol Kanunu...*, s. 55-57.

Yasada, yabancı firmaların imtiyaz anlaşması yapmak ve gerekli çalışmaları gerçekleştirmek hakkına sahip oldukları bölgeler gösteriliyordu.[37] Yeni yasaya göre ilk petrol arama izni 6 Mayıs 1954'te "Sokoni Vakuum Oil Co" adlı Amerikan şirketine verilmişti. Bu şirket, petrol yatakları tahmin edilen yedi bölgede birden araştırmalar yürütmek hakkını elde etti.[38]

Yabancı sermaye yatırımları teşvik yasasının kabul edildiği günden 1960 Mayısına değin geçen zaman içinde, ülkede, onlarca yabancı tekel faaliyetlerini başlattılar. *Zafer* gazetesinin bildirdiği gibi, yabancı sermaye akışında, Demokrat Partinin 1954 yılında ikinci kez iktidara gelişinden sonra artış olmuştur.

1957 yılı ortalarının verilerine göre yasanın kabulünden sonra toplam 216,6 milyon lira tutarında sermaye yatırımı için izin alınmıştı. En büyük sermaye yatırımları tekstil, kimya, besin sanayii ve diğer bazı alanlara yapılmıştı.[39] Türkiye'de sermaye yatırımı yapan yabancı firmaların sayısı 200'ü aşkındı.[40] Ama yalnızca 1958 bütçesine göre yabancı yatırımlar tutarı sanayie yapılan sermaye yatırımları tutarıyla karşılaştırıldığında, yabancı özel sermaye yatırımlarının 1954 yasasının kabulünden sonra bile kat kat arttığı ortaya çıkmaktadır. Bunu Türk iş çevreleri de kabullenmektedir. Türkiye'ye yabancı sermaye isteksiz bir akışla gelmiştir, ve yatırımların gerçek tutarı 261,6 milyon değil, 38 milyon liraydı.[41] 21 Aralık 1957 günlü *Ulus* gazetesi bu konuda şunları yazıyordu : "Maliye bakanlığı tarafından ortaya konan bilgilerden anladık ki, yatırılan sermayenin tutarı bizim umduğumuza oranla oldukça önemsizdir. Ekonomik ve malî yaşamında istikrar olmayan ve dış taahhütle-

[37] Aynı yapıt.
[38] *Zafer*, 7-9.V.1954.
[39] *Ekonomi Gazetesi*, 22.VII.1957.
[40] *Cumhuriyet*, 24.II.1957.
[41] *İstanbul*, 8.I.1958.

rini yerine getirmede güçlükler çeken bir ülkede yabancı sermaye, kuşkusuz, aradığı koşulları bulamaz."[42]

En elverişli koşullara karşın yabancı sermayenin Türkiye'ye ihtiyatla akışı olgusu ne ile açıklanır? Bizim görüşümüze göre, şu nedenlerle açıklanıyordu. Yabancı sermaye Türk pazarında salt bir egemenlik ya da hiç olmazsa, kurulan şirketler üzerinde denetim istemindeydi. Bu niyet ulusal büyük sermayenin inatlı direnişiyle karşılaşıyordu, yani oluşan durum Türk ve yabancı burjuvazi arasında var olan çelişkilerle açıklanıyordu.

Yabancı sermayenin, özellikle Amerikan sermayesinin, ülkenin sınaî gelişmesinden bir çıkarı yoktu, ve onu Batı ülkelerinin bir tarım-hammadde türevi olarak tutmaya çalışıyordu. Bu tutum, sanayie sermaye yatırımlarının sınırlanması ve ülkenin sanayileşmesinden vazgeçilmesi yolunda hükümete sürekli yapılan önerilerde yansımasını bulmuştur. Örneğin ABD Kongresi dışişleri komisyonunun bir özel komitesinin 1956 Nisanında yayımlanan raporunda, Türkiye'ye sanayi sermayesi yatırımının azaltılması öneriliyordu.[43] Amerikan *Times* dergisi, askerî hazırlıkların artırılmasından övgüyle sözetmekle birlikte, Türkiye'yi ulusal sanayiini geliştirmek çabasından ötürü eleştiriyordu.

Ülke ekonomisi ciddî zorluklar yaşıyordu; artan bir güçle enflasyon duyuluyordu. Tedavülde bulunan para miktarı 1951 yılındaki 1.146,4 milyar liradan, 1958 Ekiminde 3.772,7 milyar liralık düzeye yükselmişti.[44] Türk basını açıkça ülkede enflasyonun büyüdüğünden sözediyordu.[45] Dış ticaret açığı süregen durum almıştı. Yalnızca dört yılda (1953'ten 1956'ya) dış ticaret açığı, 1,6 milyar lirayı geçmişti.[46] Türkiye'nin devlet borcu 1950 yılındaki 2,6 milyar liradan, 1956

[42] *Ulus*, 21.XII.1957.

[43] *Vatan*, 6.V.1956.

[44] Bkz: *Cumhuriyet*, 8.XI.1958; *Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası A.Ş. Aylık Bülten*, 1955, n° 12.

[45] *Cumhuriyet*, 26.XI.1958; *Hürriyet*, 14.VI.1958.

yılında 4 milyar lira düzeyine ulaşmıştı. Bu koşullarda ya ülkeye yabancı sermaye akışı hemen hemen olmuyordu, ya da yabancı sermaye akışı ancak yatırımcılar için yaratılan olağanüstü koşullar sayesinde oluyordu.

Bu koşullar ise, ABD, Federal Almanya, İngiltere ve diğer ülkeler yatırımları tarafından gelen yabancı devlet sermayesi akışını etkiliyordu. Bu tür sermaye yatırımları "yardım", kredi, ödemelerin ertelenmesi vb. çeşitli görünümler altında gerçekleşiyordu.

Türkiye'ye tüm ABD "yardım" biçimlerinin toplam tutarı önemli ölçülere ulaşıyordu. 1950'den 1958 yılına değin bu miktar, 1,1 milyar borç ve 1 milyarlık askerî yardım da içinde olmak üzere 5,8 milyar dolara varıyordu.[47]

Ama, verilen rakamların, Türk basınınca "Amerikan amcanın iyiliklerini" şişirmek amacıyla yükseltildiği tahmini vardır. Amerika'nın Türkiye'deki eski büyükelçisi Uorenn'in Ağustos 1960'taki açıklamasına göre, ABD, 1948 ile 1960 yılları arasında Türkiye'ye 1,9 milyar dolarını askerî yardımın oluşturduğu (toplam tutarın %65'i) 2,8 milyar dolar tutarında (dış ticaret kârı olmaksızın) "yardım" sağlamıştır.

Ne var ki, Amerikan "yardımı" ülke için öldürücü olmuştur. Yalnızca borçların ödenmesi için her yıl 100 milyon dolar harcamak gerekiyordu. 1960 Mayısında iktidara gelen C. Gürsel hükümeti, hazinede herhangi bir olanağın bulunmadığını belirtiyordu. Bütün devlet ödenekleri, bütün "yardım" meblağları vb. tümüyle büyük sermayenin temsilcileri tarafından talan edilmişti.

O halde, Türkiye'de emperyalist tekellerin yayılması, Türk ulusal büyük sermayesinin gelişmesiyle sıkı sıkıya bağlantılıdır. Kendi dar çıkarlarına göre hareket eden büyük burjuvazi, halkın çıkarlarına ihanet yoluna gitmiştir.

[46] *Cumhuriyet*, 23.X.1957; *Yeni İstanbul*, 8.I.1958.
[47] *Ulus*, 20.II.1960.

O, ülkenin askerileştirilmesinden, Türkiye'nin gerici bloklara katılmasından, yabancı sermayenin ülkeye girmesinden doğrudan doğruya çıkarlıydı. Olgular, Türk büyük sermayesinin güçlenmesinin ve onun içinde tekelci bir katmanın ayrılmasının, emperyalist tekellerin bu ülkedeki etkinliğinin artmasıyla yanyana yürüdüğünü tanıtlamaktadır.

Ama, büyük sermayenin büyüme ve güçlenmesinin, ülke içindeki çelişkilerin hızla keskinleşmesine, ulusal ve yabancı sermayeler arasında rekabetin artmasına götürdüğünü de gözönünde tutmamak olanaksızdır.

Olgular, Türk büyük sermayesinin emperyalizmle birliğinin keskinleşmeleri kaçınılmaz olan büyük sayıda çelişkilerle dolu olduğunu ortaya koymaktadır. Türkiye büyük sermayesinin sermaye ile birliği, Türk ulusu ve büyük sermayenin çıkarları arasında çelişkilerin keskinleşmesine doğru götürmektedir. Ülkede sınıf savaşımı görülmemiş derecede keskinleşmiş ve egemen çevreler için tehdit edici nitelik kazanmıştır.

Menderes hükümeti durumun keskinliğini duymadan yapamıyor ve ekonomiyi "istikrara kavuşturmak" için bilinen adımları atıyordu. Ne var ki, bu girişimler, ülkenin ekonomik yoksulluğunda suçlu olanlar tarafından, ve bu yoksulluğa yolaçanların yardımıyla gerçekleştirilmeleri nedeniyle önceden çökmeye mahkûm olmuşlardı. Bu girişimler çökmeye mahkûmdular, çünkü büyük burjuvazinin ekonomik ve siyasal egemenliği ortadan kaldırılmadan, hükümetin ekonomiyi güçlendirmek üzere türlü eylemleri başarı kazanamıyordu.

EKONOMİK "İSTİKRAR" GİRİŞİMLERİ

1958 yılına doğru Demokrat Parti hükümeti, ekonomik güçlüklerin görülmemiş biçimde artmasının yolaçtığı ağır siyasal durumla ilgili ciddî huzursuzluk göstermeye başla-

dı. Hükümet, ortaya çıkan bu durumu Amerikan sadakalarıyla hafifletmeye karar verdi.

1958 Temmuz ayı sonlarında Paris'te, Türkiye temsilcileriyle, Uluslararası Para Fonu ve Avrupa Ekonomik Topluluğuna dahil ülkeler hükümetleri arasında görüşmeler düzenlendi. Türkiye temsilcileri ekonominin "istikrarı" için gerekli borç sağlanmasını dilediler, buna karşılık Türkiye'nin ağır ekonomik durumunu ortadan kaldıracak bir program gerçekleştirmeyi vaadettiler. Türk heyeti başkanı Polatkan şöyle diyordu: "Bu buluşmalar sırasında ülkemizin engelsiz ve istikrarlı ekonomik kalkınmasının sağlanması için tarafımızdan hazırlanmış bulunan program açıklanmış, ve bu programın uygulanması için gerekli dış yardımın alınması konusunda anlaşmaya varılmıştır."[48]

Türkiye'nin batılı müttefikleri yardım sağlamaya razı oldular. Polatkan, geziden dönüşünde, Türkiye'ye "büyük ekonomik yardım" sağlanmasına ilişkin anlaşmalardan olağanüstü memnun olduğunu, ve bu sayede "ekonomi ve gerçek üretimin ileriye doğru büyük bir sıçrama kaydedeceğini" söyledi.[49] Batı Avrupa ve Amerikan çevrelerinden bazı temsilcilerin Türkiye'ye karşı önlemleri genel olarak olumlu karşılarken,[50] daha o zaman, sağlanan bu yardımın ülkeyi ağır ekonomik durumdan kurtarmayacağını yazıyordu.[51] Ama Türkiye içinde resmî kişiler ve hemen tüm basın, NATO müttefiklerinin "tarihte görülmemiş" iyiliklerinden sözediyorlardı.

İmzalanan anlaşmalar Türkiye'ye geniş malî yardım sağlanmasını öngörüyordu. Kredi ve bağışların toplam tutarı 359 milyon dolardı ve bunun 234 milyon dolarlık bölümü ABD'nden; 50 milyonu Batı Almanya'dan, 10 milyonu

[48] *Zafer*, 4.VIII.1958.
[49] *Zafer*, 2.VIII.1958.
[50] *Economist*, 2.VIII.1958.
[51] *New York Times*, 4.VIII.1958.

İngiltere'den ve 40 milyonu diğerlerinden olmak üzere toplam 100 milyon doları AET ülkelerinden alınmıştı.

Türkiye'nin Batı Avrupa ülkelerine olan 400 milyon dolar tutarında borcunun ödenmesinin ertelenmesi (1961'e dek) konusunda da anlaşmaya varılmıştı. Türk basınının belirttiğine göre bu borçlar, temelde dış ticaret işlemlerinden, ve Alman, İngiliz, Fransız, İtalyan ve Avusturya şirketlerince sanayie yapılan yatırımlardan oluşmuştu.

Türk borcunun ödenmesinde erteleme, bu kararı kendine özgü yeni bir borç sağlama olarak gören hükümete yakın basında özel bir sevinç doğurdu, bu basına göre durum "ekonomiye çok büyük yarar" getirecekti.[52]

Bu durumda Türkiye önemli malî destek elde etmişti. Ama bu destek, Amerikan ve Batı Avrupa emperyalistlerine Türkiye'de daha da büyük avantajlar sağlanması anlamına gelen, ülke ekonomisinde istikrarın gerçekleştirilmesi[53] koşullarında olmuştur. İstikrar programı, bütçeyi dengelemeyi, devlet borcu ve enflasyon artışını durdurmayı, devlet sermaye yatırımlarını kısmayı gerektiriyordu. Yürütülen önlemlerin baş amaçlarından olarak yabancı kaynakların daha etkin biçimde kullanılmasının gelmesi ve bunun için ülkenin malî durumunun sağlamlaşmasının istenmesi karakteristik bir durumdur.

4 Ağustos 1958 günü yayımlanan hükümet kararına göre, Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası nezdinde, doların eski resmî fiyatı 620 kuruşa prim ekleyerek yabancı para satın alacak olan özel karşılık fonu kurulmuştur. Böylece, Türkiye, dolara göre kuru yaklaşık iki kez daha düşük olan ve karaborsadaki alış-veriş kuruyla bir tutulan lirayı devalüe ediyordu. Aynı zamanda liranın kuru, sterline karşı (17,36 liradan 25,20 liraya) ve Batı Alman markına karşı (bir mark için 1,47'den 2,12 liraya) hızlı şekilde düşmüş-

[52] *Zafer*, 4.VIII.1958.
[53] *Zafer*, 22.VIII.1958.

tür.[54] Bu önlemin baş amacı Türk ihracatını faal duruma getirmek, ve "mallara dünya pazarıyla aynı fiyatları koymak" oluyordu.[55]

Türkiye'ye malî yardımda bulunulmasına ilişkin anlaşmaların yapılması, dış ticaret işlemlerinin önemli ölçüde artırılması sözleşmesiyle birlikte oluyordu. Türkiye, yılda 630 milyon dolar tutarında mal ithal etmeyi yükümleniyordu. Hazırlanan ithalât programı, ülkeye 200 milyon dolarlık işletme donatımı ve 430 milyon dolarlık "çeşitli tüketim malları ve hammadde, yedek-parça ve yardımcı malzeme" ithalini öngörüyordu.[56] Türk hükümeti, ithalât hacmini üç aylık dönemlere göre belirlemek olanağı veren yeni bir dış ticaret rejimini yürürlüğe koydu.

İthal mallarının iki kategoriye ayrılması raslansal bir olay değildir. Makine ithalinin yükseltilmesi yoluyla sanayi inşası programının uygulanması, ve aynı şekilde, çalışmaya başlayan yabancı donatımlı işletmelere hammadde, yedek parça ve yardımcı malzeme sağlanması öngörülüyordu.

Dış ticarette olası açığın azaltılması için, hükümet, ihracatı teşvik ediyordu. Bunun için malların ihraç fiyatlarına özel primler konulmuştur. Sonuncular üç kategoriye ayrılmıştır: Türk ihracatının %35,5'ini oluşturan birinci kategori (dolara 210 kuruş prim) krom, tütün, afyon ve bakır filizidir; ikinci kategori (ihracatın %15,4'ü, ve dolara 280 kuruş prim) fındık, üzüm ve incirdir; üçüncü kategori (ihracatın %41'i, dolara 620 kuruş prim) buğday, arpa, tiftik, canlı hayvan, taze balık, fıstık vb.. Prim koymakla, hükümet, iç ve dış pazarda fiyatları eşitlemeyi umuyordu.[57]

İstikrar programının en geniş bölümünü, para dolaşımını düzenlemeyi ve ülkedeki enflasyon hareketini azaltma-

[54] *Cumhuriyet*, 5.VIII.1958.
[55] *Zafer*, 24.VIII.1958.
[56] B. Ulutan, "Yardım Anlaşması ve Alınan Yeni Tedbirler", *Zafer*, 5.VIII.1958.
[57] *Zafer*, 22.VIII.1958.

yı hedefleyen noktalar oluşturuyordu. Bunlar daha çok devlet sektörü hesabına uygulanıyordu.

Ulusal para istikrar komisyonunun özel kararına göre, iktisadî devlet teşekkülleri ve kuruluşlarının Merkez Bankası tarafından kredilendirilmesine son verilmiştir. 1 Temmuz—31 Aralık 1958 arasında devlet örgütlerine yalnızca 400 milyon lira tutarında kredi izni verilmiş, bunun 250 milyonu 1958 güzünde tarım ürünlerini satın alma programını uygulamak için Toprak Mahsulleri Ofisine, 150 milyonu inşa programının uygulanması için (bankalar dahil) devlet kuruluşlarına ayrılmıştır.[58]

Devlet örgütlerine, bütçe açıklarını kapatmaları, amortisman kesintilerini varolan gelirlerine göre normale indirmeleri, üretim bedelini düşürmeleri ve sermaye yatırımları yapmak için kendi olanaklarıyla yetinmeleri önerilmiştir. Merkez Bankasının devlet sektörü işletmelerine (1950'ye değin verilenler içinde olmak üzere) kredilerinin toplam tutarı 1958 Haziranına doğru oldukça önemli, yaklaşık ülkenin bütçesine eş bir rakama, 3,9 milyar[59] liraya varmıştı. Bunun yanısıra özel sektör bankalarının kredi düzeyi dondurulmuştu. Banka sermaye yatırımlarının hacmi 30 Haziran 1958 düzeyinde durduruldu. Hükümetin özel kararlarıyla kredi düzenleme komitesi ve faiz hadlerini gözetleme örgütü kuruldu. Bunlar sanayide ve tarımda kredilerin hacmini belirli düzeyde korumaya çalışacaklardı. Bankalara yatırılan paralara ve banka ödünçlerine faiz hadleri %6'ya çıkarılmıştı; böylece, bu karara değin gayri resmî olarak eriştikleri düzeye ulaştırılmışlardır.[60] Doğal ki, tüm bunlar açıkça Türkiye büyük sermayesinin çıkarları doğrultusunda olmuştur.

Hükümet, bütçeyi dengelemek, banknot emisyonuna son

[58] *T.C. Resmî Gazete*, 4.VIII.1958.
[59] *Zafer*, 22.VIII.1958.
[60] S. Tuncer, "Türkiye'de Faiz Hadleri", *TİG*, 20.XI.1959.

vermek, parayı güçlendirmek, ve ülkede mal bolluğu yaratmak çabasında olduğunu da ilân etmişti. O, aynı şekilde, ülkede malların fiyatları ve hisse senetli şirketlerin kârları üzerinde denetim sistemi kuran Millî Korunma Kanununu kaldırmayı vaadediyordu. Hükümet, Millî Korunma Kanunu yerine ulusal üretimin, ticaretin, banka faaliyetlerinin, sanayiin ve diğer ekonomi alanlarının teşviki için önlemlerin yeralması öngörülen ekonomik faaliyetler yasası hazırlamak ve kabul etmek niyetindeydi. Böyle bir yasa kabul edilmedi. Hükümet bu denli ağır bir ortamda fiyatlar ve şirket gelirleri üzerindeki denetimi kaldırmaktan çekiniyordu.

İstikrar programı, biçim olarak, ülkenin gerici bloklara katılmasının ve silahlanma yarışı politikasının sonucu olan ağır ekonomik güçlüklerden Türkiye'yi kurtarmayı öngörüyordu. Bu program, başta ABD ve onun müttefikleri olmak üzere, yabancı "yardıma" dayanıyordu. Ama emperyalist ülkelerin "yardımı", Türk halkına yeni bir kölelikten başka bir şey getirmemiştir. Ve gerçekten de, alınan kararlardan sonra Türkiye'nin ekonomik durumu önemli ölçüde kötüye gitmiştir. Kâğıt para çıkarımı azalmamıştır. 1957 yılı sonunda tedavülde 3.219,8 milyon lira, 1958 yılında 3.473,5 milyon, 1959 yılı ekiminde ise 3.853,9 milyon lira bulunuyordu. Devletin dış borcu 1957 yılındaki 1.205 milyon lira düzeyinden 1958 yılında 3.836,7 milyon ve 1959'da 4.449,1 milyon liraya varmıştır. Fiyat artışları da son bulmamıştır. Toptan fiyatlar indeksi 1957 yılından 1959 Mayıs ayına kadar 175'ten 239'a yükselmiş, üstelik yalnızca 1958 sonu ile 1959 Mayıs ayı arasında yükselme rakamı 37 olmuştur.[61] Geçim indeksi de aynı şekilde hızla yükselmiştir:

1950	1953	1957	1958	1959 (MAYIS)
Yılı	Yılı	Yılı	Yılı	Yılı
100	112	172	198	232

[61] *Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası A.Ş. Aylık Bülten*, 1959, n° 11, s. 26, 34, 54.

Demokrat Partinin, büyük sermaye çıkarlarına karşılık veren ekonomik politikası bu programda tam örneğini bulmuştur. İstikrar programı, büyük sermayenin bir sonraki zenginleşmesinin, büyük burjuvazinin konumlarının güçlenme ve genişlemesinin programı olmuştur. Böyle bir program Menderes hükümetinin ancak yalnızlığını büyütmüştür.

TÜRKİYE'DE SINIFLAR VE SINIF SAVAŞIMI

Türkiye'de kapitalizmin gelişmesiyle ortaya çıkan temel sınıflar burjuvazi ve proletaryadır.

Türk proletaryasının çekirdeği fabrika sanayii işçileridir. 1960 yılı bilgilerine göre (başta fabrika olmak üzere) yalnızca yapım sanayii işletmelerinde 650 bin işçi çalışıyordu.[62] Bu sayı içinden %78,6'sı özel sektörde, %21,4'ü devlet sektöründe istihdam edilmiştir. Yapım sanayii alanında çalışan işçilerin yarısı, ülkenin en büyük kentleri olan İstanbul, Ankara ve İzmir'de toplanmıştır. İşçilerin %37,5'i tekstil işletmelerinde ve ancak %16'sı maden işleme, makine yapım ve makine onarım işletmelerinde istihdam edilmişlerdir. Küçük işletmelerde (istihdam edilenlerin sayısı 4'e kadar olan) 250 binden fazla işçi hesaplanıyordu, bunların çoğunluğu aslında dağınık imalâthanelerin ev-işçileriydi. İstihraç sanayiinde çalışan işçilerin sayısı 66 bine varıyordu. Bunların çoğunluğu Zonguldak kömür havzasındaki devlet sektörü işletmelerinde toplanmıştır.

1960 yılı bilgilerine göre Türkiye'de, önemli bölümünü köylerden "kazanmaya" gelen mevsimlik işçilerin oluşturduğu 227 bin inşaat işçisi hesaplanıyordu.[63] Demiryolları, deniz ve otomobil taşımacılığında 200 binden fazla, ticarette ise yaklaşık 600 bin işçi istihdam edilmiştir.

[62] "Çalışma Bakanlığının Bütçesi Münasebetiyle", F. 1960, n° 142, s. 4; *1962 Türkiye Yıllığı*, s. 250; O. Tuna, *Türkiye'de Sanayileşme Hareketlerinden Doğan İşçi-İşveren Meseleleri*, s. 301.

[63] *1962 Türkiye Yıllığı*, s. 250.

Ne yazık ki, posta, telgraf, telefon, belediye işletmeleri ve küçük işletmelerin bir bölümünde çalışan işçilerin sayısına ilişkin inandırıcı veriler yoktur.

Türkiye sanayi proletaryasının yüksek düzeyde yoğunlaşma ve merkezileşmesi olgusu dikkat çekicidir, ve bu olgu kaçınılmaz olarak onun güçlerinin birleşmesine, sınıf bilincinin büyümesine götürmektedir.

Tarım proletaryasının sayısındaki artışı da belirtmek gereklidir. 1927-1920 yıllarında tarımda ücretli çalışan 400 bin işçi varken, 1959-1960 yıllarında artık 1 milyon dolayında tarım proleterlerinin bulunduğu hesaplanıyordu. Türkiye tarım işçileri, proletaryanın en acımasızca sömürüye uğrayan, haklarından en çok yoksun edilen ve ezilen bölümüdür.

Türk proleterlerinin önemli bölümü köylülükten ve esnaflıktan yeni çıkmış, köyle ekonomik bağlarını henüz koparmamışlardır. Örneğin, Türk basınında çıkan haberlere göre 1954 ve 1959 yılları arasında köylerden kentlere 410 bin köylü aile taşınmıştır. Yalnızca İstanbul'a Anadolu'dan yılda 200 bin kişi "kazanmaya" gelmektedir.[64] Besin, tütün, şeker sanayii işçilerinin çoğunluğu mevsimliktir, maden işçilerinin önemli bir bölümü "bir süre için" köylülerden toplanmaktadır.[65] Genel olarak, kentlerdeki işçilerin %40'ı işletmelerde yılın ancak bir sürelik bölümü için istihdam edilmiştir. Böyle bir durum, doğaldır ki, işçilerin bilincinin gelişmesini zorlaştırmakta, geleneksel tutuculuğun korunmasına yolaçmakta, onların çevresine küçük-burjuva ideolojisinin sızması için koşullar hazırlamaktadır. Öte yandan, köylülerin sınaî işletmeler işçileriyle temasları, emekçilerin bilinç düzeyini yükseltmekte. Türk köyüne yeni, ileri düşüncelerin akmasına yardımcı olmaktadır.

İkinci Dünya Savaşından sonra, büyük sermayenin güç-

[64] *Vatan*, 29.I.1959.

[65] O. Tuna, *Türkiye'de Sanayileşme Hareketlerinden Doğan İşçi-İşveren Meseleleri*, s. 303.

lenmesi, tekelci örgütlerin oluşması ve emperyalist tekellerin yayılmasındaki artış ölçüsünde, Türk proletaryası hep daha yeğin bir sömürüye uğramaktadır. Örneğin, 1950 yılında sanayi işçilerinin sömürülme düzeyi yaklaşık %350 olmuştur. Cumhuriyet Halk Partisinin önde gelen kişilerinden olan R. Tekeli'nin açıklamasına göre, 1958 yılında ulusal gelirin toplam tutarı içinde sanayi faaliyetlerinden olan gelir 7 milyar liraya erişmişti, işçilerin ücretleri ise 1,9 milyar liraydı. "Gelirin dörtte-üçü kapitalistlere ve kapitalist devlete gitmiştir"[66] diyordu R. Tekeli. 1960 yılı verilerine göre, Türkiye'de ulusal gelirin %38'i ülke nüfusunun %2'sinin payına düşmüştür.[67]

İşletmelerde emeğin yoğunlaşması, iş kazalarına yolaçmaktadır. 1952 yılında üretimde 28 bin sakatlanma kaydedilmiş, 1960 yılında ise bu sayı 63 bin olmuştur. *Türkiye İktisat Gazetesi*, 9 Temmuz 1959'da, "üretimde mutsuz olayların ve meslek hastalıklarının sayısı yıldan yıla artmaktadır" diye yazıyordu.

Kapitalist sömürünün artması, proletaryanın mutlak ve nispî yoksullaşmasının sürekli olarak büyümesine götürmektedir. 1959 yılı verilerine göre 4-5 kişilik bir kentli ailenin şöyle-böyle bir yaşamı sürdürebilmesi için, günde en az 30 lira gerekliydi.[68] Aynı yıl işçilerin ortalama kazancı günde ancak 7-11 liraydı, emekçilerin bazı kategorilerinde (tarım işçileri, sanayiin tütün ve maden çıkarma alanları işçileri) bu rakam, 3,5-5 liraydı. İşçilerin gerçek ücretleri, son on yıl boyunca sürekli olarak düşmüş ve 1960 yılında bu düşüş görülmemiş bir düzeye gelmiştir. Örneğin, resmî verilere göre, 1950 ve 1959 yılları arasında 2,5 kat artmıştır[69] (resmî olmayan verilere göre 6 kat),[70] işçilerin üc-

[66] *Ulus*, 23.II.1960.
[67] *1962 Türkiye Yıllığı*, s. 286.
[68] *T.C. Resmî Gazete*, 26.I.1960.
[69] *Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası A.Ş. Aylık Bülten*, 1959, n° 11, s. 35.
[70] *Ulus*, 16.X.1959.

retlerinin nominal tutarı ise en iyi olasılıkla 2 kat yükselmiştir. *Forum* dergisinde tanıtlandığına göre, bu dönem içinde Türk memurlarının gerçek geliri bile %30-60 oranında düşmüştür.[71]

Savaş sonrası yıllarda, et, yağ, peynir, vb. gibi önemli besin maddelerinin tüketimi, 1938 yılına göre alabildiğine azalmıştır. Halkın en önemli besin maddeleri tüketimi bakımından Türkiye Avrupa ülkeleri arasında sonuncu yeri tutmaktadır.[72]

Emekçilerin yoksullaşmasının göstergesi, onların konut koşullarının kötüleşmesidir. Türk gazeteci O. Kaya, 1950 yılında bütün Türkiye'de 15-20 bin "gecekondu" (tam anlamıyla, halkın en yoksul katmanlarının konutları olan "bir gecede kurulan yapı") vardı, 1960 yılında ise bu yapıların sayısı 200 bin idi, ve 60 bini İstanbul'da bulunuyordu.[73] Ülkede işçilerin yoksullaşması, burjuvazinin görülmemiş biçimde zenginleşmesi ve kârlarının artmasıyla yanyana gitmektedir. Hatta burjuva yazarları bile "son sekiz-on yıl boyunca enflasyon, kredi dolandırıcılığı ve yolsuzlukların zenginleri daha zengin ettiği ve yoksulların umutsuz sefaletini daha da artırdığı"nı[74] açıkça kabullenmek zorunda kalmışlardır.

Burjuvazinin baskısının artması, ülkenin en kalabalık sınıfı olan emekçi köylülüğün de doğal müttefiki olduğu proletaryanın büyüyen direnişini doğurmaktadır.

1950-1952 yıllarında Türk köyünde 76 bin toprak ağası aile (toplam aile sayısının %24'ü), 328 bin zengin köylü ailesi (%11,4), 553 bin orta köylü ailesi (%19,4), 1.570 bin yoksul aile (%54,7) bulunuyordu. Ayrıca, köyde 350 bin topraksız aile yaşıyordu.[75] Türk yazarların belirttiklerine göre, ta-

[71] *Forum*, 15.I.1961, n° 163, s. 4.

[72] *Yearbook of food and agricultural statistics*, 1954, Vol. VIII, pt 2, s. 202-204.

[73] O. Kaya, *Gecekondular Karşısında Partilerin Tututumu*, s. 10-11.

[74] F. Baykurt, *Türk Köylüsünün Hakları*, s. 6.

rımda 3,5 milyonu aşkın "gizli işsiz" vardır.[76] Türk köyünün karmaşık sınıfsal yapısı, bir yandan, tarımda kapitalizmin gelişmesinin, diğer yandan feodalizmin güçlü kalıntılarının korunmasının sonucudur. Köylülüğün küçük-burjuvaziye ve ücretli işçiliğe ayrışma süreci İkinci Dünya Savaşı sonrasında önemli ölçüde hızlanmış, ama bu süreç, henüz bitmemiştir ve büyük ağalık toprak mülkiyetinin korunduğu koşullarda devam etmektedir.

Günümüzde Türk köyündeki ana çelişki, bütün olarak, köylülük ve toprak ağaları arasındaki çelişkidir. Ne var ki, büyük toprak ağalarının ve kent büyük burjuvazisinin çıkarlarının birleşmesi şeklinde kendine özgü bir süreç belirdiği görmezlikten gelinemez. Bu nedenle, köylülüğün feodalizm kalıntılarına karşı savaşımı büyük banka, sanayi ve ticaret sermayelerine karşı savaşım olmaksızın, işçi sınıfıyla birlik olmaksızın başarı sağlayamaz.

Türkiye tarımında kapitalizm geliştiği ölçüde, köy burjuvazisi ile proletarya arasında sınıf savaşımı daha keskinleşmektedir. Tarım proletaryası en acımasız sömürüye uğramaktadır. Tarım işçilerinin çalışma üçreti, kural olarak, sanayi işçilerinin çalışma ücretinden 2-3 kat daha düşüktür, işgünü fiiliyatta "şafaktan gün batımına değin"; iş mevzuatı, sosyal sigorta, sürekli istihdam garantisi, bulunmamaktadır. Tarım işçileri, iş bulma aracılarının faaliyetlerinden büyük sıkıntı çekmektedirler.[77] Emek-gücüne talebin değişken olması, onları, sürekli olarak ülkede iş aramak zorunda bıraktığından, tarım proleterlerinin yoksulluğu derinleşmektedir.[78] Onlar, bazan, besin, tütün ve sanayiin diğer alanlarındaki işletmelere geçici olarak kiralanmaktadırlar.

[75] A. D. Noviçev, *Krestyanstvo Turtsii vı noveyşeye vremya*, s. 245.
[76] *1962 Türkiye Yıllığı*, s. 250.
[77] Y. Kanbolat, *Hatay İlinde Ziraat Amelesinin Durumu*, s. 12.
[78] S. T. Trak, *İktisadî ve Ticarî Türkiye*, s. 105-106.

Köy sömürücü kesimlerinin en kalabalık katmanı, bir yandan, ağalık toprak mülkiyetinin kaldırılmasında kuşkusuz çıkarı olan, diğer yandan büyük banka-sanayi sermayesinin baskısını artan biçimde çeken hali-vakti yerinde köylülüktür. Aynı zamanda, burjuva devlet, burjuvazinin bu en kalabalık katmanını kendi yanına çekmeye çalışmaktadır.

Kent burjuvazisi oldukça kararsızdır. Bu burjuvazinin en alt ve en kalabalık katmanı, emek-gücü kiralamaya zaman zaman başvuran ve üretime kişisel olarak katılan küçük girişimciler, küçük tüccarlar, bankaların ve sanayi şirketlerinin küçük ortakları, bürokrasinin bir kesimi ve benzeridir. Küçük-burjuvazinin ekonomik durumu, "bu dünyanın güçlüklerine" bağlı olarak aşırı kararsızlığıyla niteliğini kazanmaktadır. Onun başucunda sürekli olarak tümüyle dağılma tehdidi asılı durmaktadır. Ülkenin yaşadığı ekonomik güçlükler, onun durumuna özellikle ağır biçimde yansımaktadır. Küçük-burjuvazi, Türkiye büyük burjuvazisinin konumlarının sağlamlaşması ölçüsünde, emperyalist tekellerin yayılmasındaki büyüme ölçüsünde, kendi durumunun daha da kötüleştiğini duymadan yapamamıştır. Menderes hükümetine karşı muhalefetin kent küçük-burjuvazisi arasında çok sayıda yandaş bulmuş olması şaşırtıcı değildir.

Küçük işletme sahipleri, makine onarım atelyeleri, ticaret kuruluşları sahipleri, tüccar-işverenler, tekstil, doğramacılık, sabun ve benzeri işletmelerin sahibi küçük fabrikatörler, orta burjuvazi içine girmektedirler. Küçük ve orta işverenlerin kârları üzerinde, hammaddenin dağıtımı üzerinde "denetim" kurmaya çalışan (bunun sonucunda hammadde esas olarak büyük şirketlere sağlanmaktadır), "spekülasyonla savaşım" dönemlerinde küçük ticaret ve sanayi şirketlerinin faaliyetlerini yoklayan iktidar çevrelerinin eylemleri, sık sık orta burjuvaziye dokunmaktadır.

Türkiye büyük burjuvazisi, en başta, az sayıda hisse

senetli şirketlerin çevresinde toplanmış olan, ülkenin milyonerleridir.

Büyük burjuvazinin konumları her şeyden önce, en büyük bankaların ve sanayi-ticaret birliklerinin konumlarıyla belirlenmektedir: İş, Ticaret, Yapı Kredi, Garanti bankaları, Sanayi Kalkınma Bankası, ve aynı şekilde yarı-devlet birlikleri: Türkiye Şeker Fabrikaları Şirketi, Türkiye Çimento Sanayi Şirketi, Türkiye Umumî Mağazalar Şirketi, Denizcilik Bankası vb.. Bu tür örgütlerin sayısı 15'i geçmemektedir, ve içlerinden en büyüğü İş Bankasıdır. Türk büyük burjuvazisinin ekonomik bakımdan oldukça güçlü ve siyasal bakımdan en gerici kesimi işte bu bankanın çevresinde gruplaşmaktadır. Büyük burjuvazi, kârlarını, onbinlerce ve yüzbinlerce emekçinin sömürülmesinden elde etmektedir. Onun zenginleşmesindeki hızlı büyüme, özellikle, birçok durumda küçük ve orta burjuvazinin çıkarlarını sıkıştırmasıyla, devlet desteğinden yararlanmalarını sınırlamasıyla ve daha zayıf şirketler üzerinde kendi denetimini kurmasıyla da açıklanmaktadır.

Olgular göstermektedir ki, büyük sermaye, ülkenin çıkarlarının tersine, ekonomik ve politik yardım ve destek aldığı emperyalist tekellerle birliğe çalışmaktadır. Büyük sermayenin ve bir bölüm toprak ağalarının temsilcileri tarafından yürütülen ulusal olmayan siyaset, ülkenin sınıfları ve sınıfsal katmanları arasında var olan çelişkileri derinleştirmektedir.

Türkiye büyük sermayesinin büyüme ve güçlenmesi ölçüsünde ülkede sınıf savaşımı daha keskinleşmiş ve daha da geniş boyutlara ulaşmıştır. İşçi sınıfı, giderek daha sık biçimde emekçilerin eylemine önayak olmuştur.

İkinci Dünya Savaşından sonra Türkiye'de işçi ve demokrasi hareketinin birkaç çıkışı görülmüş, ama emekçilerin eylemleri her defasında acımasızca boğulmuştur. Örneğin İkinci Dünya Savaşının bitiminden sonra çok kısa

bir süre (1946 Aralık ayına kadar) ülkede ilerici meslek örgütleri ve işçi sınıfının siyasal örgütleri, bu kapsamda Türkiye Sosyalist İşçi Köylü Partisi legal olarak var olmuşlardır. Ama bu örgütler kısa sürede dağıtıldılar, bunların birçok üyesi tutuklandı ve uzun süreyle hapis cezasına mahkûm edildiler. Hükümet, emekçileri en temel burjuva özgürlüklerinden yoksun bırakan anti-demokratik kararnameler yayınladı. Örneğin, 1947 tarihli sendikalar yasasına göre, bu örgütler, işçilerin sınıfsal çıkarlarını savunma hakkından yoksun bırakılmışlar ve "milliyetçiliğe ve millî menfaatlere karşı hareket ettikleri" gerekçesiyle her an kapatılabiliyorlardı. Ama hükümetin şiddetli önlemlerine karşın, Türkiye'de işçi hareketi dinmedi. 1949-1950 yıllarında proletaryanın savaşımında yeni bir çıkış göze çarpmakta, ekonomik ve politik durumlarının köklü biçimde iyileştirilmesini talep eden işçilerin yaptıkları grev sayısı artmaktadır. İlerici bir dergi olan *Barış*, şöyle yazıyordu: "Olağanüstü ağır koşullara karşın, ... ülkenin çeşitli kesimlerinde işçilerin, haklarını savunmak üzere eyleme geçtikleri görülüyor."[79]

Demokrat Partinin iktidara gelişi, gericiliğin görülmemiş bir biçimde alıp yürümesinin belirtisidir. Kitle olarak hapsetme, baskı, işçiler ve demokrat düşünceli kişiler üzerinde yargılama dalgası başlatıldı. Belki de, Bayar-Menderes kliği yönetime gelinceye değin hiç bir Türk hükümeti emekçilerin en seçkin temsilcilerine karşı bu denli sıkı bir baskı düzenlememiştir. Eski hükümet, Türk Barışsevenler Derneğini kapatmış, yöneticileri uzun süreli hapis cezalarına çarptırılmıştı. Ülkede, adı belli bir Amerikan örgütü örneğinde, demokrat düşünceli kişileri gözaçtırmaz biçimde izleyen "komünizmle mücadele" komisyonu kurulmuştu. "Ülkede kurulu ekonomik ve siyasal düzeni değiştirmek amacı güden"[80] herhangi bir ilerici örgütte yalnızca üye olmaya

[79] *Barış*, 15.VII.1950.
[80] *Zafer*, 14.I.1951.

en ağır cezaları öngören ceza kanununun 141. maddesi özel bir kararla değiştirilmişti.

50 yılları başlarında demokratlar kitleler halinde hapsedilmiş, ilerici düşünceli kişiler yargılanmışlardır. Örneğin, 1953 yılında İstanbul Askerî Mahkemesinde "komünist partisi kurmaya girişmekle" suçlanan 167 kişi hakkında dava düzenlenmiştir. Mahkeme baskısı düzenleyen Türk gericiliği, ülkenin özgürlüğü için savaşım verenleri korkutmak umudundaydı. Ama o bunu başaramamıştır. Yurtseverlerin uğratıldığı en ağır işkencelere karşın, onlar mahkemede büyük yiğitlik göstermişler, Bayar-Menderes kliğinin suçlarını cesaretle açığa çıkarmışlardır. Duruşmayı düzenleyenler korktular ve duruşmayı kapalı kapılar ardında yürütmekte acele ettiler.

1954 Nisan ayında İstanbul'da, haklarında "komünist propaganda" ve "işçileri greve kışkırtma" suçlaması ortaya atılan inşaat işçileri sendikasından 20 kişi için yeniden kapalı yargılama düzenlendi. Aynı yıl İzmir'de "grev düzenlemeye" girişmekle suçlanan 559 liman işçisi yargılandı. Hapisler, yargılanmalar, ilerici düşünceli kişiler hakkında kovuşturmalar, eski hükümetin yönetiminin tüm yılları boyunca devam etmiştir.

Ama, işçilerin savaşımı keskinleşmiş, Bayar-Menderes kliği iktidarının son iki-üç yılı boyunca daha da geniş ölçülere varmıştır. İşçilerin hakları uğruna eylemleri öylesine sıklaştı ve onların istemleri öyle dirençli oldu ki, hükümet kendi denetimindeki sendikalardan ve sendikal birliklerden korkmaya başladı. Örneğin, Türk basınının haberlerine göre, yalnızca 1957 yılında, Menderes kliği 150 kadar işçi sendikaları örgütünü "sınıf savaşımı yoluna girmek" girişimi nedeniyle kapattı. Kapatılan sendikaların yöneticilerinin ve aktif üyelerinin çoğunluğu tutuklanmış ve mahkûm edilmiştir.[81] Ama, baskılara karşın, sendikal eylem ge-

[81] *Ulus*, 12.I, 8.V, 6.XII.1957.

nişliyordu. 1952 yılında Türkiye'de 173 bin üyeye sahip 211 sendika varken, 1959 yılında 250 bin kişiyi birleştiren 350 sendika bulunuyordu, 1961 yılında ise bu sayı 483 olmuştur. Türkiye sendikalarına 418,3 bin işçi kayıtlıdır.[82] Birçok üyelerinin baskısıyla sendika örgütleri, işçilerin çalışma ücretlerinin yükseltilmesi, sigortanın iyileştirilmesi, toplu sözleşme imzalanması, grev hakkı sağlanması gibi konularda istemlerini artırmışlardır.

Bayar-Menderes kliğinin tutuklanmasından sonra bazı işçi çevrelerinde, yeni hükümetin, emekçilerin ağır durumunu kolaylaştırmaya çalıştığı, ve anti-demokratik yasaları kaldıracağı umudu doğdu. Yassıada'da yargılama başladığı ve eski yöneticilerin halk düşmanı faaliyetlerinin yeni ayrıntıları ortaya çıktığı zaman bu umutlar büyüdü. Ama bu düşler kısa zamanda dağılmıştır.

Yeni hükümet, Türk proletaryası tarafından ön plana sürülen sorunlardan hiç birini çözmemiştir. Geçici hükümet, eski yöneticilerin işçiye karşı politikasını sürdürmek niyetinde olduğunu açıkça belirtmiştir. Daha bir açıklıkla anlaşılmıştır ki, egemen sınıfları işçilerin yasal istemlerini yerine getirmeye ancak proletaryanın savaşımı zorlayabilir. Emekçilerin gözündeki "devletin sınıflar üstülüğü", Türk toplumunun "sınıfsızlığı" vb. perdesi düşmüştür. Ülkede, bugün de süren işçi sınıfının yeni bir atılımı başlamıştır.

1960 Eylülünde Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu, bir dizi üyesinin dirençli istemlerinin baskısıyla, hükümetten sendikalara özgürlük garantisi, işçilere grev ve toplu sözleşme imzalama hakkı sağlanması ve iş yasasının gözden geçirilmesi isteklerinde bulundu. 1960 Kasımında konfederasyonun dördüncü kongresinde, bu istemler, delegelerce resmen onaylandı.

[82] *1962 Türkiye Yıllığı*, s. 333.

1961 yılı başında düzenlenen İstanbul sendika temsilcileri toplantısında işçilere toplu sözleşme imzalama ve grev hakkı sağlanması yeniden ortaya konuldu. Yıl boyunca ülkede, ücretlerin yükseltilmesi, sendikalara özgürlük sağlanması, işçi sigortalarının iyileştirilmesi, işsizlik maaşı verilmesi gibi istemlerde bulunan işçi mitingleri ve toplantıları oldu. Geçen yılın önemli bir olayı, 100 bin kişinin katıldığı İstanbul emekçilerinin kitle mitingidir. Polis, Türkiye tarihinde görülmemiş böylesine kalabalık bir toplantıya engel olmakta güçsüz kalmıştır. Mitingde işçi istemlerini içeren 5.000'den fazla pankart ve döviz vardı: "İşçiler sıkıntı içinde", "Grev hakkı istiyoruz", "İş ve ekmek" vb.. 1962 Mayısında İstanbul emekçileri yeni bir kitle mitinginde toplandılar (katılanların sayısı yaklaşık 100 bin kişi) ve burada emekçilerin ekonomik ve siyasal durumunun iyileştirilmesi istemleri yeniden ortaya konuldu.

Belirtilen olgular, günümüz Türkiyesinde sınıf savaşımının keskinleştiğini, ülkede, yakın gelecekte ciddî ekonomik ve siyasal kazanımlara doğru götürmek zorunda olan, demokrasi ve işçi hareketindeki yeni bir yükselişi göstermektedir.

EKLER

SÜMERBANK DENETİMİNDEKİ İKTİSADÎ DEVLET KURULUŞLARI

1959

Kuruluşların Adları	Sermaye (Milyon Lira)	Faaliyet Niteliği	Bulunduğu Yer
METALURJİ SANAYİİ			
"Türkiye Demir ve Çelik İşletmesi Umum Müdürlüğü"	100	Çelik, dökme demir, hadde, kok	Ankara, Karabük
KÂĞIT SELÜLOZ SANAYİİ			
"Türkiye Selüloz ve Kâğıt Fabrikaları İşletmesi Umum Müdürlüğü"	100	Karton, selüloz, kâğıt	İzmit
TEKSTİL SANAYİİ			
"Sümerbank Basma Sanayii Müessesesi"	29	Tekstil fabrikaları	İzmir, Denizli
"Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi"	25	Tekstil kuruluşu	Nazilli
"Sümerbank Bakırköy Sanayii Müessesesi"	15	Tekstil fabrikası	Bakırköy
"Sümerbank Malatya Pamuklu Sanayii Müessesesi"	25	Pamuk ipliği ve dokuma fabrikaları	Malatya, Erzincan
"Sümerbank Kayseri Pamuklu Sanayii Müessesesi"	18	Tekstil kuruluşu ve fabrika	Kayseri, Adana
"Sümerbank Ereğli Pamuklu Sanayii Müessesesi"	12	Tekstil fabrikası	Ereğli
"Sümerbank Merinos Yünlü Sanayii Müessesesi"	33	Yün iplik ve yünlü dokuma fabrikası	Bursa
"Sümerbank Yünlü Sanayii Müessesesi"	28	Yün iplik ve yünlü fabrikası	Defterdar, Hereke, Bünyan, Diyarbakır, Isparta
"Sümerbank Gemlik Suni İpek ve Viskoz Mamulleri Sanayii Müessesesi"	10	Yapay elyaf fabrikası	Gemlik

SÜMERBANK DENETİMİNDEKİ İKTİSADÎ DEVLET KURULUŞLARI
(DEVAM)

Kuruluşların Adları	Sermaye (Milyon Lira)	Faaliyet Niteliği	Bulunduğu Yer
ÇİMENTO VE SERAMİK SANAYİİ			
"Sümerbank Çimento Sanayii Müessesesi"	17	Çimento fabrikası	Sivas
"Sümerbank Kütahya Seramik Fabrikası"	2,5	Seramik işletmeleri fabrikası	Kütahya
"Sümerbank Ateş Tuğlası Sanayii Müessesesi"	11	Ateş tuğlası fabrikası	Filyas
DERİ VE AYAKKABI SANAYİİ			
"Sümerbank Deri ve Kundura Sanayii Müessesesi"	9	Deri fabrikası	Beykoz
"Sümerbank Kendir Sanayii Müessesesi"	5	Ayakkabı fabrikası	Taşköprü
TİCARET			
"Sümerbank Alım ve Satım Müessesesi"	25	Tüm ülkede 220'den çok genel ve özel mağaza.	

SÜMERBANKIN KATILDIĞI HİSSE SENETLİ ŞİRKETLER

1959

Şirketlerin Adları	Bankanın Sermaye Yatırımları Tutarı (Milyon Lira)	Bulunduğu Yer
BANKALAR		
"Türkiye Vakıflar Bankası TAO"	0,5	Ankara
"Türkiye Ticaret Bankası AŞ"	0,15	Ankara
"Türkiye Emlak Kredi Bankası AŞ"	1	Ankara
"Türkiye Turizm Bankası AŞ"	0,5	Ankara
"Türkiye Halk Bankası AŞ"	1	Ankara
"İşçi Kredi Bankası TAŞ"	0,3	Ankara
TEKSTİL		
"Adıyaman Pamuklu Dokuma Sanayii TAŞ"	3,7	Adıyaman
"Aydın Tekstil (İplik ve Dokuma) ve Nebati Yağlar Sanayii İşletmeleri AO"	3,7	Aydın
"Aksaray Azmi Millî TAŞ"	0,6	Aksaray
"Antalya Pamuklu Dokuma Sanayii TAŞ"	11,2	Antalya
"Balıkesir Pamuklu Dokuma Sanayii TAŞ"	1,9	Balıkesir
"Denizli Mensucat Sanayii TAŞ"	0,03	Denizli
"Jüt İpliği, Çuval ve Kanaviçe Endüstrisi TAŞ"	3,6	Ankara
"Karaman İplik ve Pamuklu Mensucat Sanayii TAŞ"	3,5	Karaman
"Kula Mensucat Fabrikası TAŞ"	0,5	Kula
"Manisa Pamuklu Mensucat TAŞ"	19,5	Manisa
"Maraş Pamuklu Dokuma Sanayii TAŞ"	2,6	Maraş
"Nevşehir Pamuklu Dokuma Sanayii AŞ"	2,9	Nevşehir
"Bergama Pamuk İpliği ve Dokuma Sanayii TAŞ"	11,9	Bergama
"Türkiye Yapağı ve Tiftik AŞ"	6.	Ankara
"Eskişehir Basma Sanayii TAŞ"	4,4	Eskişehir
BESİN		
"Gima" ("Gıda ve İhtiyaç Maddeleri TAŞ")	6	Ankara
"Kepez Meyve ve Sebze İstihsal ve Konservecilik AŞ"	0,3	İstanbul
"Ordu Soya Sanayii AŞ"	1,4	Ordu
"Salihli Palamut ve Valeks Sanayii TAŞ"	0,26	Salihli
"Çanakkale Palamut ve Valeks Sanayii AŞ"	0,2	Çanakkale
"Türkiye Şeker Fabrikası AŞ"	7,3	Ankara
"Adapazarı Şeker Fabrikası TAŞ"	1,9	Adapazarı
"Kütahya Şeker Fabrikası AŞ"	1	Kütahya

SÜMERBANKIN KATILDIĞI HİSSE SENETLİ ŞİRKETLER
(DEVAM)

Şirketlerin Adları	Bankanın Sermaye Yatırımları Tutarı (Milyon Lira)	Bulunduğu Yer
ÇİMENTO		
"Türkiye Çimento Sanayii TAŞ"	44,9	Ankara
"Ankara Çimento Sanayii TAŞ"	4,2	Ankara
"Balıkesir Çimento Sanayii TAŞ"	0,05	Balıkesir
"Çorum Çimento Sanayii TAŞ"	0,05	Çorum
KİMYA		
"Azot Sanayii TAŞ"	22,5	İskenderun
"Gübre Fabrikaları TAŞ"	1	İstanbul
"Mensucat Boyaları Sanayii AŞ"	5	İzmir
"Suni Tahta Fabrikaları TAŞ"	1,6	
"Suni Elyaf Sanayii AŞ"	4,5	
"Kauçuk Sanayii TAŞ"	2,2	Ankara
KÂĞIT		
"İçel Selüloz ve Kâğıt Sanayii AŞ"	30,8	İstanbul
METAL İŞLEME		
"Mannesman-Sümerbank Boru Sanayii TAŞ"	2	İzmit
"Mannesman—T.C. Ziraat Bankası Sulama Boruları Aletleri ve Tesisleri TAŞ"	0,1	İstanbul
"Makine Yedek Parçaları TAŞ"	1	İstanbul
MADENCİLİK		
"Azdavay Kömür İşletmesi TAŞ"	0,3	—
"Bakırlı Pirit İşletmeleri AŞ"	—	—
"Kömür İşletmeleri AŞ"	0,2	—
"Maden Arama ve Etüd Ltd. Ş"	0,5	Ankara
"Madenî İnşaat İşleri TAŞ"	0,5	Ankara
"Maden Hurdacılığı TAŞ"	1,5	—
ELEKTRİK		
"Ege Elektrik TAŞ"	5	İzmir
TİCARET		
"Umumî Mağazalar TAŞ"	0.75	Ankara
SİGORTA		
"Güven Türk Sigorta AŞ"	0,5	Ankara

ZİRAAT BANKASININ KATILDIĞI HİSSE SENETLİ ŞİRKETLER

1956

Şirketlerin Adları	Şirketlerin Sermaye Tutarı (Milyon Lira)	Bankanın İştirak Tutarı (Milyon Lira)
BANKA VE SİGORTA ŞİRKETLERİ		
"Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası AŞ"	15	2,2
"Akhisar Tütüncüler Bankası AŞ"	5	0,02
"Anadolu Türk Sigorta AŞ"	1,5	0,6
"Ankara Halk Sandığı AŞ"	1	0,36
"Manisa Bağcılar Bankası AŞ"	2	0,1
"Türkiye Vakıflar Bankası TAO"	50	0,5
"Türkiye İş Bankası AŞ"	5	0,001
"İstanbul Halk Sandığı TAŞ"	3	0,01
"İşçi Kredi Bankası TAŞ"	1,5	0,1
"Uluslararası Para Fonu"	—	3,2
"Millî Reesurans TAŞ"	1	0,025
"Türkiye Halk Bankası AŞ"	10	0,25
"Türkiye Kredi Bankası AŞ"	10	0,007
"Türk Ticaret Bankası AŞ"	11	0,5
"Türkiye Turizm Bankası AŞ"	10	1
TEKSTİL		
"Aydın Tekstil TAŞ"	3	0,5
"Aksaray Azmî Millî TAŞ"	1,5	0,05
"Balıkesir Pamuklu Dokuma Sanayii TAŞ"	7	2
"Bursa Kaplıcaları TAŞ"	2	0,307
"Jüt İpliği, Çuval ve Kanaviçe TAŞ"	12	0,5
"Karaman İplik ve Pamuklu Mensucat TAŞ"	6	0,5
"Manisa Pamuklu Mensucat TAŞ"	12	1,6
"Bergama Pamuk İpliği ve Dokuma Sanayii TAŞ"	6	0,4
"Türkiye Yapağı ve Tiftik AŞ"	1,6	0,2
BESİN		
"Adapazarı Şeker Fabrikası TAŞ"	10	1,6
"Türkiye Şeker Fabrikaları AŞ"	22	7,23
"Yem Sanayii TAŞ"	—	—
"Yerli Ürünler TAŞ"	0,5	0,4
"Kütahya Şeker Fabrikası AŞ"	8	1,98
"Sulama Tesisleri Mamûlatı Sanayii AŞ"	1	0,48
"Türk Tütün Ltd. Ş."	2	0,45
KİMYA		
"Azot Sanayii TAŞ"	30	7

ZİRAAT BANKASININ KATILDIĞI HİSSE SENETLİ ŞİRKETLER
(DEVAM)

Şirketlerin Adları	Şirketlerin Sermaye Tutarı (Milyon Lira)	Bankanın İştirak Tutarı (Milyon Lira)
"Gübre Fabrikaları TAŞ"	22	7,23
"Suni Tahta Fabrikası TAŞ"	8	1,6
MAKİNE YAPIM		
"Minneapolis-molin Türk Traktör Fabrikası AŞ"	20	0,98
"Federal Türk Kamyonları AŞ"	20	3
ELEKTRİK		
"Çukurova Elektrik TAŞ"	16	0,015
"Ege Elektrik TAO"	26	0,34
TİCARET		
"Umumî Mağazalar TAŞ"	10	2,25

ETİBANK DENETİMİNDEKİ İKTİSADÎ DEVLET KURULUŞLARI

1958

A) MADENCİLİK SANAYİİ

Kuruluşun Adı	Sermaye (Milyon Lira)	Maden Türü	İşletmelerin Bulunduğu Yer
"Türkiye Kömür İşletmeleri Kurumu"	750	Taş kömürü, linyit	İşletmeler tüm taş kömürü çıkarma bölgelerine dağılmıştır, resmî yönetim merkezi Ankara'da bulunmaktadır.
ŞİRKETLER			
"Ereğli Kömürleri İşletmesi"	400	Taş kömürü	Ereğli (Zonguldak)
"Garp Linyitleri İşletmesi"	75	Linyit	Tavşanlı, Tunçbilek
"Armutçuk Kömür İşletmesi"	40	Taş kömürü	Armutçuk
"Kömür Satış ve Tevzi Müessesi"	5	Kömür (ticaret)	Ankara
"Divriği Demir İşletmesi"	42	Demir filizi	Divriği
"Keban Kurşun Madeni"	—	Kurşun, gümüş	Keban
"Keçiborlu Kükürtleri İşletmesi"	1,3	Kükürt	Keçiborlu
"Murgul Bakır İşletmesi"	2,5	Bakır filizi	Murgul
"Murgul Sülfürikasit Fabrikası"	—	Sülfürikasit fabrikası	Murgul
"Şark Kromları İşletmesi"	1,3	Krom filizi	Eskişehir

B) ENERJİ SANAYİİ

Kuruluşun Adı	Gücü (mil. kw/h)	Bulunduğu Yer
"Sarıyer Baraj ve Hidroelektrik Tesisleri"	412	Sarıyer
"Soma Termik Bölge Santralı"	200	Soma
"Tunçbilek Termik Bölge Santralı"	300	Tunçbilek
"Çatalağzı Elektrik İstihsal ve Tevzi Müessesesi"	600	Çatalağzı

ETİBANKIN KATILDIĞI HİSSE SENETLİ ŞİRKETLER
1958

MADENCİLİK SANAYİİ İŞLETMELERİ
(Kömür, Linyit, Krom vb.)

"Azdavay Kömür İşletmesi TAŞ"
"Yeni Çeltek Linyit İşletme AŞ"
"Maden Arama ve Etüd Ltd. Ş"
"Maden Hurdacılığı TAŞ"
"Madenî İnşaat İşleri TAŞ"
"Türk Madencilik AO"
"Türkiye Petroleri AO"
"Ferrokrom Ş"
"Şahmaniz Linyitleri İşletmesi AŞ"

METALURJİ VE MAKİNE YAPIM

"Alüminyum Fabrikası TAŞ"
"Maden Teçhizatı ve Makine AŞ"
"Makine Yedek Parçaları TAŞ"
"Transformatör fabrikası TAŞ"
"Elektrolit Bakır Ş"

ELEKTRİK SANTRALLARI

"Kepez ve Antalya Havalisi Elektrik Santralları TAŞ"
"Çukurova Elektrik TAŞ"

K İ M Y A

"Azot Sanayii TAŞ"
"Gübre Fabrikaları TAŞ"
"Kauçuk Sanayii TAŞ"
"Porselen Fabrikaları TAŞ"
"Suni Tahta Fabrikaları TAŞ"

BANKALAR VE SİGORTA ŞİRKETLERİ

"Ankara Sigorta AŞ"
"Denizcilik Bankası TAO"
"Deniz Nakliyatı TAO"
"Türkiye Turizm Bankası TAŞ"
"Halk Bankası TAŞ"

1956 YILINA GÖRE, İŞ BANKASI TARAFINDAN KURULAN YA DA İŞTİRAK EDİLEN FAAL ŞİRKETLER

B A N K A L A R

"Denizcilik Bankası TAO"
"Denizli İktisat Bankası AŞ"
"İşçi Kredi Bankası TAŞ"
"Osmanlı Bankası"
"Türkiye Vakıflar Bankası TAO"
"Türk Tecim Anonim Sosyetesi"
"Türk Ticaret Bankası AŞ"
"Türkiye Turizm Bankası AŞ"
"Türkiye Emlak Kredi Bankası AŞ"
"Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası AŞ"
"Türkiye İş Bankası Bankacılık ve

Ticaret Hukuk Araştırma Enstitüsü"
"Türkiye Sınaî Kalkınma Bankası AO"
"Türkiye Eski Muharipler Bankası AO" ("Muhabank")
"Türkiye Yapı ve Kredi Bankası AŞ"
"Türkiye Halk Bankası AŞ"
"Şekerbank TAŞ"

TEKSTİL SANAYİİ

"Aydın Tekstil (İplik ve Dokuma) ve Nebati Yağlar Sanayii İşletmesi AO"
"Antalya Pamuklu Dokuma Sanayii TAŞ"
"Bursa Kaplıcaları TAŞ"
"Bursa Dokumacılık ve Trikotaj TAŞ" ("İpekiş")
"Ceyhan Sanayi ve Ticaret İşletmeleri TAO"
"Jüt İpliği, Çuval ve Kanaviçe Sanayii TAŞ"
"Karaman İplik ve Mensucat TAŞ"
"Karaman İplik ve Pamuklu Mensucat Sanayii TAŞ"
"Karamürsel Mensucat ve Ticaret AŞ"
"Manisa Pamuklu Dokuma AŞ"
"Manisa Pamuklu Mensucat TAŞ"
"Bergama Pamuk İpliği ve Dokuma Sanayii TAŞ"

BESİN SANAYİİ

"Adapazarı Şeker Fabrikası TAŞ"
"Amasya Şeker Fabrikası TAŞ"
"İzmir Tarım Satış Kooperatifleri Birliği" ("Tariş")
"Kütahya Şeker Fabrikası AŞ"
"Türkiye Şeker Fabrikaları AŞ"
"Türkiye Yağ ve Mamulâtı AO" ("Turyağ")
"Unilever-İş Türk Ltd. Ş."

ÇİMENTO SANAYİİ

"Ankara Çimento Sanayii TAŞ"
"İzmir Çimento Fabrikası TAŞ" ("Çimentaş")
"Konya Çimento Fabrikası TAŞ"
"Türkiye Çimento Sanayii TAŞ"
"Eskişehir Çimento Fabrikası TAŞ"

ELEKTROTEKNİK SANAYİİ VE ELEKTRİK SANTRALLARI

"General Elektrik TAO"
"Transformatör Fabrikası TAŞ"
"Çukurova Elektrik TAO"
"Ege Elektrik TAO"

MADENCİLİK SANAYİİ

"Maden Arama ve Etüd Ltd. Ş."
"Madenî İnşaat İşleri TAŞ"
"Türkiye Petrolleri AO"

CAM SANAYİİ

"Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları AŞ"

SİGORTA ŞİRKETLERİ

"Anadolu Anonim Türk Sigorta AŞ"
"Ankara Sigorta AŞ"
"Destek Resurans TAŞ"
"Doğan Sigorta Ş"
"Millî Reesurans TAŞ"

TİCARET VE TAŞIMACILIK ŞİRKETLERİ

"Deniz Nakliyatı TAO"
"Paşabahçe Ticaret Ltd. Ş."
"Türk Tütün Ltd. Ş."
"Umumî Mağazalar TAŞ"

FİLMCİLİK

"Ankara Sinema İşleri TAŞ"

OTELLER

"Ankara Palas TAŞ"
"Uludağ Sanatoryumu"

MATBAACILIK

"Kültür Yayınları İş Türk Ltd. Ş."
"Kültür Yayın Ltd. O."

TÜRK TİCARET BANKASININ KATILDIĞI ŞİRKETLER
1956

TEKSTİL

"Antalya Pamuklu Dokuma Sanayii TAŞ"
"Bergama Pamuk İpliği ve Dokuma Sanayii TAŞ"
"Jüt İpliği, Çuval ve Kanaviçe Fabrikası TAŞ"
"Karamürsel Mensucat ve Ticaret AŞ"
"Eskişehir İplik ve Dokuma Fabrikası TAŞ"

BANKALAR, SİGORTA VE TİCARET ŞİRKETLERİ

"Denizcilik Bankası TAO"
"Ankara Sigorta AŞ"
"Deniz Nakliyat TAO"
"Yeni Desen Ltd. O."
"Seyhan Şehri ve Dokları İşletmesi TAŞ"
"Ticaret Türk AŞ" ("Titaş")
"Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası AŞ"
"Türkiye İş Bankası AŞ"
"Türkiye Turizm Bankası AŞ"
"Türkiye Sınaî Kalkınma Bankası AO"
"Türkiye Eski Muharipler Bankası AO" ("Muhabank")
"Umumî Mağazalar TAŞ"
"Türkiye Halk Bankası AŞ"
"Eskişehir Bankası AŞ"

ELEKTRİK SANTRALLARI

"Çukurova Elektrik TAO"

MAKİNE VE KİMYA ENDÜSTRİ KURUMU DENETİMİNDEKİ İŞLETMELER

("MAKİNE VE KİMYA ENDÜSTRİ KURUMU", SERMAYE 400 MİL. TL.)

Fabrikalar	Üretim türü	Bulunduğu yer
Mühimmat	Fişekler, her kalibreden mermiler, mayınlar	Ankara, Kırıkkale
Silah	Her türden silahlar	Ankara, Kırıkkale
Uçak	Talim uçakları, motorlar	Ankara, Kayseri
Barut	Patlayıcı maddeler	Kırıkkale, Elmadağ
Top	Küçük ve orta kalibre toplar, havanlar	Kırıkkale
Çelik	Çelik ve askerî üretim için alaşımlar	Kırıkkale
Özel Alaşım Fabrikası	Askerî üretim için renkli metaller	Kırıkkale
Kapsül Fabrikası	Tüfek ve top mermileri için kapsüller	Kayaş
Gaz Maskesi	Gaz maskeleri	Ankara
Ağır Silahlar Onarımı ve Üretim Fabrikası	Askerî arabalar, kimyasal zehirleyici maddeler püskürteçleri, havanlar, ağır silahların onarımı	Adapazarı
Av Silahları Fabrikası	Her sistemden av silahları	Ankara

A

Ağazade, Halil — 96.
Ağaoğlu, Samet — 82, 244, 246.
Akal, Ahmet Oğuz — 244.
Akdevelioğlu, Yavuz — 84, 85, 92.
Aker, Abdullah — 244.
Akın, Mehmet — 20, 115, 118, 131, 134, 135, 137, 140, 141, 145, 146, 147, 149, 178, 224, 228.
Aksoy, Sadri — 83, 91.
Aktarı, S. K. — 231, 232, 274.
Albayrak, Ali Haydar — 286.
Alimov, A. — 13, 15.
Alp, Tekin — 20, 126.
Alparslan, M. — 20, 104, 105, 172, 217.
Apak, Kemalettin — 20, 102, 118, 131, 134, 135, 137, 140, 141, 145, 146, 147, 149, 173, 224, 228.
Aral, N. Z. — 169.
Aras, Tevfik Rüştü — 226, 243, 244.
Atalay, M. — 20, 121, 169.
Ataman, Sadi — 246.
Ataman, Sebati — 246.
Atasaygun, T. S. — 168.
Atatürk, Mustafa Kemal — 28, 58, 63, 126, 128, 156, 183, 243.
Avunduk, Hakkı — 295.
Avunduk, Hüseyin — 110, 236, 239, 240.
Avunduk, Üzeyir — 295.
Aydınelli, Cevdet — 20, 115, 118, 131, 134, 135, 137, 140, 141, 145, 146, 147, 149, 173, 224, 228.
Aykut, Ş. — 20.

B

Baklacıoğlu, S. — 269.
Barkan, Ömer Lütfi — 20, 194.
Başar, A. H. — 256.
Bayar, Mahmut Celal — 75, 101, 109, 110, 112, 113, 115, 117, 121, 126, 163, 181, 214, 240, 242, 243, 244, 261, 300, 321, 322.
Bayındır, Atıf — 218.
Baykurt, F. — 316.
Berk, Medeni — 236, 240, 246, 247.
Bilalof, M. — 18.
Bilkur, Şefik — 79, 84, 210, 256.
Birtek, C. — 299.
Bostanoğlu, H. — 21, 83.
Boztürk, H. — 232.
Buntayev, İ. — 13, 23, 39, 40
Bürün, Vecdi — 20, 241, 242, 244 245.

C

Cavit bey — 110.
Cemal, Hüsnü — 6.
Cenani, Rasim — 21, 292, 293, 299, 300.
Cillov, Halûk — 20, 81, 82, 91, 202.
Cumalı, Yusuf Ziya — 43.
Coler, Charles — 296.

Ç

Çankaya, Ş. — 196.
Çolakzade — 36, 42, 95, 96.

D

Dallı, Ahmet — 224, 240.
Dalsar, F. — 88, 94, 101.
Dantsig, B. M. — 16, 17, 108.
Darkot, B. — 200.
Dülge, Mithat — 115, 244.

E

Eczacıbaşı, Nejat — 224, 225.
Eliyeşil, Şadi — 286.
Eldem, V. — 78.
Emin, Mehmet — 62.
Engels, F. — 57.
Erer, T. — 189, 220.
Eşberk, Tevfik — 81, 91.
Ete, Muhlis — 93, 97, 98, 189, 256, 257, 260, 294, 297.

F

Ferdi, B. — 13, 14, 24, 26, 27, 29, 67.
Ferit Bey (Remzizade) — 43, 67.
Ferman, Cumhur — 20, 164, 166, 168.
Fındıkoğlu, F. — 82, 111.
Frunze, M. V. — 22, 23.
Frye, R. — 292.

G

Gandev, Hr. — 18.
Genin, İ. A. — 16.
Gözen, A. — 166.
Gürsel, Cemal — 163, 242, 306.

H

Halil, N. — 59, 71, 140, 143.
Hamdi, Ahmet — 20, 54, 126.
Hatipoğlu, Ş. R. — 33.
Hasan, Hüsnü (Sipahizade) — 45.
Herslay, Z. Y. — 51.
Hiltner, İ. — 198.
Himmetoğlu, H. — 242.
Hüsnü, Cemal — 62.
Hüsrev, İ. — 25, 31, 32, 33, 34, 36, 37, 197.
Hüdat — 110.

İ

İnönü, İsmet — 178, 181.
İrandust — 13.
İren, C. — 298, 300, 301.
İşmen, Bahri — 232.
İşmen, Muvaffak — 232.

J

Johnson, Harold — 294.
Jukovskiy, P. M. — 30, 31.

K

Kalafat, Emin — 244.
Kanbolat, Yahya — 199, 200, 317.

Kangen, G. — 196.
Karaosmanoğlu, Lütfi — 285.
Karpat, K. — 198, 199.
Kasapyan, Birader — 120.
Kaya, H. — 277, 289.
Kaya, Y. — 316.
Kazgan, G. — 196.
Kazgan, H. — 196.
Kesebir, Şekip — 218.
Kınacı, Şakir — 120.
Kıvılcım, Hikmet — 35, 93, 96.
Kirillova, O. K. — 18.
Kluçnikova, Y. V. — 60.
Koç, Vehbi — 240, 241, 293, 295.
Koraltan, Orhan Refik — 226.
Koraltan, Refik — 117, 226, 244.
Köprülü, Fuat — 218, 244.
Köylü, Kâzım — 20, 27, 38, 194, 196, 197, 200.
Köymen, N. — 21, 83.
Kurtkan, A. — 98.
Kutay, C. — 126.
Kutay, D. — 20.
Kuyucak, Hazım Atıf — 102, 218, 255, 256, 259, 295.

L

Lenin, V. İ. — 8, 9, 12, 13, 20, 101, 230, 248, 249, 250, 275.
Levkovskiy, A. İ. — 19.
Lopatin, G. S. — 13, 16, 27, 28, 53, 68, 75, 112.
Ludşuveyt, Y. F. — 17.

M

Mağdenli, Z. — 283.
Maliki, Ömer — 120.
Manavoğlu, T. — 76.
Mandalinci, Zeyyat — 246.
Marx, K. — 58, 250.
Mears, E. G. — 36.
Menderes, Adnan — 1936'dan önce Ertekin Adnan) — 81, 91, 163, 214, 243, 244, 259, 261, 302, 307.
Menderes, Ethem — 243, 244, 321, 322.
Meyer, A. J. — 156, 194, 198, 199.
Miller, A. F. — 16, 64.
Moiseyeva, P. P. — 17, 189, 191, 193.
Mollazade Nuri bey (Nuri Şeker) — 113.
Motilev, V. E. — 4, 19.
Musalli — 58.
Mustafa Şerif Bey — 105.

N

Nadi, Yunus — 62.
Necati, Molla — 110.
Nemlizade — 110.
Nicholls, W. — 198.
Novicev, A. D. — 13, 15, 17, 26, 48, 70, 191, 194, 243, 317.

O

Okan, H. — 18.
Okyar, O. — 20.
Oluç, M. — 36, 200.

Ö

Ökmen, Nedim — 245.
Ötüken, V. — 63, 113, 114.
Özbaş, H. — 247.
Özeken, A. A. — 44, 75, 115.
Özelmas, E. — 260.

P

Pavlov, V. İ. — 19.
Peker, Recep — 255.
Pogrelinskiy, A. P. — 19.
Polatkan, Hasan — 245, 308.
Polyanskiy, F. Y. — 19.

R

Rasim, Şinasi — 43.
Reşad Bey — 181.
Rendall, K. — 301.
Rozaliyev, Y. N. — 20.
Rüştü Bey — 43.

S

Sabancı, Ömer — 223, 247.
Sabanina, A. V. — 60.
Sabri, Mustafa — 96.
Saka, R. — 20, 36, 62, 96, 111, 112, 121, 132, 135, 136.
Saraçoğlu, Şükrü — 189.
Sarç, Ömer Celal — 69, 70, 89, 90.
Sarkisov, Yb. K. — 18.

Sav, Nizamettin Ali — 88, 141.
Selek, Cabir — 241, 295.
Selek, Yavuz — 241.
Serdaroğlu, Kemal — 248.
Seyda, Mehmet — 201, 202, 256, 257.
Smirnov, V. P. — 202, 203.
Soydam, Mahmut — 109.
Sözeri, S. — 197.
Sporel, Zeki Rıza — 286.
Süreyya, Ş. — 59.

Ş

Şaman, Halûk — 117.
Şavrov, N. N. — 89.
Şefik Bey — 110.
Şeker, Muhsin — 65.
Şeref Mustafa Bey — 112.
Şnurov, A. — 14.
Şükrü Bey — 75.

T

Tahsin, H. — 20, 36, 62, 96, 111, 112, 132, 135, 136.
Tahsin, T. — 121.
Tahtakılıç, Ahmet — 244.
Talas, Cahit — 20, 58, 68, 128, 155, 162, 203, 257.
Tarancı, H. — 241.
Tarhan, Mümtaz — 218.
Taşkent, Kâzım — 114, 218, 241.
Temizer, K. — 232.
Tekeli, R. — 128.
Tekeli, Esad — 62, 167, 189, 201, 315.
Tekkan, Baha Esad — 230.
Thomburg, M. W. — 161.
Todorov, N. — 18.
Tomas, L. V. — 292.
Tongas, G. — 127, 160.
Tosbi, Saadettin — 20, 50, 203.
Tosun, K. — 221.
Trak, T. S. — 317.
Tsıbulskiy, V. V. — 68.
Tsvetkova, B. — 18.
Tuna, Orhan — 86, 87, 91, 313, 314.
Tuncer, M. — 224, 260, 311.
Tunçdilek, N. — 34, 199.
Turgay, R. — 211.
Turgut Bey, Ş. — 179.
Tuygun, M. — 192, 212.
Tümertekin, E. — 34, 179, 199, 200.
Türk, İ. — 58, 71, 79.
Tveritinova, A. S. — 16, 27.

U

Uhrenbacher, W. — 221.
Ulutan, Burhan — 246, 310.
Uorenn — 306.
Uyguner, M. — 297.
Uzgören, Nusret — 82, 85, 287.

Ü

Üstüngel, S. — 24.

V

Valuyskiy, A. A. — 17, 88.
Vasilyevskiy — 13, 14, 23, 24, 25, 30, 32, 33, 34, 35.
Vebster, D. E. — 21, 128, 254.
Vedat, Eldem — 21, 191.
Vest, Q. — 198.
Vorren — 289.

W

Woods, C. H. — 27, 39, 40, 65, 81, 96.

Y

Yalman, Ahmet Emin — 244.
Yazıcı, B. — 294.
Yazman, Aslan Tufan — 117, 255, 300.
Yılmaz, Mehmet — 247.
Yücesoy, C. — 75, 242.
Yüniş, Yusuf Ziya — 226.

Z

Zaim, S. — 43, 49.
Zeki, Mehmet — 25, 34, 35, 36, 41, 42, 43, 61, 75, 84, 95, 109.
Ziyaoğlu, R. — 20.
Zorlu, Fatin Rüştü — 245.

YER ADLARI DİZİNİ

A

Adana — 10, 29, 30, 34, 35, 37, 40, 43, 61, 85, 101, 175, 220, 222, 228, 237, 286.
Adana-Mersin bölgesi — 30.
Adapazarı — 101, 105, 120, 228, 230, 233,
Adıyaman — 273.
Afyonkarahisar — 195, 236, 237, 283.
Akhisar — 36, 105, 285.
Akşehir — 95, 101, 239.
Alpullu — 73.
Amasya — 195, 228, 229, 231.
Amerika Birleşik Devletleri — 42, 55, 64, 156, 161, 168, 187, 188, 202, 291, 296, 298, 301.
Anadolu — 11, 22, 25, 30.
Anadolu Doğu — 29, 34, 283.
Anadolu Batı — 24, 29, 30, 33, 39, 286, 287, 288.
Anadolu Kuzey — 31.
Anadolu Orta — 24, 30, 31, 34, 286.
Anadolu Güney — 29.
Anadolu Güney-batı — 33.
Ankara — 28, 31, 34, 39, 43, 67, 85, 99, 120, 176, 183, 184, 218, 219, 220, 223, 224, 228, 230, 235, 247, 260, 268, 271, 277, 280, 281, 283, 286, 302, 313.
Antalya — 222, 223, 273, 284.
Ardahan — 34.
Aydın — 36, 101, 222, 223, 243, 273.

B

Bakırköy — 132, 134.

Balıkesir — 35, 37, 42, 222, 223, 229, 236, 273, 283.
Balya — 44, 75.
Bandırma — 89, 280, 283.
Bartın — 236.
Batı Almanya — 45, 53, 161, 185, 186, 187, 188, 225, 226, 229, 271, 274, 282, 299, 306.
Batman — 236, 239, 303.
Belçika — 62.
Bergama — 42, 223, 273.
Beşiktaş — 281.
Beykoz — 40, 132.
Bilecik — 89.
Bitlis — 31.
Bolu — 120.
Bornova — 226.
Buldan — 87, 98.
Bulgardağ — 162.
Burdur — 33, 85, 95, 195, 228.
Bursa — 40, 43, 67, 79, 85, 87, 89, 90, 94, 101, 116, 117, 159, 220, 223, 283.

C

Cibali — 41.

Ç

Çanakkale — 195.
Çankırı — 85.
Çatalağzı — 148.
Çerkeşli — 85.
Çobanbey — 68.
Çorum — 85, 236, 237.
Çukurova — 195, 219, 274.

D

Dağardı — 45, 53.
Darıca — 234, 235.
Defterdar — 144, 145.
Demirci — 84, 85, 92.
Denizli — 35, 80, 81, 97, 98, 99.
Divriği — 33, 179.
Diyarbakır — 67.
Düzce — 33.

E

Edirne — 281.
Edremit — 36.
Elazığ — 228.
Ereğli — 145, 148, 158.
Ergani — 45, 54, 70, 102, 148, 162, 165.
Erzincan — 31, 97, 228.
Erzurum — 228, 236, 271, 280, 281, 283.
Eskihisar — 237.
Eskişehir — 29, 33, 37, 45, 114, 191, 220, 228, 234, 236, 237, 273, 280.
Eyüp — 40.

F

Feshane — 95, 134.
Fethiye — 45.
Fevzipaşa — 67.
Finlandiya — 161.
Fransa — 42, 45, 52, 53, 156.

G

Garzan — 239.
Gaziantep — 80, 86, 87, 237.
Gemlik — 89, 120, 159, 161.
Germik — 239.
Giresun — 25, 168, 288.
Gördes — 42, 84, 85, 92.

H

Hamburg — 112.
Hasköy — 26.
Hatay — 191, 199, 200.
Haydarpaşa — 67.
Hereke — 87, 98, 132, 133, 144.
Hollanda — 293.

I

Isparta — 42, 84, 90, 92, 94, 98, 119, 129, 160, 195.

İ

İngiltere — 52, 156, 187, 239, 293, 309.
İskenderun — 274.
İsrail — 234.
İstanbul — 10, 11, 39, 40, 41, 63, 66, 68, 76, 80, 85, 87, 93, 95, 97, 99, 101, 106, 120, 138, 144, 169, 174,

175, 176, 218, 219, 220, 224, 225, 226, 229, 239, 246, 268, 274, 277, 286, 295, 304, 313, 321, 323.
İstinye — 226.
İsviçre — 62.
İsveç — 161.
İtalya — 185, 239.
İzmir — 10, 29, 30, 34, 36, 39, 40, 41, 42, 58, 59, 61, 65, 66, 67, 84, 85, 94, 95, 101, 105, 138, 149, 175, 222, 225, 226, 237, 247, 268, 274, 280, 281, 285, 286, 288, 295, 313.
İzmit — 89, 98, 160, 161.
İznik — 85.

J

Japonya — 226.

K

Kadıköy — 98.
Karaaydm — 75.
Karacasu — 87.
Karabük — 159, 160, 161, 162, 180.
Karaburun — 45.
Karaman — 223, 265, 273.
Karamürsel — 223.
Kartal — 237.
Kartaltepe — 217.
Kars — 34, 119.
Kasımpaşa — 226.
Kastamonu — 80, 90, 97, 228.
Kayseri — 92, 96, 144, 145, 158, 160, 180, 181, 182, 229.
Keban — 162.
Keçiborlu — 75, 116, 148, 158, 160.
Kırklareli — 33.
Kırşehir — 195.
Kilimli — 115.
Kilis — 245.
Kireçlik — 115.
Kocaeli — 220.
Konya — 37, 39, 85, 101, 191, 228, 236, 237, 271, 280, 281, 283.
Kozlu — 44, 115.
Köprüköy — 286.
Kula — 40, 42, 84, 85, 87, 92, 96.
Kürdistan — 33.
Kütahya — 136, 158, 162, 228, 229.

L

Leningrad — 182.
Lozan — 60, 64, 65.
Lüleburgaz — 236.

M

Malatya — 158, 160, 128, 229.
Manchester — 42.
Manisa — 35, 87, 223, 273, 284.
Maraş — 136, 265, 273.
Mardin — 195.
Mersin — 76, 180.
Merzifon — 80, 231.
Moskova — 57, 178, 179, 180, 182.
Mudanya — 67, 89.
Muğla — 33, 191.
Murgul — 146, 162.
Mustafakemalpaşa — 283.
Muş — 31.

N

Nazilli — 35, 96, 97, 144, 145, 158, 160, 178, 182, 183.
Niğde — 85, 283.
Nusaybin — 68.

O

Orhangazi — 85.
Ortaköy — 226.

P

Paris — 245, 308.
Paşabahçe — 159, 160.
Polonya — 62.
Portekiz — 8.

R

Rize — 87.
Romanya — 238.
Raman Dağı — 239.

S

Sakarya — 220.
Salihli — 283.
Samsun — 10, 30, 36, 43, 61, 67, 195.

Sarıyer — 148.
Saruhanlı — 283.
Senirkent — 86.
Seyhan — 219.
Silifke — 28.
Simav — 84, 85, 92.
Sincanköy — 280.
Sinop — 33, 195.
Sivas — 67, 85, 158, 161, 162, 182, 239.
Sovyetler Birliği — 73, 164, 164, 174, 175, 177, 184.
Söke — 230.
Sultançayır — 45.
Susurluk — 228.

T

Tarsus — 28.
Tekirdağ — 195.
Tire — 35.
Tokat — 195.
Tophane — 40.
Tosya — 136.
Trabzon — 10, 30, 34, 85, 87, 138, 150, 226, 281.
Trakya — 283.
Turhal — 76, 114.
Tuzla — 184, 219.

U

Ulukışla — 67.
Umurbey — 85.
Urfa — 87.
Uşak — 42, 63, 84, 85, 91, 95, 97.
Uzunköprü — 283.

V

Van — 283.

Y

Yalova — 28.
Yalvaç — 136.
Yedikule — 41.
Yozgat — 195, 283.
Yunus — 225.

Z

Zeytinburnu — 41, 237, 271, 280.
Zonguldak — 43, 44, 75, 115, 159, 160, 162, 313.